

**T. C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**OSMANLI YÖNETİM GELENEĞİNDE
ADÂLETNÂMELER**

DOKTORA TEZİ

M. Fatih Bilal ALODALI

Enstitü Anabilim Dalı: Kamu Yönetimi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Musa EKEN

EKİM-2010

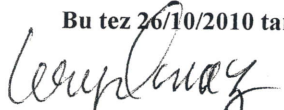
T. C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

OSMANLI YÖNETİM GELENEĞİNDE
ADÂLETNÂMELER

DOKTORA TEZİ
M. Fatih Bilal ALODALI

Enstitü Anabilim Dalı: Kamu Yönetimi

Bu tez 26/10/2010 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Bilal ERYILMAZ

Jüri Başkanı

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Prof. Dr. Musa EKEN

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Prof. Dr. Halil KALABALIK

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Doç. Dr. Hamza ATEŞ

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Doç. Dr. Ramazan ŞENGÜL

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

M. Fatih Bilal ALODALI

17.05.2010

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nde yönetilenlerin, yönetenlerden gelen haksızlıklara karşı korunmasında ve adaletin sağlanmasında temel araç olan “şikâyette bulunma” ve “adâletnâme ilâni” konusu, Osmanlı Devleti'nin yönetim yapısının daha iyi anlaşılabilmesini hem de Osmanlı'da yönetenlerin denetlenmesine ilişkin hukuksal mekanizmayı ortaya koymaya yardımcı olması açısından önemli bir özellik olduğundan dolayı incelenmeye değer bulunmuştur.

Bu çalışmanın hazırlanmasında büyük pay sahibi olan ve hakkını ödeyemeyeceğim danışmanım Prof. Dr. Musa EKEN'e teşekkürü bir borç bilirim. Çalışmanın hemen hemen her aşamasında hocamın büyük katkı ve desteği ile bu tez ortaya çıkmıştır. Teze ilişkin planlama safhasından tezin tamamlanmasına kadar önümü açıcı katkılarından dolayı ve bana ayırdıkları zaman için Prof. Dr. Bilal ERYILMAZ hocama, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden Prof. Dr. Mustafaa AVCI'ya, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden Doç.Dr. Onur KARAHANOĞULLARI'na, Kocaeli Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nden Ramazan ŞENGÜL'e, Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nden Doç. Dr. Arif BİLGİN'e ve Yrd. Doç. Dr. Ümit EKİN'e ve Sakarya Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü'nün çok değerli öğretim üyelerine, Arş. Gör. Sefa Usta'ya ve diğer mesai arkadaşlarıma da teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak, bugünlere gelmemde emeği olan ve haklarını hiçbir zaman ödeyemeyeceğim, hayatımdaki anlamları çok büyük olan anneme ve babama, bu süreçte benim daima yanımda olan fedakâr eşime, tez yazımında ihmal ettiğim oğluma ve kızıma, Osmanlı Arşivlerinden faydalanmamda yardımcı olan kız kardeşime, ablama ve enişteme şükranlarımı sunarım. Ankara'da tezimle alakalı araştırmalarımdayoğun iş temposuna rağmen yardımını esirgemeyen M. Behçet Kaynar'a, ayrıca burada tek tek isimlerini sayamadığım, bana destek olan herkese teşekkür ederim.

M. Fatih Bilal ALODALI

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iv
TABLO LİSTESİ	v
ÖZET	vi
SUMMARY	vii
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: OSMANLI DEVLETİ ÖNCESİ TÜRK-TÜRK İSLÂM DEVLETLERİNDE HUKUK VE YÖNETİM ANLAYIŞI	8
1.1. İslâmiyet'in Kabulü Öncesi Türk Devletlerinde Hukuk ve Yönetim Anlayışı	9
1.1.1. Devlet Kavramı	9
1.1.2. Devletin Unsurları.....	10
1.1.3. Devlet Yönetimi	14
1.1.3.1. Hükümdar	14
1.1.3.2. Devlet Meclisi (Kurultay)	19
1.1.4. Hukuk ve Yönetim Anlayışı	20
1.2. İslâm Devletinde Hukuk ve Yönetim Anlayışı.....	26
1.2.1. İslâm Devletinin Kuruluşu.....	26
1.2.2. İslâm Devletinde Yönetim Anlayışı, Siyasi Organlar ve Kurumlar	27
1.2.2.1. Devlet Başkanı-Halife	29
1.2.2.2. Şûra Meclisi.....	31
1.2.2.3. Divan Teşkilatı.....	33
1.2.3. İslâm Hukuku ve Özellikleri	34
1.2.4. Divan-ı Mezalim	38
1.2.5. Türklerin İslâm Dinini ve Hukukunu Benimsemeleri.....	42
1.2.6. Türk-İslâm Devlet Geleneğinde Adalet Vurgusu ve Adaletin Önemi	44
1.3. Türk-İslâm Devletleri'nde Hukuk ve Yönetim Anlayışı	48
1.3.1. Karahanlılar Devleti'nde Hukuk ve Yönetim Anlayışı	49
1.3.2. Selçuklu Devleti'nde Hukuk ve Yönetim Anlayışı	51
1.3.2.1. Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu	51
1.3.2.2. Selçuklu Devleti'nin Yönetimi ve Merkez Teşkilatı	54
1.3.2.3. Hukuk Sistemi	58

BÖLÜM 2: KLASİK DÖNEM OSMANLI YÖNETİM GELENEĞİNDE ADÂLETNÂMELER	60
2.1. Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Yönetim Anlayışı	60
2.1.1. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu	61
2.1.2. Osmanlı Devleti'nde Yönetim	62
2.1.3. Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı	66
2.1.3.1. Padişah-Sultan	67
2.1.3.2. Vezir-i Azâm (Sadrazam)	72
2.1.3.3. Divan-ı Hümayun	75
2.1.4. Osmanlı Devleti'nde Hukuk Sistemi	81
2.2. Osmanlı Hukuku'nun Şer'i ve Örfi Yönü.....	82
2.2.1. Şer'i Hukuk ve Örfi Hukuk Kavramları.....	82
2.2.2. Örfi Hukukun Kaynağı ve Gelişimi	84
2.2.3. Şer'i Hukuk ve Örfi Hukuk Ayrımı	87
2.3. Osmanlı Devleti'nde Yargı Organları.....	90
2.3.1. Şer'îye Mahkemeleri ve Adli Teşkilât	91
2.3.1.1. Şeyhülislâm ve Kazasker.....	92
2.3.1.2. Kadı.....	94
2.3.2. İkinci Derecedeki Adliye Görevlileri ve Diğer Yargı Organları	101
2.4. Osmanlı Devleti'nde Adâlet Dairesi.....	103
2.4.1. Adâlet Dairesi'nin Tarihsel Arka Planı.....	103
2.4.2. Osmanlı'da Adâlet Dairesi ve Önemi.....	105
2.5. Osmanlı Devleti'nde Şikâyet Hakkı	110
2.5.1. Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzarlar.....	111
2.5.2. Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzarların Özellikleri.....	113
2.5.3. Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzarlarda Geçen Konular	115
2.6. Osmanlı Devleti'nde Adâletnâme Geleneği	117
2.6.1. Adâletnâmelerin Tarihsel Arka Planı.....	117
2.6.2. Adâletnâmelerin İlân Edilme Sebepleri	119
2.6.3. Kanunnâme-Adâletnâme Ayrımı ve Adâletnâmelerin Hukuki Mahiyeti	121
2.6.4. Adâletnâmelerin Özellikleri.....	123

BÖLÜM 3: KLASİK DÖNEM SONRASI YAZILAN ADÂLETNÂMELER VE TANZİMAT DÖNEMİNDE YÖNETENLERİN DENETLENMESİ İÇİN KURULAN YENİ MEKANİZMALAR.....134

3.1. Klasik Dönem Sonrası Osmanlı Yönetim Yapısında Yaşanan Bozulma	134
3.1.1. XVI. ve XVII. Yüzyılda Devlet Adamlarınca Sunulan Layiha ve Siyasetnâmeler Işığında Osmanlı Devleti'nin Genel Durumu	135
3.1.2. XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Genel Yapısı.....	140
3.2. XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adâletnâmeler	141
3.3. XVIII. Yüzyıl Adâletnâmelerinde Görülen Yenilikler	142
3.4. Yazılış Nedenlerine Göre XVIII. Yüzyıla Ait Adâletnâmeler	144
3.4.1. İlmiye Sınıfı İle İlgili Yazılan Adâletnâmeler	145
3.4.2. Ev Göçleri ve Levend-Eşkıya Sorunları ile İlgili Yazılan Adâletnâmeler	148
3.4.2.1. Ev Göçleri İle İlgili Yazılan Adâletnâmeler	149
3.4.2.2. Levend ve Eşkıya Sorunu İle İlgili Yazılan Adâletnâmeler	150
3.4.3. Devlet Görevlilerinin Suiistimalleri İle İlgili Adâletnâmeler	153
3.4.4. XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısındaki Devlet Görevlilerinin Suiistimalleri İle İlgili Yazılan Adâletnâmeler.....	156
3.5. Tanzimat Dönemi Öncesi Yaşanan Gelişmeler	163
3.5.1. III. Selim Dönemindeki Gelişmeler	164
3.5.2. II. Mahmut Dönemindeki Gelişmeler	168
3.6. Tanzimat Dönemi	173
3.6.1. Tanzimat Fermanı'nın (Gülhane Hatt-ı Hümayunu) İlânı	174
3.6.2. Bir Adâletnâme Olarak Tanzimat Fermanı (Gülhane Hatt-ı Hümayunu)	176
3.6.3. Tanzimat Fermanı'nın Getirdiği Yenilikler	180
3.7. Islahat Fermanı'nın İlân Edilmesi	183
3.7. Tanzimat Dönemi ve Sonrasında Yönetenlerin Denetlenmesi İçin Kurulan Yeni Mekanizmalar.....	185
3.7.1. Kurumsal Düzenlemeler	186
3.7.2. Kişi Haklarının Korunmasına Yönelik Düzenlemeler	192
SONUÇ	195
KAYNAKÇA	204
EKLER	226
ÖZGEÇMİŞ	276

KISALTMALAR

bkz.	:	Bakınız
çev.	:	Çeviren
diğ.	:	Diğerleri
H.z.	:	Hazreti
M.Ö.	:	Milâttan Önce
T.C.	:	Türkiye Cumhuriyeti
vb.	:	Ve benzeri
yy.	:	Yüzyıl

TABLO LİSTESİ

Tablo 1. XVI. ve XVII. Yüzyıla Ait Adâletnâmeler	131
---	-----

ÖZET

SAÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doktora Tez Özeti

Tezin Başlığı: Osmanlı Yönetim Geleneğinde Adâletnâmeler	
Tezin Yazarı: M.Fatih Bilal ALODALI	Danışman: Prof. Dr. Musa EKEN
Kabul Tarihi: 26.10.2010	Sayfa Sayısı: vii(ön kısım)+225(tez)+50 (ek)
Anabilimdalı: Kamu Yönetimi	
<p>Osmanlı Devleti'nde yönetilenlerin, yönetenlerden kaynaklanan haksızlıklara karşı korunup, adaletin sağlanmasında iki temel araç olan “şikâyet” ve “adâletnâmeler”, Osmanlı'da yönetenlerin denetlenmesine ilişkin hukuksal mekanizmayı genel olarak ortaya koymaya yardımcı olması açısından önemli olarak algılanması gereken bir konudur.</p> <p>Adâletnâme, yöneticilerin, halka karşı sahip oldukları otoritelerini kötüye kullanmalarını, kanun, hak ve adâlete aykırı tutumlarını yasaklayan ve bunu halka ve görevlilere bildiren Padişah hükmüdür. Osmanlılardan önce hükümdarlar çarşılarında, pazarlarda ve insanların toplandığı meydanlarda, yöneticilerin sebep oldukları haksızlıkları ve bilhassa haksız olarak toplanan vergilerin kaldırıldığını ilân eden hükümler çıkarmışlardır. Bu hükümleri eyaletlerde otorite sahiplerine karşı herkesin görebileceği yerlere, büyük camilerin duvarlarına veya şehirlerin giriş kapılarına taş kitabe halinde koydurmaları, mevcut bir geleneğin devamı olduğunu da göstermektedir.</p> <p>Osmanlı Devleti'nde merkezi idarenin zamanla zayıflamaya başlaması, savaşlarda alınan yenilgiler ve ekonomik nedenlerden ötürü, bazı devlet yöneticileri görevlilerinde suiistimallere başlamışlardır. Bu suiistimler halktan, kanunlarda tespit edilenin dışında veya üstünde harç ve vergiler almak (tekâlifi şakka), aidat tahsil etmek, tahsilini gerektiren haller gerçekte mevcut değil iken varmış gibi gösterip cerime denilen para cezalarının tahsili yoluna gitmek, köylerde göreve çıkıldığında kalabalık bir maiyetle bunu yapmak, gereken süreden daha fazla konaklamak ve böylece kendilerini, adamlarını, hayvanlarını köylüye besletmek gibi, genel bir terimle “zulüm suçları” diye nitelenen çeşitli suçları işleyerek, reyanın sırtından kanuni olandan fazla menfaat ve gelir sağlamak şeklinde yapılmıştır. Suiistimallerin tamamına yakınının devlet yöneticileri tarafından yapılması, kurulu düzenin sarsılmaya hatta yıkılmaya başladığını da bir işareti olarak yorumlanmıştır. Bu suiistimallerin gittikçe artması, halk tarafından İstanbul'a gönderilen şikâyet dilekçelerini artırmış, hatta bazı yerlerde yapılan zulümlerden dolayı halk köylerini terk ederek, kaçıp kurtulmaya çalışmışlardır. Devletin gelir (vergi) kaynaklarını teşkil eden köylerde yaşanan bu bozulmanın engellenebilmesi, eski yapının yeniden kurulabilmesi ve işleyebilmesini sağlayabilmek için padişahlar, çevresindeki devlet adamlarının tavsiyelerini de alarak, zaman zaman adâletnâmeler yayınlamışlardır.</p> <p>Osmanlı Devleti'nin, siyasal olarak devlet yönetimi tek kişi hâkimiyetine dayalı bir düzen olmakla birlikte ancak günümüz demokrasilerinde görülebilen “zulme ve haksızlığa uğrayanların, hakkını alamayanların başvurabilme hakkının olduğu, başvuru konusunda herhangi bir sınırlama olmadan, ülkenin her neresinde olursa olsun din, dil, ırk, sınıf farkı gözetilmeden her kişinin dilek bildirebilme, şikâyette bulunabilme haklarının olması ve devlet otoritesini temsil edenlerin, reayaya karşı bu otoriteyi kötüye kullanmalarını engelleyen, kanun, hak ve adalete aykırı tutumlarını olağanüstü tedbirlerle yasaklayan bir beyanname şeklinde olan Adâletnâme'lerin” bulunması Osmanlı'yı o dönemde var olan, diğer birçok tek kişi idarelerinden ayıran önemli bir özelliktir.</p>	
Anahtar kelimeler: Adâlet, Adâletnâme, Kanunnâme, Suiistimal, Denetim.	

SUMMARY

Sakarya University Institute of Social Sciences

Abstract of PhD Thesis

Title of the Thesis: Adaletnames In Ottoman Government Tradition

Author:M.Fatih Bilal ALODALI

Supervisor: Prof. Dr. Musa EKEN

Date: 26.10.2010
body)+50(app)

Nu. of pages:vii (pre text)+225 (main

Department: Public Administration

In the Ottoman Empire, Şikâyetnames (written complaint) and adaletnames (rescripts of justice) being two basic tools in protecting the managed people against injustice sourced from the managing people and in providing justice are a subject necessary to be perceived as important for helping in simply carrying out juridical mechanism relating to the control of the managed people in the Ottoman.

It is seen also before the Ottomans that sultans abolished a set of wrongs and especially unright taxes, put decrees to be announced in markets-bazaars and squares where people came together and had these decrees put in a stone epigraph state to the places everyone could see across the authority holders, to the walls of big mosques or the entrance gates of cities, and thus Adaletnames were available before the Ottomans and a continuation of an existing tradition.

Due to the weakening in central administration in the Ottoman State and more importantly, with a set of economic reasons (primarily inflation, namely great level increase in prices, in other words the decrease in monetary value), a set of Statesmen (public/government officials) started to abuse in their duties. These abuses were made by committing various crimes called “cruelty crimes” in general terms and providing illegal interest and income upon people such as taking fees and taxes out of those determined in laws from people (tekalif-i shakka), encashing contribution, encashing monetary punishments called “cerime” by showing as if there are states to encash them though they are not available, encamping for longer time than necessary to stay through superfluous crowded attendance when gone to serve in villages and so providing themselves, their men and animals to be fed by villagers. That almost all abuses were committed by Statesmen was interpreted as the sign that the established order started to shake and collapse. Continuous increase in these abuses increased the complaint petitions sent to Istanbul by people, even the people abandoned their villages and tried to run for their lives due to cruelties made in some places. To be able to prevent this disorder lived in villages forming income sources (tax) of the State, re-establish the old structure and enable it to operate, the sultans published adaletnames also by taking recommendations of Statesmen around them.

Nevertheless the State management of the Ottoman Empire is an order based on one man’s domination politically, that there were rights of those taking persecution and injustice and not getting their rights, which can only seen in today’s democracies, to apply to get their rights, and everyone had the right of giving petition and complaining without any limitation about the application, no matter which place of the country they were, without distinction of religion, language, race and class, and there were Adaletnames being like a declaration preventing representatives of the State authority from misusing this authority against people and banning their attitudes against law, right and justice through supernatural measures are important properties differentiating the Ottoman from other lots of one man administrations existing in that term.

Keywords: Justice, Adaletnames, Kanunnames (Statute Book), Abuse, Control

GİRİŞ

Çalışmanın Amacı

Nasıl ortaya çıktığı ile ilgili herhangi bir bilgi olmamakla birlikte, dilek ya da şikâyet için yetkili makamlara başvurabilme hakkı ya da uygulaması, yönetilenlerin bir hak arama biçimi olarak, tarihin belli dönemlerinde gündeme gelmiş bir konu olarak dikkat çekmektedir. Bu hakkın toplumun tümü için bağlayıcı kararlar alma yetkisine sahip olan “yönetenlerle”, alınan bu kararlara rıza gösterenler ya da rıza göstermek zorunda kalanlar yani “yönetilenler” arasındaki ilişkinin başlamasına kadar uzanmaktadır.

Bu hak ya da uygulama, bazen yöneticilerin sebep oldukları uygulamalardan kaynaklanan hoşnutsuzluğu ifade etme aracı olarak kullanırlarken, bazen de yapılması istenilen birtakım hizmet ve işlemlerin yerine getirilmesi hususundaki görüş, dilek ya da şikâyet biçiminde, yönetenlere bildirme yolu olarak görülmüştür.

İslâm öncesi Türk Devletleri’nde de görülen, ancak İslâm Devleti¹ ile kurumsallaşmaya başlayan şikâyette bulunma hakkı; Türk-İslâm Devletleri’nin birçoğunda kurumsal olarak yer almıştır. Türk-İslâm Devletleri’nde ya tek tek ya da toplu olarak, yöneticilerden kaynaklanan sorunları, yöneticilerin yapmış olduğu haksız uygulamaları ortadan kaldırmak, bu tür konuları hükümdarlara bildirmek için bu yolu kullanmışlardır. Hükümdarlar, halktan gelen şikâyet dilekçeleri ile yöneticilerin halka daha iyi hizmet vermeleri, uymak zorunda oldukları kuralları, şikâyet dilekçelerine konu olan sorunların çözümlenmesi için çeşitli dönemlerde adâletnameler ilân etmişlerdir.

Machiavelli (1469-1527) “Prens” adlı eserinde (1985), bütün devletlerin iki farklı biçimde yönetildiğini, ilk yönetim biçiminde mutlakiyetçi bir hükümdarın başta bulunduğunu ve yönetime yardımcı olan bakanların hiçbir yetkiye sahip olmadığı, Türk padişahını ve Osmanlı Devleti’ni örnek olarak verirken; ikinci yönetim biçimine devletin başında bulunan hükümdar ile yönetimi paylaşan beylerin olduğu ve Fransız kralını örnek olarak verdiği söz etmektedir.

¹ VII. yy’da İslamiyet’in yayılmaya başlaması ile İslam peygamberi Hz. Muhammed tarafından kurulan ve Hz. Muhammed’in ölümü ile önce dört halife daha sonra Emevi ve Abbasi hanedanlarınca yönetilen devlet.

Machiavelli Osmanlı Devleti'ni despotizm çerçevesinde çözümlenmeye çalışmıştır. Montesquieu "Kanunların Ruhü" (1998) adlı eserinde cumhuriyet, monarşi ve istibdat (despotizm) olarak üç ayrı yönetim biçiminden bahsetmiştir. Monarşiyi; bir kişinin, belirli ve yerleşmiş yasalar çerçevesinde bir devleti yönetmesi olarak tanımlarken, istibdat (despotizm) yönetimini; bir kişinin, yasadışı ve kuralsız olarak kendi istek ve heveslerine göre bir devleti yönetmesi olarak tanımlamıştır. Montesquieu, Monarşiye örnek olarak İngiliz, Fransız yani Avrupa monarşilerini verirken, istibdat modeline ise Pers, Çin, Japon İmparatorluklarını ve Osmanlı Devleti'ni örnek olarak vermiştir (Aron, 1989: 26-29'dan aktaran Çaylak, 1998: 40-41).

Machiavelli tarafından tüm yönetilenlerin köle olduğu despot yönetim biçimi olarak tanımlanan; Montesquieu tarafından bir kişinin yasadışı ve kuralsız olarak kendi istek ve heveslerine göre yönetim biçimi olan istibdat modeline örnek olarak verilen Osmanlı Devleti, Weber tarafından patrimonial bürokrasinin en üst noktaya ulaşmış olduğu "sultanizm-sultancılık" olarak nitelendirilmiştir (Weber, 2006: 67-68).

Osmanlı Devleti, siyasal olarak tek kişi hâkimiyetine dayalı bir düzen olmakla birlikte, ancak günümüz demokrasilerinde görülebilen halkın hemen her türlü konu hakkında şikâyetle bulunma hakkının olabilmesi ve her talebi ile ilgili dilekçe verebilme haklarının bulunması, yönetenlerinde bu doğrultuda denetlenmesi, yönetenlerin sebep oldukları haksızlıkları ve suiistimalleri önlemek ve/veya ortadan kaldırmak için Adâletnâme ilân etmesi, padişahların kadıların yargı yetkileri üzerinde her hangi bir etkisi ve yetkisinin olmaması, yargının bağımsız olması, padişahların şer'i hukuk üzerinde yetkilerinin olmaması gibi özellikler, Osmanlıyı o dönemde var olan diğer birçok tek kişi idaresinden ayırmakta ve farklı kılmaktadır. Bu durumunun ciddi olarak analiz edilmesi Osmanlı Devlet yönetim yapısının ve bu yapının oluşmasında ve gelişmesinde büyük etkisi olan İslâmiyet'i kabul etmeden önceki Türk devletlerinin, İslâm Devleti'nin ve diğer Türk-İslâm devletlerinin yönetim geleneğinin de daha iyi anlaşılabilmesi açısından önemli olarak addedilebilecek bir durumdur.

Osmanlı Devleti'nde, Padişah'ın halkı zulümden korumak için çıkardığı hükümlere umumiyetle adâletnâme veya adalet hükmü adı verilmektedir. Adâletnâme, devlet otoritesini temsil edenlerin, reayaya karşı bu otoriteyi kötüye kullanmalarını, kanun, hak ve adalete aykırı tutumlarını olağanüstü tedbirlerle yasaklayan beyanname şeklindeki bir Padişah

hükümdür. Adâletnâmelerde her hükümün en önemli karakteristiği olan “buyurdum ki” ifadesi ile emir (dispositio) kısmına girilir ve şikâyet dilekçelerindeki (şikâyetname) konuların kaldırılması hakkında emirler verilmiştir. Adâletnâmelerde, berât gibi üçüncü şahıslara hitap edilmemiş, ferman gibi doğrudan doğruya emri alan yönetici veya yöneticilere hitap edilmiştir. Adâletnâmelerde, bütün devlet görevlilerine/yöneticilerine hitap ettiği gibi sadecebelli bir bölgedeki görevlilere/yöneticilere de yönelik olabilmektedir. Bu özellikler adâletnâmelerin, idaredeki suiistimalleri genel olarak önleme gayesiyle çıkarılmış bir vesika olması niteliğinden kaynaklanmaktadır (İnalçık, 2000: 120).

Osmanlı Devleti’nde tebaayı, devlet iktidarını temsil edenlerin yaptıkları ve yapacakları haksızlıklara karşı koruyan ve adaleti sağlayan yollardan en önemli iki temel aracı, şikâyette bulunma hakkı ve adâletnâme ilanı olmuştur.

Osmanlı Devleti’nde Klasik Dönem (kuruluş ve yükselme dönemleri), Tanzimat öncesi ve sonrası dönemlerde, halkı yöneticilerden kaynaklanan haksızlıklara karşı koruyan ve adaleti sağlayan yollardan en önemli iki aracı olan şikâyette bulunma hakkı ve adâletnâme ilanı konularını ele almamızın nedeni, Osmanlı toplumunun ve devlet düzeninin oluşmasında Osmanlı öncesi Türk-İslâm devletlerinin etkisi ile şekillenen yapı ile Tanzimat sonrasında yerleştirilmeye çalışılan yeni yapı arasında bağlantıyı göstermektir.

Kişilerin tek (arz-ı hâl) veya toplu şikâyetleri (arz-ı mahzar) üzerine ve/veya padişahın bizzat yaptıracağı denetimler sonucu yöneticilerin halka karşı yaptıkları zulüm ve haksızlıkları önlemek ve ortadan kaldırmak için ilân edilen adâletnâmeler, Osmanlı’da yönetenlerin denetlenmesine ilişkin hukuksal mekanizmayı genel hatlarıyla ortaya koymaya yardımcı olması açısından önemlidir. Çalışmada bu durumun tespit edilmesinden ziyade açıklanmaya çalışılması ile yönetenlerin denetlenmesine ilişkin hukuksal mekanizmanın işleyişinin irdelenebilmesi önemli bir amaç olarak da ifade edilebilir.

Bu amaç çerçevesinde çalışmanın temel hipotezi de şu şekilde ifade edilmiştir;

“Osmanlı Devleti, siyasal olarak devlet yönetimi tek kişi hâkimiyetine dayalı bir düzen olmasına rağmen, günümüz demokrasilerinde görülebilen halkın yöneticilerden kaynaklanan her türlü haksızlıklara ve zulme karşı şikâyette bulunma hakkının var olması, yönetenlerin de bu doğrultuda denetlenmesi, zulüm, suiistimal ve haksızlıkları önlemek ve ortadan kaldırmak için padişah tarafından ilân edilen adâletnâmeler, Osmanlı’yı o dönemde var olan diğer birçok

tek kişi idarelerinden ayıran önemli bir özelliktir. Osmanlı Devleti'nde, Şikâyette bulunabilme hakkı ve adâletnâme ilânı “haksızlıkları giderecek ve yönetenleri denetleyecek” olan en önemli mekanizmalardır.

Bu hipotezi sınamak için aşağıdaki araştırma soruları tespit edilmiştir:

- 1- İslâmiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerinin, İslâm ve Türk-İslâm devletlerinin hukuk ve yönetim anlayışlarının temel özellikleri nelerdir?
- 2- İslâmiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerinin, İslâm Devleti'nin ve Türk-İslâm devletlerinin hukuk ve yönetim anlayışları ile Osmanlı Devleti'nin “hukuk” ve “yönetim anlayışı” arasında bir benzerlik var mıdır?
- 3- İslâmiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerinin ve Türk-İslâm devletlerinde yönetilenlerin uğradığı haksızlıkları giderecek, yönetenleri denetleyecek mekanizmalar mevcut mudur?
- 4- Osmanlı Devleti'nde yönetilenlerin uğradığı haksızlıkları giderecek, yönetenleri denetleyecek mekanizmalar var mıdır?
- 5- Osmanlı Devleti, tek bir siyasi çatı altında topladığı toplulukları din, dil, ırk ve mezhep farklılıklarına bakmaksızın adil bir şekilde idare etmiş, herkese yöneticilerini eleştirebilme, Şikâyette bulunabilme hakkı tanımış mıdır?
- 6- Osmanlı padişahları, devlet otoritesini temsil edenlerin, halka karşı bu otoriteyi kötüye kullanmalarını engellemek için çıkardığı adâletnâmeler bu suiistimalleri engellemiş midir?
- 7- Adâletnâmeler, Osmanlı Devlet yönetiminin ve toplumunun mevcut yapısı hakkında bilgi vermekte midir?
- 8- Osmanlı toplumunun ve devlet düzeninin sahip olduğu yapı ile Tanzimat sonrasında yerleştirilmeye çalışılan “haksızlıkları giderecek, yönetenleri denetleyecek mekanizmalar” arasında bir bağlantı var mıdır?

Yukarıda belirlenen bir, iki ve üç numaralı araştırma soruları çalışmanın Birinci Bölümü'nde, dört, beş ve altı numaralı araştırma soruları İkinci Bölüm'de ve yedinci ve sekizinci araştırma soruları da Üçüncü Bölüm'de cevaplanmaya çalıŐılmaktadır.

Çalışmanın Önemi

Devlet örgütlenmesinin bulunduğu her toplumda yönetilenlerin haklarını arama ve uğradıkları haksızlıkları dile getirmeleri, çeşitli biçimlerde karşılanmış ve farklı şekillerde karşılığını bulmuştur. Bu bağlamda ele alınabilecek olan bu çalışma, Osmanlı Devleti'nde yönetilenlerin uğradığı haksızlıkları giderecek, yönetenleri denetleyecek mekanizmaları araştırma amacını gütmektedir. Çalışmanın, İslâmiyet'in kabulü öncesi Türk devletleri, İslam devleti, Osmanlı öncesi Türk-İslam devletleri, Osmanlı Klasik dönemi ve Tanzimat dönemindeki haksızlıkları önleyecek/giderecek ve yönetenleri denetleyecek mekanizmaların incelenmesinin ve değerlendirilebilmesinin akademik anlamda aydınlatıcı olabilme ve bir katkı sağlanabilmesi adına önemli bir işlevi yerine getirmiş olacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın ana konusunu oluşturan ve yönetime karşı bir denetim mekanizması olarak sayılabilecek olan Adâletnâmeler, devlet otoritesini temsil edenlerin, reayaya karşı bu otoriteyi kötüye kullanmalarını, kanun, hak ve adalete aykırı tutumlarını olağanüstü tedbirlerle yasaklayan beyanname şeklinde bir Padişah hükmü olduğu da ifade edilmiştir.

Adâletnâme ilânı, mevcut bir geleneğin devamı olarak görünmektedir. Osmanlılardan önce de hakanlar-hükümdarlar ve diğer devlet yöneticileri çarşılarda, pazarlarda ve insanların toplandığı meydanlarda, birtakım haksızlıkların ve bilhassa haksız vergilerin kaldırıldığını ilân eden hükümler çıkartarak bu hükümleri eyaletlerde otorite sahiplerine gönderip, herkesin görebileceği yerlere, büyük camilerin duvarlarına veya şehirlerin giriş kapısına taş kitabe halinde koydurdukları bilinmektedir.

Yapılan bu çalışmada, geniş olarak Osmanlı Devleti'nde yönetilenlerin, yönetenlerden gelen haksızlıklara karşı korunmasında ve adaletin sağlanmasında temel araç olan şikâyetle bulunma hakkı ve adâletnâme ilânı konusu incelenmeye çalışılmıştır. Çalışma, akademik anlamda Türkiye'de bir doktora konusu olarak ele alınması adına bir "ilk"tir.

Çalışmanın Yöntemi

Tezde genel olarak "literatür taraması" yöntemi kullanılmıştır. Ele alınan adâletnâme ve şikâyetnâmelerin incelenmesinde de büyük oranda "içerik analizi" yöntemi kullanılmıştır. Tezde üzerinde durulan dönemlerde yaşayan düşünürlerin ve devlet adamlarının görüşlerinin ele alındığı birincil ve ikincil kaynaklardan ve Osmanlı

arşivlerinden çeşitli tarihlerde yazılmış olan şikâyet dilekçelerinden de faydalanılmıştır.

Tezde kullanılan adâletnâmelerin ilk onyedisi 1965 yılında Prof.Dr. Halil İnalçık tarafından yayımlanan “Adâletnâmeler” adlı makalesinden Osmanlıcası verilen metinlerden ve son iki adâletnâme ise Prof.Dr. Ahmet Akgündüz’ün “Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuk Tahlilleri” adlı eserinden yararlanılmıştır.

Çalışmanın İçeriği

Çalışmada öncelikle Osmanlı Devleti’nden de önce var olan şikâyet ve adâletnâme konusu hakkında kavramsal ve teorik bir çerçeve çizilmeye çalışılarak, tarihsel süreç içerisinde şekillenen bu geleneğin, günümüzdeki modern uygulamalarla olan bağlantısını ortaya koyabilmek için İslâmiyet’in kabulü öncesi Türk devletleri, İslam Devleti ve Türk-İslam Devletleri bir silsile dâhilinde ele alınmıştır.

Bir Türk-İslam devleti olarak kurulan, hem Orta Asya Türk devlet geleneklerinden, hem de İslami kurumlardan devlet yapılanması açısından önemli derecede etkilenmiş olan Osmanlı Devleti’nin yönetim yapısı ele alınarak; şikâyette bulunma ve adâletnâme ilânı konusunun tarihsel gelişimi ve Osmanlı Devleti’nin Klasik Dönem’de bu mekanizmaların işleyişi ve Tanzimat Dönemi’nde bu mekanizmalarda ki yaşanan değişim ele alınmıştır.

Belirtilen bu çerçeve içerisinde çalışma üç bölümden oluşmaktadır. “Osmanlı Devleti Öncesi Türk- Türk İslâm Devletlerinde Hukuk ve Yönetim Anlayışı” başlıklı ilk bölümde Türklerin İslamiyet’i kabul etmelerinden önceki hukuk ve yönetim anlayışı, İslâm Devleti’nde hukuk ve yönetim anlayışı, İslâmiyet’in Türkler tarafından kabul edilmesinden sonra kurulan Karahanlı ve Selçuklu Devletlerinin hukuk ve yönetim anlayışı bir silsile halinde değerlendirilerek, incelenmiştir.

“Klasik Dönem Osmanlı Yönetim Geleneğinde Adâletnâmeler” başlıklı ikinci bölümde, Osmanlı Devleti’nin XIII. yüzyılda kuruluş, XIV ve XV. yüzyıllarda hızla gelişerek, XVI. yüzyılda olgunluk noktasına ulaştığı dönem olan “Klasik Dönem” deki yönetim yapısı ve hukuk sistemi; Osmanlı Hukuk sisteminin şer’i ve örfî yönü, örfî hukukun gelişimi, şer’i hukuk- örfî hukuk ayrımı, Osmanlı Devleti’nde Adâlet Dairesi anlatılarak, yönetenlerden gelen haksızlıklara karşı korunmasında ve adaletin

sağlanmasında temel araç olan şikâyette bulunma hakkı ve adâletnâme ilânının tarihsel gelişimi anlatılarak klasik dönemde yazılan çeşitli şikâyet dilekçeleri ve adâletnâmeler analiz edilmiştir.

“Klasik Dönem Sonrası Yazılan Adâletnâmeler ve Tanzimat Döneminde Yönetenlerin Denetlenmesi İçin Kurulan Yeni Mekanizmalar” başlıklı son bölümde ise önce Osmanlı Devleti’nde yaşanan gerilemenin sebeplerinin de anlatıldığı XVIII. yüzyılda yazılan adâletnâmeler incelenerek, Tanzimat Dönemi ve öncesinde yaşanan gelişmeler ve ilân edilen Tanzimat Fermanı’nın bir adâletnâme olarak ele alınarak değerlendirilmesi ile Tanzimat dönemi ve sonrasında yönetenlerin denetlenmesi için kurulan yeni mekanizmalar incelenmiştir.

BÖLÜM 1: OSMANLI DEVLETİ ÖNCESİ TÜRK-TÜRK İSLÂM DEVLETLERİNDE HUKUK VE YÖNETİM ANLAYIŞI

Osmanlı Devleti, kendisinden önceki Türk-İslâm devletlerinin devamı olarak tarih sahnesine çıktığı için, kendisinden önceki devletlerin büyük ölçüde etkisi altında kalarak kurum ve hukuklarından da etkilenmiştir. Ancak etkilendiği bu devletlerden farklı şekillerde, kendi toplumsal yapısına uygun olarak İslâmi kurullarla yeniden yapılanarak kendisine has bir siyasi, idari ve hukuki teşkilat düzeni kurmuş, “kanun hâkimiyeti ve adalet anlayışını” temel ilke olarak kabul etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna (diğer Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi), İslâmi esaslar hâkim olmuştur. Ancak Osmanlı padişahları, İslâm hukukunu uygularken, bu hukukun düzenlemediği alanlarda, devletin ve halkın çıkarlarının söz konusu olduğu zamanlarda gerekli düzenlemelere gitmekte tereddüt göstermemişlerdir. Padişahın iradesi ile ortaya çıkan kanunnâme, ferman, adaletnâme, yasaknâme¹ gibi isimlerle anılan bu düzenlemeler, Şer'i hukukun (İslâm hukukunun-Şeriatın) düzenlemediği alanlara ilişkin olarak, padişahın koymuş olduğu kurullardan oluşmuştur (Üçok ve diğ., 2002: 186; Durhan, 1999: 216-218; Kaşıkçı, 1998: 3868).

Osmanlı yönetim geleneğinde şeriat karşısında sırf kamu yararı için hükümdarın kendi iradesiyle bağımsız düzenlemelerde bulunmasını iki temel kaynağa bağlamak mümkündür. Bu kaynaklardan ilki İslâmiyet'in kabulü öncesi Türk devlet geleneği ve ikinci kaynak ise İslâm devlet geleneğidir (İnalçık, 2000: 167; İnalçık, 2005: 32-33; İnalçık, 2009a: 230; Abacı, 2001: 30-32).

Bu bölümde İslâmiyet'in kabulü öncesi Türklerinin kurduğu ilk devlet olan Hun Devleti, Türk adını ilk defa resmi devlet adı olarak kullanan Göktürk Devleti ve yerleşik hayata geçen ilk Türk devleti olan Uygur Devleti'nin hukuk ve yönetim anlayışları anlatılmıştır. Ardından, İslâm Devleti ve İslâmiyet'i ilk kabul eden Türk devleti olan Karahanlıların ve Türklerin tarih boyunca kurduğu en büyük devletlerden birisi olarak kabul edilen

¹ Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde, padişahın belirli konularda düzenleyici kurullar ve yasakların çiğnenmesi halinde uygulanacak olan cezaları ihtiva eden kanun hükümlerine yasaknâme denmiştir (Akgündüz, 2002: 31).

Selçuklular'ın (Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları) hukuk ve yönetim anlayışı anlatılmıştır.

1.1. İslâmiyet'in Kabulü Öncesi Türk Devletlerinde Hukuk ve Yönetim Anlayışı

Türkler ilk kez tarih sahnesine Orta Asya'da çıkmış olsalar da, orada kalmayarak eski dünyanın birçok bölgesine de yayılmışlardır. Bu yayılış üç kol üzerinden gerçekleşmiş olup; ana kol olarak da ifade edilen ilk kol, İran üzerinden Kafkaslar, Anadolu, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika ve Avrupa'ya uzanmış; ikinci kol ise Hazar Denizi'nin kuzeyinden Ukrayna, Balkanlar ve yine Avrupa'ya inmiştir. Son olarak üçüncü kol ise diğer iki kolun tam tersi yönde giderek Hindistan'a ulaşmıştır. Türkler, tarih boyunca değişik zaman ve mekânlarda çeşitli devletler kurmuşlardır (Ünal, 2002: 54; Güngör, 2007: 11).

İslâm öncesi Türklerin tarihleri hakkında bilgiler eski Çin tarih kaynaklarından elde edilmektedir. İslâmiyet'in kabulü öncesi Türkler, bugün Orta Asya diye bilinen yerde, Tanrı Dağları ile Altay Dağları arasında Çinlilere komşu olarak yaşamışlardır. Eski Çin tarih kaynaklarında bu bölgelerde yaşamış olan Türk hükümdarlarının ve devletlerinin adları hep Çince yazıldığı için bu isimlerin asıl Türkçedeki karşılıkları tam olarak bilinmemektedir. Ayrıca o çağlarda Türkler, "Türk" adıyla da anılmamaktaydılar (Güngör, 2007: 11).

1.1.1. Devlet Kavramı

İslâmiyet'in kabulü öncesi Türklerde, devlet kavramı hakkında ilk yazılı kaynağa Orhun Abideleri'nde¹ rastlanmaktadır. Bilge Kağan, Kül Tigin (Tegin) ve onların veziri olan Tonyukuk'un hatıraları için dikilen Orhun Abideleri'nde geçen "il" kelimesi devlet anlamında kullanılmaktadır (Arsal, 1947: 263-264).

Eski Türkçe'de devlet kelimesi yerine kullanılan "il", bir devlet başkanının (hakan) sorumluluğu altında boy (kabile) ve budunların (kabileler birliği) işbirliğinden oluşan, birleşmiş halkı (bodun, kün) ile müşterek idari ve hukuk nizamı (töre) ile yurdu koruyan ve milleti refah, huzur ve barış içinde yaşatan bir siyasi kuruluş olarak ifade edilmiştir (Kafesoğlu, 2003: 233).

¹ Türkler tarafından yazılmış ilk tarihi vesika olmaları itibariyle eski Türk yönetim ve kanun anlayışı hakkında yazılı bilgiler bulunduran abideler, Baykal Gölü'ne dökülen Orkun Nehri'nin doğu kıyısı yakınlarına dikilmiştir (Cin ve Akgündüz, 1990: 50-51 ve Güngör, 2006: 29).

İl, aileden (oğuş) başlayıp sırasıyla aileler birliği (urug), urugların birleşmesiyle oluşan boy (kabile) ve en son olarak da kabileler birliği anlamına gelen budunun en gelişmiş ve son şekli olarak belirtilmektedir. Devlette boy ve budun yapılarını bozmayan, bununla birlikte en uzak noktalarda bile merkezi idarenin etkili bir şekilde hissedilebileceği bir siyasi teşkilatlanma söz konusudur (Şahin, 2005: 151).

Kaşgarlı Mahmut (1008-1105), Divân-ı Lügati't-Türk'te "il" kelimesini barış anlamında kullanmıştır (Gökalp, 1974: 36). "İl" kelimesi hem devlet hem de barışın bir ifadesi olarak iç içe kullanılması İslâmiyet'in kabulü öncesi Türklerde "barış" ile "devlet" in birbirlerine nasıl bağlı olduklarını göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Niyazi, 1996: 21). Ayrıca "İl" kelimesi millet manasına geldiği gibi (Nur, 1978:13; Arsal, 1947: 264-265), daha sonraları Türklerin her siyasal toplumuna ad olmaya, halk-ülke manalarına da gelmeye başlamıştır (Gökalp, 1974: 36).

İslâmiyet'in kabulü öncesi Türklerdeki "il" kelimesinin yerini günümüz Türkçe'sinde, İslâmiyet'le dilimize giren "devlet" kavramı almıştır. Arapça'da "devlet" anlamında ki "mülk" kelimesi de dilimize geçmesine rağmen yaygın bir şekilde kullanılmamıştır (Niyazi, 1996: 22-23).

Kutadgu Bilig'de "memleket, ülke" kavramları da devlet anlamında kullanılmaktadır. Buradaki ülke veya memleket kavramları, sınırları ve hükümdarı belli bir yeri ifade etmek için kullanılmıştır. Hükümdar'la Ay-Toldı'nın konuşmasında da "Ey devletli Hükümdar" şeklinde söze başlanması, sınırları belli bir toprak parçasının yöneticisi olduğuna vurgu yapmak içindir (Arat, 1974)¹.

Devlet, aynı zamanda büyüklük, güç, mutluluk, talih gibi anlamlara da gelmektedir.

1.1.2. Devletin Unsurları

Bir milletin belli bir toprak parçası üzerinde politik bir örgütlenmesi sonucu oluşan devlet, "topluluk-millet", "ülke", "devlet gücü-egemenlik" ve "politik örgütlenmeye yasama, yürütme, yargı" olarak dört temel unsurdan oluşmaktadır (Taneri, 1997: 81). İslâmiyet'in kabulü öncesi Türklerde, devletin unsurları ülke (ulus), halk (kün),

¹ Beyitler: 720, 1070, 1085, 1393, 1418, 1482, 1585, 1679, 1905, 1918, 2037, 2146, 2417 ve diğer beyitler (Arat, 1974: 63, 88, 89,109, 111, 115, 123, 129, 145, 146, 154, 161, 180).

bağımsızlık (oksızlık) ve kanun (töre) olarak ifade edilmiştir (Kafesoğlu, 2003: 233-247).

Ülke ve halk, devletin hazırlayıcı unsurları olurken; hâkimiyet ise devleti meydana getiren temel unsuru oluşturmaktadır. Ancak bu unsurlar, sadece Türklere has olmadığı gibi her milletin oluşumunda da değişik kelime ve kavramlarla ifade edilmiştir. Ülkesiz bir topluluğun devlet kurması düşünülmediği gibi her milletin ülke anlayışlarının da aynı olmasını düşünmek mümkün değildir. Eski Yunanlılar için en ideal ülke olan site, halkının ekip biçtiği yerler olarak ifade edilen topraklar iken; İslâmiyet'in kabulü öncesi Türklerde Oğuz Kağan Destanı'nda "gökyüzü çadırımız" denilerek, ülke sınırlarının çok geniş olmasının arzulandığı ifade edilmiştir (Niyazi, 1996: 34).

İslâmiyet'in kabulü öncesi Türklerin "ulus" dedikleri ülke (Kafesoğlu, 2003: 235), Türklerde hiçbir zaman kuru bir toprak parçası olarak görülmemiştir. Orhun Abideleri'nin doğu cephesinde ülke "mukaddes yer ve su" olarak nitelendirilmiştir (Niyazi, 1996: 34; Ergin, 1973: 51).

İslâmiyet'in kabulü öncesi Türklerde halk, "kün" kavramı ile ifade edilmiş, "il" ve "kün" kelimeleri sürekli olarak bir arada kullanılmıştır (Kafesoğlu, 2003: 237). Bilinen ilk Türk tarihçisi olan Bilge Tonyukuk, diktirmiş olduğu kitabede devletle milletin birbirinden ayrılmalarının mümkün olamayacağını, şu şekilde ifade etmiştir (Öztürk, 1973: 29; Niyazi, 1996: 41; Ergin, 1988: 61):

"İlteriş¹ Kağan kazanmasa, ben kendim Bilge Tonyukuk kazanmasa il'de, Türk milleti de insanlar da yok olacaktı. İlteriş Kağan kazandığı için, Bilge Tonyukuk kazandığı için il'de il oldu, millet de millet oldu".

İslâmiyet'in kabulü öncesi Türklerde devletin asıl sahibi olan millet, devletlerinin kuruluşunda ve idaresinde büyük rol oynamıştır. Devleti yöneten hükümdarın en önemli vazifeleri; halkını ve topraklarını korumak, adaleti yerine getirmek, asayiş ve sükûneti sağlamak olmuştur. Hükümdarlar, asıl sahibi millet olan, toprakları korumak için gerektiğinde savaşmak, bazen de canını vermek zorunda kalmışlardır.

Çin kaynaklarında anlatılanlara göre, Hun Hakanı Mete, Çinlilerle yaptığı bir mücadele sonucunda zor durumda kalarak barış istemiştir. Çin hükümdarı barış karşılığında

¹ Bu kavram; Elteriş: (Öztürk, 1973: 29), İlteriş: (Niyazi, 1996: 41), İltirîş: (Ergin, 1988: 61) olarak da ifade edilmiştir.

Mete'den, kendisine ait çeşitli şeyler istemiş Mete'de bunları vermiştir. Ancak bunlarla yetinmeyen Çin hükümdarı, Çin sınırında bulunan Hunlara ait kurak küçük bir araziye de isteyince, Mete: “benden ne istediyseniz verdim, çünkü onlar benim malımdı, ancak bu topraklar benim değil, milletimindir. O toprakları korumak için savaşır, canımı veririm” demiştir (Arsal, 1947: 283-285; Güngör, 2007: 17).

Orhun Abidelerinde dikkat çeken en önemli vurgu, devletin kuruluşunda ne kağanlara, ne beylere, ne de aristokrat bir aileye hitap edilmediği, devletin sahibinin millet olduğu vurgusudur (Arsal, 1947:284; Niyazi, 1996: 41).

Devletin esas kurucu unsuru olan ve siyasal iktidar olarak da adlandırılan egemenlik (hâkimiyet) unsuru, belirli bir toprak parçası üzerinde yaşayan insan topluluğunun üstün irade çerçevesinde örgütlenmesidir (Niyazi, 1996: 43). İslâmiyet'in kabulü öncesi Türkler, hâkimiyet kavramını “oksızlık” kelimesiyle ifade etmişlerdir. Devlette gerçek hâkimiyet bunun yalnız yöneticiler tarafından istenmesiyle değil aynı zamanda halkın da aynı görüşte bulunmasıyla yani bütün toplulukta hâkimiyet düşüncesinin var olması şeklinde ifadelendirilmiştir (Kafesoğlu, 2003: 233).

İslâmiyet'in kabulü öncesi Türklerde “Kağanlık” sözü ile de ifade edilen “bağımsız devlet” düşüncesi, Kül Tigin Abidesi'nin doğu cephesinde şöyle dile getirilmiştir (Ergin, 1988: 21, 24):

“Türk halkı şöyle demiş: İl'i olan bir millet idim, şimdi il'im nerede? Kağanlı millet idim, hani kağanım?”

Göktürkler bağımsızlıklarını kaybedince Bilge Kağan, Türk devlet ve istiklâlinin devamlılığınanancını diktirmiş olduğu abidesinde şu sözlerle ifade etmiştir:

“Ey Türk milleti, üstte gök yıkılmaz, altta yer delinmezse ilini, töreni kim bozabilir”.

Bu tarihi yazıtlar, İslâmiyet'in kabulü öncesi Türklerde, devlette gerçek anlamda bağımsızlık düşüncesinin, gerek yöneticiler tarafından gerek halk tarafından iyi bilindiğinin ve Türk topluluğunda ortak bir değer taşıdığıın göstergesidir (Kafesoğlu, 2003: 235).

Orhun Abideleri'nde devletin ancak halkın itaati ile kurulabileceği ve yaşayabileceği belirtilmektedir (Niyazi, 1996: 43-44).

İslâmiyet'in kabulü öncesi Türklerde devleti meydana getiren dördüncü unsur olan Töre, kanun anlamında kullanılmakta olup, toplum hayatını düzenleyen kurallar bütününe, hükümlerine sosyal menşei ne olursa olsun herkesin uymak zorunda olduğu bir kavramı ifade etmiştir (Turan, 2000: 105).

Töre, kaynağını İslâmiyet'in kabulü öncesi Türk inanç ve görüşlerinden alan ve topluluk hayatını tanzim eden hukuk kurallarından oluşan uyulması zorunlu olan kanunlar bütünüdür. Hükümdarlar siyasi iktidarlarını (kut'larını) bu kurallar çerçevesinde kullanabilirler, toplumda birbirleriyle ve devletle olan münasebetlerini yine bu hukuk çerçevesinde düzenlemişlerdir. Buna uyanlar, "Törük" (yâni Törelî), uymayanlar ise "Kazak" (yâni asi, töreden çıkmış) olarak ifade edilmiştir (Güngör, 2007: 171).

Töre'nin üç kaynağı vardı. Bunlardan ilki; halktı. Halkın örf ve âdetlerinden çıkan hukuka "yusun" denirdi. Töre'nin ikinci kaynağı; meclis-kurultaydı. Yani kurultayda beylerin almış olduğu kararlarıdır. Üçüncü kaynak ise, kağandı. Yani kağanın yasama faaliyetleri sayesinde ortaya çıkan kaidelerdi (Taşağıl, 1992: 110; Cin ve Akgündüz, 1990: 56).

Bozkırlarda fiilen yaşanan hayatın zamanla hukuki-sosyal değer kazanmış davranışlarını ihtiva eden töre, hükümleri değişmez kalıplar olmamış, çevre ve imkânlarla uygun yaşayabilmenin gerekli kıldığı yeniliklere de açık olmuştur. Bu suretle kendi varlığını ve etkinliğini değişen çeşitli şartlar içinde sürekli koruyabilmiştir. İslâmiyet'in kabulü öncesi Türk hükümdarları, yerine ve zamanın gereklerine göre meclislerin görüşlerini alarak, töreye yeni hükümler getirebilmişlerdir. Ancak törenin anayasa hükmünde, değişmez bazı prensipleri de olmuştur (Kafesoğlu, 2003: 246-247).

Orhun Abideleri'nde sık sık töreden bahsedilmesi, töreye çok önem verildiğini göstermektedir. Abidelerde "töre" kelimesi onbir yerde geçmektedir¹. Bunun altında "il" ile birlikte kullanılmakta, beş yerde de yine "il" ile alâkası açıkça belirtilmektedir (Kafesoğlu, 2003: 246).

¹ Orhun kitabelerinde geçen töre konusu hakkında "...Devleti ellerine alıp töreyi tesis ettiler... Ey Türk bodunu devletini, töreni kim bozabilir?.... Kazandığımız devlet ve töremiz öyle idi... Devletini, töresini terk etmiş.... O (İlteriş) atalarının töresine göre bodunu teşkilâtlandırdı.... Töre gereğince amucam tahta oturdu.." örnek olarak verilebilir (Ergin, 1988: 17, 24, 33, 35, 38, 46, 47).

İl “devlet” anlamında, töre “kanun” anlamında kullanılmaktadır. Ancak töre kelimesinin kapsamı sadece kanun kelimesi gibi sınırlı değildir. Töre yazılmış yasalardan başka yazılmamış gelenek ve görenekleri hatta dini ve ahlaki esasları da kapsamaktadır (Gökalp, 1997: 21).

Töre, hakanın ve diğer yöneticilerin yetkilerine sınırlar getirdiği gibi, devletin kuruluşu ve devlet yönetiminde yetkili olacak olanlara da töre hükümlerine uygun olarak hareket etme zorunluluğu getirmiştir (Öztürk, 1973: 119-128; Ergin, 1988: 22; Niyazi, 1996: 44-53).

Devletin varlığı, törenin varlığına ve töreye uymaya bağlı olmuştur. İslâmiyet’in kabulü öncesi Türklerde törenin hükümlerine hükümdarlar bile karşı gelmemiş, töreye muhalefet eden hükümdar dahi olsa azledilmiş ve cezalandırılmışlardır (Cin ve Akgündüz, 1990: 43; Güngör, 2007: 171).

İslâmiyet’in kabulü öncesi Türk devletlerinde yöneticilerin kanun (öngdi) ve töreye uymaları gerektiği, yöneticilerin kanun ve töreye uydukları takdirde, halkın da uyacağı Kutadgu Bilig’de şu şekilde ifade edilmiştir: “Beyler örf ve kanuna nasıl riayet ederlerse, halk da aynı şekilde örf ve kanuna itaat eder” (Arat, 1974: 159).

1.1.3. Devlet Yönetimi

İslâmiyet’in kabulü öncesi Türklerde nüfusun büyük bir bölümünün geçim kaynağı hayvancılık olduğundan sürekli göç eder halde yaşamışlardır. Bunun sonucunda da yerleşik hayata geçmeleri geç olmuştur. Bozkırlarda dağılmadan, göçebe halinde yaşayabilmek ve bağımsızlığı koruyabilmek için teşkilatlanma oldukça önemli olmuştur (Niyazi, 1996: 64-65).

İslâmiyet’in kabulü öncesi Orta Asya Türk devlet geleneğinde, merkezde Hükümdarla birlikte Devlet Meclisi (Danışma Kurulu) yer alırken, bu meclisin başı olan Vezir, meclisle hükümdar arasındaki ilişkileri düzenleyen, yazışmaları yöneten, maliye işlerini yürüten üst düzey yetkililer de görev yapmışlardır (Niyazi, 1996: 93-94).

1.1.3.1. Hükümdar

İslâmiyet’in kabulü öncesi Türk devletlerinde siyasi iktidar kavramı, “devlet, baht, talih, saadet” gibi anlamlara da gelen, devlet idaresinde güç, yaratıcılık ve yetki bakımından

sahip olunan üstün güç anlamında ki “Kut” kavramı ile ifade edilmiştir (Kafesoğlu, 2003: 249). Kut babadan oğula geçerdi. Bu durum Kutadgu Bilig’de, “Babası bey ise oğul bey doğar; o da babası gibi bey olur” denilerek ifade edilmiştir (Arat, 1974: 148).

Tanrı’nın dileği ile birlikte hükümdar olmak için gerekli özellikleri taşımakla elde edilen kut, sonsuz bir hâkimiyete imkân tanımamaktadır. Hükümdarın yönetme yetkisi bazı şartlarla sınırlandırılmıştır. Kutadgu Bilig’de bu şartlar, halkın hükümdarının üzerinde sahip olduğu haklar olarak ifade edilmiş ve hükümdarın da bunları yerine getirmek zorunda olduğu belirtilmiştir. Halkının rahata kavuşması için gerekli olan bu şartların başında da “iktisadi istikrarın sağlanması¹, adil kanunların düzenlenmesi² ve asayiş’in sağlanması³” gelmektedir (Kafesoğlu, 2003: 256-257; Arat, 1974: 399).

Siyasi iktidarın kaynağını Tanrı’ya bağlayan İslâmiyet’in kabulü öncesi Türklerde, hükümdara yönetme hakkı Tanrı tarafından ilahi bir lütuf olarak verilmiştir (İnalçık, 1959: 73-74; Niyazi, 1996: 45-46; Kafesoğlu, 2003: 248-249, 256). Bu nedenle İslâmiyet’in kabulü öncesi Türk hükümdarları kendilerini Tanrı’nın yeryüzündeki temsilcileri olarak görmüşlerdir. Hükümdarın gökten indiği inancı Hunlarda olduğu gibi onlardan sonra kurulan Göktürk ve Uygurlar’da da var olmuştur (İnalçık, 1959: 73-74; Arsal, 1947: 268-269; Taneri, 1997: 106).

Hun Hakanları mektuplarında, Tanrı’nın tahta çıkardığı Hun milletinin büyük “Tan-ju”su ibaresini kullanmışlardır. Batı Hunları, özellikle Atillâ, Tanrı’nın yeryüzündeki temsilcisi olduğunu, bundan dolayı kendisine Tanrı tarafından efsanevi bir kılıç verildiğini ve verilen bu kılıçla düşmanlarını cezalandırmak için Tanrı tarafından gönderildiğine inanmıştır (Niyazi, 1996: 46).

Göktürkler’de de böyle bir durumun devam ettiğini Kül Tigin Abidesi ve Bilge Kağan Abidesi’nde ifade edilmiştir (Ergin, 1988: 17, 24, 33, 35, 38, 46, 47);

“Üstte mavi gök, altta yağız yer kıldıkta ikisi arasında insanoğlu kılınmış, insanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş, Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı...”

¹ 5575. beyitte, gümüşün ayarının korunması olarak ifade edilmektedir (Arat, 1974: 399).

² 5576. beyitte, adil kanunlar düzenlenmesi ile halkın daha iyi idare edilmesi ve birisinin diğerine tahakküme kalkışmasının önlenebileceği ifade edilmektedir (Arat, 1974: 399).

³ 5577. beyitte, yolların güvence altına alınarak, yol kesen eşkiya ve haydutların ortadan kaldırılmasını ifade edilmektedir (Arat, 1974: 399).

“Tanrı gibi Tanrı yaratmış Türk Bilge Kağanı”, “yukarda Türk Tanrısı, mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiştir...”

“Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askerleri kurt gibi imiş...”

Abidelerde buna benzer ifadelerle hükümdarlar, siyasi iktidarlarının kaynağını Tanrı’ya bağlayarak, kendilerini Tanrı’nın yeryüzündeki temsilcileri olarak göstererek, egemenlik haklarını doğrudan doğruya Tanrı’dan aldıklarını tekrarlamışlardır. Kitabelerde Türk kağanları genellikle sahip oldukları ilahi güçle tanıtılmakta; cesur, kahraman ve bilge oluşlarından bahsedilmesine rağmen dış görünüşlerinden bahsedilmemektedir (Mumcu, 1985: 34; Öztürk, 1973: 109, 112).

İslâmiyet’in kabulü öncesi Türklerin inanışına göre göğün en üst katında oturan Tanrı en kutsal varlıktır ve Türk Kağanına hükmetme yetkisi Gök Tanrı tarafından verilmiştir. Bu inanişe göre Gök Tanrı tek tek ve zaman zaman egemenlik yetkisini belirli kişilere değil genellikle bir aileye vermiştir. Abidelerde; “Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, babam kağanı ve annem hatunu yükseltmiş olan Tanrı, il veren Tanrı, kendimi o Tanrı kağan oturttu”, denilerek Türk Kağanının hem annesinin hem de babasının Gök Tanrı katında kutsallaştırılmıştır. Doğal olarak bu kutsal ana-babadan doğan çocuklar da bu tanrısal yetkiyle donatılmışlardır. İslâmiyet’in kabulü öncesi Türk toplumu içinde bir aile hükümdarlık yetkisini doğrudan doğruya Tanrı’dan almış oldukları için, o ailenin yönetme, hükmetme hakkı da kesin sayılmıştır. Bu anlayış Orta Asya’da İslâmiyet’in kabulü öncesi kurulmuş olan hemen hemen bütün Türk devletlerinde var olmuştur (Mumcu, 1985: 34).

Orhun Abideleri’nde Kül Tigin ve Bilge Kağan, kağan oluşlarını önce Tanrı’nın yardım etmesine sonra da kendilerinin talihli olmalarına bağlayarak açıklamıştır (Ergin, 1988: 25, 39):

“Tanrı bağışlasın, devletim var olduğu için, kismetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin kıldım”

Bu ifadelere benzer durum Kutadgu Bilig’de de mevcuttur (Arat, 1974: 392):

“Bu beylik mesnedine sen isteyerek gelmedin; onu Tanrı kendi fazlı ile sana ihsan etti”.
“Lütuf ederek, sana bu beyliği verdi, ey bilgisi geniş insan buna şükür et”

İslâmiyet’in kabulü öncesi Türk devletlerinde hâkimiyetin kutsallığı, hâkimiyetin Tanrı vergisi olduğu inancı, halk tarafından da o kadar yer edip kabullenilmiştir ki,

hükümdara karşı isyan etmeyi veya başkaldırmayı “yerin gökle karışması”, “göğün çökmesi” gibi kavramlarla ifade edilmiştir (Niyazi, 1996: 47).

Tanrı tarafından bir aileye verilmiş olan bu egemenlik hakkına Kağan’ın soyundan gelen bütün erkekler de eşit olarak sahip olmuşlardır. İslâmiyet’in kabulü öncesi Türklerde bozkır hayatında pek çok kesimlerinde erkeklerle eşit tutulan kadınlar, bu konuda hak sahibi olmaktan çıkarılmıştır. Gök Tanrı egemenliği bir tek kişiye değil de bir aileye verdiği için, kağan ailesinin bütün erkekleri hükümdar olma yetkisine sahip sayılmışlardır. Bundan dolayıdır ki, Kağanlar, ülkenin oğullar ve kardeşler arasında bölüştürülmesi anlamına gelen “ülüş” sistemini uygulamışlardır. Ancak bu sistemin kaçınılmaz bir sonucu olarak da belli bir süre sonra devletler parçalanmıştır (Mumcu, 1985: 35).

Hükümdarın sahip olması gereken kişisel vasıflar, İslâmiyet’in kabulü öncesi Türk yönetim geleneğinde üzerinde durulan önemli bir konudur (İnalçık, 2005: 18). Kut soydan geçmesine rağmen, kut’a sahip olacak olan kişinin bazı özelliklere de sahip olması gerektiği de belirtilmiştir. Bu özellikler dört temel unsura dayandırılmıştır. Bunlar; “erdem” (edep ve fazilet), “bilgi”, “akıl” ve “anlayış”tır (Niyazi, 1996: 50).

Göktürkler döneminde “bilge” ve “bilgi sahibi olma”, Türk kağanlarının başta gelen ve önemini kaybetmeyen özellikleriydi. Sadece kağanların bilgi sahibi olması yeterli değil aynı zamanda etrafında yer alan büyük memurların da bilgili olmaları şarttı (Taneri, 1997: 137).

Kutadgu Bilig’de hükümdarın sahip olması gereken kişisel vasıflar 1921-2174 beyitler arasında sayılarak, hükümdarlar için “akıl ve bilgi ile hareket eden iki dünyada da kutlu olur” denilmektedir (Arat, 1974: 146-163).

Hükümdarlar, ordu kurup halkını düşmanlara karşı korumak, savaş zamanında ordusunun başında bulunmak, halkı için idari düzenlemeler yaparak ülkede düzen ve asayışı sağlamak, toplumda birliği kuvvetlendirmek, topluma saadet dolu bir hayat sunabilmek, vergi toplayarak devletin ayakta kalmasını sağlamak, halkı arasında adaleti sağlamakla görevli olmuşlardır. Hükümdarın yerine getirmesi gereken bu görevler, yönettiği halk tarafından takip edilip, denetlenebildiği, gerektiğinde isteyebileceği bir

hak, hükümdar için ise ihmal edemeyeceği bir görev olarak kabul edilmiştir (Turan, 2000: 106-107; Öztürk, 1973: 92; Kazmaz, 2000: 81-82).

Orhun Kitabeleri'nde, devletle halk arasında ne kadar ciddi bir bağ bulunması gerektiği ve devletin yöneticisi olan hakanın iktisadi ve sosyal yönden toplumun gerekli ihtiyaçlarını sağlaması konuları açık ve kapsamlı bir şekilde dile getirilmiştir. Kül Tigin ve Bilge Kağan, yaptıklarını kitabelerde şu şekilde ifade etmişlerdir (Ergin, 1988: 19, 22, 25, 37, 39; Öztürk, 1973: 65):

“Aç, fakir milleti toplattım, fakir milleti zengin kıldım, fakiri zengin kıldı, azı çok kıldı. Ölecek halkı dirilttim, doğrulttum, çıplak-fakir kavmi elbiseli kıldım. Varlıklı, zengin millet üzerine oturmam. İşsiz, açsız, çıplak, düşkün, perişan millet üzerine oturdum. Küçük kardeşim Kül Tigin ile konuştuk. Babamızın, amcamızın kazanmış olduğu milletin şanı yok olmasın diye, Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmam.”

Kül Tigin ve Bilge Kağan, kitabelerde, devletin ve hakan olarak kendilerinin Türk töresinin en önemli kurallarından birisi olan “Hakan'ın, halkı için var olduğu ve halkı için çalıştığını” günümüzde devletin önemli görevlerinden birisi olan toplum ihtiyaçlarını, devlet yoluyla veya devlet gücüyle yerine getirme esasını, bizzat kendilerinin yerine getirdiğini yukarıdaki ifadelerle belirtmişlerdir (Turan, 2000: 106-107; Öztürk, 1973: 91-92).

İslâmiyet'in kabulü öncesi Türk hâkimiyet anlayışı, siyasi iktidarın kaynağını Tanrı'ya bağlamakla birlikte, hükümdarı Tanrı huzurunda sorumlu tutmuştur. Hükümdar da Tanrı'ya karşı sorumluluğuna, Tanrı'nın yardımı ile “Kut”unun devam edeceğine inandığından, onun iradesine uygun şekilde milleti yönetmek zorunda olduğunu düşünmüş ve görevlerini de bu düşünceye göre yerine getirmiş ve töreye de uygun hareket etmiştir. İslâmiyet'in kabulü öncesi Türklerde hükümdarlar hükmü altında bulunanlara söz hakkı vererek halkını yönetmeye çalışmışlardır (Niyazi, 1996: 53, 60). İslâmiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerinde bu durum her zaman geçerli olmuştur (Gökalp, 1997: 21).

İslâmiyet'in kabulü öncesi Türklerde hükümdarlar, yabancı tebaaya da zulüm etmeyerek, onlara da kendi halkı gibi eşit muamele etmiştir. Orhun Abideleri'nde, “Yukarıda mavi gökyüzü, aşağıda yağız yeryüzü yaratılıp, arasında da insanoğlu yaratılmış. İnsanoğullarının üzerine de atalarım Bumin Kağan ve İstemi Kağan tahta oturmuş” (Ergin, 1988: 20 ve 33) sözlerinde, yeryüzünde yaşayan insanlar ve ülkeler

arasında herhangi bir ayırım yapılmadan bütün toplulukları içine alan dünyayı yönetme yetkisi Tanrı tarafından Türk hükümdarına verildiği ifade edilmiştir. Bu ifadeye göre yeryüzü bir bütündür ve insanlar da tek bir kütlede ibarettir. İnsanları soy, din, dil yönlerinden birbirinden ayırmak mümkün değildir. Bu nedenle Türk hükümdarının yönetimi altında bulunan insanlar eşittirler, kendi inançlarını serbest bir biçimde yaşamaları da mümkündür (Kafesoğlu, 2003: 266-267).

1.1.3.2. Devlet Meclisi (Kurultay)

Asya Hun Devleti'nde, Mo-tun devrinden (M.Ö. 209-174) itibaren, devlet işleri ve dini törenlerle ilgili olarak yıl içerisinde yapılan üç ayrı toplantıdan bahsedilmektedir. Bu toplantılardan ilki, dini nitelikte olanı, senenin ilk ayında yapılırken, ikincisi ilkbaharda, senenin beşinci ayında, Karakum şehrinde yapılırdı. Son toplantı ise sonbaharda hayvan mevcudunu ve devletin insan ve asker mevcudunu tespit etmeye yönelik (bir nevi nüfus sayımı) Ma-i bölgesindeki Talin'de yapılan toplantıdır. Bu toplantıların en büyüğü ve en önemli olanı ilkbaharda yapılan toplantı olmuştur. Bu toplantıda yeni hükümdarlar seçilmiş, mevcut hükümdarların hükümlerleri tasdik edilmiş, hükümdarların halkına karşı görevlerini yerine getirip getirmediği tartışılmış, gerektiğinde idareye geniş icra yetkileri verilmiş ve bütün ülke meseleleri üzerinde görüşmeler yapılarak karşılıklı görüş alışverişi ile kararlar alınmıştır (Niyazi, 1996: 89; Kafesoğlu, 2003: 259).

Kurultay-Toy geleneği bu toplantıların bir uzantısıdır. İslâmiyet'in kabulü öncesi Türklerde bir millet meclisi, bir "yasama kurulu" karakterini taşıyan, asırlardan beri süregelen, başkan olarak başında hükümdarın bulunduğu, devlet ve millet meselelerinin konuşulduğu, siyasi, iktisadi ve idari kararların alındığı büyük "devlet meclisleri"ne "toy" adı verilmektedir. Toy'un anlamı bütün Türkçe lehçelerinde ve Türkçe'nin intikal ettiği diğer dillerde de "toplantı-meclis" anlamına gelmektedir (Kafesoğlu, 2003: 260-264). Oğuz Han Destanı'nda anlatılan büyük toy'a, Oğuz Han tarafından davet edilen "il" (devlet sorumluları) ve "gün" (halk) temsilcileri kendi aralarında müzakere yaptıktan sonra Oğuz Han'ın hakanlığını kabul ederek, gelecekle ilgili kararlar almışlardır (Kafesoğlu, 2003: 260).

Atilla zamanında savaş ve barış kararını veren, diğer devletlerden gelen teklifleri değerlendiren Hun "Seçkinler Meclisi", Asya'da Tabgaç Devleti'nde "Devlet ve Nazırlar (Bakanlar) Meclisi", Hazar Hakanlığı'nda "İhtiyarlar Meclisi", Peçeneklerdeki

“Mühim Kararlar Meclisi”, Tuna Bulgar Devleti’nde “Millet Meclisi”, Oğuzlardaki millet işlerinin görüşüldüğü tirnek (dernek) gibi buna benzer meclisler hep var olmuştur. Millet hayatını etkileyen (yeni devlet kurulması, büyük bir göçe çıkma, barış yapılması gibi) önemli bir olay olduğunda zamana bakılmaksızın mutlaka toy (kurultay) toplanmış ve kararlar hep buralarda alınmıştır (Kafesoğlu, 2003: 260-261; Niyazi, 1996: 90).

Ancak her ihtiyaç anında toy’un toplanması, genişleyen sınırlarla birlikte toylarda görev alanların (toygun) hemen bir araya gelmelerinin mümkün olmaması ve toylarda alınan kararların ülke içinde düzenli bir şekilde uygulanmasını sağlamak amacıyla, bakanlardan oluşan ve hükümdarın aile mensubu veya akrabası olan bir başbakanın (daha sonraları aile dışından, devlete hizmetlerinden ötürü halk tarafından sevilen, dirayetli kişilerde getirilmeye başlanmıştır) bulunduğu kurula gerek duyulmuştur. Bu kurul (Çin kaynakları Hunlardan beri Türk devletlerinde, idareyi düzenlemek ve dış ilişkileri sağlamak için oluşturulan Türk bakanlarından bahsetmektedir) günümüzdeki bakanlar kuruluna benzemektedir (Niyazi, 1996: 90; Kafesoğlu, 2003: 264).

İslâmiyet’in kabulü öncesi Türklerdeki devlet yönetimine genel olarak bakıldığında devlet başkanı olan hükümdar, yasama kurulu olarak görev yapan, milletin genel işlerinin görüşülüp karara bağlayan toylar ve birbirinden ayrı olan ve farklı görevleri yerine getiren bakanların ve hükümdar ya da vezirin başında olduğu kuruldanda (bakanlar kurulu) oluşan üçlü bir yapı bulunmaktadır. Fakat hükümdar halkından ve ülkeden birinci dereceden sorumlu olduğu için bütün iktidarı elinde tutmak zorunda olmuştur. Vezir tayin eden, toy’un toplanmasına karar veren, töre’de yapılacak olan değişiklik tekliflerini getiren ve devlet mahkemesine yani yargıya başkanlık etmek gibi görevler, Tanrı’nın gücünü almış olan hükümdar tarafından yerine getirilmiştir (Kafesoğlu, 2003: 266).

1.1.4. Hukuk ve Yönetim Anlayışı

İslâmiyet’in kabulü öncesi Türklerin hukuk ve yönetim anlayışını, İslâmiyet’in kabulü öncesi kurulan bütün Türk devletlerini tek tek ele alarak incelemek yerine öncelikle Türklerin ilk kurduğu Hun Devleti’ni, Türk adını ilk kullanan Göktürk Devleti’ni ve yerleşik hayata geçen Uygur Devleti’ni ele alarak bu başlık altında incelenmiştir.

Hun Devleti, Türklerin kurduğu ilk devlet olarak bilinmektedir (Güngör, 2007: 14; Türkeli, 1992: 71). Sivil ve askeri teşkilât yapısı, iç ve dış siyaseti, ordusu ve savaş tekniği ile daha sonraki Türk devletlerine örnek olmuştur. Türklerle birlikte Moğol ve Tunguz soyundan gelenlerin oluşturdukları “Büyük Hun Devleti”nde, devleti yöneten hanedan ve diğer yönetici sınıfı Türklerden oluşmuş ve resmi dil olarak Türkçe’yi kullanmışlardır¹ (Kafesoğlu, 2003: 58-59; Arsal, 1947: 194; Üçok ve diğ., 2002:18; Ögel, 1991: 43; Cin ve Akgündüz, 1990: 41-42; Güngör, 2006: 15; Türkeli, 1992: 79).

İnanç yönünden Gök Tanrı inancına sahip olan Hunlar’da, töreye (kanuna) karşı sonsuz bir saygı vardır. Töreye uyulmaması halinde hükümdar bile olsa azledilip cezalandırılır, törenin terk edilmesi günah sayılırdı. Hükümdarların halkını töreye uygun olarak yönettiği bilinmektedir (Kafesoğlu, 2003: 62; Arsal, 1947: 201; Cin ve Akgündüz, 1990: 44).

Kendisinden sonra kurulan Türk devletlerine teşkilat ve zihniyet açısından temel teşkil eden Hunların siyasi yapısında, yöneticiler ile halk arasında herhangi bir sınıflandırma veya ayırım olmamış, birliği oluşturan boylar arasında da birbirlerine karşı farklı hukuki hak da verilmemiştir². Çin kaynakları Hunlarda suç ve ceza konularında hiçbir sınıf farklılığının ve ayrıcalığın olmadığını belirtmektedirler (Türkeli, 1992: 71).

Hunlarda devlet yönetimi, merkezde saray (örgin-divanhane) ve taşrada ise iki bölüm yani sol ve sağ kanat olarak iki ayrı teşkilât tarafından idare edilmiş, bu sistem kendisinden sonra kurulacak olan Türk ve Türk-İslâm devletlerine de geçmiştir. Büyük devlet adamlarınca yönetilen sağ ve sol, yani doğu ve batı dirlik devletlerine (Osmanlı Devleti’ndeki Anadolu-Rumeli ayrımı, Anadolu’nun sağ kolu-sol kolu gibi) ayrılmıştır (Cin ve Akgündüz, 1990: 44; Üçok ve diğ., 2002: 19).

Hunlar’da, halkın başında bulunan Hakan’na şikâyette bulunma hakkı olmuştur. Ancak Türk-İslâm devletlerindeki gibi şikâyet hakkının tam anlamıyla kurumsallaştığı hakkında

¹ Hunlardan dilimize aktarılan kelimelerden bazıları; Tanrı, kut, börü(kurt),ordo, tuğ, kılıç... gibi

² Hun Devleti’nde ve Hunlardan sonra kurulan diğer Türk devletlerinde irsi sınıf yoktur. Eski Türklerde irsi sınıf bulunmaması birlikte başlıca üç tane içtimai (toplumsal) sınıf bulunmaktadır. Halk, “beyler, hür Türkler ve esirler” (kullar) olarak üç’e ayrılmaktadır. Ülkeyi yönetmekle görevli olan Han’ın sülalesine mensup olan beyler istisna olmak üzere, beylik irsî bir durum değildir ve hâkim olan sülaleye mensup olan beylerden başka irsi imtiyaza sahip başka bir sınıfta bulunmamaktadır. Ancak eski Türklerde hayatları süresince kendilerine bazı imtiyazlar tanınan kimselerde bulunmaktaydı bunlar Tahranlar ve Ruhanelerdir (Arsal, 1947: 328-329). Her fert, her asker en yüksek kumandan derecesine kadar yükselmektedir (Arsal, 1947: 213).

elimizde yeterince bir bilgi yoktur. Hunların merkezi saraylarında yedi hisar (kale-saray) mevcut olmuştur. Birinci hisarda bağ ve bostan işleri yerine getirilirken; ikinci sarayda halktan gelen şikâyetler, arzlar ve mektuplar incelenmiştir. Üçüncü sarayda incelenmiş olan şikâyetler, arzlar ve mektuplar Hakan'a sunulurdu. Dördüncü sarayda ise divanhanelerin hizmetçilerine ait işler; beşincide maliye işleri yerine getirilir, altıncıda memleketin sağ ve solunu idare eden on iki beye ait makamlar bulunurdu. Yedinci sarayda ise hakanın ailesi ve hasları bulunurdu. Yapılan bütün toplantılarda hükümdarın sağ tarafında vezirler (genellikle dokuz vezir), beyler ve komutanlar yer alırken; sol tarafında ise memleketin ileri gelenleri ve memurlar bulunmaktadır. Toplantılarda alınan kararlar halka duyurulurdu (Cin ve Akgündüz, 1990: 44-45).

Hunlarda suç işleyenleri cezalandırma yetkisi devlete ait olmuştur. Adli teşkilât, hükümdarın başkanlığındaki yüksek devlet mahkemesi (yargu) ile hakan adına töreleri tatbik eden Yarganlardan oluşmuştur. Hunlarda verilen en büyük ceza idam ve hapis cezasıdır¹. Bu cezalar önce Hakan'a arz edilir, Hakan bu cezayı onaylarsa (kanun gereği) ceza yerine getirilirdi (Cin ve Akgündüz, 1990: 45).

Hapis cezası yalnız on güne kadar verilmiştir. Bundaki amaç devletin sınırları içindeki hükümlü sayısını az tutmak ve sürekli hapishanelerin kurulmaması içindir. Hunlarda ayrıca “sopayla dövme” ve “damgalanma” ceza olarak uygulanmıştır. Bu tür cezalandırma şekillerinin Osmanlı hukukunda da verildiği ve uygulandığı görülmektedir (Arsal, 1947: 206-207; Üçok ve diğ., 2002: 20).

Türk adını ilk defa resmen devlet adı olarak kullanan Göktürk² Devleti'nde hakanlık, kardeşler arasında en yaşlı olana geçtiğinden, en yaşlı kardeşin bulunduğu ülke memleketin merkezi sayılmıştır. Bu sebeple devletin merkezi daima değişiklik göstermiştir (Güngör, 2006: 25; Cin ve Akgündüz, 1990: 49-50; Üçok ve diğ., 2002: 21).

¹ Hun kanunlarına göre bir kişi adam öldürmek niyetiyle bıçağını çekse bile idam edilir, hırsızlık yapanın evindeki mallarına el konulurdu. Bir suçluya hafif bir ceza verilecekse bir uzvu ezilirken, ağır bir ceza verilecekse idam edilmiştir (Türkelî, 1992: 86).

² Sadri Maksudi Arsal bu devlet için “Göktürk” adını kullanmamaktadır. Arsal bunun nedeni ise, bu tabirin tarihi bir esasının olmadığı ve 6-7-8 asırlarda Türklerin “Göktürk” adını taşımadıklarını, sadece Orhun Abidelerinde Gök kelimesinin kullanıldığı ve bunun anlam olarak “Sema” manasında kullanıldığını, hiçbir şekilde Türklere verilmiş bir isim olmadığını, Orta Asya Türkleri kendilerini semavi olarak kabul ettiklerini ancak Gök ismini asla kullanmadıkları şeklinde ifade etmektedir (Arsal, 1947: 226-227).

Göktürkler, VIII. yüzyılda medeniyet ve kültür devleti olma yoluna girmişlerdir. Ülkenin çeşitli bölgelerinde “şad, sağun, tekin, tudun, tutuk, tahran, inal, çur, kölerkin, il topar” gibi memurlar görevlendirilmiştir. Bu memurlar hakan ile boy beyleri arasındaki ilişkileri düzenlemekle, askerlik ve vergi toplama işleri ile görevlendirilmişlerdir. Devlet yönetiminde Hakan’dan en küçük memura kadar bütün görevlilerin yetkileri ve yapacakları görevleri belirlenmiş olması yönetimde disiplini sağlarken, devletin teşkilatlanma ve savaşçı kabiliyetlerini de arttırmıştır (Taneri, 1997: 111-112). Göktürklerin geliştirmiş olduğu bu devlet anlayışı ve örgütlenme biçimi, kendisinden sonra kurulan Türk devletlerine temel teşkil etmiş ve zaman içinde bu yapı daha da geliştirilmiştir.

Hun Devleti’nden farklı olarak, Göktürk Devleti’nin yönetim yapısı ve hukuk düzeni hakkında bilgi veren kaynakların başında “Orhun Kitabeleri” gelmektedir. Çin ve İslâm kaynaklarındaki Göktürklerle ilgili bilgiler abidelerdeki bilgilerle birleştirildiğinde, Göktürk Devleti’nin o devirdeki yönetim ve hukuk yapısı, toplumun sosyal yapısı, aile ve benzeri müesseseleri hakkında bilgi edinmek mümkündür (Cin ve Akgündüz, 1990: 50-53; Üçok ve diğ., 2002: 22-23).

Göktürk Devleti “kağan, beyler ve bodun (halk)” olarak üç sınıftan oluşmuştur. Kağanlar, doğaüstü kuvvetlere sahip olduğu ve iktidarı kullanma gücünü Tanrı’dan alan bir otorite olarak kabul edilmesine rağmen, Kağan’ın siyasi iktidarını sınırlayan unsurlar da bulunmaktaydı. Bu unsurlar arasında halk (bodun), beyler ve töre ön planda olmuştur (Cin ve Akgündüz, 1990: 53).

Göktürk Kağanı’nın milletine karşı ordusunun başında bulunmak, halkı doyurup giydirmek, halkın yerleşmesini ve göçmesini sağlamak, akınlar yaparak kazançlar sağlamak ve halkının kalbini, sevgisini ve saygısını kazanmak başlıca görevlerindendir (Taşağıl, 1992: 106).

Kağan seçiminde ise iki ayrı nokta öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi; Kağan’ın ilâhi¹ bir iktidara (güce) sahip olması sebebiyle, kağan olmak isteyen adayın, mutlaka ölen hükümdarın ailesinin bir üyesi olması zorunlu sayılmıştır. Genellikle ölen hükümdarın

¹ Kağan bütün eski kültürlerde olduğu gibi gücünü, Tanrı’dan almaktadır. Orhun Abideleri’nde “Ben Tanrı’ya benzer, gökte doğmuş Türk Bilge Kağan tahtıma oturdum....” denmektedir (Üçok ve diğ., 2002: 25).

yaşça büyük olan oğlu, o yoksa veya reşit değilse, yaşça en büyük kardeşi, o da yoksa amcası veya amcasının oğlu seçilirdi. Fakat ne olursa olsun yaşça en büyük olanın seçilmesi genel kaide halini almıştır. Hükümdar olmak için ikinci şart ise halkın da iştirak ettiği büyük bir merasim ve büyük beylerden meydana gelen kurultayın (Toy'un) tasdik ve tasvibi (uygun görmeleri) şarttı¹ (Cin ve Akgündüz, 1990: 53-54).

İslâmiyet'in kabulü öncesi Türklerin "koni" dediği adliye müessesesi Göktürklerde de gelişmiştir. Siyasi suçlarla ilgili yargılamalara bakan ve hükümdarın başkanlığındaki yüksek devlet mahkemesi demek olan "yargu" müessesesinde, vezirler üyelik (ayguç'luk) yapmaktadırlar. Hakan adına töreyi uygulamakla görevli yarganlar da vardı (Taşağıl, 1992: 110; Cin ve Akgündüz, 1990: 56).

Ceza hukuku bakımından Göktürklerin şahsi veya ailevi kin-intikamdan uzaklaşmış oldukları ve cezaların devlet adına ve kamu menfaatleri göz önünde tutularak verilerek, uygulandığı belirtilmektedir. Suçlar iki kısımdan meydana gelmektedir. Birincisi, Hunlarda olduğu gibi cezası idam olan büyük suçlardı. İkincisi ise mali tazminat cezası veya hafif hapis cezası verilen hafif suçlardı. İsyân, vatana hıyanet, adam öldürme, zina, bağlı atı çalmak ve ikinci defa hırsızlık yapmanın cezası idamdı. Cezayı vermek ve infaz etmek hakkı devlete aitti (Üçok ve diğ., 2002: 27; Cin ve Akgündüz, 1990: 57; Taşağıl, 1992: 110-111).

Göktürk Devletleri'nin çöküşünde Çin'in büyük etkisi olmuştur. Ancak Çin'in etkisi yanında Türk olmayan kişilerin devlet hiyerarşisinde yükselmeleri, bazı Göktürk Kağanları'nın töreye aykırı olarak halka karşı sert tutumları, taht kavgaları, artan vergiler, kanunların bozulması gibi nedenlerden dolayı halkta ayaklanmalar başlamış, sonucunda Göktürk Devleti yıkılmıştır (Taşağıl, 2008: 29).

Eski Hun Devletine bağlı Türk boylarından biri olan ve yerleşik hayata ilk geçen Uygurlar, Kutluğ Bilge Kül Kağan'ın liderliğinde, Göktürklerin iktidarına son vermişler, 745-845 yılları arasında bağımsız bir devlet olarak yaşamışlardır (Arsal, 1947: 307-308; Alptekin, 1978: 17-18).

¹ Olağanüstü hallerde, kurultayın yeni bir bey veya kahramanı Hân seçmesi veya şahsi meziyet ve otorite gibi bazı özellikleri göz önünde tutularak, teamüllerle yerleşmiş olan sırayı bozup Hân soyundan gelen başka birisini tercihen hükümdar ilan etmesi de mümkündür (Cin ve Akgündüz, 1990: 54).

747 yılında ölen Kutluğ Bilge Kül Kağan'ın yerine geçen oğlu Moyen-çor (İl-Etmiş Bilge Kağan) döneminde, Karluklar tarafından desteklenen İslâm kuvvetleri ile Çinliler arasındaki Talas Savaşı, Temmuz 751'de yapılmıştır¹. Çinlilerin almış oldukları bu yenilgi ile tarım havzaları Uygurlara geçmiş ve Çinliler Orta Asya'dan çekilmişlerdir. Çinlilerin Talas savaşından sonra yaşadıkları kargaşalık ve işgal dönemlerinde yapılan askeri yardım ve girilen ekonomik ilişkiler sonucunda Uygurların hayat ve dünya görüşlerinin değişmesine neden olan Mani Dini² Türkler arasında yayılmaya başlamış ve Böğü Hakan tarafından 762 yılında kabul edilmesiyle Maniheizm, Uygurların resmi din haline gelmiştir. Hıristiyanlık, Mazdeizm-Budizm karışımı bir din olan Maniheizm, hayvani gıdaların yenmesini yasaklayan, savaşmaya şiddetle karşı çıkan bir din olmasından ötürü Uygurlar zamanla zayıflamaya başlamışlardır. Türklerin hayat tarzına uymasa da bu din sayesinde Uygurlar şehir hayatına alışmışlar, ilim, edebiyat, ticaret ve diğer sanatlarda ileriye gitmişlerdir (Üçok ve diğ., 2002: 28-29; Kafesoğlu, 2003: 132-134; Cin ve Akgündüz, 1990: 61; Gömeç, 2007: 41-43; Ögel, 1991: 349).

Güney Uygurlar veya Uygurların ikinci devresine ait hukuki kaynaklar ise, Kutadgu Bilig ve Doğu Türkistan'da ele geçirilen Uygurca belgelerdir. Uygurların devlet örgütü hakkında Kutadgu Bilig'de³, devletin başında Han veya Bey, ondan sonra Vezir, Uluğ Hacip (Baş Vezir), Büyük Komutan (Subaşçı), Saray Nazırı (Kapık Başlar), Han'ın Kâtibi (Bitikçi, sonraları Osmanlı Devlet örgütündeki Reis-ül Küttab gibi dış işleri bakanlığı görevi de verilmiştir), Hazinekar (Ağıcı), Elçiler (Yalvaçlar), Memurlar (Topukçular) geldiği belirtilmektedir. Bu memurların hangi vasıfları taşıyacağı, hangi görevleri yerine getireceği, Kutadgu Bilig'de detaylı bir şekilde anlatılmaktadır (Arat, 1974, 146-222; Üçok ve diğ., 2002: 29,32; Cin ve Akgündüz, 1990: 62-63, 75).

¹ Talas Nehri yakınlarında yapılan bu savaş sonucunda Pamir çevresine ve Tanrı Dağlarına kadar olan sahalarda Arapların idaresi altına girmiş ve burada yaşayan halk arasında Müslümanlık yayılmaya başlamıştır. Bu savaşta Karluk Türklerinin Abbasiler tarafından tutulması yalnız savaşın kaderini değil, kendi tarihlerinin gidişatını da etkilemiştir (Gömeç, 2007: 41).

² Mani dini ya da Maniheizm III. yy.da Pers İmparatorluğu'nda, Mani tarafından kurulan ve kısa sürede hızla büyük bir coğrafyaya yayılan bir dindir. Mani dini III. ve IV. yüzyıllarda Sasani İmparatorluğu ve çevresinde yayılmıştır. Kutsal kitapları Arzhang'dır. Mani kelimesinin eski Türkçe'deki kullanımı "Mengü" dür ve Çağatay Türkçesi'nde "Tanrı" demektir. Mani dini'nin dünyayı görüşünde tanrısal aydınlık ile karanlık iki rakip olarak karşı karşıya durur. Bu ikisinin birbirleri ile mücadelesinde aydınlığın bir kısmı karanlığın içinde (dünyanın içinde) tutsak kalmıştır (Ögel, 1991: 349-350; <http://tr.wikipedia.org>, 18.08.2009).

³ Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig'de 1921-3014 beyitlerde Devlet Teşkilatı hakkında bilgiler vermektedir (Arat, 1974: 146-222).

Hunlarda mevcut olan şikâyetle bulunabilme ve bu şikâyete sebep olan hususların düzeltilmesi uygulaması Uygurlarda da devam etmiştir. Çin kaynaklarına göre, Uygurlarda bu görev hükümdarın annesi tarafından yerine getirilmiş, halktan gelen şikâyetleri bizzat hükümdarın annesi dinlemiştir (Çandarlıoğlu, 1992: 126).

Uygurların kamu hukuku hakkında bilgiyi ise Kutadgu Bilig vermektedir. Bu esere göre Uygurlarda aydınlar ve halk olmak üzere iki ana sınıfın olduğu ifade edilmiştir. Aydınlar sınıfı “Ruhaniler, Bilginler, Otacılar (hekimler), Yıldızcılar (astrologlar), Şairler” olarak beşe ayrılmaktadır. Halk ise iktisadi durum ve uğraşlarına göre, “Tarıgıçlar (tarımla uğraşanlar), Satıgıçlar (ticaretle uğraşanlar), İğdişçiler(çobanlar), Uzlar (küçük sanat ehli olanlar), Karabudun (belli bir işi olmayanlar), Çivaglar (yoksullar) olmak üzere altı sınıfa ayrılmıştır. Bilgi ve iktisadi duruma göre yapılan bu sınıflamaya karşılık, devlet içinde bazı ayrıcalıkları olan beyler bir yana bırakılırsa, halk hukuk bakımından eşit düzeyde bulunmaktadır (Üçok ve diğ., 2002: 31-32).

1.2. İslâm Devletinde Hukuk ve Yönetim Anlayışı

Orta Çağ tarihi, Hıristiyanlık ve İslâmiyet gibi, iki evrensel dinin yayılışı, dünyaya hâkim olmak için giriştikleri mücadeleler, dünya tarihi açısından önem arz etmektedir. Hıristiyanlık, putperest veya çok tanrılı inançları yıkarak tek tanrı inancını yaymaya çalışmıştır (Barthold ve Köprülü, 1984: 9). Hıristiyanlıktan altı asır sonra gelen İslâmiyet, Hıristiyanlığın yerleşmiş olduğu ülkelere, İslâm dininin esaslarını tanıtarak, insanları zulüm ve baskıdan kurtarmak, kendine has bir dünya barışını ve düzenini sağlamak için için çalışmıştır (Turan, 1999:133).

1.2.1. İslâm Devletinin Kuruluşu

Hız Muhammed’e, Allah tarafından ilk vahyin gönderilmesiyle birlikte peygamberliğin verildiği Miladi 610 yılından Hicret’e kadar geçen on üç yıllık süreye İslâm Tarihi’nde “Mekke Dönemi”, 622 yılında Mekke’yi zorunlu olarak terk ederek, Medine şehrine göç (hicret) ederek, İslâm Devleti’nin kurulmasından sonraki yıllarına ise “Medine Dönemi” adı verilmektedir. Hz. Peygamber, Mekke’li Müslümanların Medine’ye gelmesiyle şehrin sosyal yapısının daha karışık bir hâl alması, farklı inanç ve soydan oluşan bu insanların barış içerisinde bir arada yaşayabilmeleri için Müslüman olan ve olmayan toplulukların ileri gelenleriyle görüşerek, devletin kurulmasına karar vermiştir.

Bu topluluğun tabii yöneticisi olan Hz. Peygamber adı konulmamış bir devlet başkanı şeklinde müslümanları yönetmiştir. Hicretle birlikte Medine’de kurulan bu ilk İslâm Devleti’nde, toplumu oluşturan farklı insan gruplarının karşılıklı hak ve görevlerini düzenleyen bir yazılı belge hazırlanmıştır. Bu yazılı belgede, kurulan devletin yönetim biçimi, yasama, yürütme ve yargı fonksiyonlarının nasıl çalışacağı, kişilerin hak ve yükümlülüklerinin neler olduğu gösterdiği için bu belgeyi İslâm hukukçuları, İslâm Devleti’nin ilk yazılı anayasası olarak kabul etmektedirler¹. Bu vesika devletin siyasi organ ve kurumlarının oluşmasının ilk adımları olarak kabul edilmiştir. Dört halife döneminde İslâm Devleti’nin siyasi organ ve kurumlarının oluşumu ve geliştirilmesi, idare altında bulunan yerlere göre devam etmiştir (Karatepe, 2004: 22-24; Doğan, 1989: 43-44).

1.2.2. İslâm Devletinde Yönetim Anlayışı, Siyasi Organlar ve Kurumlar

İslâmiyet’te, bağımsız bir kurum olarak bir siyasi otoritenin bir gereklilik olup olmadığı, İslâmiyet’in dışarıdan zorlayıcı bir otoriteye ihtiyaç duyup duymadığı sürekli olarak üzerinde tartışılan bir konu olmuştur. İslâm tarihinde bu sorun, “dünyevi bir gücün veya devletin var olması gerektiği” şeklinde cevaplanmıştır (İnalçık, 2005: 40; İnalçık, 2006: 76-77).

Kur’ân-ı Kerim ve Sünnet kaynakları İslâm devleti için, tarihte ve günümüzde bilinen şekillerden birini benimsememiş, belli bir şekilden ve isimden de söz etmemiştir (Karaman, 1992: 295).

İslâm Devleti’nin kurulmasıyla birlikte, devlet başkanlığı görevini Hz. Peygamber yüklenmiş, aynı zamanda da ordu komutanlığı ve yargı işleri de dâhil pek çok kamu görevini bizzat kendisi yürütmüştür. O dönemde mescit (Mescid-i Nebevi), ibadet, eğitim, danışma, yardımlaşma ve benzeri hizmetlerin yürütüldüğü çok fonksiyonlu bir merkez haline gelmiştir (Karatepe, 2004: 24).

İslâm Devleti’nin toprakları zamanla genişleyip, kamu hizmetleri tek merkezden idare edilemeyecek duruma geldiğinde, Hz. Peygamber devlet başkanı olarak, kamu

¹ Hicri 622 yılında Hz. Peygamber tarafından hazırlanan, Müslümanların hak ve sorumluluklarını, ayrıca başta Yahudiler olmak üzere Medine’de yaşayan herkesin hak ve sorumluluklarını ihtiva eden bir anayasa yayınlamıştır. Medine Vesikası (sözleşmesi) olarak bilinen bu belge, Hz. Muhammed’in, Allah’ın kendisine öğrettiği siyaset ile insanlığın temel sorunlarını çözecek esasları ve insani değerleri göz ardı etmeyen bir anayasa niteliğindedir (Yılmaz, <http://www.koprudergisi.com>, 19.09.2009).

hizmetlerini yürütmeleri ve yargı işlerine bakmaları için bazı görevliler atamıştır. Bu görevlilere, yargılamayı nasıl yapacaklarını da bizzat Hz. Peygamber öğretmiştir (Karatepe, 2004: 24). Hz. Peygamber'in ölümünden sonra, onun yerine halife olarak seçilen Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali aynı anlayışla, yani "elçinin vekili" olarak iş görmüşler, dini yaymak ve devleti yönetmek görevini yerine getirmişlerdir (Mumcu, 1994a: 8-9).

Suriye valisi olan Muaviye ile birlikte Emevilerin¹ iktidara gelmeleri, İslâm devlet yönetim sisteminde yeni bir dönem başlatmıştır. Emevi halifeleri, iktidarlarını sürdürmek ve devletin sürekliliğini sağlayabilmek için, otoriter yöntemler uygulamışlardır. Kendisinden sonra Emevilerle Haşimiler arasında çıkabilecek olan iktidar kavgalarını önlemek için oğlu Yezid'i kendi yerine veliaht tayin eden Muaviye, hilafetin el değiştirmesinde "soy" geleneğini başlatmıştır. Muaviye'den sonra hilafet makamında bulunan Emevi halifeleri de hep aynı yolu izlemişlerdir. Ömer bin Abdülaziz dışındaki diğer Emevi halifeleri, iktidarlarını elde tutabilmek için, İslâm'ın emirlerinden çok kendi kişisel çıkarlarına uygun politikalar izlemişlerdir (Ortaylı, 2007a: 54, 57; Karatepe, 2004: 25, 41-42; Doğan, 1989: 44-45).

750 yılında İslâm Devleti'nde yaşanan iktidar değişimi ile Emevi hâkimiyeti sona ererek, halifelik Abbasilerin² eline geçmiştir. Bu iktidar değişikliğiyle, Emevilerin güttüğü Arap milliyetçiliği son bulurken Türklerin de kaderi değişmiştir. O dönemde Çin'in baskı ve zulmü altında bulunan Türkler, 751 yılında Talas şehri yakınlarında Abbasi kuvvetleri ile Çin ordusu arasında yapılan savaşta, Çinlilere karşı mücadele etmesi ile hem İslâm orduları, hem de Türkler zafer kazanmıştır (Turan, 1999: 138-139). Türklerin Müslümanlığı kitleler halinde kabul etmeleri ise X. yüzyıldan

¹ İslam Devleti'nin dördüncü Halifesi olan Hz. Ali'nin 661 yılında şehit olmasıyla, Muaviye İslam Devleti'ne halife olmuştur. Muaviye Emevi kabilesinden olduğu için Muaviye ve daha sonra kendi soyundan gelen halifeler dönemine Emeviler dönemi (661-750) denir. Emevilerin Arap olmayan Müslümanlara değer vermemeleri, Arapları üstün görmeleri, önemli görevlere Emevi ailesinden olanların getirilmesi ve bunun sonucu olarak Arap kabileleri arasındaki huzursuzluklar çıkması, fetihlerin durması gibi nedenlerden ötürü 750'de Abbasiler, Emevi yönetimine karşı ayaklanarak halifeliği ve iktidarı ele geçirmişlerdir (Üçok ve diğ., 2002: 141).

² Hz. Muhammed'in amcası olan Abbas Bin Abdülmuttalip'in soyundan gelen Abbasiler, 750'de Emevilerin elinde olan halifeliği ve iktidarı ele geçirerek 1258'e kadar İslam dünyasının büyük bölümüne egemen olmuşlardır. Cengiz Han'ın torunu Hulagu'nun yönetimindeki İlhanlılar 1258'de Bağdat'ı ele geçirmeleri, Halife Mustasım'ı ve yakaladıkları hanedan üyelerini öldürmeleri ile birlikte 508 yıllık Abbasi Devleti son bulmuştur (Üçok ve diğ., 2002: 142).

başlayarak XIII. yüzyıl ortalarına kadar devam eden bir süreçte gerçekleşmiştir (Ortaylı, 2007a: 56).

İslâm devletinde siyasi karar alma yetkisi bulunan üst düzey organları “devlet başkanı-halife”, “danışma (şura) meclisi” ve “divan”dır. İslâmiyet’te kuvvetler ayrılığı prensibi kabul edilmediğinden dolayı bu organlar “yasama”, “yürütme” ve “yargı” görevi yapanlar diye de bir ayırım yapılmamıştır (Karatepe, 2004: 31-32).

1.2.2.1. Devlet Başkanı-Halife

İslam tarihinde halifelik, Peygamberin vefatı ve Hz. Ebu Bekir’in onun yerine halef olarak atanmasıyla başlamıştır (Lewis,1992: 70). İslâm Devlet Başkanı’na topluluğu sevk ve idarede Peygambere halef olmasından dolayı halife denilmiştir (El-Mâverdi, 1976: 19).

Halife unvanından başka “imam” ve bir irsiyet, bir saltanat konusu olunca “emir’ül-mü’minin” gibi adlar verilse de, bunlar içerisinde en yaygın olanı “halife” unvanı olmuştur¹. Arapçada başkasının yerine ve adına görev yapan demek olan Halife (El-Kettâni, 1990: 81; Ortaylı, 2007a: 57; Karatepe, 2004: 32), din ve dünyaya ait işlerin yürütülmesi için peygambere halef olarak kabul edilmiş bir müessesedir. Devlet Başkanlığı vazifesini yürüten halifeye, sağırlar hariç bütün Müslüman topluluğunun uymasının gerektiği hususunda görüş birliği bulunmaktadır (El-Mâverdi, 1976: 5).

Hz. Muhammed’in 632’de vefatı sonrası Hz. Ebu Bekir halife olarak seçilmiştir ancak bu unvanı kullanmamıştır. İslâm’ın ilk devirlerinde eski doğu dinlerinden ve kilise doktrininden etkilenenler, halifeliği Allah’ın vekili olarak tanımlamak istemişlerse de, ilk halife Hz. Ebubekir böyle bir unvanı reddetmiştir. Hz. Ebubekir’den sonra yerine geçen Hz. Ömer’de bu unvanı kullanmayarak “Emir’ül- Mü’minin (Mü’minlerin Emiri)” unvanını kullanmıştır. İslâm Devleti’nin ilk dört halifesi seçimle gelirken, Hilafet, Muaviye’den itibaren irsi bir monarşiye dönüşmüştür (Ortaylı, 2007a: 57, 187-189, 198).

¹ İslâm hukukunda icranın başı olan şahıs için; “Halife, Emir’ül- Mü’minin ve İmam” olarak üç unvan kullanılmıştır. Kur’an-ı Kerim’de halife sözü birkaç kere geçmektedir, ancak bu daha çok Hz. Âdem ve Hz. Davud gibi peygamberler için bildirilmiş olunan bir niteliktir (El-Kettâni, 1990: 81; Cin ve Akgündüz, 1990: 205).

Zamanla halifelerin Tanrı adına hareket ettikleri anlayışı, İslâm dünyasına da yerleşmiştir. Halifenin, Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi olarak görülmesi aslında İslâmiyet'e de ters düşen bir anlayıştır. Abbasi Devleti'nin parçalanmasından sonra, her İslâm Hükümdarı, Bağdat'ta oturan halifelerden vekâlet alarak ve hükümdarlığını tanrısallıktan kaynaklanmış bir nitelik kazandırmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nden önce kurulan Selçuklu Devleti'nde de bu durum devam etmiştir (Mumcu, 1994a: 9-10; Karatepe, 2004: 33).

İslâm Devleti'nin başına halife olacak olan adaylarda aranacak özellikler ise şunlardır (El-Mâverdi, 1976: 6);

- Her yönü ile âdil bir kimse olmak,
- İlim sahibi olmak,
- Organ sakatlıklarının bulunmaması,
- Devlet işlerini idare etmeye yetecek kadar fikir ve bilgiye sahip olma,
- Düşmanla harbe girmedi ve/veya topluluğu korumaya imkân verecek düzeyde güç ve kuvvete, cesarete sahip olmak

İslâm Devleti'nde devlet başkanlığı belli bir süreyle sınırlı olmamış, halife olabilmek için gereken şartları koruduğu ve hukuka uygun yönetimi uyguladığı sürece görevde kalma hakkına sahip olmuşlardır. Ölüm, çekilme (istifa) ve azil, devlet başkanlığını sona erdiren sebeplerden bazılarıdır (Karatepe, 2004: 39).

Halifenin görevlerini kısaca sayacak olursak (El-Mâverdi, 1976: 19-20; Karatepe, 2004: 40; Karaman, 1992: 294);

- Allah'ın koyduğu yasakları aynen uygulamak, değiştirilmelerinin önüne geçmek,
- İnsanlara adâletle hükmederek, yöneticilerinde adil olmalarını sağlamak,
- İnsanların haklarını korumak, haklarına olası müdahalelerde cezalar uygulamak,
- Yöneticilerin sebep oldukları haksızlıkları, baskı ve zulümü ortadan kaldırmak için adâletnâme veya benzeri uygulamalarda bulunmak¹,
- İslâm dinini olası tehlikelere karşı koruma ve muhafaza etmek,
- Önceden konulmuş olan ve halen geçerli olan kaide leri uygulamak,

¹ Hz. Ömer'in, valisi-kadısı olan Abdullah b. Kays'a gönderdiği belgede de (Osmanlı diplomatikadaki adıyla adalet fermanı veya adâletnâme demek de mümkündür) hukuki meselelerde, davalarda ne yapması, nasıl hareket etmesi gerektiği üzerinde durmuştur (Gök, 2002: 64-65).

- Din hakkında bir şüphe yayılırsa, delillerle bunu açıklamak,
- İhtilâfları çözmeye, çekişmelerin, kavgalı, kûs kimselerin kavgalarına son vermede, merhametin temininde dini hükümleri tatbik etmek,
- Topluluğu himaye edip, onları koruyarak, mal, can, her türlü yol emniyetini sağlamak,
- İnsanların yeryüzünde geçimlerini, kazançlar sağlama larını temin etmek,
- Yasak olan sahalardan ve başkasına ait haklara zarar vermekten de uzaklaştırmak,
- Müslümanların, zımmilerin ve Müslümanlarla anlaşmalı olanların hayatlarını, mallarını korumak ve dini ortadan kaldırmaya teşebbüs edebilecek olan düşmanlara karşı gerektiğinde savaş hazırlıkları yapmak,
- İslâmiyet'in bütün dinlere göre üstün olduğu konusunda gerekli ispatı yapmak,
- İsrâf ve cimrilik yapmaksızın, hazineden lâıyk olanlara tam vaktinde yardımlarda, ihsanda bulunmak,
- Topluluğun işleri ve durumları ile bizzat meşgul olmak.

Bu görevlerin hepsini halifenin tek başına yürütebilmesi ve yerine getirmesi söz konusu değildir. Devletin sınırları genişleyip de hizmetler çoğalınca, yardımcı memurlar tayin edilmiştir. Ancak görevleri memurlar yürütse de, sorumluluk gene devlet başkanına ait olmuştur. Bu nedenle başkanın, kamu hizmetlerinin yürütülmesinde ehliyetli kişilere iş vermesi esas alınmıştır. Müslüman topluluğun idaresi, işlerinin yürütülmesinde, halifenin devleti yönetirken ona yardımcı olan ve yapılacak olan işlerin yürütülmesini sağlayacak olan diğer görevliler; herhangi bir sınırlama olmaksızın bütün işlerde halifeye yardımcı olan vezirler, özel işlerde genel ve mutlak bir idare yetkisine sahip olan eyalet valileri (emirler), genel işlerin yerine getirilmesinde özel bir idare yetkisi olan, Baş Kadı (Kad-ül Kuzat/Kuddat), Başkomutan, Sınır Muhafızları, Haraç ve Zekât toplayanlar gibi memurlar ve özel işlerde özel idare yetkileri olan idareciler topluluğu olarak dört kısımdan meydana gelmektedir (El-Mâverdi, 1976: 25; Karatepe, 2004: 40-41).

1.2.2.2. Şûra Meclisi

İslâm Devleti'nde egemenliğinin kullanılmasında, devlet başkanından sonra gelen, ikinci önemli siyasi organ, şûra (danışma) meclisi olmuştur. İslâm'da şûra anlayışı Kur'ân'a ve Hz. Peygamberin uygulamalarına dayanmaktadır. Kur'ân'da, Müslümanların önemli konularda karar vermeden önce aralarında görüş alışverişinde

bulunmaları tavsiye edilmiştir. Şûra Suresi'nde "Onların işleri aralarında danışma iledir (Kur'an-ı Kerim, Şûra Suresi: 38)" denilerek, işlerini danışarak, yürütenler övülmüştür.

Gündelik dilde "şûra", iyi niyetli olarak başkalarının görüşlerine başvurulması ve kararların tartışma yoluyla alınması anlamına gelmektedir. Bir hukuki terim olarak "şûra", "yöneticilerin, kararlar almadan önce ehliyetli kişilerin görüşüne başvurarak doğruyu araması" anlamına gelmektedir. Devlet adamlarının, önemli kararlarını almadan önce, bilgili, ahlâklı ve tecrübeli kimselerin görüşlerini almaları gerektiği konusunda görüş birliği vardır. Hz. Peygamber, önemli kararlar almadan önce, genellikle İslâmiyet'i ilk kabul eden ve önemli hizmetler yapan sahabelerin görüşlerine başvurmuştur. Dört büyük halife de aynı yolda giderek, Peygamber'in yakınında bulunan ve yine Peygamber'in görüşlerine değer verdiği kişilerden bilgi ve görüş almışlardır. Gerek Hz. Peygamber, gerekse dört halife döneminde yapılan şûra'lardaki kişileri örnek alan hukukçular, şûra meclisine seçilecek kimselerin üstün ahlâklı, ileri görüşlü ve tartışılacak konu hakkında bilgi sahibi olmalarını gerekli görmüşlerdir (Karatepe, 2004: 42-45).

İslâm Devleti'nde, devlet ve millet işlerinin görüşüldüğü, halifeye veya hükümdara yardımcı olan, yönetenlerle yönetilenlerin karşılıklı düşünce ve görüşlerini açıkladıkları, ehliyetli kişilerin görüşüne başvurarak insanlar için en faydalı olanın karara bağlandığı meclislere Şûra Meclisi adı verilmiştir.

Arapçada; danışmak, istişâre etmek ve meşverette bulunma, istişârenin yapıldığı yer anlamına gelen bu meclisler ile yönetim kavramının ifade ettiği, toplumsal aktörler arasında ve toplumsal aktörlerle kamu yönetimi arasındaki karşılıklı etkileşim İslâm Devletinde yüzyıllar önce var olmuştur.

Günümüzde, toplumların faaliyetlerini yönetmek amacıyla kullandığı, grupların ve toplulukların, ortaklaşa karar alma ve uygulamada, çıkarlarını dile getirme, yükümlülüklerini karşılamada ve çatışma noktalarının çözümünde kullandıkları mekanizmaları, süreçleri ve kurumları kapsayan, kamu yönetimini, özel sektörü ve sivil toplum kuruluşlarını içerisine alan yönetim kavramı ile Şûra Meclislerinin karar alınmasına katılım süreçleri hemen hemen benzer niteliktedir.

Şûranın esas görevi yasama fonksiyonunun yerine getirilmesi ile ilgilidir. Şûra meclisi, yasama görevini kendiliğinden yürütebileceği gibi, devlet başkanının isteği üzerine de kanun yapabiliirdi. Şûra meclisi kararlarını oy çokluğu ile alırken, bu kararların bağlayıcı olup olmadığı ve devlet başkanının şûra kararlarına uyma zorunluluğu olup olmadığı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır (Karatepe, 2004: 42-45).

1.2.2.3. Divan Teşkilatı

İslâm tarihinde ilk divan teşkilatı, Hz. Ömer döneminde kurulmuştur. Divan'ın kuruluş nedenlerini açıklayan değişik görüşler içinde, en fazla kabul göreni, artan ganimet gelirlerinin dağıtılması ile ilgili olanıdır. Bu ganimetin nasıl dağıtılması gerektiği konusunda Hz. Ömer müslümanların görüşünü sorduğunda cemaatten birisinin İranlılarda gördüğü ve dağıtım işlerini gören, dağıtılacak ve dağıtılan malları bir deftere kaydeden yere divan dediklerini söylemesi üzerine bu teşkilatı kurmuştur. Mâverdi'ye göre divan, devlet idaresine ait mallara, yapılan işlere, bu işlerde çalıştırılan asker ve diğer memurlara ait kayıtları tutmak, saklamak için kurulan yerdir (El-Mâverdi, 1976: 225-226).

Divanların sayısı Emeviler döneminde artmış, kamu hizmetlerini yürüten dairelerden her birine “divan” adı verilmiştir. Divanların devleti yöneten önemli bürokratik birimler haline gelmeleri ise Abbasiler döneminde olmuştur. Abbasiler döneminde çalışma usulleri geliştirilen ve devletin ihtiyaçlarına göre sayısı arttırılan divanlar, tam olarak birer “devlet dairesi” niteliği kazanmıştır. Bu dönemde, devletin önemli işlerinin görüşüldüğü üst düzey yöneticilerin katılmasıyla oluşan kurullara da divan denilmiştir (Karatepe, 2004: 48-49).

İslâm Devlet yönetiminde devlet işleri bölüm bölüm, divan adı verilen (bakanlık benzeri) bürolarda görülmüştür. Bu divanlarda ilk zamanlarda mali işler ve bürokratik kayıt konusunda teknik bilgiye sahip İranlı, Süryani, Kaldani, Rum asıllı memurlar çoğunlukta bulunduğu için kayıtlar da bu dillerde tutulmuştur (Ortaylı, 2007a: 60; Uzunçarşılı, 1970: 4-5).

İslâm Devleti'nde özellikle Abbasilerden itibaren vezirlik makamı, divan kurumu, şikâyetlerin dinlendiği mezâlîm divanı, teşrifat ve saray adetleri hep Sasâniler örnek alınarak oluşturulmuştur (Uzunçarşılı, 1970: 1; Üçok ve diğ., 2002: 144). Divanlar,

Abbasilerden Müslüman Türk devletlerine de geçmiştir. Gerek Selçuklularda, gerekse Osmanlılarda divanlar, devlet işlerinin görüşülüp kararlaştırıldığı, halkın devlet görevlilerinden veya diğer insanlardan kaynaklanmış olan şikâyetlerini bildirdikleri, haksızlığa uğrayanların, zulüm görenlerin veya kadılar tarafından haklarında yanlış hüküm verildiğini ileri sürenlerin başvurdukları kurum olmuştur (Halaçoğlu, 1996: 9; Cin ve Akgündüz, 1990: 239).

Devletin en yüksek yürütme ve yargı kurulu olan divan toplantılarına hükümdarlar, vezirler, başkadılar ve diğer yüksek dereceli kamu görevlileri katılmışlardır. Abbasiler, Selçuklular ve dönemin diğer Müslüman devletleri tarafından uygulanan divanların en önemlileri “divan-ı inşa¹”, “divan-ı berid²”, “divan-ı cünd³”, “divan’ül-harac⁴”, “divan’ul-hatem⁵”, “divan’ul-beyt’ul mal⁶” ve “divan-ı mezâlim”dir (El-Mâverdi, 1976: 230; Karatepe, 2004: 49; Ortaylı, 2007, 60; Üçok ve diğ., 2002: 145-146).

1.2.3. İslâm Hukuku ve Özellikleri

İslâm hukuku, ilâhi bir hukuk sistemidir ve günümüzdeki hukuk sistemlerinden farklı olarak kendisine has bazı özellikleri barındırmaktadır. İslâm hukukunun kökeni, temelde Allah’ın iradesi iken beşeri (insanlar tarafından oluşturulan) hukuk sistemlerinin kökeni ise insan iradesine dayanmaktadır (Cin ve Akgündüz, 1990: 103-104).

Müslümanların Medine’ye hicret etmelerinden sonra kurulan İslâm Devleti’nin ilk anayasası olarak da görülen Medine Vesikası, İslâm Hukukunun oluşmasında temel

¹ Divan-ı inşa; İslâm devletinin ilk dönemlerinde devletin gizli ve önemli işlerini doğrudan halifeye bağlı olarak çalışan “sır kâtipleri” tarafından yerine getirilirdi. Abbasiler bu tür işlerin görülmesi için ayrı bir daire kurmuşlardır. Vezirlerin yönetim ve denetimi altında çalışan bu daireye “divan-ı inşa” adı verilmiştir (Karatepe, 2004: 49; Üçok ve diğ., 2002: 145).

² Divan-ı berid; İslâm devletlerinde posta ve haberleşme işlerini yürüten örgüte verilen addır (Üçok ve diğ., 2002: 145; Ortaylı, 2007: 60; Karatepe, 2004: 49).

³ Divan-ı cünd; Hz. Ömer zamanında askerlerin künye, sicil, maaş ve görevleriyle ilgili kayıtları tutmak üzere oluşturulan divana sonraki dönemlerde “divan-ı cünd” adı verilmiştir. Askerlikle ilgili tüm işler “divan-ı cünd” tarafından yürütülür, orduya katılmak isteyenler ve askerlikle ilgili dilekleri olanlar bu divana başvururlardı. Günümüzdeki savunma bakanlığının karşılığıdır (El-Mâverdi, 1976: 231-234; Üçok ve diğ., 2002: 145; Karatepe, 2004: 50; Ortaylı, 2007: 61).

⁴ Cizye ve haraç gelirleri, bu vergilerin toplanmasıyla uğraşan divana verilen addır (Ortaylı, 2007: 60; El-Mâverdi, 1976: 235).

⁵ Başlıca yazışmaların yapıldığı, tasdik edilip gözden geçirildiği divana divan’ul-hatem denilmektedir (Ortaylı, 2007: 61).

⁶ Divan’ul-beyt’ul mal, günümüzdeki Maliye bakanlığının karşılığıdır. Emlâk işleri, miri gelir ve mal varlığı ile ilgili işleri yürütürdü. Bu bürolar çekirdek halinde birer bakanlıktı (Ortaylı, 2007: 61).

teşkil etmiştir. Temelleri VIII. yüzyıla dayanmakta olan ve İslâm hukukçuların tartışmaları sonucu temel kavramları ve terminolojisi ortaya çıkan İslâm hukuku, Müslüman bir devletin veya hükümdarın icadı olmamış, daha ziyade Müslüman ümmetin ortak eseri ve malı olmuş, X. ve XI. yüzyıllarda yazılı biçimde, klasik hukuk metni haline gelmiştir (Imber, 2006: 285).

İslâmi anlayışa göre Kur'an ve Sünnet'te açıkça ortaya konan İslâm'ın değişmez ve ebedi ilkelerine dayanan ve bu temel kaynaklardan getirilen delillerle, "hâkimiyetin Allah'a ait olduğu; kâinatın Allah'ın mülkü olduğu ve bu yüzden hukukun bir tek kaynağı bulunduğu" belirtilmiştir. Buna göre, "Allah'ın emirleri, insan topluluklarını, devlet de dâhil, bütün cihanı yönetir" yorumu, İslâm'ın birliği ve devamlılığı bakımından İslâm tarihi boyunca çok önemli bir rol oynamıştır (İnalçık, 2005: 39; İnalçık, 2006: 75).

İslâm hukukuna "fıkıh" da denilmektedir. Fıkıh sadece dini kural ve ibadetle ilgili değil aynı zamanda kişi ve toplum yaşayışının kurallarını da içermektedir. Fıkıh içinde "hukuk" bağımsız bir bölüm olarak ayrılmış olmadığından dolayı, İslâm hukuku "kamu hukuku" ve "özel hukuk" gibi bölümlere ayrılmamış, ancak bazı hukuk kuralları gruplaştırılarak belli adlar altında toplanabilmiştir. Bütün bu kurallar içinde bugünkü anlamıyla özel hukuka ait olanları "Muamelât" ana başlığı altında toplanmaktadır. Muamelât içinde evlenme ve boşanmayla ilgili olan konular "Münakâhât (nikâhlanma) ve "Müfarakat" (ayrılma-boşanma), miras hukukunu konu alanlar "Feraiz" (mirasın paylaşım hesabı) adıyla anılmışlardır. Ceza hukukuyla ilgili kurallar kısmı ise, "Ukubat" (cezalar) başlığı altında toplanmıştır (Ortaylı, 2007a: 62; Üçok ve diğ., 2002: 49).

İslâm hukukunun başlıca dört esas kaynağı vardır (Ortaylı, 2007a: 62-63; Üçok ve diğ., 2002: 50; Abacı, 2001: 38-41). İslâm Hukukçuları, İslâm hukukunun esas kaynağını doğrudan doğruya "İlâhi Vahye" dayandırmışlardır. Allah, peygamberi vasıtasıyla dünyaya indirdiği Kur'an'da insanoğluna ebedi kelâmını bildirmiştir. Bundan dolayı Kur'an, İslâm hukukunun temel kaynağıdır. Kur'ân-ı Kerim'de hukuki düzenlemelere ait ayetler, diğer sahalara ait olan hükümlerden azdır. Bir başka ifade ile Kur'ân-ı Kerim'in, hemen hemen % 95'i itikad, ibadetler, ahlâki faziletler, ibretli kıssa ve öğüt gibi hususları ihtiva ederken ancak % 5'i kadarı hukuki ve siyasi düzenlemeyle ilgilidir.

Hukuki düzenlemelerle ilgili ayetleri tasnif edecek olursak: aile hukukuna ait 70, medeni hukuka ait 70, ceza hukukuna ait 30, muhakeme usulüne ait yaklaşık 13, anayasa hukukuna ait yaklaşık 10 ayet, devletler hukukuna ait yaklaşık 25, iktisadi ve mali hükümlere ait ise yaklaşık 10 kadar ayet bulunmaktadır. Yani en geniş değerlendirme ile hukuki düzenlemelerle ilgili ayetlerin sayısı yaklaşık 238 kadardır (Armağan, 1992: 3-4).

İslâm hukukunun ikinci kaynağı, Allah'ın, insanlara bir örnek ve rehber olarak gönderdiği Hz. Muhammed'in sözleri, eylemleri ve davranışlarından oluşan Sünnet'tir. Usul-i fıkıh âlimlerine göre ise Hz. Peygamber'den Kur'ân dışında ortaya çıkmış olan söz, fiil ve takrirleriyle birlikte, yapılmasını övdüğü, kendisinin yaptığı veyahut yapılırken görüp de mâni olmadığı şeylerin hepsine sünnet denir (Armağan,1992: 5; Üçok ve diğ., 2002: 52-53).

Bu ilâhi kaynaklara ek olarak, hukukçular hukukta kıyası, hukuki görüşlerde ittifakı (icmayı ümmet) ve teamülü (örf, âdet) hukukun ilave kaynakları olarak saymışlardır (Imber, 2006: 285-286; Üçok ve diğ., 2002: 50-55; Karatepe, 2004: 27-28, Ortaylı, 2007a: 62).

İslâm dini, tüm kurallarıyla bir bütün oluşturur. Bu kurallar inanç ve ibadete ait olanlardan günlük yaşayışa ait olan ilkelere kadar bütün yaşam alanını kapsamaktadır. İşte bu kuralların hepsine birden “şeriat” denilmektedir. Şeriat'ın sözlük anlamı “açık, doğru ve düz yol, cadde veya su yolu” manalarını ifade etmektedir. Hukuki anlamı ise, “Allah'ın, peygamberler vasıtasıyla kullarının mutluluğu için ortaya koyduğu hükümler” şeklinde açıklanmaktadır. Ancak buradaki hükümler itikadi yani inançla ilgili hükümler olabileceği gibi; ameli hükümler yani insanlar arasındaki ve insan ile Allah arasındaki münasebetlerle ilgili hükümler ya da sadece ahlâkı ilgilendiren hükümler de olabilirdi. Bu nedenle şeriat denince, ilahi bir dinin değişmez temel ilkeleriyle, zamana göre değişebilen her çeşit hükümler akla gelmektedir. Osmanlı hukukunda çok sık kullanılan “Şer” kelimesi de şeriatın eş anlamlısıdır (Cin ve Akgündüz, 1990: 103; Üçok ve diğ., 2002: 48).

İslâmiyet, gerek kamu hayatını gerekse bireyler arasındaki ilişkileri düzenleyen ve dini temellere dayanan Şeriat'ı tek bir kanun olarak görmüştür. İslâm Hukuku'nu hayata geçiren, hükümlerini gerçekleştiren devleti yöneten hükümdardır, ancak hiçbir hükümdar

onun özünü değiştiremezdi. Müslüman bir hükümdar, unvanı ister halife olsun ister sultan olsun ister padişah olsun, kanun koyucu sıfatını takınamaz; sadece İslâm kanununun, yani Şeriat'ın uygulanmasının gözeticisi olabilirdi. Dini ilimlerde yeterliliği olmayan kimselerin Şeriat üzerinde herhangi bir surette kişisel bir yorumda bulunma yetkisi de yoktu. İşte bu esaslar, İslâm devletinde Şeriat'tan başka bir kanunun olmamasını gerektirmektedir (Imber, 2006: 286; İnalçık, 2005: 27).

İslâm Devleti'nin yapmış olduğu seferlerde birçok millet ile temas sağlanmış, bunlardan bir kısmı İslâm hâkimiyetine girmiş, İslâm ülkesinin vatandaşları (ehli zimmet) olarak topraklarında eski işleriyle meşgul olmuşlardır. İşte bu yeni coğrafi şartlar, örf, âdet ve teamüller ile karşı karşıya gelen müçtehidler, İslâm'ın umumi ve hususi hükümleri açısından bunları ele almış, uygun bulduklarını benimsemiş uygun bulmadıklarını reddetmiş, bir kısmını ise değiştirerek kabul etmişlerdir. Böylece gelişen İslâm kültür ve medeniyeti içinde İslâm Hukuku da malzeme, teknik ve düşünce bakımlarından önemli gelişmeler kaydetmiştir (Karatepe, 2004: 26).

Emeviler döneminde başlayan İslâm Hukuku çalışmaları, Abbasiler döneminde önemli bir gelişme göstermiştir. Abbasiler hilafet makamını “ehli beyt¹”e teslim etme niyetiyle iktidara gelmişler, ancak iktidara gelince bu niyetlerini unutmuşlardır. Fethedilen yeni topraklarla İslâm devletinin sınırları oldukça genişlemiş, ülkenin yönetiminin ve kamu düzeninin sağlanabilmesi için bir kısım yeni örgütlenmelere gidilmesi zorunlu hale gelmiştir. Abbasiler bu konularda yapmış oldukları ekonomik, sosyal, idari ve siyasi düzenlemelerin İslâm'a uygunluğu konusunda hukukçulardan fetva almışlardır. Bu, ilerde başlayacak olan (Selçuklularda ve Osmanlılarda) geleneğin kaynağıda sayılabilir (Karatepe, 2004: 26).

Müçtehid hukukçuların çalışmalarını yaptıkları bölgelerin İslâmiyet'ten önceki örf ve âdetleri İslâm Hukuku'nun gelişmesini etkilemesine rağmen İslâm Hukuku, özellikle metodoloji (usûl-i fıkıh) ve özel hukuk hükümleri bakımından, Roma Hukuku ve diğer geçmiş hukuk sistemlerinden tamamen farklı ve orijinal bir hukuk sistemidir. Ancak bu, İslâm Kamu Hukuku'nun özellikle devlet yönetimi ve siyasetle ilgili hükümleri için geçerli değildir. Köprülü'ye göre, İslâm Kamu Hukuku ilk olarak Abbasiler zamanında

¹ İslâm dininin son peygamberi Hz.Muhammed'in ev ahalisi ve yakın akrabaları için kullanılan bir terimdir.

Sasâni ve Bizans¹ etkisiyle sistemleştirilmiştir (Köprülü, 1983: 19-20). Merkezi idare ve taşra teşkilatı, askeri, adli ve mali teşkilatlar tam anlamıyla gene bu dönemde kurulmuştur (Karatepe, 2004: 26-27).

İslâm hukuku, iyi işleyen ve esnek bir yasal sistemin gerekli araçlarını sağlayabilmiştir. Ancak toprak sahipliği, vergilendirme ve ceza hukuku gibi özellikle bu üç alanda, çok sınırlı bir uygulama alanı vardı. Toprak mülkiyeti ve vergi konularında hukukçular gerçeklere uygun hareket etmenin yollarını bulmuşlardır. Fakat yaptıkları şey kendilerinin oluşturmadığı ve düzenlemediği, mevcut bir durumu tarif etmek için birtakım hukuki kurgular ortaya koymuşlardır. Gerçek bir İslâmi ceza hukuku kavramı ise hemen hemen hiç mevcut olmamış gibidir (Imber, 2006: 292).

İslâmiyet'in ilk yüzyıllarında, içtihat yolundan gidilerek İslâm hukukunda büyük gelişmeler olmuş ancak Hicri III. yüzyıldan sonra içtihadın kabul edilmemesi, başka bir deyimle "ıctihat kapısının kapatılması" üzerine bu hukuk dondurulmuş ve dünyadaki gelişmeye ayak uyduramamıştır. Bütün Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı'da Türklerin, İslâm öncesi devlet geleneklerine büyük ölçüde bağlı kalmış; İslâm hukukunun bazı konularda karşılaştıkları boşlukları kendi anlayışları ile doldurmuştur (Üçok ve diğ., 2002: 47).

1258 yılında Moğolların İslâm âleminin ilim merkezi olan Bağdat'ı istila etmesi üzerine, sosyal, ekonomik, kültürel ve dini konularda olduğu gibi, hukukta da bir fetret devri başladığı kabul edilmiştir. Moğol istilasını, İslâm âlemini sadece siyasi açıdan değil, ilmi ve fikri açıdan da olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Hukuk tarihçileri, bu istiladan sonraki dönemi tam bir taklit devri olarak nitelendirmektedirler (Cin ve Akgündüz, 1990: 134-135).

1.2.4. Divan-ı Mezalim

İslâm tarihinde kaza (yargı) fonksiyonu, kadıların yönettikleri mahkemeler tarafından ifa edilmiştir. Bununla beraber bazı İslâm devletlerinde muhtelif zaman ve mekânlarda

¹ Bizans terimini ilk olarak XVI. yüzyılda Alman Hioronymus Wolff kullanmıştır. Ortaylı'ya göre "Bizans" yanlış bir kelimedir, çünkü bu devletin kurulmuş olduğu noktanın klasikteki ismi Bzyantion'dır. Bizans, XVI. yüzyılda Romen Germen İmparatorluğu'nun, Roma mirasını üstlenerek bu devletin Romalılığını silmek için uydurduğu bir kelimedir. Bizans halkı kendisine Romalı, ülkesine de Roma derlerdi. Roma mirasını Türkler de Rum Selçukileri, Rumi gibi unvanlarla devralmışlardır. Ancak günümüzde "Bizans" terimi artık yerleşmiş bir yanlış olarak kullanılmaktadır (Ortaylı, 2007: 30-31; Ortaylı, 2006a: 43-44; Ortaylı, 2006b: 45-46).

mahkemelerden başka kuruluşlara da kaza fonksiyonunu yerine getirme görevleri verilmiştir. Bu kuruluşlar arasında Mezâlim mahkemeleri, Hisbe teşkilatı¹, Şurta teşkilatı² ve Kadı'l-Asker teşkilatı gibi kurumlar yer almıştır (Atar, 1999: 167).

Mezâlim divanı, Osmanlılardan önceki İslâm devletlerinin Hisbe, Şurta, Kaza gibi temel organlarından birisidir ve İslâm hukukunun ve tarihinin ortaya çıkardığı özgün bir hukuk kurumudur. Sözlüklerde Mezâlim kelimesi, “Mazlıme” yada “Mazleme” veya “Zalime” ya da “Zulâme”nin çoğulu olup (yaygın olarak kullanılan Mazlıme ve Zulâme için) “Zalimden istenen nesne, zalimin elinde bulunan başkasına ait nesne” ve “insanların birbirlerinden zulmen aldığı nesnelere”, “kişinin kendisinden zulmen alınmasından dolayı şikâyetçi olduğu nesne” olarak ifade edilmektedir (Akyüz, 1995: 11-13).

Terim olarak Mezâlim divanı ise, hem icra hem de kaza gücü ile donatılmış olan ve mazlumların şikâyetleri üzerine hukuki anlaşmazlıkları çözümleyen yüksek bir yargı organı demektir. Yani yürütme ve yargı organı birleşerek bu organı meydana getirmiştir (Cin ve Akgündüz, 1990: 266).

Karatepe ise divan-ı mezâlim'i, İslâm devletinde kamu görevlilerinin yapmış oldukları haksız eylem ve işlemlerine karşı halkı koruyan örgüt olarak tanımlamıştır (2004: 50).

Akyüz, Mezâlim divanını, “İslâm devletlerinde, adaletli bir toplum düzeni kurmak amacıyla, genel idarenin merkez ve taşra teşkilâtlarında yer alıp, hem siyasi, hukuki ve iktisadi alanlarda, hem de idari ve adli yargı alanlarında devletin yüksek memurlarının katıldığı bir kurul halinde görev yapan bir devlet organı” olarak tanımlamaktadır (1995: 19).

İslâmiyet'e göre haksızlık konusu, yalnızca mal ile ilgili olmayıp aynı zamanda canın (bedenin) da buna dâhil olduğunu belirtmek gerekir. Haksızlığın konusuna bakılarak “mezâlim”i; cana karşı yapılanlar (kişinin kendi nefesine yaptığı, insanların başkalarına yaptığı öldürme, yaralama, baskı uygulama gibi) ve mala karşı yapılanlar (gasb, itlaf,

¹ Hisbe Teşkilatı; İslâm cemiyetinde iyilikleri emretmek ve kötülüklerden vazgeçirmek suretiyle sosyal huzur sağlayan dini bir teşkilât olarak ortaya çıkmıştır. İlk zamanlarda bu teşkilât, “Çarşı Zabıtası” görevini yerine getirmiştir. Bu ihtilâfları çözen teşkilâtın başında bulunan kimselere “Muhtesib” denilmektedir (<http://www.egm.gov.tr>, 10.11.2009).

² Şurta, polisin ve jandarmanın yaptığı görevlerini yerine getiren ve cezaların infazını gerçekleştiren kuruluştur (<http://www.egm.gov.tr>, 10.11.2009).

hızsızlık, dolandırıcılık) olarak ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi yani kişinin kendi nefesine yapmış olduğu haksızlıklar mezâlim kurumuyla ilgili görevler içinde yer almasa da, ikinci gruptakilerin birçoğu onun görevleri arasındadır. Yönetenlerin halka baskı yapması, idari yargı; yönetilenlerin mallarının ellerinden zorla alınması da, suçu işleyenin yönetici olup olmamasına göre bazen adli yargı, bazen idari yargı, bazen da mali denetim görevi arasında yer almıştır (Akyüz, 1995: 15).

İslâm tarihinin ilk yıllarından itibaren halifeler, kamu görevlilerinin haksız tutum ve davranışlarıyla ilgili halktan gelen şikâyetleri dinlemişlerdir (Uzunçarşılı, 1970: 9; Karatepe, 2004: 50). Türk-İslâm Devlet geleneğinde hükümdarlar, bütün haksızlıkların şikâyet edileceği son temyiz mercii olmuştur. Eski İran'da, Nevruz törenlerinin son gününde Şah, sayeban (büyük çadır) altında her türlü şikâyeti dinlemiş, halk Şah'tan, davaları hemen çözüp karara bağlamasını istemişlerdir. Hükümdarın bütün adaletsizlikleri çözecek son ve en yüksek karar organı olarak benimsenmesi geleneği, Doğu devletlerinde eski İran ve Mezopotamya'da geçen bir adet olarak karşımıza çıkmaktadır (Ortaylı, 2007a: 61).

İslâm ülkesinin sınırları genişleyince bazı merkezlerde kadıların gücünün azaldığı ve verdikleri kararları mahalli icra makamlarınca uygulanmadığı veya mahalli icra makamının bizzat kadı kararlarını çiğnediği görülmüştür. İşte kadıların verdikleri kararların icrasında açılan bu gediğin kapatılması ve kadılara başvurup hakkını elde edemeyenlerin müracaat edebilmesi için, daha yüksek ve idari yargı mahiyetinde bir mahkeme daha kurulmuştur. Bu yargı organı “velâyet'ül-mezâlim” veya “kazâ'ül-mezâlim” de denen Mezâlim Divanı'dır (Cin ve Akgündüz, 1990: 266).

Mezâlim davalarına bakmak, açık bir yücelik ve büyük bir üstünlük taşıyan, hükümlerlik safveti (temzilik-saflık) ve kadıların adaletiyle karışık, hâkimin vazifesinden daha geniş bir görevidir. Mezâlim Divanı, hasımlardan haksız olanı zelil kılar (düşkün- alçak), haddini aşanı engeller, kadılar ve onlardan daha aşağı seviyede olanların infazdan aciz kaldıkları kararlarını infaz ederdi. Mezâlim Divanı adaleti yerine getirirken; beyyinelere (delil-kanıt) değerlendirme, gerçeği itirafâ (ikrar) zorlama, karine ve emarelere dayanma, hakkın, doğrunun ortaya çıkmasına kadar hükmü tehir, hasmı sulhe (barışa-anlaşmaya) yöneltme ve şahitlere yemin verdirmeye yollarını kullanırdı. Bu

görevi, Hz. Peygamber bizzat kendisi yürütmüştür (Mercânî, Vefîyyetü'l-eslâf: 366'dan aktaran; El-Kettâni, 1991: 26).

Hazreti Ali'den itibaren bizzat halifelerin, 770 yılından itibaren ise "kâdî'l-kudat" adı verilen başkadıların başkanlık ettiği (Üçok ve diğ., 2002: 145) bu mahkemenin başkanına "veliyy'ül-mezâlim" veya "nâzır'ul-mezâlim"de denmektedir. Haftanın belirli günlerinde toplanan bu divanın en önemli görevleri arasında yerli idarecilerin halka yaptıkları haksızlıkları araştırmak ve suçluları cezalandırmak, tahsildarların yapmış oldukları suiistimallerini önlemek, devlet memurlarını yargılamak, devlet memurları veya eşkıyanın gasplarını önlemek ve yargılamak, vakıfları kontrol etmek, kadı kararlarını incelemek, haklı olarak görülen kişisel müracaatlar üzerine her çeşit yargılamayı yapmak yer almıştır. Abbasi Devleti'nde de vergi toplama, asayiş ve diğer idari konularda yolsuzluklara ve zulme uğrayanlar, yerel yönetimde adaletin himayesini bulamazsa merkezdeki divan-ül-mezâlime başvurmuşlardır (Ortaylı, 2007a: 61; Cin ve Akgündüz, 1990: 266-267).

Abbasilerde "mezâlim işlerine bakmak üzere görevlendirilen ilk başkadı İmamı Azâm Ebu Hanife'nin talebesi olan Ebu Yusuf'tur. Bundan sonraki dönemlerde şehirlerdeki başkadılar, halkın devlet görevlileri ile ilgili şikâyetlerini dinleyerek karara bağlamışlardır. Müslüman devletlerde uygulanan divan-ı mezâlim, bir idare ve yüksek yargı organı olarak günümüzün Danıştay ve Yargıtay'ına benzetilmiştir (Karatepe, 2004: 50).

Mezalim mahkemesinde duruşma devam ederken kadıdan başka mahkemede düzeni ve güvenliği sağlayacak güvenlik görevlileri, ifadeleri kayda geçirecek kâtipler, hukukçular ve görgü şahitleri de hazır bulunmuşlardır (Atar, 1999: 172-173).

Mezâlim divanı, uygulamada daha çok yöneticilerden kaynaklanan sorunlara bakan bir mahkeme olarak görevini yürütmüştür. Yöneticilerin sebep oldukları haksız uygulamalar karşısında genelde fertlerin lehlerine karar vererek bu tür haksız uygulamalara engel olmaya çalışmıştır. Mezalim mahkemelerinde görülen davalar genellikle taraflardan biri idarenin tasarrufu neticesinde zarara uğramış kişi ile zarar ve ziyana sebep olan idareci arasında olmuştur. Bazı durumlarda devletin kendisi bile bu davalarda taraf olmuştur. Dava açma konusunda her hangi bir sınırlandırmada söz

konusu olmamıştır. Zimmiler¹ dahi idarecilerin haksız tasarruflarından dolayı uğramış oldukları zararlarda, mezalim mahkemelerine başvurarak dava açmışlardır. Mezalim mahkemelerinde duruşmalar aleni yani halka açık olarak yapılırdı. Duruşmalar için tahsis edilmiş özel bir salon veya özel bir yer yoktu. Ancak davaların artmasından dolayı mezalim davalarına bakılması için saraylarda “Daru’ul Adl” isminde yerler yaptırılmıştır (Atar, 1999: 174).

Abbasiler devrinde yargı organı haline gelen bu mahkeme, Türk-İslâm devletlerinde değişik isimlerle devam etmiştir. Abbasi adli teşkilât yapısını örnek alan Selçuklularda da Divan’ı-Mezâlîm bulunmaktaydı (Üçok ve diğ., 2002: 153). Anadolu Selçukluları’nda ve bu devletin yıkılmasıyla kurulan beyliklerde de bu gelenek devam etmiştir. Mahkemelere gelen şikâyetleri çoğu zaman hükümdar bizzat dinleyerek şikâyet konusunu sonuçlandırmaya çalışmıştır. Şikâyetler memur ve reayanın ekonomik durumuyla ilgili, divan görevlileri ve vakıflarla ilgili veya kadı gibi üst düzey devlet erkânının şahsiyetlerle ilgili de olabilmekteydi. Bu durumda çözüm mercii hükümdarın bizzat kendisi veya o sırada Divan-ı Mezalim’e gelmemişse vekili olan vezir olmuştur. Osmanlı Devleti’nde de hem Klasik dönemde var olan, hem de Tanzimat’tan sonra teşkil olunan Nizamiye Mahkemelerinin meşruiyet kaynağı da yine bu mahkemeler olmuştur (Cin ve Akgündüz, 1990: 267).

Osmanlı Devletindeki Divan-ı Hümâyun’un adli fonksiyonlarını üstlenmiş olan bu kurul, Sultan’ın yanında Silahdar, Candar, Büyük Emirler, dört mezhebe ait Kadıaskerler, Kad-ül Kuzzat (Kuddat)lar ve de Kahire Muhtesibi’nden oluşurdu. Ayrıca hususi Dar’ül-Adl Müftüleri de vardı (Cin ve Akgündüz, 1990: 268).

1.2.5. Türklerin İslâm Dinini ve Hukukunu Benimsemeleri

İslâmiyet’in kabulü öncesi Türklerin, İslâm dini ve diğer Dinlerle karşılaşmaları da hemen hemen aynı döneme rastlamaktadır. Doğuda Uygurlar, kuzeyde Hazarlar ve batıda Tuna Bulgarları, sıra ile Maniheizmi, Yahudiliği ve Hristiyanlığı resmen kabul ederken, Maveraünnehr’de İslâmiyet VIII. ile X. yüzyıllar arasında yayılarak çevredeki diğer Türk devletlerindeki etkilemeye başlamıştır (Turan, 1999: 142).

¹ Zimmi: anlaşma ile İslâm diyarında yaşaması kabul edilmiş, hayatı korunan gayrimüslimlere verilen isimdir (Yeğin ve diğerleri, 1990: 1074).

Türklerin İslâm'la kaynaşması pek kolay olmamış, uzunca bir geçiş dönemi yaşanmıştır. Türklerin tek tek veya kabileler hâlinde Müslüman olmaları bir yana bırakılırsa, ilk Türk-İslâm siyasi kuruluşu olan Karahanlılar zamanı bu geçişin devlet seviyesindeki devresini teşkil etmiştir. Gerçekten halkının yüzde yüze yakını Türklerin oluşturduğu bir yerde kurulduğu için siyasi, içtimai ve hukuki yönden Türk olan bu devlet, dini açıdan İslâmiyet'i seçmekle, Türk-İslâm sentezine de köprü vazifesi görmüştür (Kafesoğlu, 2003: 150).

Türklerin Müslüman olmasının genel Türk tarihi ve Türk hukuk tarihi açısından çok önemli sonuçları olmuştur. Türkler İslâm dinini kabul etmekle, bütün dünya Müslümanlarıyla din ve dolayısıyla bir kültür birliğine girmişlerdir. Uygurlar zamanında Batı Moğolistan'dan Doğu Türkistan'a naklolunan Türk hâkimiyetinin merkezi, İslâmiyet sayesinde, Akdeniz'e kadar uzanmıştır. Jeopolitik açıdan önemi büyük olan ve dünya tarihi için bir dönüm noktası teşkil eden bu genişleme hareketi, Selçuklular ve Osmanlılar tarafından jeopolitik bir yol takip edilerek tamamlanmıştır (Üçok ve diğ., 2002: 45; Cin ve Akgündüz, 1990: 87-88).

Türklerin Müslüman olması Türk hukuk tarihi açısından da önemli bir gelişme olmuştur. İslâm yalnız bir din değil, aynı zamanda bir hukuk sistemidir. Türkler bu dini kabul etmekle onun hukuk sistemini de benimsemişlerdir (Üçok ve diğ., 2002: 45).

İslâmiyet'i kabul etmeden önce Türkler, devleti yönetme görevini Tanrısal kut'a sahip olan sultanın hakkı olarak görmüşlerdir. İslâmiyet'in kabul edilmesiyle Türkler, devlet geleneklerini İslâm kurallarıyla uzlaştırarak İslâmileştirmişlerdir (Akça ve Hülür, 2006: 299-300).

Kendilerini (İslâm'ı korumak için) Allah'ın ordusu kabul eden Türkler, İslâm dininin her meselesinde en doğru ve İslâm'a en uygun olanı bulup, anlatabilmek için İslâmi araştırmalara da büyük önem vermişlerdir. İslâm hukukunun en önemli ikinci kaynağı olan Sünnet'i, uydurmacılıkla yozlaştırmak isteyen başta Yahudi ve Şia olmak üzere diğer gruplara karşı, Hz. Peygamberin hadislerini doğru nakillerle bir araya getiren altı büyük hadisçinin hepsi Türk'tür ve çoğu Karahanlı Devleti zamanında yaşamıştır. İslâm hukukunun bütün meseleleri bu kısa Karahanlılar döneminde bilimsel ve uygulamalı olarak o kadar açıklığa kavuşturulmuştur ki, daha sonra gelen bütün Türk-İslâm

devletlerinde ve Osmanlı Devleti'nde hukukçuların ana kaynağı, bu devirde telif edilen hukuki eserler olmuştur¹ (Cin ve Akgündüz, 1990: 88-89).

1.2.6. Türk-İslâm Devlet Geleneğinde Adalet Vurgusu ve Adaletin Önemi

Hukuki bir kavram olarak adalet; herkesin kanun önünde eşit sayılması, fırsat eşitliğinin bulunması, herkese kişiliğini geliştirme imkânı verilmesi, buna engel olan maddi ve manevi sebeplerin ortadan kaldırılması, her türlü imtiyaz ve keyfiliğin önlenmesini ifade eder (Avcı, 1999: 75; Avcı, 2006: 67).

Adalet; “tavır, davranış ve hükümlerde doğru olmak, hak, hakka göre hüküm vermek, hak sahibine hakkını verme, haksızları terbiye etmek, insaf, eşit olmak, eşit kılmak” gibi anlamları taşıyan Arapça bir masdar-isimdir. Bu açıdan adalet, hak ve hukukun gerçekleşmesi, yerini bulması anlamında da tanımlanabilir (Çeçen, 2003: 7; Gök, 2002: 62; Şamil İslâm Ansiklopedisi, 1990: 33, Çağrı, 1998: 341).

Farsça “dâd” kelimesi de, Osmanlı’da genel olarak “adalet” anlamında kullanılmıştır ancak ikisi arasında fark vardır. Adalet, bizzat adaletli davranıp zulmetmemektir. “Dâd” ise başkalarının zulüm yapmasını engellemek ve bir zulüm yapılmışsa onu ortadan kaldırmaktır. Yine aynı kökten bir masdar-isim olan “orta yol, istikamet, eş, benzer, misil, bir şeyin karşılığı” anlamlarına gelen “adl” kelimesi, sıfat olarak kullanıldığında “âdil” kelimesi ile eş anlamlıdır ve Allah’ın isimlerinden birisidir (Gök, 2002: 62).

Adalet kelimesinin Arapça kökü “adl” ve “idl”dir (Fırlı, 1992: 268). Adl; “her şeyi layık olduğu yere yerleştirmek, hakkı yerine koymaktır ki, azgınlığın, bir başka ifade ile haksızlık ve zulmün zıddıdır”. İslâm hukukunun en temel kaynağı olan Kur’an da, Nahl suresi 90. ayette, “Şüphesiz ki, Allah, size adaleti, iyilik yapmayı (veya kendisini görüyormuş gibi ibadet yapmanızı-ihسان) ve yakınlarla bakmayı emreder, hayâsızlıktan,

¹ İlk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılardan itibaren bütün Türk-İslâm devletleri hemen hemen her konuda müracaat edebilecekleri yazılı hukuk kaynaklarına sahip olmuşlardır. Bunlar, her ne kadar bugünkü anlamımız manada yazılı ve resmi hukuki düzenlemeler değilse de, en az, biraraya toplanmış kanunlar kadar itibar edilen fıkıh kitaplarındaki hükümlerdir. Mesela Karahanlıların büyük hukukçusu Serahsî'nin yazdığı Kitâb-ül-Mebsût adlı 30 ciltlik eser, Karahanlılar zamanında kadıların en büyük müracaat eseri olduğu gibi, Osmanlı Devletinde de kadıların müracaat ettikleri ve Mecelle'nin en büyük kaynak kitabı olmuştur. Özel hukukun bütün bölümleri yani aile, miras, borçlar, eşya, ticaret ve devletler hususi hukukuna ait hükümler, en ince teferruatına kadar bu ve buna benzer eserlerde mevcuttur. Bunların bütün Türk-İslâm devletlerinde zamana göre değişen bazı istisnaların dışında aynen uygulanmıştır. Ceza hukukuna dair esaslar ve devletler umumi hukukuna ait temel prensipler çok az değişikliklerle Tanzimat'a kadar aynen, Tanzimat'tan sonra ise önemli değişiklikler yapılarak kısmen uygulanmıştır (Cin ve Akgündüz, 1990: 90-91).

fenalıktan ve azgınlıktan (fahşa ve münker) nehyeder, O size düşünüp tutasınız diye öğüt verir” diye buyrulmuştur. Bu ayetteki adalet kavramını müfessirler şu şekilde izah etmişlerdir: “Adalet; insaf, haklılık ve doğruluk anlamlarını kapsayan bir dengelemedir ki, terazinin dili gibi ifrat ve tefrit (aşırı uçlar) arasında bir birleştirme noktası ve bir eşitlemedir”. Bu özelliği sebebiyle adalete, mizan (terazi, ölçü, tartı) adı da verilmiştir (Gök, 2002: 62; Fığlalı, 1992: 268).

Adalet, “davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, eşit olmak, eşit kılmak” gibi manalara da gelmektedir. Adalet, Kur’ân-ı Kerim’de ve hadislerde genellikle “düzen, denge, denklik, eşitlik, gerçeğe uygun hükmetme, doğru yolu izleme, takvaya yönelme, dürüstlük, tarafsızlık” gibi anlamlarda da kullanılmıştır (İslâm Ansiklopedisi, 1988: 341).

Adalet kavramı, Kur’an-ı Kerim’de ve peygamberin sözlerinde genellikle “düzen, denge, denklik, eşitlik, gerçeğe uygun hükmetme, doğru yolu izleme, takvaya yönelme, dürüstlük, tarafsızlık” anlamlarında kullanılmıştır. Hadislerde zulüm yasaklanırken, adalet tavsiye olunmuştur (Gök, 2002: 62):

“Bu ümmet söylediğinde doğru kaldıkça, hükmettiğinde adalet yaptıkça, merhamet etmesi istendiği zamanda merhamet ettikçe, hayır üzere kalmaya devam edecektir” .

“Allah’ın insanlar arasında en sevdiği kişi, adaletli devlet başkanıdır. En çok buğuz ve gazab ettiği kimse ise, zalim devlet başkanıdır¹”.

Kur’an-ı Kerim’e göre adaletin ölçütü yahut dayanağı hakkaniyettir (İslâm Ansiklopedisi, 1988: 341). Kur’an-ı Kerim’de A’raf ve en-Nûr surelerinde bu konuda şöyle buyrulmuştur;

“Hidayete hak sayesinde ulaşılabileceği gibi adalet de hakka uymakla sağlanır (el-A’raf/ 159, 181)”.

“Bir hak konusunda hüküm verilirken, hakkın kendi lehine hükmedilmesi halinde bundan memnun olan, fakat aleyhine hükmedilmesi durumunda bu hükmü tanımayan insanlar için “işte bunlar zalimlerdir” (en-Nûr/ 48-51)” .

Yine Kur’an-ı Kerim’de Nisa suresi 58. ayette ve Enbiya suresi 47. ayette şöyle buyrulmuştur;

¹ Hadisi Tirmizi, el-Evsat’ta Taberani Ebu Said el-Hudri’den rivayet etmektedir (Gök, 2002: 62).

“Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Doğrusu Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz ki Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir”.

“Kıyamet günü için adalet terazileri kuracağız. Öyle ki hiçbir kimseye zerre kadar zulmedilmeyecek. (Yapılan iş) bir hardal tanesi ağırlığına da olsa, onu getirip ortaya koyacağız. Hesap görücü olarak biz yeteriz”.

İslâmiyet’te adalet, hukuk önünde herkese eşit davranmak, kültür, bilgi ve mevki farklılıklarından dolayı insanlara başka başka davranmamak demektir. İslâm toplumunda adaletin, yönetimde ve insanlararası ilişkilerde tam anlamıyla uygulanabilmesi önemli bir hedef olmuştur (Şamil İslâm Ansiklopedisi, 1990: 33).

Bu nedenle İslâmiyet, devlet yönetiminde görevli olanların adaletli olmalarını bir görev olarak saymış ve bunun sağlanabilmesi için yönetime yetkin kişilerin getirilmesini gerekli görmüştür. Dinsel yönetimlerde adalet, hakların korunması, haklının hakkını, haksızın cezasını vermek, hak ve hukuka aykırı olan şeyleri ortadan kaldırmak biçiminde tarif edilmiştir (Çeçen, 2003: 107).

İslâm felsefesinde dört ana faziletten birisi olarak kabul edilen adaletin, diğer üç fazilet¹ olan hikmet, şecaat ve iffetin dengeli bir şekilde insanda bulunmasıyla elde edilebileceği belirtilmiştir. Adalet, tüm evrenin ölçü ve düzenidir, herkese hakkı olan şeyi vermektir (Gök, 2002: 62).

İslâm Devleti’nin ilk anayasası olan Medine Vesikası’nın birçok maddesinde herkese eşit bir şekilde adalet götürülmesi açıkça öngörülmektedir. Aslında Medine Vesikası, adaletle hükmetme ve adli işlerin idaresi konusunda gerçek bir yenilik getirmiştir denilebilir. Çünkü bu zamana kadar, adaletle hükmetme konusunda yetkiler tamamen şahıslara ait iken, bu sözleşme ile bu yetkiler şahıslardan alınmış ve merkezi otoriteye bırakılmıştır. Hatta kendi kabilesi, ailesi yahut akrabası bile olsa, her suçlunun cezalandırılması ve her mağdurun merkezi otorite tarafından gözetilmesi esasa bağlanmıştır. Vesikada, İslâm dinini kabul etmeseler de diğer dinden olanlara bile eşit ve adaletli davranılması gerektiği bildirilmiştir. Medine’de yerleşmiş olan Yahudiler

¹ Hikmet: hüküm vermek ve yargılamak anlamlarına gelir ve düşünme gücünün faziletidir. Zekâ, hatırlama, süratli kavrayış vb. hikmetin şumulüne giren ikinci derecedeki vazifeleridir. Şecaat: Gazab kuvvetinin ıslahı sonucunda doğan bir fazilettir. İffet, arzu (şehvet) kuvvetinin kontrol edilmesiyle oluşur. Adalet ise her üç gücün dengeli bir halde insanda birleşmesi ile meydana gelir. Bir halin fazilet olması için onun nefiste iyice yerleşmesi gerekir. Bu bağlamda faziletli olmakla ahlaklı olmak aynı şeydir (Gök, 2002: 62).

hakkında; “Yahudilerden bize tabi olanlar, zulme uğramaksızın ve onlara karşıt olanlarla yardımlaşmazlarsa, yardım ve desteğimize hak kazanacaklardır” denilmiştir. Vesikada herkes için ihtilafı olayları çözme makamının, şahsiyetler değil merkezi otorite olduğunu “kim olursa olsun, aralarında ihtilaf çıkanların başvuracakları tek merciin Allah olduğu, en yüksek hakemin de Allah’ın Resülü” olduğu açıkça ifade edilmiştir (Yılmaz, 2009: <http://www.koprudergisi.com> 18.08.2009; Bulaç, 1992: 102-111; Bulaç, 1995: 167-169).

İslâm Devleti’ne göre devlet başkanı (halife-imam) olabilmek için, bulunması gerekli olan ve İslâm âlimlerinin de üzerinde görüş birliğine vardığı şartlardan birisi de “adaletli olmak”dır¹. Maverdi “El-Ahkâmü’s Sultaniye” de, adalet şartının sadece halifeler için değil, halifeleri seçecek kurul veya heyet üyelerinde de bulunması zorunlu olan bir şart olarak kabul etmiştir (Mâverdi, 1976: 6-7). İslâm Devlet anlayışına göre, devlet başkanının adaleti terk etmesinin görevden alınması için yeterli bir sebep olduğu belirtilmektedir.

Türk yönetim tarihinde, eski İran geleneğini aksettiren Pendname, Siyasetname ve Nasihatname gibi çalışmalarda da “adaletli olmak, adil davranmak” sürekli olarak tekrarlanan bir öğüt olmuştur (İnalçık,2005: 75).

Kutadgu Bilig’de, 765-822. beyitlerde, adaletin tanımı yapılarak, adaletin nitelikleri anlatılmıştır. Yusuf Has Hacib, “hükümdarın, adaleti ve töreyi temsil ettiğini, beyliğin temelini adalet olduğunu, hükümdarların adil ve adaletli davrandığı takdirde dünyada huzurun olacağını, hükümdarların zulme uğrayanlara güler yüz göstermesi gerektiğini, ister kendi oğlu ister başka bir yakını olsa bile zalimlere karşı gereken cezaların bir an evvel verilmesi gerektiğini” belirtmiştir (Arat, 1974: 66-70).

Yusuf Has Hacib, adalet kavramını “doğruluk ve herkesin hakkını vermek” olarak tanımlamıştır. Ona göre adaletin kaynağı ilahidir ve adaleti gerçekleştiren Tanrı’dır. Hükümdar ise ondan sonra gelir. Hakkını alamayan, haksızlığa ve zulme uğrayan kişi hükümdara başvurur (Kazmaz, 2000: 59).

¹ Kınalızâde Ali Efendi, “Ahlâk-ı Alâî” (Devlet ve Aile Ahlakı) isimli kitabında, devlet başkanında bulunması gereken özellikleri yedi başlık altında incelemiştir. Bunlar; fazla çalışarak adaleti, memleketinin korunmasını sağlamak, görüş ve düşüncelerinde isabetli olmak (zekâsını, aklını ve tecrübesini kullanabilme), kararlarının arkasında durabilme, büyük hadiseler-olaylara karşı tahammül edebilmeli ve sabırlı olmalı, zengin olmalı, ordusunun ve halkının kendisine bağlılığını sağlamalı ve son olarak da iyi bir soydan gelmelidir (Kınalızâde Ali Efendi, [t.y.]: 190-205).

Sühreverdi'de, devlet başkanında bulunması gereken en önemli özelliklerden birisi olarak adaleti saymıştır¹. Sühreverdi, “halkın, zorunlu işlerini düzenleyecek, onlara gelecek zararları önleyecek, haklarını verip kendilerine yapılacak zulmü kaldıracak, siyasetin çeşitli türlerini uygulayıp memleketi idare edecek insaf sahibi bir devlet başkanına ihtiyacının olduğunu”, “halkın adaletli ve insafı bir devlet başkanına olan ihtiyacı, yağmurun azlığı sebebiyle kıtlık istilasına uğrayan bölge ahalisinin yağmura olan ihtiyacından daha çok olduğunu” ve “adaletli devlet başkanına her devir ve dönemde ihtiyaç olunduğunu” belirtmiştir (Sühreverdi, 1974: 21-22, 28).

1.3. Türk-İslâm Devletleri'nde Hukuk ve Yönetim Anlayışı

Türkler Müslüman olduktan sonra, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar, irili ufaklı yüze yakın devlet kurmuşlardır. Karahanlılar'ı takip eden Selçuklular, Mısır'da kurulan Tulunoğulları, İhşitoğulları, Memlûklüler, Eyyubiler, Moğollar'ın Müslüman halefi olan İlhanlılar ve Altınordu Devleti, Anadolu Selçukluları ve Osmanlı Devleti kurulan bu devletlerden öne çıkanlardır. Türkler, İslâmiyet'i kabul ettikten sonra kurdukları bütün devletlerde, İslâm hukukunu kendi hukuk sistemleri olarak kabul etmişler ve uygulamışlardır. Sadece ve kapsamlı olarak devlet teşkilâtı konularında değişiklikler yapmışlardır. İslâm'ı ve İslâm hukukunu ilk benimseyen Türk devleti olan Karahanlılar'dan itibaren, Türk-İslâm devletlerinin artık hemen hemen her konuda müracaat edecekleri yazılı bir hukuk kaynağına da sahip olmuşlardır. Bunlar, her ne kadar bugünkü anladığımız manada yazılı ve resmi hukuki düzenlemeler olmasa da, en az düzenlenmiş kanunlar kadar önem verilip, uygulanan fıkıh kitaplarındaki hükümler olmuştur (Cin ve Akgündüz, 1990: 90).

Türk-İslâm devletlerinin hukuk ve yönetim sistemlerini bütün devletleri tek tek ele alarak incelemek yerine öncelikle İslâmiyet'in kabulünden sonra kurulan ilk müslüman Türk devleti olan ve İslâm hukukunu esas alan Karahanlılar ile Osmanlı'nın birçok konuda kendisine örnek olarak aldığı ve devamı olarak sayabileceğimiz Selçukluların hukuk ve yönetim anlayışlarına genel olarak değinilerek Türk-İslâm devletlerinin hukuk ve yönetim anlayışları aşağıda anlatılmıştır.

¹ Sühreverdi, devlet başkanında bulunması gereken, devlet başkanından ayrı olarak düşünilemeyecek olan dört özelliği; terbiye, akıl, adalet ve cesaret olarak belirtmiş ve bu dört şeyden birisinin devlet başkanında bulunmaması halinde memleket işlerinin zayıflamasına sebep olacağını ve bunu da insan vücuduyla kıyaslama şeklinde açıklamıştır (Sühreverdi, 1974: 37-38).

1.3.1. Karahanlılar Devleti'nde Hukuk ve Yönetim Anlayışı

Karluklar, zayıflamaya başlayan Uygurlara karşı mücadele etmeye başlamışlar ve 780'de merkezi Balasagun yakınlarındaki Ordu-kent şehrine yerleşerek eski Batı Göktürk Devleti'nin bulunduğu topraklarda Karluk Yabgusu Arslan Kara Han'ın kendisini Göktürklerin halefi olarak ilan etmesi ve "büyük kağan" unvanını alarak Karahanlı devletini kurmuştur (Salman, 2008: 58-62; Güngör, 2006: 40-41; Kafesoğlu, 2003: 146-148; Alptekin, 1978: 26-27).

Orta-Asya'da kurulan ilk Müslüman Türk devleti olan, Karahanlı Devleti (İlghanlı ya da Hakani de denilmekte) döneminde Türkler ileri bir uygarlığa sahiptiler. Arap, Fars, Çin, Hint ve Batı uygarlıkları ile temas halindeydiler ve buralardaki gelişmeleri izleyebiliyorlardı. Türkler İslâmiyet'i kabul ettikleri zaman yazıya, kitaba, eğitime yabancı bir millet değildiler. Karahanlılar, İslam kültür çevresine girmiş olmakla beraber Uygur kültürünü kuvvetle temsil ve devam ettirmişlerdir (İnalçık, 2005: 14).

Karahanlı Devleti'nde yönetim anlayışı, İslâmiyet'in kabulü öncesi Türk devlet geleneğinin devamı niteliğindedir. Hakan'ın yerine "Arslan Han", Yabgu yerine "Buğra Han", Şad yerine "İlig"ler kullanılmış, görevler hemen hemen aynı kalırken sadece görevlilerin unvanları değişmiştir. Arslan Kara Hakan, İslâmiyet'in kabulü öncesi Türk devlet geleneğine uyarak sayıları çok fazla olan Türk boylarının yönetimini ve ülkenin idaresini ikiye ayırmıştır. Karahanlı devletinde ülkenin doğusunu "Arslan Han" unvanlı "Büyük Hakan", ülkenin batısını da onun yüksek hâkimiyeti altında "Buğra Han" unvanlı (Tamgaç-Tafgaç-Tabgaç unvanlarını da kullanır) genellikle hakanın kardeşi olan bir han yönetmiştir. Bu iki büyük handan sonra "İlig" ve "Tegin" diye adlandırılan şehzadeler, onlardan sonrada "yınal-tegin" ve "yıgan-tegin" adlandırılan yönetim kademeleri gelmektedir. Teginlik'ten İligliğe, sonra Buğra Han'lığa ve en son olarak Arslan Han'lığa yükselerek ülkeyi yöneten hanedan üyelerinin görevli olarak buldukları bölgelerin merkezlerinde bir miktar askeri kuvvet bulundurup, merkezi hükümetin izni ile kendi adlarına da para bastırabilme imkânlarına da sahip olmuşlardır (Kafesoğlu, 2003: 357-358; Salman, 2008: 62).

Karahanlıların yönetim sistemi ve hukuk düzeni hakkındaki önemli bilgiler, dönemin ünlü devlet adamı olan Yusuf Has Hacip tarafından yazılan ve Doğu Karahanlı Devleti'nin ilk hükümdarı sayılan Tamgaç Buğra Han'a sunulan Kutadgu Bilig'den elde

edilmiştir. Yusuf Has Hacib, eserinde; hükümdarın, vezirlerin, beylerin, ordu kumandanlarının, elçilerin, saray yazıcılarının, hazinedarların, saray aşçı başlarının, içkici başlarının ve hizmetkârlarının vasıfları ve nasıl hareket edecekleri tek tek saymıştır. Yusuf Has Hâcib, devletin beka bulması, hâkimiyetini koruması, devletin harap olarak elden çıkma konularında açıklayıcı bilgiler vermekte, devlet işlerinin ihmale gelmediği, bunların zamanında yapılmamasının yıkılışa yol açtığı, yöneticilerin iyi birer insan olmaları ve insanlara karşı iyi davranmaları hususunda uyarılarda bulunmaktadır.

Kutadgu Bilig’de devlet yönetiminin nasıl olması gerektiği, kanun ve nizamın nasıl sağlanabileceği, devlet yöneticilerinin nelere dikkat etmeleri gerektiği, yöneticilerin ve hükümdarın halka karşı nasıl davranacağı tek tek sayılarak, hukukun ne denli önemli olduğu sürekli olarak vurgulanmıştır (Arat, 1974: 12-477; Dilaçar, 2003:108-112).

İslâmiyet’in kabulü öncesi Türklerde, Hükümdarlığın Tanrı’nın bir lütfu olduğu belirtilmiştir. Kutadgu Bilig’de “Ey hüküm sahibi, Tanrı sana kut ve devlet verdi” denilerek eski dönemlere de atıf yapılmıştır (Başer, 1995: 100).

Hükümdarın sahip olması gereken kişisel vasıflar, bütün nasihatnamelerde en önemli konudur (İnalçık, 2005: 18).

Kutadgu Bilig’de, hükümdar ve onun yardımcısı olan vezirin akıllı olması, halkına karşı yumuşak ve tatlı sözlü olmaları gerektiği vurgulanmıştır (Arat, 1974: 141-143).

“Her şeyden önce hükümdar idarede, akla ve bilgiye dayanmalıdır. Akıl ve bilgi ile hareket eden iki dünyada da kutlu olur. İdare edenin başta gelen vasıflarından biri hilmdir (yumuşaklık), tebaasına karşı yumuşak ve bağışlayıcı olmasıdır”.

“Kim, halka hâkim olursa onun tabiatı yumuşak, tavrı ve hareketi asilâne (soylulara yakışır bir biçimde) olmalıdır. Onun dili ve sözü tatlı olmalı, kendisi alçak gönüllülük göstermelidir”. Hükümdar, adalet, kanun ve cezalandırmayı temsil ettiği için hislerine bağımlı değildir. Fakat idare başında olan vezir mutlaka yumuşak ve tatlı sözlü olmalıdır”.

Kutadgu Bilig’de sık sık vurgulanmaya çalışılan, her zaman saygı duyulan bir bey (hükümdar) olarak kalabilmenin formülünü şu altı madde de özetlemek mümkündür;

- Doğru sözlü olmak,
- Memlekette kanunu tatbik etmek,

- Eli açık ve cömert olmak,
- Halka karşı şefkat göstermek,
- Düşmana boyun eğdirmek
- Memleket işlerini yapmak için azimkâr ve cesur olmak.

Kutadgu Bilig’de Türk-İslâm devletlerinin yönetim anlayışlarına temel teşkil eden Adalet dairesi daha açık ifade edilmiştir (İnalçık, 2005: 15):

“Memleket tutmak için çok asker ve ordu lazımdır, askerini beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır, bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerekir. Halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır; bunlardan biri ihmal edilirse dördü de kalır. Dördü birden ihmal edilirse beylik çözülmeye yüz tutar”.

Karahanlı Devleti’nde yönetim başta han ya da hakan ve ona bağlı olarak belirli bölgelerin yönetiminden sorumlu olan şehzade veya kardeşler olarak iki kademede gerçekleşmiştir. Yusuf Has Hacib’de kitabında hükümdar kısmında han ya da hakan’ı, beyler kısmında da hanedan mensuplarını ve şehzadeleri anlatmıştır (Genç, 1992: 325-339; Arsal, 1947: 58-79;146-234; Kazmaz, 2000: 57-109).

1.3.2. Selçuklu Devleti’nde Hukuk ve Yönetim Anlayışı

Osmanlılar üzerinde etki bakımından büyük önem taşıyan Selçuklular, Türk tarihi içinde önemli bir dönemi temsil etmektedir. Büyük Selçuklu Devleti’nin kurulması ve İslâm halifesinin kendilerini tanımasıyla birlikte, dış meselelerin yanında kendi içindeki siyasi meseleleriyle uğraşan İslâm dünyasının siyasi birliğini tekrar kurmasını sağlamışlar, İslâm dinini Şiiğin siyasi, askeri ve dini etkisinden kurtarmışlar, müslümanların kaybolmakta olan şevk ve gayretlerini yeniden uyandırmışlardır. Bizanslıları ve Haçlı saldırılarını püskürterek İslâm medeniyetinin tekrar gelişmesi ve ayakta kalmasına katkıda bulunmuş ve Türklerin İslâm dünyasına hâkim olmalarını sağlamışlardır (Alptekin, 1992: 377; Cin ve Akgündüz, 1990: 132; Shaw, 2004: 21-22).

1.3.2.1. Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu

Türklerin tarih boyunca kurduğu en büyük devletlerden birisi olarak kabul edilen Selçuklular, Hazar Denizi ile Aral Gölü’nün kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan Oğuzların Kınık Boyu’na mensuptur. Bu bölgede, X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gezici derviş ve tüccarların etkisiyle İslâm dini yayılmaya başlamıştır. Selçuk Bey, İslâmın

etkisinin yoğun olarak hissedildiği bir bölgede bulunmasından dolayı boyunun önde gelenlerinin de fikirlerini aldıktan sonra İslâm dinine girmeyi kabul etmiştir. Burada, İslâmiyet'in kabulü öncesi Türk devlet geleneğine uygun olarak bir "kurultay"ın toplanması ve boyun geleceğini etkileyecek böylesine bir kararın kurultay kararıyla alınması dikkat çekicidir. İslâm dinin kabulünden sonra Selçuk Bey'in siyasi nüfuzu artarak, bulunduğu bölgede İslâmiyet'in en büyük savunucusu haline gelmiştir. Selçuk Bey, yıllık vergi ödedikleri Oğuz Yabgu Devleti'ne "Müslümanların kâfirlere vergi vermeyeceklerini" bildirmesi ile Oğuz Yabgu Devleti'ne karşı başkaldırmış ve onlara karşı gaza akınları başlatmıştır. Selçuk Beyin 1007'de ölümünden sonra yerine oğlu Arslan (İsrail) Yabgu geçmiş ve babasından almış olduğu mirası daha da ileriye götürerek sürekli artan Oğuz göçlerinin de etkisiyle devletlerarasında siyasi ilişkilerde dengeleri değiştirebilecek bir güç haline getirmiştir (Şahin, 2008: 66-68).

Arslan (İsrail) Yabgu'dan sonra ise yerine yeğenleri olan Tuğrul ve Çağrıl Bey ile kardeşi Musa Yabgu geçmiş ve devlet yönetiminde İslâmiyet'in kabulü öncesi Türk devlet geleneği içinde olan "birlikte-müşterek hükümdarlık sistemi" uygulanmıştır. Arslan Yabgu'nun hâkimiyeti altında toplanmaya başlayan göçerler, onun ölümüyle başlarında bulunan beyler tarafından eziyet çekip, zulüm gördüklerinden dolayı dağılmaya ve Gazneli Mahmut'un idaresi altına girmeye başlamışlar ve Selçukluların kuruluş süreci de bu nedenle uzamıştır. Gazneliler'le 24 Mayıs 1040 tarihinde yapılan Dandanakan Savaşı sonucunda kazanılan zafer ile Tuğrul Bey, 1040 yılında Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu resmen ilan etmiştir. Kurulan bu devlet, Büyük Selçuklular (Horasan Selçukluları) olarak tarih sahnesinde yerini almıştır (Şahin, 2008: 70-71; Cin ve Akgündüz, 1990: 132).

Büyük Selçuklu hükümdarı Alpaslan zamanında Türklerin Anadolu'ya yerleşmeleri hızlanmıştır. Alpaslan'ın, 26 Ağustos 1071 yılında, Bizans ordularını Malazgirt Meydan Muharebesi'nde yenilgiye uğratmasıyla, artık Anadolu kapıları Türklere açılmıştır. Bu savaştan sonra Selçuklu komutanları, Anadolu'ya, Bizans üzerine daha fazla akınlarda bulunma fırsatını kazanmışlar ve bu akınlarda elde edilen yeni topraklara da göçebe Türkler yerleştirilmiştir. Sultan Melikşah tarafından Anadolu'nun fethedilmesiyle görevlendirilen Kutalmışoğlu Süleyman Şah, fetihleri batıya doğru yayarak 1075'te İznik'i Bizans'tan almış, elde ettiği zaferlerden dolayı Büyük Selçuklu Hükümdarı

Melikşah tarafından da Anadolu hükümdarlığına tayin edilmiştir. Kutalmışoğlu Süleyman Şah, bu başarılarından sonra İznik'i kendisine başkent yaparak bağımsızlığını ilan etmiş ve Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurmuştur. Anadolu Selçuklu Devleti sultanı Kılıç Aslan döneminde, Hıristiyanlar tarafından kutsal sayılan yerleri Müslümanların ve Türklerin elinden almak için Avrupa'dan yola çıkmış olan Haçlı Orduları ile mücadele edilmiştir (Cin ve Akgündüz, 1990: 132).

Alâeddin Keykubat zamanında ise devlet, en parlak zamanlarını yaşamıştır. Ancak Alâeddin Keykubat'tan sonra devlet yavaş yavaş zayıflamaya başlamıştır. II. Gıyaseddin Keyhüsrev dönemine kadar (1237-1246) barışçı politika izleyen Moğollar, 26 Haziran 1243'de Köseadağ Savaşı ile Anadolu Selçuklu ordusunu yenerek, Anadolu Selçuklularını kendilerine haraç ödeyen vassal (kendilerine bağlı) bir devlet haline getirmişlerdir. Savaş sonunda yapılan anlaşma ile Anadolu Selçukluları önce vassallık, sonrada yıkılış sürecine girmişlerdir (Itzkowitz, 2006: 15; Ayan, 2008: 110-111).

Köseadağ savaşından sonra Anadolu Selçukluları Devleti, Anadolu'da yaşayan uç beylikleri¹ üzerindeki kontrolü kaybetmeye başlamıştır. Bu durumundan yararlanan uç beyleri, yavaş yavaş bağımsızlıklarını ilân etmeye başlamışlar ve Anadolu'da "Anadolu Beylikleri Dönemi" ortaya çıkmıştır. Bu beyliklerin en güçlü olanları, Malatya'dan batıya göç ederek Kütahya çevresine yerleşen Germiyan Türkmenleri; Samsun-Sinop çevresinde bulunan Çepniler; Maraş-Malatya çevresinde Ağaçeriler; kendilerini Selçukların varisi olarak gören ve Moğollara karşı direnişleri ile önemli bir askeri güce sahip olan Ermenek, Mut, Silifke ve Anamur bölgesinde bulunan Karamanoğulları beylikleridir (Karadeniz, 2008: 233; Dursun, 1992: 102).

Genelde bağımsız hareket eden bu beylikler önceleri Anadolu Selçukluları'na, II. Gıyaseddin Mesud'un ölümünden sonra da İlhanlılara (Moğollara) tabi olmakla birlikte, İlhanlı Devleti'nin 1335'de (hükümdarı olan Ebu Said Bahadır'ın ölümüyle) sona ermesiyle bağımsızlıklarını kazanmışlardır. XIV. Asrın ikinci çeyreğinde Anadolu'da,

¹ Uç Beyliği; devlet sınırlarının düşmandan korunmasına yardım eden ve yapacakları akınlarda diğer devletleri yıpratma vazifesi gören yarı bağımsız beyliklerdir ve başlarında Uç Beyi bulunmaktadır. Anadolu'da ilk Uç Beyliği, Büyük Selçuklular tarafından 1071 Malazgirt Zaferi'nin kazanılmasından sonra kurulmuştur. İlk Uç Beyi Melik Ahmed Danişmend Gâzi'dir. Yarı bağımsız olan uç beylerini ilk defa Birinci Alâeddin Keykubat (1220-1237) merkezi idareye bağlamıştır. İkinci Gıyâseddin Keyhüsrev'in Moğollara Köseadağ Savaşı'nda yenilmesi üzerine uç beyleri, tekrar yarı bağımsız hâle gelmişlerdir (Ortaylı, 2007: 113-114; Köprülü, 2003: 98-101; Dursun, 1992: 101; Ayan, 2008: 120).

İlhanlıların mirasçısı Eretna Devleti ile Karasi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Germiyan, Osmanlı, Karamanlı, Ramazan, Alaiye, Candar ve Dulkadiroğlu beylikleri bulunmaktaydı. Bu dönemde öne çıkan beylikler Moğollara karşı mücadele eden ve Selçuklu başkenti Konya'ya yakın olmaları ve fırsat buldukça burasını elinde tutan Karamanoğulları; Orta ve Ortadoğu Anadolu'yu elinde bulunduran Eretna Devleti; Batı Anadolu'da Germiyanoğulları (Menteşe, Saruhan ve Aydınogulları beyliklerinin kendisinden ayrılana kadar); Kuzeybatı Anadolu'da bulunan Çobanoğulları ve daha sonra onların yerini alan Candaroğulları beylikleridir (Karadeniz, 2008: 233-236).

II. Mesut'un 1308 yılında ölmesi üzerine, Anadolu Selçuklu Devleti tamamen ortadan kalkmıştır. Rum Selçukluları diye bilinen Anadolu Selçuklu Devleti'nin yerini, zamanla Osmanlı Devleti almıştır (Cin ve Akgündüz, 1990: 132).

1.3.2.2. Selçuklu Devleti'nin Yönetimi ve Merkez Teşkilatı

Selçuklular dönemi, yönetim anlayışı açısından eski İran devlet geleneği, İslâm devlet geleneği ve İslâmiyet'in kabulü öncesi Türk devlet geleneğinin bir araya getirilmesi ve şekillendirilmesi bakımından önemlidir. Selçuklular, Abbasi döneminin son zamanlarında geliştirilen geleneksel Fars (İran)-İslâm yönetim örgütünü ele alarak tekrar düzenlemişler ve işlerliğe kavuşturmuşlardır. Bu dönemde ortaya çıkan kurumlar ve anlayış kendisinden sonra gelenleri, özellikle de Osmanlıları etkilemiştir (Abacı, 2001: 45).

Selçukluların yönetim ve devlet teşkilatı Karahanlıların, Gaznelilerin ve Samanilerin¹ devlet teşkilatlarından da etkilenmiştir. Bağdat'ı ele geçirdikten sonra Abbasilerin, Büveyhiler'in kanun ve devlet teşkilatlarını da kendilerine aktarmışlardır (Uzunçarşılı, 1970: 19).

Kurmuş oldukları askeri ve idari teşkilat yapıları, kendilerinden sonra kurulacak olan Anadolu Selçuklularını, Memlûklar'ı ve Osmanlıları etkilemiştir. Kendilerinden önceki Türk Devletleri'nde olduğu gibi Selçuklularda devlet, idare eden ailenin ortak malı olarak kabul edilmiş, hükümdar gene bu aileden çıkmıştır. Ailedeki diğer fertlerde

¹ Samanîler, Orta Asya ve doğu İran'da kurulmuş, adını kurucusu Saman Hüdâ'dan alan bir hanedanlıktır. Egemenlikleri 102 yıl süren Samanîler topraklarını, Horasan, Taberistan, Kirman, Cürcan, Rey ve Maverünnehir'e kadar yaymışlardır. Egemenliklerini kabul ettirmek için Sasaniler'in devamıymış gibi davranmışlardır. Buhara, Semerkand ve Herat gibi bazı kentleri başkent olarak kullanmışlardır (<http://tr.wikipedia.org>, 11.10.2009).

ülkenin çeşitli yerlerine vali ve yönetici olarak görev yapmışlardır. Ülke toprakları ise, ülkenin savunmasına yardımcı olan, savaşlarda zafer kazanılmasını sağlayan aşiret askerlerine verilmek suretiyle küçük parçalar halinde “iktâ” yani “tımar”a ayrılmıştır. Selçuklu Devleti’nde ülke yönetiminden birinci derece hükümdar sorumlu bulunurken, hükümdardan sonra, askeri işler hariç, yalnız devlet işlerinde birinci dereceden vezirler sorumlu olmuşlar ve devleti hükümdar adına onlar yönetmişlerdir (Uzunçarşılı, 1970: 19).

Selçuklu hükümdarları hem İslâmiyet’e, hem de İslâmiyetin kabulü öncesi Türk töresine uygun olarak devleti yönetmişler, kendilerini halifenin gerçek vekili ve koruyucusu olarak saymışlardır. Tuğrul Bey’den başlayarak Selçuklu hükümdarları halifelerin dinsel kişiliğini tanımışlar, ondan aldıkları yetki ile devletlerini yönetmişlerdir. Halifeden aldıkları bu yetkiden sonra, kendilerini tam bir eski Türk kağanı-hakanı olarak görmüşler, bu nedenle egemenlik anlayışları o çerçevede kalmıştır. Dinsel iktidarın halifeye ait olduğunu göstermek için camilerde İslâm devlet başkanı adına okunan hutbelerde halifeyi zikretmişler, siyasi-dünyevi iktidarın kendilerine ait olduğunu göstermek için de parayı kendi adlarına bastırmışlardır (Üçok ve diğ., 2002: 150-151).

Abbasi geleneklerine uygun olarak, Selçuklularda da çeşitli divanlar kurulmuştur. Ancak Selçuklular, gerek Orta Asya, gerek İran etkisi altında divan teşkilatını daha da geliştirmişlerdir. Devlet merkezinde yani başkentte veya hükümdarın bulunduğu yerde toplanarak, devlet işlerinin görüşülüp, yerine getirildiği “Divan-ı Sultan” veya “Divan-ı A’lâ (Büyük Divan)” ismi verilen büyük bir divan teşkilatına sahip olan Selçuklularda, devletin mali, askeri, adli vb. işlerini göreceğ ikinci derecede (günümüzdeki bakanlıklar gibi) divanlarda oluşturmuşlardır. Bu divanlar Abbasilerdeki gibi “devlet dairesi” olma niteliğini bazı isim ve çalışma biçimi değişikliğine rağmen sürdürmüştür. Nitekim “Divan-ı İnşa”nın yerini “Tuğra Divanı” almıştır. Aynı nitelikte olmasına rağmen tuğra denmesi İslâmiyet’in kabulü öncesi Türk devlet geleneklerinin o dönemde yaşadığının bir göstergesidir. Eyaletlerde de işlerin yerine getirilebilmesi için divanlar kurulmuştur. Büyük divanın başkanı ve sorumlusu ilk zamanlarda hükümdar olmasına rağmen daha sonra bu görevleri yerine getirmesi için vezirler görevlendirilmiştir. Hükümdarın re’sen

(kendiliğinden) vermiş olduğu emirler bile divanda tartışılarak, karara bağlanmıştır (Uzunçarşılı, 1970: 39; Üçok ve diğ., 2002: 153).

Selçuklu hükümdarları da diğer hükümdarlar gibi, bütün işleri kendileri göremeyeceklerinden yardımcılara ihtiyaç duymuşlar ve vezirlik kurumunu daha ilk zamanlardan başlayarak kabul etmişlerdir. Selçuklu vezirlerine “Sahib-i Divan-i Saltanat” veya kısaca “Sahib” adı da verilmiştir. Vezirler, Sultanın “Menşur-i vezaret” adı verilen bir ferman ile atanmışlar ve bütün devlet işlerinden de sorumlu olmuşlardır. Selçuklu vezirlerinden en tanınmış olanı İran’lı devlet adamı olan, “Siyasetname” adlı eseri ve gene kendi adı ile anılan medreseleri ile ünlü Nizam’ül-Mülk’tür¹. Alparslan ve Melikşah gibi iki büyük hükümdar döneminde görev yapan Nizam’ül-Mülk, devlet işlerini bağımsız olarak yürütmüş, pek çok kurumu yeniden düzenlemiştir (Üçok ve diğ., 2002: 151-152).

Nizam’ül-Mülk, Siyasetnâme’de, sultanların devlet anlayışına ilişkin görüşlerini ve sultanların yapmaları gereken görevlerini şu şekilde vurgulamıştır (Oğuzoğlu, 2005: 163-165):

- Sultan, çevresindeki akıllı ve bilgili fertlere görevler verir. İçlerinden hizmetkârları ve yeteneklilerini seçer. Rütbe ve makam verdiği bu kişilere din ve dünya işlerini bırakır. Devlet görevlileri uygunsuz işler yapıp, halka zulümederlerse, önce uyarılarak hatalarını düzeltilmesi istenir. Ancak her hangi bir değişiklik olmaması halinde yerlerine ehil bir kişi tayin edilir.
- Halk, Sultan’a itaat etmek durumundadır. Kendi işlerini yerine getirip, onun adaletinin gölgesinde günlerini rahat ve huzur içinde geçirirler. Halktan nimetin hakkını tanımayan güvenlik ve huzurun değerini bilmeyip hıyanet düşünen, itaat etmeyenler olursa, ihtarda bulunularak suçları kadar cezalandırılırlar.
- Sultan bundan sonra isminin kalıcı olması için dünyanın imarına başlar. Su yolları, kanallar açar, köprüler yapar, toprağın verimini arttırma çareleri arar. Hisarlar, yeni şehirler, yüksek binalar ve ilim tahsil edecekler için medreseler yapılmasını

¹ Asıl adı Hasan bin Ali’dir. 1018-1092 yılları arasında İran’da yaşamıştır. Babasının vali olması ve çok iyi bir öğrenim görmesi, devlet yönetimine ilişkin bilgi birikiminin kaynağıdır. Gazne Hükümdarı Sultan Mesud’un yanında çalıştıktan sonra, Selçuklu yöneticilerin hizmetine giren Nizamü’l-Mülk 1064 yılında Sultan Alparslan’ın baş veziri olmuştur. Bağdat’ta Selçuklu sultanlarının koruması altında bulunan Halife Kaim tarafından “Nizamü’l-Mülk” unvanı ile onurlandırılmıştır (Oğuzoğlu, 2005: 162-163).

emreder.

- Sultan zulümleri ortadan kaldırmak, adaleti ve iyi niyeti hâkim kılmak durumundadır. Bunun için haftanın iki gününde adalet divânı kurar. Zâlimlerden, mazlumların hakkını alıp, suçlulara ceza verir. Halkın bu uygulamayı bizzat izlemesi ve anlaması yararlıdır. Bu, memlekete yayılınca zâlimler ve müstebitler korkarak ellerini millet malından ve zulümden çekerler.
- Sultan, kendi adına görev yapan kullarını ve özellikle vergi memurlarını devamlı denetlemek durumundadır. Vergi memurlarına vergi ve öşür tahsilâtı sırasında halka iyi davranmalarını, ellerini daha ileriye götürmemelerini bildirmelidir. Eğer vergi vaktinden önce istenirse, tebaa sıkıntı içine girer. Mallarını yarı fiyatına satacaklarından, perişan olurlar. Tebaadan hasta olan, öküz ve tohuma ihtiyacı olan birisi çıkarsa, vergi memurları onlara borç verip yardım etmelidir. Yükü hafifleyen aile yerinde kalarak, evi dağılmaz ve ömrünü huzur içinde geçirir.
- Sultan, vezirini ve diğer kullarını gizlice denetlemelidir. Sultan'ın ve memleketin kurtuluş ve yıkılışı onlara bağlıdır. Vezir, namuslu ve ileri görüşlü olunca memleket imar gördüğü gibi ordu ve halk da memnun olur. Sultan da bu durumdan sevinç duyar. Vezir karanlık işler çevirirse ülkede karışıklıklar doğar. Padişah ne yapacağını şaşırır, sıkıntı içine düşer.
- Taşrada, görevleri karşılığı toprak gelirlerini alan ikta sahipleri, halka iyi davranmalıdır. İkta sahiplerinin halkın kendisine, tarlalarına ve aletlerine el uzatmaya hakkı yoktur. Onlar, sultana gidip hallerini serbestçe anlatabilmelidir. Halka iyi davranmayan sipahinin elinden dirliği alınarak cezalandırılmaları gerekir.
- Kadılar iyi seçilmelidir. Bilgili, dindar ve zâlim olmayan kadılara görev verilmelidir. Her birine devlet bütçesinden gündelik veya aylık tahsis edilmelidir. Halkın malı ve canı üzerinde söz sahibi olduklarından rüşvet almamaları çok önemlidir. Kadılardan biri cehaletle, kasten ya da huyları gereği bir hüküm verdiği zaman, diğer hâkimlerin bunu padişaha bildirmeleri gerekir. Böyle bir kadı azledilerek cezalandırılmalıdır. Valilerin, Emirlerin, kadınların adaletle hüküm vermeleri ve mahkemelerin işlerine dikkat etmeleri gereklidir. Kadı huzuruna çıkmak istemeyen kişi, kudretli de olsa, zorla hâkim huzuruna çıkarılmalıdır.
- Sultan memleket işleri için bilginlere danışmalıdır. Danışılacak kişinin kuvvetli bilgili olması gerekir. Bir kişinin çok iyi bildiği bir işi, diğeri bilmeyebilir. Bir

insanın bilgisi vardır, pratiği yoktur. Sultan, bilgisi, pratiği, yeterli bilginlerden ve güngörmüş ihtiyarların deneyimlerinden yararlanmalıdır.

- Padişahın, önemli bir olay karşısında ihtiyarlar, bilginler ve dostlarıyla meşveret etmesi vaciptir. Herkesin ve özellikle uzman kişilerin, bildiklerini söylemesi, her bilginin zıt da olsa fikrini ortaya koyması gerekir. Doğru, bu şekilde ortaya çıkar. Meşveret yapmadan icraatta bulunan liderler, bencil ve zayıf görüşlüdür.

1.3.2.3. Hukuk Sistemi

İslâmiyet'in kabulü öncesi Türk yönetim geleneklerine ve askeri teşkilat düzeni göre kurulan Selçuklular, İslâmiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerinden ve İslâm devletinden farklı olarak ordunun bakım ve idaresini yeni esaslara bağlayarak, askeri iktâlar kurmuşlardır. Ülkenin idaresi ve ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için yeni hukuk kuralları koymak zorunda kalmışlardır. Bu yeni kanunların hazırlanmasında devrin fıkıh âlimlerinin görüşlerine de başvurmuşlardır (Alptekin, 1992: 378; Doğan, 1989: 69).

Selçuklular döneminde İslâm hukuku iyice yerleşmiş ve etkin bir hukuk sistemi haline gelmiştir. Bu devrin hukukçuları, yerleşik hale gelen hukukun kaidelerini derleme, kanun metni tarzında kısaltma ve bunları şerhetme (açma-açıklama-genişletme) görevlerini yerine getirmişlerdir. Ayrıca eski dönemlerden farklı olarak, yazılan hukuki eserlerin yazılış tarzında da önemli değişiklikler yapılmıştır. Eski eserlerde amaç, hukuki meselelerin en açık ve sade bir şekilde anlatılmasıyken, bu dönemde yazılanlar da ise amaç, mevcut geniş eserlerin özetlenerek birer hukuk el kitabı haline getirilmesidir. Büyük Selçuklu hükümdarlarından Sultan Melikşah ve veziri Nizam'ül-Mülk'ün de tavsiyesi ile devrin ileri gelen İslâm hukukçularını bir araya getirilerek, o dönemde büyük anlaşmazlıklara yol açmış olan bir takım hukuki meseleler hakkında açık ve kesin hükümleri içine alan bir hukuk metni hazırlanmıştır. Hazırlanan ve daha çok özel hukuku ilgilendiren bu metnin, devletin her yerinde uygulanmasını istemiştir. "El-Mesâil'ül-Melikşâhiye Fil-Kavâid'iş Şeriyye" adını taşıyan bu hukuk metni, Müslüman Türkler tarafından İslâm hukuku alanında hazırlanan ilk resmi hukuk metni olmuştur. Vezir Nizam'ül-Mülk'ün yazdığı ve Selçuklu kamu hukukunun önemli

kaynaklarından olan “Siyasetname¹” adlı eseri ve kendisi tarafından Bağdat gibi büyük şehirlerde kurduğu “Nizamiye Medreseleri” bu dönemde önemli sayılabilecek hukuki gelişmelerdendir (Cin ve Akgündüz, 1990: 132-133).

Osmanlı dönemine gelinceye kadar Selçuklularda ve Anadolu Selçuklularında kendilerinden önceki Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi yargı iki temel kurumdan oluşmuştur. Bunlar “Kadı ve Mezalim” mahkemeleridir (Abacı, 2001: 46-49).

¹ Nizam’ü l-Mülk’ün bizzat vezir olarak devletin idari, mali ve askeri alanlarda örgütlenmesine katkıda bulunmasından dolayı hazırladığı bu eser diğer siyasetnâme türü eserlere göre farklı bir yapıdadır (Oğuzoğlu, 2005: 162-163)

BÖLÜM 2: KLASİK DÖNEM OSMANLI YÖNETİM GELENEĞİNDE ADÂLETNÂMELER

Altı asırı aşkın bir süre hüküm sürmüş olan Osmanlıların, Avrupa, Asya ve Afrika'nın belli bir bölümüne egemen oluşu tarihin dikkate çeken gelişmelerinden birisi olmuştur. XIII. yüzyılda Osmanlılar, Anadolu Selçuklularının Köseadağ savaşında yenilmeleri ile bağımsız olan, Batı Anadolu'da çöküş halinde bulunan Bizans İmparatorluğu'nu çevreleyen Türkmen beyliklerinden birisi iken, iki yüzyıl içerisinde sadece Güneydoğu Avrupa ve Anadolu'daki eski Bizans toprakları değil, Macaristan'dan Arap dünyasına kadar olan yerleri içerisine alan bir devlet olmuşlardır (Shaw, 2004: 17).

Bu bölümde; Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükselme (klasik) dönemindeki hukuk ve yönetim anlayışı, şer'î hukuk, örfî hukuk ve bu iki hukuk arasındaki ilişki, yargı organları genel olarak anlatılmış, adalet dairesi ve arz-ı hâl-arz-ı mahzar (şikâyet dilekçeleri), Osmanlı'da yönetilenlerin, yönetenlerin faaliyetleri nedeniyle uğradıkları haksızlıkların giderilmesinin bir aracı olan Adaletnâmeler konusu daha ayrıntılı olarak incelenmiştir.

2.1. Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Yönetim Anlayışı

Osmanlı Devleti bir Türk-İslâm devleti olarak hem Orta Asya Türk devlet geleneklerinden, hem de İslâmî kurumlardan önemli derecede etkilenmiştir. Osmanlılar, İslâm öncesi Türk devlet gelenekleri ile Abbasi ve Selçukluların geliştirdiği İslâm uygarlığını önemli ölçüde kaynaştırmış, bununla beraber bulunduğu toprakların eski sahipleri olan Roma ve Bizans İmparatorlukları ile Balkan devletlerinin de idari örgütlenmelerinden ve komşu olduğu diğer devletlerin kurum ve hukuklarından da etkilenmiştir. Ancak etkilendiği bu devletlerden farklı şekillerde, kendi toplumsal yapısına uygun olarak İslâmî kurullarla yeniden yapılanarak kendisine has bir siyasi, idari ve hukuki teşkilat düzeni kurmuştur (Üçok ve diğ., 1996: 139; Karatepe, 2004: 28; Dursun, 1988: 43; Shaw, 2004: 44-45).

2.1.1. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu

Anadolu'da bulunan uç beylikleri bir taraftan Köseadağ savaşıyla birlikte zayıflayıp dağılma sürecine giren Anadolu Selçuklularına, diğer taraftan da Anadolu'yu işgal eden İlhanlılara karşı mücadele etmeye başlamışlardır. Selçuklular döneminde uç bölgelerde yaşayan Türkmenler, Moğol yönetiminin Anadolu'da izlediği politikanın bir sonucu olarak önce yarı bağımsız ve daha sonra tam bağımsız bir takım mahalli devletçikler (Beylikler) kurmaya başlamışlardır. XIII. asrın ikinci yarısında Anadolu Selçuklu Devleti'nin batı uç bölgesinde Ertuğrul Bey'in öncülüğünde Söğüt civarlarında örgütlenen ve gaza¹ neticesinde Bizans'tan fethedilen topraklar üzerinde kurulan uç beyliklerden birisi de Osmanlı Beyliği'dir (İnalçık, 2008: 45; Itzkowitz, 2006: 15; İnalçık, 2002: 67; Karadeniz, 2008: 233-236; Dursun, 1992: 101, 115-116; Ortaylı, 2007a: 106; Bilgin, 2002: 52; Parmaksızoğlu, 1982: 10).

Kuruluş tarihi ve yeri kesin olarak belli olmamakla birlikte dağılma sürecine giren Anadolu Selçuklu Devleti'ne karşı bağımsızlığını ilan ederek devlet kuran Osmanlılar ilk kuruluş ve yerleşme alanı olarak Bizans'a sınır olan yerleri seçmiştir (Ortaylı, 2007a: 113).

Halil İnalçık, modern tarihin yeni teknik ve verileri sayesinde bazı tespitleri ortaya koyduğunu belirterek, bu yeni bulgu ve belgelerin Osmanlı'nın kuruluş tarihini ve yerinin ygın olarak bilinenden farklı olduğunu belirtmiştir. Bu konuda kaynak olarak Bizans tarihi hakkında bilgi veren Pachymeres veya Pahimeres ve bizdeki en önemli kaynaklardan Anonim Tevarih-i Al-i Osman'nın, Yalakova ve Yalakedere havzalarında, Osman Gazi'nin akıncıları ile Bizans'ın paralı askerleri ile yaptığı Koyunhisar (Bapheus) savaşını delil olarak göstermektedir. Aşıkpaşazâde tarihine göre, Osman Gazi 1299'da kendi adına hutbe okuttuğu ve bu kaynağın 1480'lerde yazıldığını 200 yıl sonra verilen bu tarihin de şüpheli olabileceğini ifade etmiştir (İnalçık, 2006:122-123; İnalçık, 2009a: 16-17; İnalçık, 2002: 72-73; İnalçık, 2009b: 41; İnalçık, 2009c: 93-94).

27.07.2009 tarihinde Yalova'da düzenlenen "Osmanlı Devletinin Kuruluş Tarihi-1302" sempozyumunun açılış konuşmasında İnalçık, "Türk devletlerinde hanedanın kurulması için hutbe okunması ve sikke bastırılması gerektiğini ifade ederek, Osmanlı,

¹ Gaza, İslâm dinini korumak veya yaymak amacıyla Müslüman olamayanlara karşı yapılan savaşa verilen isimdir. Bu savaşa katılanlara Gazi denilirdi (<http://tr.wikipedia.org/wiki/Gaza>, 17.05.2009).

Karacahisar’da payitahtını kurduğu zaman, çoğu Müslüman olan halk, kadı tayin edilmesini ve hutbe okutulmasını istediğini, bunun üzerine camilerde hutbe okutulup kadı tayin edildiğini belirtmiştir. Bunun olduğu tarihi, tarihçiler iki asır sonra 1299 olarak kabul etmişler ve bu böyle süregelmiştir. Bu zamanlarda sikke basımı da söz konusu değildir ve bunların çoğu da hurafeden ibaret olduğunu” belirtmiştir (İnalçık, 2009b: 41-43; İnalçık, 2009c: 1-9).

Ortaylı ise bu konuya “Osmanlı Devleti’nin 1299-1300-1301 yıllarından birinde kurulmuş olabileceğini, Osmanlının kuruluş tarihinin kesin olmadığını, tarihçiler arasında kesin kuruluş tarihinin tartışmalı bir durum olduğunu” ifade etmiştir. Ancak kuruluşu betimleyen bazı olayların da olduğunu belirterek, bu olaylardan birisinin İnalçık’ın “Bafeon-Bapheus (Koyunhisar)” muharebesinden sonra civardaki beyliklerin Osman Bey’e bağlılıklarını bildirmesiyle devletin adının çıktığı şeklinde açıklamıştır. Ortaylı, İnalçık’ın ortaya attığı iddiayı da desteklediğini belirterek, İnalçık’ın konuya daha hâkim olduğunu belirtmiştir. Ancak Ortaylı, “1300’den 1440’a kadar da bu devletin vakayinamesi (günü gününe yazılmış bir eseri) yoktur ve Osmanlı tarihinin ana kaynakları 15.yüzyıla aittir, yani biz XIV. ve XV. yüzyılı, devrin kendi kalem ve nakilcilerinden çok, sonradan kaleme alınmış olan kaynaklardan faydalanarak bilgi sahibi olmaya çalışıyoruz” diyerek konuyu bu şekilde değerlendirmiştir (Ortaylı, 2008: 23-24).

Çökmekte olan Selçuklu Devleti ve Bizans İmparatorlukları sınırları arasında yaşayan bir uç beyliği olan Osmanlı Devleti ortaçağ şartlarında kurulmuş ve gelişmiştir. Osmanlı Beyliği zamanla, Rumeli ve Anadolu’da genişlemiş önce devlete, 1453’de İstanbul’un Fethi ile başlayan, Yavuz ve Kanuni ile devam eden yükseliş dönemlerinde de en geniş sınırlarına ulaşmıştır (Barkan, 2002: 133; Kodaman, 2008: 249; Karatepe, 2004: 81; İnalçık, 2008: 45; Yediyıldız, 2002: 183).

2.1.2. Osmanlı Devleti’nde Yönetim

Osmanlı Devleti’nin siyasi teşkilatı (kurdukları yönetsel düzen), Anadolu’da ve Rumeli’de kurdukları düzen, İslâmiyet’in kabulü öncesi Türk devlet anlayışı, İslâm devlet anlayışı ve farklı görüşler de olsa Bizans devletinden aldıkları çeşitli unsurların geliştirilmesi ile oluşturulmuş bir sentezdir (Öz, 2000: 150).

Osmanlı Devleti'nin siyasal bakımdan teşkilatlanmasında Bizans etkisi sürekli tartışılan bir konu olmuştur. Batılı yazarların, "Türklerin devlet gelenekleri yoktur, yönetsel kurumsallaşmayı doğrudan Bizans İmparatorluğu'ndan devşirmişlerdir" tezine karşı olarak "Türklerin devlet gelenekleri vardır, yönetsel kurumlar taklit değil tekâmülün (gelişimin) eseridir ve bu geleneğin kökenleri de Doğu uygarlıklarıdır" anti tezi ileri sürülmüştür. Bu tartışmalarda Osmanlı devlet yapısına ilişkin; Osmanlı yönetiminin temeli "Doğu-Orta Asya Türk geleneğidir", Osmanlı yönetiminin temeli "Doğu-İslâm geleneğidir" ve Osmanlı yönetiminin temeli "Bizans İmparatorluğu'dur" şeklinde üç ayrı kola ayrılmaktadır (Güler, 2010: 93).

Halil İnalçık, İslâmiyet'in kabulü öncesi Türk (Doğu-Orta Asya) devlet anlayışının Selçuklular, Moğollar ve uçlarda yaşayan diğer Türkmen Beylikleri tarafından Osmanlıya geçtiğini belirtmektedir (İnalçık, 1958b: 68; İnalçık, 2009c: 98-110). İslâm devlet anlayışı da gene Büyük Selçuklu ve özellikle Anadolu Selçukluları'ndan Osmanlılara geçmiştir. Osmanlı düzeninin temel kurumu olan kul ve tımar sistemlerinin, divan geleneğinin Osmanlı icadı olmayıp kendisinden önceki Türk-İslâm devlet geleneğinden devralmıştır. Bununla birlikte, her iki kurumda da Osmanlı öncesi var olan sisteme göre farklılaşmalar görülmektedir. Mesela, devşirme yöntemiyle kul sistemine adam kazandırmanın bir Osmanlı yeniliği olduğu (aksine bazı iddialar olsa da) kabul edilmektedir. Yine Osmanlı devlet düzeninde, kul (devşirme) kökenli kişiler çok etkili mevkilere yükseldiler de, Memluklarda olduğu gibi devlet başkanlığına gelmeyi hayal bile edemezler veya Anadolu Selçuklularında olduğu gibi kendi kullarına sahip güçlü bir konumda da bulunamazlardı. Öte yandan, klasik Osmanlı tımar sistemi ile Selçuklu dönemi ikta sistemi karşılaştırıldığında, gerek dirliklerin yapısı gerekse dirlik sahiplerinin yetki ve etkileri bakımından merkezîyetçiliği ağır basan bir devlet yapısına daha uygun düştüğü kanaati genel olarak paylaşılmaktadır (Öz, 2000: 150).

Osmanlı yönetiminin Bizans temelli olduğu görüşü ise Herbert Adams Gibbons'un başını çektiği bir grup Batılı araştırmacı tarafından XVII. yüzyılda ortaya atılan, XIX. yüzyılda üzerinde durulan hatta günümüzde de devam eden bir görüştür. Bu görüşe göre Türkler, Anadolu'ya geldikten sonra burada yaşayan halkla karışmış ve Türklerle adlarından başka hiçbir alakaları kalmamıştır. Bu yeni bir soydur ve Gibbons bu yeni soya Anadolu Rumları demiştir (Güler, 2010: 94; İnalçık, 2009c: 99).

Fuad Köprülü, XIV. yüzyıl başında Anadolu'nun batı ucunda ortaya çıkan bu yeni oluşumun doğuşuna imkân sağlayan siyasi, askeri, idari, etnik ve dini arka planın derinliğini tahlil ettiği “Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri” hakkındaki kitabında bu teoriyi şiddetle eleştirmiştir. Köprülü, Osmanlı müesseselerinin, Bizans müesseselerinin bir taklidi olmayıp, kendi ananesi içinde geliştiğini ve her müesseseyi sağlam bir tarih metoduna dayandırarak, “Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesir ettiği, Osmanlının Bizans'tan etkilendiği” iddiasının yanlış olduğunu ve bu iddiaları da ilmi delillerle tamamen çürüttüğünü ifade etmiştir (2002: 9-172). Köprülü'nün bu görüşü bazı bilim adamlarınca da kabul edilmiştir (Doğan, 1989: 111-115; Akgündüz ve Öztürk, 1999: 23-24; Yediyıldız, 2002:183; Karatepe, 2004: 83; İnalçık, 2009c: 99-101).

Ortaylı, Dursun ve Tokalak gibi bazı bilim adamları ise Osmanlı'nın Bizans'tan etkilendiğini kabul etmişlerdir (Ortaylı, 1996: 375; Dursun, 1988: 43; Tokalak, 2006: 8-9). Ortaylı bu konuda, Köprülü'nün aslında Bizans dünyasını iyi tanımadığını çünkü Yunanca bilmediği ve bu nedenle Roma üzerinde fazla bir şey bilmediği halde, gayet kolay bir üslupla Osmanlının Bizans'tan etkilenmesi meselesini bir kalemde reddetmesini eleştirmiştir (Ortaylı, 1996: 375).

Tokalak ise, Köprülü'nün eserinde Bizans'ın Osmanlı devlet oluşumunda bir etkisinin olmadığını savunurken, bir taraftan da Bizans'ın Osmanlı'ya dolaylı yoldan etkili olduğunu, bunun da Osmanlı öncesi Türk ve Müslüman devletleri yoluyla olduğunu belirtmeye çalıştığını ve Bizans'ın Osmanlı Devleti'nin oluşumunda katkısı olmadığını görüşünün Türkiye'de hâkim olmuş yanlış tarihi görüşlerden birisi olduğunu ifade etmiştir (Tokalak, 2006: 8-9).

Osmanlılar, geleneğe, örf, yerleşik kanun ve uygulamalara (Osmanlı ifadesiyle kanun-ı kadim'e) saygı göstermiş, tedrici bir fetih ve yerleşme siyaseti, adalet, kamu düzeninin sağlanması gibi esasları dikkate alan bir yönetim anlayışı benimsemişlerdir. Yeni bir tımar, kul-devşirme sistemi ve vakıf gibi kurumlar ile bir dünya devletinin temellerini atmışlardır. Bunu yaparken geleneğe körü körüne bağlılıktan ziyade onun gücünden yararlanmayı esas alan bir yaklaşımı benimsemişlerdir (Öz, 2000: 150-151).

Anadolu'daki diğer beyliklere göre önemsiz, küçük ve güçsüz olarak görülen Osmanlı Beyliği'nin bir uç beyliğinden, yaşadıkları coğrafi bölgenin avantajı (Moğol

baskısından uzak olma, Bizans sınırına yakınlık ve gaza ideolojisi gibi) ile kısa zamanda genişleyerek Anadolu'da bulunan diğer beyliklere göre daha üstün ve güçlü bir konuma yükselmesine şu unsurlar katkı sağlamıştır (Köprülü, 2003:123-127; Karadeniz, 2008: 237-246);

- Osmanlılar İslâmiyet'in kabulü öncesi Türk hükümlerlik anlayışını (Ülüş Sistemi) değiştirerek, devlet yönetimi sadece hükümdar ve oğullarına bırakılmıştır¹. Bunun sonucu olarak da ülke diğer eski Türk devletleri gibi bölünmeyerek devlette istikrar sağlanmıştır.
- Eski Türk töresine göre bir yöreyi fetheden kimse o yöreyi yönetme hakkına sahip olması yanında bu hakkı kendisinden sonra çocuklarına da geçiyordu. "Kılıç Hakkı" olarak nitelendirilen bu uygulama Selçuklar döneminde de devam etmiş ve Anadolu Beyliklerinin temeli de bu dönemde atılmıştır. Ancak Osmanlılar bu hakka riayet etmeyerek fethedilen yerleri beylerine tımar olarak vermişler, bu beylerin ölümünden sonra bu yerler başkalarına tımar olarak verilmeyle devam edilmiştir.
- Bizans sınırına yerleşen ve gaza inancıyla gittikçe büyüyen Osmanlıların, Moğol baskısından uzak olmaları ve şeklen Moğollara bağlı olarak yaşamaya devam etmeleri Karamanoğulları gibi Moğollara karşı mücadele eden diğer beylikler gibi yıpranmasını engellemiş olması da Osmanlıların diğer beyliklere karşı üstün gelmesini sağlayan bir sebeptir².
- Osmanlıların mecbur kalmadıkça diğer beyliklerle mücadeleye girmemeleri ve Bizans sınırında yaşadıklarından dolayı "gaza" (cihad) anlayışıyla Bizans'la mücadele etmeleri ile kendilerine katılan Türkmenlerin de yardımıyla sürekli olarak batıya doğru büyümeleri (Üsküp 1385'te, Erzurum ise 1514'te Osmanlı hâkimiyetine girmiştir) Osmanlıları Anadolu'da dikkate alınır bir güç haline getirmiştir.
- Osmanlı'nın fethettiği topraklarda uygulamış olduğu "İstimâlet" (fethedilen yerdeki halka iyi davranması, onları himaye etmesi, mallarını, canlarını, namuslarını koruması, dini konularda serbest hareket edebilme kolaylığı sağlaması, vergi alımlarında eski durumlarına göre daha kolaylıklar sağlaması) politikası ile Bizans'tan fethedilen topraklardaki gayrimüslim halk tarafından Osmanlı'nın tepki almadan kolayca kabullenilmesini sağlamış ve yeni fetihler içinde önemli avantajlar kazandırmıştır.

¹ Bu uygulama ilk olarak Osman Gazi'nin, amcası olan Dündar Bey'i ortadan kaldırması ile başlamıştır. Orhan Gazi, kardeşi Alâeddin Paşa'nın tahtı ona bırakması ile sorunsuz bir şekilde padişah olurken, I.Murat kardeşleri Halil, İbrahim ve oğlu Savcı'yı saf dışı bırakmıştır. Ankara Savaşı sonrası I.Beyazid'in oğulları Süleyman, İsa, Musa ve Mehmet Çelebi arasında 1402-1413 yılları arasında taht mücadelesi olmuş ve Çelebi Mehmet kardeşlerini bertaraf ederek, devlet yönetimini yeniden tek elde toplamıştır. Bütün bunların sonucu olarak ilk Osmanlı padişahları ortalama yirmi beş yıl gibi uzun süreli padişahlık yapmaları ile devlet yönetiminde taht kavgaları ve bölünme tehlikesi yaşanmamıştır (Karadeniz, 2008: 237-238).

² Büyük bir Hristiyan düşman olarak görülen Bizans'a karşı yıllarca sürüp gidecek olan mücadele Koyulhisar Savaşı'yla (1301) başlamıştır. Elde edilen zafer Osman Gazi'nin ününü artırırken, diğer beyleri ve Anadolu'ya göçen-göçmüş olan diğer Türkmenleri de Osmanlı'ya katılmalarını sağlamıştır (Itzkowitz, 2006: 16).

2.1.3. Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı

Her mutlak monarşi, egemenliğin bir kişide bulunmasına meşruluk kazandıracak anlayışlara sahip olmak zorunda kalmıştır. İlkçağlardan beri bu meşruluk anlayışları dinsel kökenli olmuş ve bazı devletlerde hükümdar doğrudan doğruya tanrı (Mısır'da olduğu gibi) olarak kabul edilmiş veya o toplumda kabul edilmiş olan dinin başrahibi olmuştur (Sümer kent devletlerindeki gibi). Bazı dönemlerde de hükümdara tanrı veya tanrılar tarafından bizzat egemenlik gücü verilmiştir (İslâmiyet'in kabulünden önceki çoğu Türk devletlerinde olduğu gibi). Yeniçağın başlarına kadar hemen hemen bütün monarşiler teokratik bir nitelik taşımıştır (Mumcu, 1985: 33).

Batıdaki "Kilise devlet"lerinden hareketle Osmanlı Devleti'ne de "teokratik devlet" nitelemesi yapılmışsa da bunun gerçekliği ve niteliği üzerinde hala tartışmalar sürmektedir. Ancak Osmanlı düzenini sadece teokratik (dine dayalı) bir düzen olarak tanımlamak yanlış olur ve yetersiz kalır. Çünkü orta ve yeniçağ Hıristiyan monarşilerinde hükümdar egemenliğini doğrudan doğruya tanrısal kökenli görür ve kilisede bunu onaylarken, Osmanlılarda durum daha değişik olmuştur. Ancak Osmanlı yönetim biçimi dinle ilişkilendirilerek kavramlaştırılacaksa buna "yarı dini sistem" veya "nim teokrasi" demek daha uygun olur. Orta çağ Avrupa toplumunun teokratik yönetim biçiminin dışındaki yönetim şekilleri "Nim Teokrasi"dir. Bu yönetim biçimine göre devlet yönetiminde dinin önemli bir etkisi vardır; din bürokrasisi ile yönetim bürokrasisi birbirini dengeleyen, zaman içerisinde yönetimdeki etkilerinin azalıp çoğaldığı bir sistemdir. Osmanlıda egemenlik anlayışı birbirine zıt iki sistemin yani İslâmiyet'in kabulü öncesi Türklerin Orta Asya'da yaşattıkları egemenlik anlayışı ile İslâmlığın egemenlik anlayışının bir ölçüde kaynaşmasından doğmuştur (Berkes, 2002: 25; Mumcu, 1985: 33; Dursun, 2008: <http://www.yenisafak.com.tr>).

Osmanlı Devleti'nde, (diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi) devletin işlevlerini yerine getiren organlar arasında kuvvetler ayrılığına benzer bir görev bölüşümü kabul edilmemiştir. Başta padişah olmak üzere, önemli siyasi organların çoğu yasama, yürütme ve yargı fonksiyonuna ilişkin pek çok görevi birlikte yürütmüştür¹ (Karatepe, 2004: 107).

¹ Örneğin sadrazam yürütmenin başı olduğu halde, yargı işlerine bakar, kazaskerler yargı makamı oldukları halde yürütmeye ilişkin önemli görevler yaparlardı (Karatepe, 2004: 107).

Ancak hükümdarlar, önemli meselelerde tek başına karar vermeyerek bir kısım devlet adamının fikrine de müracaat etmişlerdir. Bu fonksiyon daha sonra “Divan” adı verilen meclis tarafından yerine getirilmeye başlanmıştır (Halaçoğlu, 1996: 7).

Osmanlı merkez teşkilatının başında “Padişah” yer alırken, padişaha yardımcı olan “Vezir-i Azâm” ve üst düzey yöneticilerin katılımıyla oluşan ve yürütme gücünün en büyük karar organı olan “Divan-ı Hümayun”un görev ve fonksiyonlarının bilinmesi Osmanlı merkez teşkilatının daha iyi anlaşılması açısından faydalı olacaktır (Ortaylı, 2007a: 169; Karatepe, 2004: 107; Halaçoğlu, 1996: 7).

2.1.3.1. Padişah-Sultan

Osmanlı merkez teşkilatının başında, siyasi ve idari sistemin merkezinde bulunan, yönetimin temel taşı olan ve bütün yetkileri elinde toplayan kişi padişaktır. Osmanlı hükümdarları devletin kurulduğu ilk yıllarda “bey” ve “gazi” gibi unvanlar kullanırlarken, Osmanlı devletinin zamanla güçlenerek genişlediği dönemlerde, “cihan hükümdarı” unvanını kullanmışlardır. Türklerin en büyük hükümdarı olduklarını belirtmek için “hakan”, İslâm dünyasının lideri ve Hz. Peygamber’in siyaset ve devlet işlerindeki halefi olarak “halife”, Doğu Roma’nın varisi olarak “kayzer”, Mısır hükümdarı olarak “sultan”, Allah’ın insanlık üzerindeki gölgesi, müminlerin emiri, müslümanların imamı, Mekke ve Medine’nin hizmetkârı ve ayrıca “han”, “şah”, “hünkâr” gibi unvanlar da kullanmışlardır. Buna karşılık halk kendilerine genellikle “padişah”, batılılar “sultan”, saray mensupları ise “hünkâr” diye hitap etmişlerdir (Ortaylı, 2007a: 169; Dursun, 1988: 43; Dursun, 1992: 146-147; Karatepe, 2004: 107-108, Yediyıldız, 2002: 192).

Yıldırım Bayezid’den itibaren Osmanlı Padişahları gösterişli bir protokolü ve mutlak bir hükümdar kişiliğini benimsemiştir. Ancak Osmanlı Padişah tipini oluşturan, koyduğu kanunlar ve düzenlemiş olduğu protokol esaslarıyla ortaya çıkaran kişi Fatih Sultan Mehmed’dir. Fatih Sultan Mehmed (II. Mehmed) kendinden önceki hükümdarların kullandıkları “Sultan” unvanının yanında “Padişah” unvanını da kullanmıştır. Yavuz Sultan Selim’in 1516’da kazandığı Mercidabık savaşından sonra resmi olarak

“Halifelik¹” (kendisi Halife unvanını kullanmasa da, Mekke ve Medine’nin hizmetçisi/koruyucusu unvanını kullanmış) Osmanlı’ya geçmiştir (İnalçık, 1958b: 69; Ortaylı, 2007a: 170; Dursun, 1992: 147).

Osmanlılarda hâkimiyetin ve hanedanın kaynağını, dini ve geleneksel olarak iki yönden açıklamışlardır. Dini yönden egemenliğin kaynağı, İslâmî hilafet ve velayet müessesesine ve İslâmiyet’in kabulü öncesi Türk egemenlik anlayışına dayanmaktaydı (Oğuzoğlu, 2005: 31).

Osmanlı Devleti’nin ilk dönemleri hakkında sağlam kaynakların olmamasına rağmen o dönemi anlatan gezginlerin yazdıkları seyahatnamelere ve XIV. yüzyılın sonuna doğru yazılmaya başlanan Osmanlı tarih kaynaklarına göre, Osmanlıların, İslâmiyet’in kabulü öncesi Türk egemenlik anlayışını da devam ettirdikleri ifade edilmiştir. Bu anlayışa göre Osmanlı ailesinin soyu Oğuzlara dayandığından dolayı Osmanlı ailesinin egemenlik hakkı kutsal bir hak olarak görülmektedir. Çünkü Osmanlı ailesi İslâmiyet’in kabulünden çok önce “Gök Tanrı”nın egemenlik verdiği Oğuz Han’ın soyundan gelmişlerdir. Osmanlılar, İslâmiyet’in kabulü öncesi Türk devlet geleneğine göre ülkenin hanedan üyeleri arasında paylaştırılması ve müşterek malı sayılması anlayışı olan ülüş sistemini uygulamışlardır. Osmanlı padişahlarının tahta geçişleri genellikle şehzadeler ve bürokrasiyi oluşturan diğer gruplar arasındaki mücadelelere sebep olmuştur. Kuruluş döneminde tahta geçiş konusunda herhangi bir kanunun olmayışı siyasi mücadelelerin çıkmasına neden olmuştur. Nitekim Ertuğrul Bey öldükten sonra erkek kardeşi Dündar Bey ile oğlu Osman arasında beyliğe kimin geçeceği hakkında çıkan anlaşmazlık bunu en iyi biçimde göstermektedir. Bu anlaşmazlığın sonucunda Dündar Bey öldürülmüştür. Orhan Bey döneminde de ülüş sistemi uygulanmaya devam edilmiş, kardeşleri yönetimde ona yardım etmiş, hatta oğlu Süleyman, Rumeli’ne geçtikten sonra babası hayatta olmasına rağmen ülüş sisteminin bir sonucu olarak hükümdar gibi davranmıştır (Mumcu, 1985: 39-41; İnalçık, 1959: 82-89).

Yavuz Sultan Selim’den itibaren padişahlar İslâmiyet’in kabulü öncesi Türk hükümdarlık gücüyle, halifeliğin Osmanlı’ya geçmesiyle İslâm devlet başkanlığını da

¹ Henüz hilafetin devralınmadığı zamandan önce de I. Murad ve Fatih Sultan Mehmed’in (Fatih Kanunnamesi’nde) halife unvanını kullanmışlardır. Osmanlı Padişahları 1779’ da Kırım’ın Rusya tarafından ilhakının tanındığı Aynalı Kavak Anlaşmasına kadar halife unvanını pek kullanmamışlardır (İnalçık, 1958: 69; Ortaylı, 2007: 187-189, 198).

kişiliklerinde birleştirerek, kendilerini devletin varlık ve sürekliliğinin bir sembolü olarak görmeye başlamışlardır. Devletin gücü ve hükümdarın otoritesinin arttığı oranda, Osmanlı Padişahı'nın şahsı, insanüstü bir nitelik kazanmaya başlamış, sarayda bile ancak sınırlı sayıda kimselere onunla konuşabilme ve görüşebilme izni verilmiştir (İnalçık, 1958b: 71-72; Karatepe, 2004: 109).

Kuruluş döneminde genellikle eski Türk adetlerine göre beyliğe en büyük oğullar getirilirken, sonraları payitahta en yakın vilayete gönderilmiş (diğerlerine göre önce gelmesi açısından) olan oğul'a tahta geçme şansı verilmiştir. I. Murad, taht kavgalarına ve kanlı mücadelelere de sebep olduğu için ülüş sistemini değiştirerek, yönetime diğer hanedan üyelerinden değil, yalnız hükümdar olarak bulunan kişinin çocuklarının getirilmesi uygulamasını başlatmıştır (I. Murad ve II. Murad'ın tahta geçişlerinde babalarının vasiyeti kadar vezirlerin de büyük rolü olmuştur). I. Bayezid'den itibaren tahta çıkan Sultanın muhtemel bir iç savaşı engelleyebilmek için kardeşlerini ortadan kaldırması bir teamül haline gelirken, bu uygulama Fatih Kanunnamesi'nde¹ “münasip” olarak ifade edilirken, şeriatı temsil eden ulema tarafından bu uygulamaya ülkenin güvenliği ve geleceği için uygun görülerek izin verilmiştir. Kanunnamede yer alan bu hüküm ile veraset sisteminden çok hâkimiyetin caiz gördüğü kardeş katli kanunlaşmıştır (İnalçık, 1958b: 73-74; İnalçık, 1959: 89-92; Dursun, 1988: 43; Ortaylı, 2007a: 170; Dursun, 1992: 148; Karatepe, 2004: 109-112; Topçu, 1993: 7; Mumcu, 1985: 40-43; Üçok ve diğ., 2002: 167).

XVII. yüzyılın başlarına kadar geçerli olan ülüş sisteminin bir gereği olarak eyaletlere vali olarak gönderilen şehzadeler, gittikleri yerlerde devlet yönetimi konusunda tecrübe kazanmaları sağlanmıştır. Padişahın ölümüyle merkeze en yakın olan ve/veya merkezdeki bürokrasinin de desteğini şehzadenin padişah olabilmesini sağlayan bu uygulamanın sona ermesi ile şehzadeler artık sarayda kalmaya başlamışlardır. 1617 yılına kadar saltanat babadan oğla geçerken, I. Ahmed'in padişah olmasıyla kardeş katli uygulaması sona ermiş, “ekber”(en büyük) ve “erşed”(en olgun-akıllı) sistemi ile tahta hanedanın en yaşlı üyesi geçmeye başlamıştır. (Ortaylı, 2007a: 170; Dursun, 1992: 149).

¹ Fatih Kanunnamesinde “ ve evladımdan her kimesneye saltanat müyesser ola, karındaşım nizam-ı âlem için katl itmek münasibdir, ekseri ulema dahi tecviz itmiştir” denilmiştir (Ortaylı, 2007: 170; Dursun, 1992: 148).

“Ekber ve Erşed” yani en büyük ve en akıllı kardeşin tahta çıkması sistemi getirilirken, kuruluş devrinden itibaren eyaletlere vali olarak gönderilen şehzadelerin bu sistemle birlikte sarayda kapalı kalmalarına neden olmuş ve devlet yönetimi hakkında tecrübe kazanmaları da bir anlamda engellenmiştir.

Öte yandan, Osmanlı sultanları egemenliklerini güçlendirmek için İslâm dinine dayanmayı da ihmal etmemişlerdir. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey’in Halife’ye hükümdarlığını onaylattığı gibi I. Bayezit’te halifeye başvurarak kullandığı sultan unvanını onaylatarak kendisine İslâm Dininin koruyucusu unvanını verilmesini istemiştir. Buradaki amaç Osmanlı hükümdarının saltanatını bir ölçüde dine dayandırmak istemesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü halifelik 1258 yılında Cengiz’in torunu Hülağu’nun Bağdat’ı almasıyla birlikte hem halifeyi hem de ailesini yok etmesiyle ortadan kalkmıştı. Abbasiler’in çok uzak bir akrabasını sözde halife ilan eden Mısır’da bulunan Memlûklüler halifeliği göstermelik olarak tekrar canlandırmışlardır (Mumcu, 1985: 39).

Müslüman Türk devletleri de dâhil olmak üzere İslâm hukukuna göre, devletin ve onun yüksek otoritesini temsil eden yürütme organının başı olan Padişah’ın en önemli görevi Allah’ın kendilerine tanıdığı yetkiler çerçevesinde şer’i hükümleri uygulamak ve halkın mal ve can güvenliğini sağlayarak, halkına adaletle hükmetmek olmuştur. Osmanlı padişahı, halife olarak İslâm devletinin başı, koruyucusu, icracısı, şeriatın tefsircisi ve dinin hamisi durumunda olmuş, kutsal bir buyruk olarak müminleri korumak, dinsizleri ve kâfirleri cezalandırmak için, egemenlik alanını sürekli genişletmek zorunda kalmıştır. Padişah, “Allah’ın kullarını refaha eriştirmek ve Allah’ın kulları arasında adaleti sağlamak” için sürekli çaba göstermiştir. Müslümanlar arasında ırk ve sınıf ayrılığı gibi unsurlar şeriat karşısında her hangi bir ayırım yaratmadığı için bütün Müslümanlar eşittir ve şeriat yolunda halkı sevk ve idare etmek için, Allah tarafından vekil olarak kılınan Halife’ye (Sultan’a) halk mutlak itaat etmekle yükümlü olmuştur. Osmanlılarda reayayı ilgilendiren fermanlarda “Reaya taifesi ki Tanrının bir emanetidir, onları himaye etmek ve kimsenin zulüm yapmasına müsaade etmemek Padişahın görevidir” şeklindeki formül daima tekrarlanmıştır (İnalçık, 1958b: 74-75; Cin ve Akgündüz, 1990: 204; Karatepe, 2004: 117; Lybyer, 2000: 141; Üçok ve diğ., 2002: 168-171).

Siyasal olarak geniş hak ve yetkilere sahip padişahların bir kısmı, bu yetki ve güçlerini adaletin sağlanmasında ve halkın hizmetinde kullanmışlardır. Yavuz Selim zamanında yaşayan Celalzâde Mustafa Efendi(1494-1567), divan kâtibi olarak yaşadıklarını ve Vezir Piri Paşa'nın anlattıklarına dayanarak Yavuz Sultan Selim hakkında şunları yazmıştır (Oğuzoğlu, 2005: 32):

“İslam ülkelerinde tek kişiye haksızlık ve zulmedilmesini hoş görmezlerdi. Memlekette zulüm ve haksızlık olduğunu bilmemek ona göre en büyük günahı. Gerçekten kendisini padişah bilmezlerdi. Yüce Allah'ın aciz, hakir kulu, yeryüzünde kullarının önemli işlerini kayırmağa koyduğu en aşağı yaratığıyım, diye buyururlardı¹”.

Devlet yönetiminde güç ve yetki ellerinde olmasına rağmen padişahların çoğu, kendilerini Allah'a karşı sorumlu olan en aciz kişiler olarak görmüşlerdir. Bu da gösteriyor ki, gerek padişahların, gerekse diğer memurların görev ve sorumluluklarında, kanunla belirlenen rasyonel görev ve yetkilere ek olarak İslâm dinin büyük bir etkisi bulunmaktadır. Ancak, zamanla bazı padişahlarda ve memurlarda sorumluluk, hak ve adalet duygusu azalmıştır. Devletin kuruluş ve yükselme dönemlerinde halka hizmet ve adaletin sağlanmasında çok önemli olan dini motivasyon, gerileme döneminden itibaren zayıflamaya başlamış bunun sonucunda halka zulüm edilmeye, görevlerde suiistimallere başlanmıştır (Oğuzoğlu, 2005: 34-35)

Osmanlı Devleti'nde, hem İslâmiyet'in kabulü öncesi Türk egemenlik geleneğinden, hem de İslâmî geleneklerden dolayı, padişahlar çok geniş yetkilere sahip olmuşlardır. Ancak Osmanlı devletinde şer'i hukukun yanında örfî hukukun da uygulanması padişahın sınırsız gibi görünen yetkilerini sınırlandırmış, uygulamada padişahlar bu yetkilerini ilgili birimlere devretmişlerdir. Osmanlı padişahı egemenliğini şeriatın ve örfî hukukun müsaade ettiği sınırlar içerisinde kullanabilmiştir. Şer'i hukuk alanında yasama yetkisi bulunmayan padişahın yargılama yetkisi de olmamıştır. Özellikle hukukun üstünlüğünü kabul ederek, padişahlar adalete bağlı kalmışlardır (Oğuzoğlu, 2005: 32)

Egemenliği ve siyasal güçleri tek başına kullanan padişahın denetlenmesi de kolay olmamıştır. Buna karşın kurumsal ve eylemsel iki denetim biçiminden söz etmek

¹ Daha geniş bilgi için bkz. Celalzâde Mustafa (1990), **Selimmâme**, Haz. Ahmet Uğur- Mustafa Çuhadar, Kültür Bakanlığı Yayınları, No: 1132, Ankara.

mümkündür. Kurumsal denetime hukuksal denetim de diyebiliriz. Padişahlar biçimsel de olsa şeriat'a uymak zorundadır. Şeriat'ı devlette temsil eden ulemanın manevi başı olan şeyhülislâmın, şeriat'a aykırı bir işlem için fetva vermeyerek hükümdarı denetlemesi düşünülebilir. Ancak uygulamada bu yöntem birkaç şeyhülislâm dışında, görevden alınma korkusu nedeniyle pek olmamıştır. Diğer denetim türü ise özellikle bunalım dönemlerinde, hükümdarın gücünün azaldığı, çevresinde bulunan yönetim kadrosunun yeteneksiz veya yozlaşmış olduğu dönemlerde, merkezdeki kullar ve ulemanın gruplaşarak, askeri gücün de desteğini alarak padişahın tahttan indirilmesi, hatta öldürülmesidir. Bu yöntemde de gene ulemanın fetvalarıyla, hukuka uygunluk kazandırılarak yapılmıştır (Mumcu, 1985: 47).

Osmanlı egemenlik anlayışında kuvvetler ayrılığına yer verilmemiş, devletin yasama, yürütme ve yargı yetkileri hükümdarın şahsına bağlı olarak tek elden yerine getirilmiştir (Ortaylı, 2007a: 200; Karatepe, 2004: 114-115; Dursun, 1992: 151).

Osmanlı Devleti'nde askeri ve sivil, tüm kamusal görevlilerin başı padişaktır. Memurlar padişah adına ve onun vekili olarak görev yapmışlardır. İlk dönemlerde yürütme alanındaki yetkilerin çoğu doğrudan padişah tarafından kullanılırken, devletin büyüyüp, merkezi otoriteyi temsil eden tek güç haline geldiğinde padişah, yürütme yetkilerini büyük ölçüde vezir-i azama bırakmıştır. Buna rağmen padişahlar, savaş açma, barış yapma ve yüksek dereceli kamu görevlilerini atama yetkilerini diledikleri zaman vezir-i azamdan geri alarak doğrudan kendileri de kullanabilmişlerdir (Karatepe, 2004: 115).

2.1.3.2. Vezir-i Azâm (Sadrazam)

Osmanlı Devleti'nde padişahın sonra gelen, savaş ve barış, yönetim ve adalet konularında padişahın baş danışmanı olan ve devleti padişahın vekili olarak yöneten kişiye "Vezir-i Azâm" denilmiştir (Lybyer, 2000: 152). Kanuni'den itibaren ise "Sadır-ı Azâm" unvanı kullanılmaya başlanmış, makamın statüsü de tarih içerisinde önemli değişiklikler geçirmiştir. İlk dönemlerde, Selçuklularda olduğu gibi bir tek vezir varken, devletin büyümesinin bir sonucu olarak I.Murat zamanında ikinci bir vezirlik ortaya çıkmış, birine "başvezir" ya da "büyük vezir" adı verilmiştir. Padişahın adına devlet işlerini idare eden ve Osmanlı devlet teşkilâtında padişahın sonra devletin en yüksek rütbeli idarecisi olan vezir-i azâmlar, Memluklarda ve İlhanlılarda olduğu gibi ilmiye sınıfından yetişenlerden veya ilmiye sınıfına mensup devlet adamları arasından

seçilmeye çalışılmıştır¹. Fatih devrinden önce sadece Türkler vezirlik makamına gelebilirken, Fatih devrinden itibaren Türk asıllı vezirler istisna teşkil etmeye başlamışlardır. Padişahlar artık bağımsız ve güç sahibi Müslüman ailelerin konaklarında doğmuş vezirler yerine, sarayda yetiştirilmiş olan devşirmeleri tercih etmeye başlamışlar, Türk ailelerine mensup olanlar ise en fazla taşrada valilik makamına getirilmiştir. (Cin ve Akgündüz, 1990: 241-242; Karatepe, 2004: 118; Halaçoğlu, 1996: 11; Dursun, 1992: 174; Üçok ve diğ., 2002: 190-193; Imber, 2006: 213).

Orhan Gazi zamanından beri var olan vezirlik makamına atamalar doğrudan padişah tarafından yapılır ve gene padişah tarafından görevlerine son verilirdi. Vezir-i Azâmlar, devletin mali, idari, siyasi, askeri her türlü işlerini diğer vezirlerle ve defterdarla görüşerek, karara bağlamakla görevliydi. Yapmış olduğu icraatlarıyla kendisini atayan padişaha karşı hayatı ile sorumlu olan vezir-i azâmların hesap vereceği kişi de sadece padişah olmuştur (Dursun, 1992:174; Ortaylı, 2007a: 220; Karatepe, 2004: 118; Üçok ve diğ., 2002: 191-192).

Vezir-i azâm veya sadrazâmlar hükümdarın mutlak vekili olduklarından, onun tuğralı mührünü (Mühr-i Hümayun) taşırlardı. Bu sebeple sözü ve yazısı padişahın iradesi ve fermanı sayılırdı. Nitekim Fatih Kanunnâmesi'nde sadrazamın devlet içindeki yeri; "Vezir-i Azâm, vezirlerin ve beylerin başıdır, cümlenin ulusudur, cümle devlet işlerinin mutlak vekilidir, cümle umurun vekil-i mutlak ve malımın vekil-i defterdarıdır ve ol vezir-i azâm nazıdır ve oturmada ve durmada ve mertebede vezir-i azâm cümleden mukaddemdir (önce gelir)" şeklinde ifade edilmiştir (Cin ve Akgündüz, 1990: 242; Halaçoğlu, 1996: 13; Dursun, 1992: 174; Üçok ve diğ., 2002: 191; Köprülü, 2002: 35).

Osmanlı devlet teşkilâtında vezir-i azâm, devlet yönetiminin en etkili kişisi olarak, padişahın katılmadığı divan toplantılarına başkanlık etmek, padişah adına her türlü sorunları çözebilme yetki ve hakkına sahip olmuştur. Fatih Kanunnâmesi'nde "Defterdarların buyrultusuyla olan mali işler ve kadıaskerlerin buyrultusuyla olan kazai işler müstesna olmak üzere, diğer bütün işler vezir-i azâm buyrultusuyla yapılır" denilerek Vezir-i azâm'ın görevlerinin ne denenli geniş olduğu belirtilmiştir. Divan-ı hümayunda, Fatih Sultan Mehmed'e kadar bizzat padişahlar başkanlık ederlerken, bu

¹ Orhan Gazi devrindeki Vezir Alâeddin Paşa, Ahmed Paşa bin Mahmud, Hacı Paşa ve Sinâneddin Yusuf Paşa ilmiye sınıfından vezirliğe getirilmişler; aynı şekilde Çandarlı Kara Halil ile oğulları da kazaskerlikten vezir olmuşlardır.

görev daha sonra vezir-i azâmlar tarafından yerine getirilmeye başlanmıştır. Vezir-i azâmlar, divan-ı hümayunda neticeye kavuşturulmayan veya padişaha arza gerekli görülmeyen işleri, kendi konaklarında “ikinci divanı¹”nda görüşmüşlerdir. Osmanlı Devlet teşkilatı içerisindeki bütün tayin, azil, terfi ve yükselmelerin hepsi vezir-i azâmın emri ile yapılırdı. Vezir-i azâm, sadece Enderun ile ilgili işlere karışamazdı. Padişahın seferde olmadığı zamanlarda vezir-i azâm, kadıasker ve şeyhülislâm gibi yüksek devlet adamlarının tayin ve azillerinde padişahın iznini alırdı. Fakat sefer sırasında aynı hükümdar gibi herkes için idam hükmü verebilirdi. Kısas, hapis, sürgün, bütün çeşitleriyle ta’zir ve siyaset cezalarını infaz ettirebilirdi (Halaçoğlu, 1996: 13; Karatepe, 2004: 120; Akgündüz ve Öztürk, 1999: 399; Köprülü, 1992: 36).

Sadrazam, sadece “memleket nizamı, reyanın geçiminin korunması ve siyasete ilişkin konularda” değil, tüm yargılama faaliyetine ilişkin olarak Padişahın vekili kabul edilmiştir. “... Cem-i kazaya’yı şeri’ye ve örfiyenin istama ve icrası için bizzat cenab-ı padişahiden vekil-i mutlak ve memalik-i mahruse-i Osmani ve taht-ı hükümet-i sultanide olan cem-i nasın üzerine hâkim-i sahibi ferman” olan sadrazamın, def’i mezalim yani yönetilenlerin uğradıkları haksızlıkları gidermek gücü bulunmaktadır. Sadrazam, Allah kullarının uyuşmazlıklarını ve hasımlıklarını tek başına değil divan ederek çözecektir. Sadrazamın, adalet dağıtma ve mezalimleri defetme gücüne, görevde bulunan tüm vezirler de sahip olmuşlardır. Eyaletlerde mahallin en büyük görevlisi olan beylerbeyi, sancaklarda sancakbeyi adalet dağıtmakla görevlidirler (Karahanoğulları, 2005: 51).

Vezirin seferde olduğu zamanlarda görevlerini yapması için yerine bıraktığı vekile “Sadaret Kaymakamı” ya da “Rikâb-ı Hümayun Kaymakamı” adı verilmiştir. Sadaret Kaymakamı, vezirin verdiği talimatlar dışına çıkmamak kaydıyla vezir kadar yetkili olarak divan toplantılarına başkanlık edip ve devlet işlerini yürütmüştür. Ancak sadaret kaymakamının yerine getirdiği işlemler “Rikâb Defterleri” denilen ayrı defterlere kaydedilmiştir (Cin ve Akgündüz, 1990: 244; Halaçoğlu, 1996: 13; Karatepe, 2004: 120; Üçok ve diğ., 2002: 193).

¹ Vezir-i azam, Salı ve Perşembe günleri dışındaki günlerde divan-ı hümayun toplantılarından sonra, kendi konağında kurulan ayrı bir divanda devlet işlerini görüşmeye, davalara bakmaya devam ederdi. Bu divana, ikinci ezanından sonra yapıldığı için “ikinci divanı” adı verilmiştir (Karatepe, 2004: 121; Cin ve Akgündüz, 1990: 243; Halaçoğlu, 1996: 15; Ortaylı, 2007: 222; Uzunçarşılı, 1984: 136-137).

Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarında vezir olabilmek için, önce uzun süre sancak beyliği yapmak daha sonra da, Rumeli Beylerbeyliği makamına gelmek gerekirdi. Sonraları bu şart kaldırılarak, geçmiş hizmetlerine bakılmaksızın rastgele insanlar vezir yapılmaya başlanmıştır. Zamanla önemli eyaletlere atanan valilere de vezir unvanı verilmesiyle birlikte, başkentte bulunan ve divana katılan vezirlerin yanında, bir de taşrada valilik yapan vezirler ortaya çıkmıştır. Vezirlerin sayısının çoğalmasından sonra, İstanbul'da bulunan ve divan üyesi olanlara “dâhil vezirleri” veya “kubbe vezirleri¹”, eyaletlere gönderilenlere de “hariç vezirleri” adı verilmiştir. XVII. yüzyılın başlarına kadar vezir-i azâmlar kubbe vezirleri arasından atanırken, daha sonra hariç vezirlerden de vezir-i azâmlığa getirilenler olmuştur. Divan-ı hümayun üyesi olan defterdar, nişancı ve kaptan paşalara da vezirlik unvanı verilince, XVII. yüzyılın başlarında vezir sayısı gittikçe artmıştır (Karatepe, 2004: 121-122).

Vezir-i azâmlara maaş olarak has denilen en yüksek dirlikler verilmiştir. Bu bir ya da birkaç bölgenin yıllık gelirlerinin onda biri kadar olmuştur. Vezir-i azâmlar bu gelirlerini voyvoda adı verilen tahsildarlar aracılığıyla toplamışlardır. Vezir-i azâmların diğer bir gelir kaynağı ise “caize²”lerdir. XV. yüzyılda emekli olan vezir-i azâmlara zamlarla yılda 150 bin akça verilirken bu para XVI. yüzyılda 250-300 bin akçaya çıkmıştır (Ortaylı, 2007a: 221-222).

2.1.3.3. Divan-ı Hümayun

Büyük, küçük her devletin işlerini idare etmek üzere devlet merkezlerinde birinci derecede sorumlu birer daireleri bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nde de birinci derecede sorumlu olan, devletin önemli meselelerinin tartışıldığı, kararların alındığı ve devlet işlerin yürütülmesiyle Padişah divanı anlamına gelen ve Divan-ı Hümayun denilen organ görevlendirilmiştir (Topçu, 1993: 27; Lybyer, 2000: 171; Üçok ve diğ., 2002: 209).

Divan, ileri gelen devlet adamlarından oluşan, görevi ve işlevi padişaha siyasi ve askeri konularda danışmanlık yapmak olan bir kurumdur (Imber, 2006: 204).

¹ Kanuni'nin Sadr-ı âzamı İbrahim Paşa, Kubbealtı denilen yeni bir divan yeri yaptırınca buradaki vezirlere kubbe veziri denmiştir. Zamanla sayıları altıya kadar yükselmiştir (Cin ve Akgündüz, 1990: 245).

² Caize: her yıl valiliğe, defterdarlığa, yeniçeri ağalığına ve gümrük emirliğine atananların verdikleri paraya verilen addır. XVIII. Yüzyılda Vezir-i Azâmlar atadıkları valilerden 10 bin, defterdar ve yeniçeri ağalarından 20 bin ve gümrük emirlerinden 30 bin kuruş caize almışlardır. Caize alınması 1843'te kaldırılmıştır (Ortaylı, 2007: 221).

Abbasilerden sonra gelen bütün Türk-İslâm devletlerinin yönetimlerinde var olan “Divan” adındaki kurumlar, bazı farklılıklarla yönetimin merkezdeki örgütünü oluşturmuştur. İran-Sasani kökenli olan Divan Kurumu, ikinci Halife Hz. Ömer’den itibaren bütün İslâm yönetimlerinin siyasi ve idari örgütlenmelerinde yer almış ve önemli işlevleri yerine getirmiş olan bir kurum olmuştur. Devlet işlerinin askeri, mali, idari, tahriri ve şer’i-hukuki olmak üzere beş kısma ayrılmış olduğu Selçuklularda her kısım için bir divan oluşturulmuş ve her birisinin başında da bir sorumlu tayin edilmiştir. Bu divanların üzerinde de “Büyük Divan/ Divan-ı Saltanat” adı verilen örgüt gelmiş, üyeleri ise ikinci derecedeki divanların başkanlarından oluşturulmuştur (Dursun, 1992: 169-170).

Diğer Türk-İslâm devletlerinde de olduğu gibi Osmanlılarda da “Divan-ı Hümayun” adındaki, bütün devlet işlerinde birinci derecede sorumlu organ olan büyük bir divan teşkilatı oluşturulmuştur (Uzunçarşılı, 1984: 1). Osmanlı Devleti’ne Selçuklulardan geçen bu kurumda, kendisinden önceki devletlere göre yapılan en önemli değişiklik, divanların sayısının bire inmesi ve birer bakanlık demek olan küçük divanların yerini, divan kalemlerinin veya müstakil idari teşkilâtların almasıdır (Cin ve Akgündüz, 1990: 238).

Selçuklu, İlhanlı ve diğer Türk devletleri örnek alınarak oluşturulan, bizzat padişahın başkanlığında birinci derecede devlet işlerini, devletin başı olan Padişah adına görüşmek üzere toplanan, merkez teşkilâtının temelini teşkil eden ve yürütme erkinin en yüksek karar organı olan Divan-ı Hümayun, Orhan Bey zamanından¹ beri Osmanlı Devleti’nde mevcut olmuştur. Divan-ı Hümayun; devletin iç ve dış işlerinin, saltanatı ilgilendiren her konunun, her türlü müracaat ve şikâyetlerin incelendiği, müzakere edildiği ve karara bağlandığı bir müessese, bir çeşit “bakanlar kurulu” mahiyetinde olmuştur (Dursun, 1992: 170-171; Uzunçarşılı, 1984: 1).

Osmanlı tarafından da kullanılan ve adalet dağıtmanın en üst, en son noktasını temsil eden Divan-ı Hümayun’un ilk ve asli görevi, şikâyet dinlemek olmuştur (Karahanoğulları, 2005: 52-53).

¹ Osman Bey zamanında gazilerin ve beylerin katılımıyla önemli kararların alındığı bir divanın (kurultay) olduğu bilinmektedir. Ancak Divan-ı Hümayun’un temelleri Orhan Bey tarafından atılmıştır (Uzunçarşılı, 1984: 1)

Ortaçağ'daki Türk-İslâm devletlerinde hükümdarlar, Daru'l Adl ya da Divan-ı Mezâlim adı verilen, halkın devlet görevlilerinden veya diğer insanlardan kaynaklanmış olan şikâyetlerini, her hangi bir aracılı olmaksızın dinledikleri ve hüküm verdikleri kurumların yerini Osmanlıda Divan-ı Hümayun almıştır. İdari, siyasi ve mali işlerde bir danışma meclisi ve hususi bir mahkeme özelliği taşıyan Divan-ı Hümayun halkın davalarının görüldüğü, şikâyetlerini iletebilecekleri ve dile getirebilecekleri bir mahkemenin işlevlerini de yerine getirmiştir (Dursun, 1992: 172; Imber, 2006: 204).

Divan-ı Hümayun hangi din ve millete mensup olursa olsun, hangi meslek ve tabakadan bulunursa bulunsun kadın erkek herkese açık olarak toplanmıştır. Memleketin herhangi bir yerinde haksızlığa uğrayan, zulüm gören veya mahalli kadılarca haklarında yanlış hüküm verilmiş olanlar, valilerden, askeri sınıflardan şikâyeti bulunanlar, vakıf mensuplarının haksız muamelelerine uğrayanlar için divan her zaman açıktı ve herkes şahsi müdafaa hakkına sahipti (Halaçoğlu, 1996: 9; Cin ve Akgündüz, 1990: 239).

Divan-ı Hümayun gibi İkinci Divanı, Cuma Divanı ve taşrada Eyalet Divanı gibi en yetkili idari organların da başlıca görevleri arasında, arzuhalleri kabul etmek ve değerlendirmek yer almıştır (İpşirli, 1991: 447).

Divan-ı Hümayunun mahiyeti hakkında Tevkii Kanunnâmesi'nde;

“Divan başkanı olan Vezir-i Azâm davaları dinlemeye başlar; iki tarafında nöbetle arzuhaller okunur, şer’i ve kanuni hükümlere göre, Allah’ın kullarına dair maslahatları (kamu hizmetlerini) görür, anlaşmazlıkları ve çekişmeleri onlara göre halleder. Gerekirse had, ta’zir ve zamanın yasama organınca tespit edilen cezaları (siyaset cezaları) icra eder, önemli tayinleri yapar; Rumeli Kazaskeri de kendisine havale edilen davaları dinler, bu esnada eğer emir varsa vezirler de nişancı gibi tuğra ile meşgul olur, Defterdar da kendi imza işleriyle meşgul olur”

şeklinde nakledilmektedir (Cin ve Akgündüz, 1990: 238-239).

Tevkii Kanunnâmesinden nakledilen bu metne göre, Divan-ı Hümayun’un iki önemli görevi vardır. Bunlardan birincisi, devlete ait siyasi, idari, mali ve askeri işlerin incelenerek görüşüldüğü ve nihai karara bağlandığı yüksek bir mercidir. Şer’i hükümlere uymak ve mevcut kanuni nizamları çiğnememek şartıyla bir şura meclisi olarak, şer’i hükümlerin çizdiği sınırlar içinde bazı yasama yetkilerini de kullanırdı (Ortaylı, 2007a: 210-211; Cin ve Akgündüz, 1990: 239).

Devlet yönetimi ile ilgili her türlü sorunun Divan'da devletin üst seviyelerinde görevli bulunan uzmanlar tarafından görüşülerek karar verilmesi, Padişah'ın sınırsız gibi görünen otoritesini sınırlandırıcı bir işlev niteliğindedir. Çünkü Divan-ı Hümayun, Padişah adına karar alsa da/ Padişah'ın karar almasına yardımcı olsa da, sorunlar hakkında fikir beyan etmesi ve Şer'i-Örfi kanunlara uygun olarak bir karar metni hazırlaması ve bu metnin de Padişah tarafından kabul edilmesi, bir nevi Padişahın otoritesinin sınırlandırıcı bir işlevi olarak görülebilir (Dursun, 1992: 171-172).

Divan'ın aldığı kararlar, şer'e ve kanuna aykırı olmadığı müddetçe padişah tarafından tasdik mecburiyeti her zaman varolmuştur. Divan'ın kararlarını, divan memurlarının yardımıyla Vezir-i Azâm, telhis (kısaltma) adı altında özetler ve Padişah'a arz ederdi. Padişahın tasdikinden geçen kararlar, bazı hukuki hükümleri derleyen bir mecmua ise "Kanunnâme"; mevcut nizamları hatırlatan mahiyette ve umumi bir şekilde belli bir mahalli idare reisine gönderiliyorsa "Adâletnâme" ve hususi bir meseleye dair ise "Hüküm" adını alırdı. Divanda görüşülüp karara bağlanan ve padişahın tasdikinden geçen bu hükümlerin önemli olanları Mühimme Defterlerine kaydedilirdi. Kısaca bu manada Divan-ı Hümayun, sınırlı yasama organının danışma meclisi ve yürütmenin ise en yüksek kuruludur (Ortaylı, 2007a: 210-211; Cin ve Akgündüz, 1990: 239).

Divan-ı Hümayun'un ikinci önemli görevi ise: aynı zamanda adli ve idari yüksek bir mahkeme olarak görev yapmasıdır. Divan-ı Hümayun Abbasiler ve diğer Türk-İslâm devletlerindeki Divan-ı Mezalimlerin görevlerini de üstlenmiştir. Yani fertlerin müracaatlarını inceleme ve hukuki anlaşmazlıklarını çözüme kavuşturma mercisi de olmuştur. Divan, kararlarını şer'i ve kanuni hükümlere göre verirdi. Kadıların verdiği kararlar da Divan'da şikâyet üzerine tekrar görüşülebilirdi. Bu manada divan bir yüksek mahkeme ve temyiz mercii mahiyeti arz etmektedir. Divan'ın bu şekildeki kararları da padişahın tasdikinden sonra hüküm adını alırdı. Divan'da alınan kararlar ve görülen işler Mühimme, Ahkâm, Tahvil, Ruûs, Nâme ve Ahidnâme gibi defterlere, "Hacegân" denilen yazıcılar tarafından kaydedilerek, padişahın veziri azamdaki mührüyle mühürlenerek, "Defterhâne" de muhafaza edilirdi (Cin ve Akgündüz, 1990: 239; Halaçoğlu, 1996: 10; Dursun, 1992: 172-173).

Başlangıçta Osmanlı hükümdarları Divan-ı Hümayun'a bizzat başkanlık edip, bu toplantıları yönettikleri halde, Fatih Kanunnâmesi ile bu usul kaldırılmış ve divan başkanlığı

Vezir-i Azâma (Sadrazam) bırakılmıştır. Fatih devrinden itibaren padişahlar toplantılara katılmamış, toplantıları kafes arkasından izlemişlerdir (Uzunçarşılı, 1994: 501; Ortaylı, 2007a: 210; Lybyer, 2000: 154; Imber, 2006: 206).

Divan-ı Hümâyun, saray bahçesinde Kubbealtı denilen yerde toplanırdı. Divan-ı Hümâyun'da görüşülecek işler kurumun sekreterlik hizmetlerini yerine getiren Reis-ül Küttab tarafından hazırlanır ve Nişancı'nın onayı ile belirli bir gündeme bağlanırdı. Fatih Sultan Mehmed'in saltanatının ilk devirlerine kadar Cuma günleri hariç her gün sabah namazından sonra toplanıp öğle namazına kadar süren Divan-ı Hümâyun toplantıları, Fatih'ten itibaren haftanın belirli günlerinde toplanmaya başlamıştır. Gerçekten XVI. yüzyılın ortalarından itibaren her hafta Cumartesi, Pazar, Pazartesi ve Salı günleri olmak üzere dört defa toplanmış, XVII. yüzyılda ise toplantı sayısı haftada iki güne, XVIII. yüzyıl başlarında III. Ahmed zamanında ise bir güne indirilmiş, bir süre sonra da altı haftada bir toplanması kararlaştırılmıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde karar organı niteliğini ve yetkilerini kaybettiği için divan toplantıları artık törensel mahiyette yapılmaya başlanmıştır (Lybyer, 2000: 173; Imber, 2006: 225; Ortaylı, 2007a: 211; Cin ve Akgündüz, 1990: 240; Halaçoğlu, 1996: 8; Karatepe, 2004: 130-131; Uzunçarşılı, 1984: 2-5; Uzunçarşılı, 1994: 501; Topçu, 1993: 28).

Divan üyelerinin sayısı ve işlevleri yıllar geçtikçe artmakla birlikte toplantılara katılanların unvan ve görevleri Fatih Sultan Mehmed zamanında çıkarılan devlet teşkilâtına ait kanunnâmesinde kesin olarak belirtilmiştir (Imber, 2006: 207; İnalçık, 2005: 33; İnalçık, 2009a: 231).

Divan-ı Hümâyun'da görevli olan bütün hizmetliler üç grupta toplanmaktadır. Bunlar Divan-ı Hümâyun'un asil üyeleri (erkân-ı devlet), muamelât hizmetlileri ve divanda düzeni sağlayan memurlardır. Divan-ı Hümâyun'un asil üyeleri Divan toplantılarına katılan, kendileri ile ilgili konularda tartışmalara katılma veya görüş belirtme hakları olan, bazılarının kendi konularında arz'a yetkili oldukları ve belirli kamu örgütlerinin başında bulunan üyelerdir. Başkanlığını Vezir-i Azamın yürüttüğü Divan'da bulunan üyeler ise Kubbealtı vezirleri¹, Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri¹, Beylerbeyi,

¹ Kubbealtı Vezirleri diğer üyelerin aksine aktif görevleri yürüten ve belirli görev yerlerinin başında olmayan, sadece tecrübeli yüksek rütbeli komutanlar oldukları için divan üyesi olmuşlardır ve sayıları zaman zaman 3-7 arasında değişmiştir (Ortaylı, 2007: 213; Imber, 2006: 208; Karatepe, 2004: 124-125).

Defterdarlar² ve Nişancıdır. Vezir rütbesinde bulunmaları şartıyla, merkezde bulunduğu sürece Kaptan-ı Derya, vezir olduğu takdirde Yeniçeri Ağası ve yine merkezde olduğu takdirde Rumeli Beylerbeyi de divanın üyeleri arasında yer almaktadır. Şeyhülislâm³, Divan'ın üyesi olmadığı halde, Kazasker'in çözemediği ve önemli olan meselelerde kendisinden fetva talep edilmek üzere Divan'a çağrılabilirdi. Aynı şekilde Reis-ül Küttab da divan da yapılan görüşmelere katılmaz, çağrılırsa da ayakta dinlenerek, sorulara cevap verirdi (Ortaylı, 2007a: 213; Imber, 2006: 207; Cin ve Akgündüz, 1990: 238; Uzunçarşılı, 1994: 501; Halaçoğlu, 1996: 10-11; Dursun, 1992: 173-174; Karatepe, 2004: 123-128; Uzunçarşılı, 1984: 2; Üçok ve diğ., 2002: 210).

Divan-ı Hümayun'un asıl önemli kısmı ise muamelâtın (devletin resmi işlerinin) yürütüldüğü bürokratik örgüttür. Bu örgütün başı XVII. yüzyıla kadar Nişancı⁴ olmuştur. Divan-ı Hümayuna bağlı bürolardaki yazışma işlerinin yani Divan-ı Hümayun kâtiplerinin şefi ise başlangıçta Nişancıya bağlı Reis-ül Küttab denen yüksek rütbeli memurdu. Reis-ül Küttaba bağlı ve onun kontrolündeki kalemler ise beylikçi kalemi(divan kalemi)⁵, tahvil kalemi⁶ ve rûs kalemi¹'dir. Divan-ı Hümayun'un diğer

¹ Osmanlı kaynaklarında kazasker makamının oluşturulmasının I. Murad döneminde olduğu, bunun nedeni ise padişahın Divan'ında bir hukuk danışmanına ihtiyacı olmasından ileri geldiği belirtilmektedir. Kazasker sayısının ikiye çıkması ise Fatih Sultan Mehmed döneminde dönemin sadrazamı olan Karamanlı Mehmed Paşa'nın o dönemdeki tek kazasker olan Molla Kastalani'nin, padişah üzerindeki etkisinden çekinmesi nedeniyle kazasker sayısını ikiye çıkarmayı teklif etmesi üzerine olmuştur (Imber, 2006: 209)

² Divan-ı Hümayun toplantılarına maliyeyi temsilen baş defterdar olan Rumeli defterdarı girerdi. Şıkk-ı sani denilen Anadolu defterdarı ve şıkk-ı salis denen Arabistan vilayetleri defterdarı divan üyesi olmadıkları için divana girseler bile divanda yapılan tartışmalara katılmazlardı (Ortaylı, 2007: 213).

³ Şeyhülislâm divan üyelerinden değildir. Kendisine ilmiye mensuplarının başı, en yüksek fetva makamı ve dini bir lider olarak, siyasi bir görevi yerine getiren ve yürütme organı olan Divan teşkilatı içerisinde yer verilmemiştir. Çünkü şeyhülislâmlık makamı, gerektiğinde divanın aldığı kararlarda fetva verme yetkisini üzerinde taşıdığından, siyasi iradenin dışında tutulmuş, böylece meşihat makamının sahip olduğu mevki korunmuştur (Halaçoğlu, 1996: 11).

⁴ Arapça karşılığı "tevkî" olan ve "belgelere sultanın tuğrasını-mührünü koyan" anlamına gelen Nişancı iki önemli fonksiyona sahipti. Birinci görevi Padişah adına yazılan name-i hümayun, ferman ve beratlarla tuğra çekmek ve bazen kaleme almaktır. İkinci ve asıl önemli olan görevi ise Osmanlı örfi kanunları ve arazi meseleleri hakkında hem divanın bilirkişisi, hem de bu konuda alınan kararların uygulayıcısı olması görevidir. Divan-ı Hümayun toplantı salonun hemen yanında reisi olarak görevli olduğu yere "defterhane" denilirdi (Imber, 2006: 207; Ortaylı, 2007: 214; Karatepe, 2004: 123-124).

⁵ Beylikçi kalemi(divan kalemi); burada divanda görüşülüp karara bağlanan bütün kanunnameler, ahidname ve fermanlar kaleme alınıp kaydedilir ve gerekli yerlere havale edilirdi. Bu kaleme mühimme kalemi, kanuncu kalemi ve ilamcı kalemi olarak üç alt bölümden oluşmaktadır (Lybyer, 2000:168; Ortaylı, 2007: 216; Cin ve Akgündüz, 1990: 240; Uzunçarşılı, 1984: 40; Üçok ve diğ., 2002: 212).

⁶ Tahvil Kalemleri: Nişan Kalemi veya Kese Kalemi diye de bilinen bu daire yüksek rütbeli devlet memurların, valilerin, büyük şehirdeki kadıların ve tımar, zeamet sahiplerinin beratlarını hazırlayıp, ilgili kayıtları tutardı (Lybyer, 2000:168; Cin ve Akgündüz, 1990: 240; Ortaylı, 2007: 216; Uzunçarşılı, 1984: 43-44; Üçok ve diğ., 2002: 212).

kalemleri ise (Reis-ül Küttab'a bağlı) Âmedi-yi Divan-ı Hümayun, teşrifatçı, vakanüvistlik kalemi ve Divan-ı Hümayun tercümanlarını da bunlara ilave etmek gerekir (Ortaylı, 2007a: 214-219; Cin ve Akgündüz, 1990: 240; Üçok ve diğ., 2002: 212; Shaw, 2004: 156).

Divan-ı Hümayun'da güvenlik ve düzeni sağlamakla görevli olanlar ise çavuş başının emri altındaki çavuşlardır. Çavuşlar hem toplantı ve teşrifatın düzen ve güvenliği ile hem de elçilik ve ulaklıkla görevliydiiler (Ortaylı, 2007a: 219).

2.1.4. Osmanlı Devleti'nde Hukuk Sistemi

Asırlar boyunca çok geniş bir coğrafyada, kozmopolit ve dağınık bir toplumdan oluşan, farklı din mensuplarını bir arada barış içerisinde idare edebilen bir devletin, bu idareyi kurmak için başvuracağı mekanizmaların başında toplumsal hayatı düzenlemede etkili bir role sahip olan sağlam ve iyi işleyen adalet ve hukuk sistemi gelmektedir. İslâm esaslarını benimseyen bir devlet olan Osmanlı, kuruluşundan yıkılışına kadar bir İslâm devleti olarak kalmış, hukuk sisteminin temelinde de İslâm Hukuku yer almış ve devlet bünyesinde yapılan bütün uygulamalar önemli ölçüde İslâm Hukuku'nu temel alarak şekillenmiştir (Miroğlu, 1995: 559; Kenanoğlu, 2007: 3; Özkaya, 2007: 15; Doğan, 1989: 19).

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren bağlı bulunduğu dinin gereklerine göre bir hukuk sistemini kabul etmiş ve buna bağlı olarak gerek cezai, gerekse vergi konuları ile Müslüman ve gayr-ı müslimlerin tabi buldukları esaslar ve bunların birbirleriyle olan ilişkileri, bu hukuk çerçevesinde konulan hükümlere göre düzenlenmiştir (Halaçoğlu, 1996, 118).

Ancak özellikle XVI. yüzyılda adalet ve yönetim sisteminde başlayan bozulma, XVII. yüzyıldan itibaren savaşlarda alınan yenilgilerle daha da artmış; Tanzimat'ın ilânına kadar devam eden, fetva ve fıkıh kitaplarına dayalı hukuksal yapı, hem Batılı ülkelerin tepkisine yol açmış hem de mevcut hukuksal yapının bozulmasından bunalan Osmanlı halkı, yaşadığı güvensizlik ortamını giderecek yeni hukuki düzenlemelere ihtiyaç

¹ Rûûs Kalemi: İmparatorluğun tımar ve has sahipleri dışında kalan yani yüksek rütbeliler dışındaki bürokrasinin maaş, tayin, emeklilik vb. işlerine bakan, vakıf medreselerindeki müderrislerin, hazineden veya dini vakıflardan emekli aylığı alanların ve düzenli orduya bağlı yardımcı birliklerin belgelerini ve resmi kayıtları tutan dairesidir (Lybyer, 2000:168; Cin ve Akgündüz, 1990: 240; Ortaylı, 2007: 216; Uzunçarşılı, 1984: 45-46; Üçok ve diğ., 2002: 212).

duymaya başlamıştır. Tanzimat'ın ilân edilmesi ile birlikte yeni bir hukuk düzeninin temelleri atılmaya başlanmıştır.

2.2. Osmanlı Hukuku'nun Şer'i ve Örfi Yönü

Şer'i hukuk, Osmanlı Devleti'nde Müslümanların günlük işlerinin çoğunu düzenlediği gibi, gayrimüslimlerin¹ hayatının da birçok boyutuna yön vermiştir (Imber, 2006: 317). Ancak devletin ulaştığı geniş sınırlar ve dolayısıyla bünyesinde bulunan farklı toplum ve kültürlerden dolayı sadece Şer'i hukukun uygulanması yeterli olmamış, beraberinde örfi hukukun gelişmesini sağlamıştır (Akça ve Hülür, 2006: 304).

Örfi hukuk sisteminin gelişmesine imkân veren prensip ise, örf², yani özel anlamda hükümdarın sırf kendi iradesine dayanarak, şeriat'ın kapsamına girmeyen alanlarda kanun koyma yetkisi olmuştur. Bu da, doğrudan doğruya hükümdarın devlet içinde tam anlamıyla mutlak bir güç ve mevki kazanması, devlet çıkarlarının her şeyin üstüne sayılması ile gerçekleşebilmiştir. Şeriat yanında kanun ve örf, yani sırf hükümdarın iradesinden doğan ayrı bir hukuk düzeni, Osmanlılardan önce Türk-İslâm devletlerinde de tamamıyla yerleşmiştir. Osmanlılardan önce kurulmuş Müslüman Türk devletlerinden birisi olan, Hindistan'daki Türk Delhi Sultanları (1206-1412) Şeriat'ın yanında zavâbit (kaideler, nizamlar) denilen devlet kanunları çıkarmışlardır (İnalçık, 2005: 27; Halaçoğlu, 1996: 118; İnalçık, 2009a: 227-228). Böylece hukuk sistemi ikili bir karakter kazanmıştır (Imber, 2006: 317-318).

2.2.1. Şer'i Hukuk ve Örfi Hukuk Kavramları

Osmanlı padişahları yasama, yürütme ve yargı güçlerini kendi ellerinde bulundurmakla birlikte; halkı, hakkın ve adaletin üstünlüğünü de göz önüne alarak yönettikleri söylenebilir. Zamana ve şartlara göre oluşturulan örfi hukuk, dini göz ardı ederek yapılmamış aksine belgelerde geçen “mesâlih-i ibadullah şer ve kanun üzere görülür”

¹ Her siyasi ve sosyal sistem gibi, İslâm'da da, kendine “inanlar”la ve “inanmayanlar” arasında bir ayrım olmuştur. İslâm dini, dil ve ırk esasına dayanan millet anlayışını reddederek “düşünce birliğini” seçmiş, insan topluluklarını “müslümanlar” ve “gayrimüslimler” olarak ikiye ayırmıştır. Osmanlı Devletinde gayrimüslimlere, “ehl-i zimmet”, “zimmi”, “reaya” ya da “gayrimüslim tebaa” gibi adlar verilmiştir (Eryılmaz, 1996: 19).

² Bugün anladığımız gibi “örf ü âdet” anlamında örf, Osmanlılarda daha ziyade örf-i ma'rûf, veya sadece âdet tabiri ile gösterilmiştir. Örf tabiri (bazen örf-i sultanî şeklinde), hükümdarın, toplumun hayrı için Şeriat'ın dışında sırf kendi iradesine dayanarak çıkardığı kanunları gösterir. Âdet anlamında da örf kelimesi kullanılmıştır. Zira Örf-i Sultani ile Örf ü Âdet arasında yakın bir ilişki vardır (İnalçık, 2005: 27).

(kulların-halkın meseleleri şeriata ve kanuna uygun olarak çözümlenir) gibi ifadelerle, örfi hukuk ile şer'i hukukun birbirlerini tamamlar mahiyette olduğu ifade edilmeye çalışılmıştır.

Şer'i hukukun kaynakları iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi; (edille-i şer'iyye) asli kaynakları olan "Kur'an, Sünnet, İcma ve Kıyas"tır. Şer'i hukukun kaynaklarının ikincisi ise, tâli kaynaklardır ki, bunlar örf-âdet kaideleri, eski hukuk nizamları ve benzeri kaynaklardır. İslâm hukukunun tâli kaynakları ve örf-âdet kaideleri esas alınarak oluşturulan, ister zamanın ulül-emri ve isterse müçtehit hukukçular tarafından tedvin (derlenerek) ve tanzim edilen (düzenlenen) hukuki mevzuatın tamamına, âdet hukuku veya örfi hukuk denmektedir (Durhan, 1999: 221-222; Akgündüz, 1999: 8-11).

İslâm hukukuna göre, devletin yüksek otoritesini elinde bulunduran organa "ulül-emr" denilmiştir. Bu organ halife ya da sultan olabileceği gibi yardımcı bir şurâ meclisi de olabilir. Ulül-emr denilen yüksek otorite şer'i hükümlerin uygulanması amacıyla bir kanun şeklinde tanzim edebileceği gibi, içtihadi görüşleri de kamu yararını esas alarak tanzim edebilirdi. Ancak hakkında içtihadi de olsa hiç hüküm bulunmayan meseleleri, uzman hukukçuları bir araya getirerek çözüme kavuştururdu. Bunların yanı sıra ulül-emr, kendisine tanınan yasama yetkisine dayanarak bazı hukuki düzenlemelerde de bulunabilirdi. İşte ulül-emr denilen yüksek otoritenin bu faaliyetleri sonucu ortaya çıkan bir kısmı şer'i, bir kısmı içtihadi ve bir kısmı da bazı tanzimi tasarruflarından oluşan hukuki kurallara "örfi hukuk, kanunnâme veya siyaset-i şer' iye" adı verilmiştir (Cin ve Akgündüz, 1990: 192).

Osmanlı Devleti'nde Padişah, halifeliğin Osmanlı Devleti'ne geçmesiyle birlikte Peygamber'in halefi ve bütün Müslümanların başı (ulül-emr) olarak Kur'an ve Sünnet'in hâkim kılınmasından sorumlu olmuştur (Akça ve Hülür, 2006: 303-304). Ancak Osmanlı padişahları (özellikle kuruluş ve gelişme dönemlerinde) İslâm hukukunu uygularken zamanın gerektirdiği düzenlemeleri yapmaktan da geri durmamışlardır. Bu da, şer'i hukukun yanı sıra yeni bir hukuk alanı olan örfi hukuku oluşturmaya başlamıştır. Padişahın iradesi ile ortaya çıkan kanunnâme, ferman,

adaletnâme, yasaknâme¹ gibi isimlerle anılan bu düzenlemelere, fıkıh kitaplarındaki hükümlerle karışmaması için “örfi hukuk” denilmiştir (Durhan, 1999: 218; Kaşıkçı, 1998: 3868).

IX. yüzyılın ikinci yarısında (Hicri III. yüzyılın ortalarında) İslâm uleması, içtihat kapısının kapandığını ve bu tarihe kadar oluşan ve “şer’i hukuk” olarak isimlendirilen hukuksal düzenin, İslâmiyet’in tanıdığı tek hukuk sistemi olduğunu kabul etmiştir. Bu sistem içerisinde devletin başında bulunan kimse (halife olsun, sultan olsun), yasa koyucu mevkiinde olamazdı (Durhan, 1999: 224).

2.2.2. Örfi Hukukun Kaynağı ve Gelişimi

Osmanlı yönetim geleneğinde şeriat karşısında sırf kamu yararı için hükümdarın kendi iradesiyle bağımsız kanunnâmeler çıkarması hem İslâmi esaslara göre hem de eski Türk devlet geleneğine göre yapılmıştır. Osmanlı padişahlarından önce Müslüman hükümdarlardan Melikşah, Delhi Sultanları ve İlhanlılar da kanunnâmeler çıkarmışlardır (İnalçık, 2000: 167; İnalçık, 2005: 32-33; İnalçık, 2009a: 230).

Osmanlı hükümdarının hukuki düzenleme yapmasını ve kendi iradesiyle bağımsız kanunnâmeler çıkarmasını iki temel kaynağa bağlamak mümkündür. Bu kaynaklardan ilki eski Türk devlet geleneğine göre hâkimiyetinin kaynağını Tanrı’dan alan hükümdar, bu anlayışın sonucunda kurallar koymuştur. Hükümdarın yeni kurallar koyabilmesi hem hükümdarın hem de devletin bağımsızlığının da bir göstergesi olmuştur. Osmanlı padişahının hukuki düzenleme yapmasını ve kendi iradesiyle bağımsız kanunnâmeler çıkarmasının ikinci kaynağı ise geçmişi eski Mezopotamya uygarlıklarına kadar giden ve Sasaniler aracılığıyla önce Selçuklular’a oradan da Osmanlılara ulaşan bir İslâm devleti geleneğidir. Hüküm koyma yetkisini elinde bulunduran Halife, önce Selçuklular’ın meşruiyetini tanımış, Selçuklular da bu gücün Osmanlılarca kullanılmasına izin vermişlerdir. Bu geleneğin ilginç bir yansıması olarak eski İran’da hükümdarlar, özellikle devlet görevlilerinin haksız vergi toplayarak halkı soymaları ve halka zulmetmelerini engelleyebilmek için vergi toplama kurallarını herkesin görebileceği yerlere taş kitabeler yazarak diktirmiştir. Halkının mutlu ve refah içinde

¹ Osmanlı Devleti’nin ilk dönemlerinde, padişahın belirli konularda düzenleyici kurallar ve yasakların çiğnenmesi halinde uygulanacak olan cezaları ihtiva eden kanun hükümlerine yasaknâme denmiştir (Akgündüz, 2002: 31).

yaşamından sorumlu olan hükümdarlar da bunu sağlayabilmek için özellikle Abbasilerden itibaren Dar'ül Adl'de ya da Divan'larda halkın her türlü şikâyetlerini dinlemişler ve şikâyet sebepleri haklı bulunduğu takdirde de bu sorunların çözümü için yeni düzenlemeler yapmışlardır. Osmanlı hükümdarları da bu iki hukuk kaynağını esas alarak zaman içerisinde çeşitli nedenlerden dolayı değişiklikler getirerek hukuk alanında düzenlemelerde bulunma geleneğini devam ettirmişlerdir. Bu durumun devam ettiğinin göstergesi ise Kanunnâmeler, Adâletnâmeler çıkarmak olmuştur (Abacı, 2001: 30-32).

Şer'i hukukun yanında, padişahın kendi iradesi ile koymuş olduğu kurallardan oluşan bir hukuk alanı daha vardı ki, buna "örfi hukuk" denilmektedir (Durhan, 1999: 216-217; Üçok ve diğ., 2002: 186).

Örfi hukukun temel sahası, "şer'i hukukun düzenlemediği alanlar" olarak kabul edilmekle birlikte, Osmanlı Devleti'nde ve ondan önce kurulmuş olan Türk-İslâm devletlerinde de devleti yönetenler; "kamu yararı ve kamu düzeni" prensiplerine dayanarak, örfi kural koyma yetkilerini geniş bir alana yaymışlardır (İnalçık, 2005: 42; İnalçık, 2006: 78; Durhan, 1999: 227).

Örfi hukuk'ta temel kural olan, "İslâm'ın ve halkın hayrına olması prensibi (İslâmi terminoloji ile istislah prensibi)", Müslüman cemaatinin genel menfaati ve toplumun temel ihtiyaçları söz konusu olduğunda (istihsân prensibi) bağımsız siyasi otoriteyi ve onun kural koyma gücünü geçerli kılan temel ilkeler olarak kabul edilmiştir. Aynı mantık, Sultan'ın otoritesinin bağımsız niteliğini ve bağımsız kanun yapma yetkisini savunmak için Osmanlılar zamanında da tekrarlanmış, bu durumu ifade için daima "Şer" ve "Kanun", "Din'ü Devlet" terimleri kullanılmıştır (İnalçık, 2005: 42; İnalçık, 2006: 78).

Sultan'ın dini otoriteye dayanmadan, bağımsız egemenliğinin bir sonucu olarak Şeriat'tan ayrı olarak kanun yapma faaliyetinin gelişimi, X. ve XI. yüzyıllarda İran'da Büveyhioğullarının ve Büyük Selçukluların fiilen egemen olmasıyla güç kazanmıştır. Özellikle, Selçuklu sultanının askeri-siyasi otoritesi, o dönemde İslâm dünyasının ve Hilâfet'inin içine düştüğü kötü durumdan kurtarılması için hayati bir önem kazanmıştır. Böylece, mutlak otorite ve adalet kavramlarına dayanan eski İran devlet anlayışı yaygın hale gelirken, güçlü Türk hanedanları devlet idaresinde fiilen bir kuvvetler ayrılığı prensibini de beraberinde getirmişlerdir. Müslüman Türk devletleri Orta Asya devlet

geleneğinin bir gereği olarak kağan (bey) ve töre (yasa) geleneklerini yürürlüğe koymuşlar ve kurdukları devletlerde bu uygulamayı hükümdar otoritesinin temeli yapmışlardır. Türk hükümdarları ve yöneticileri, kamu otoritesi ve bu otoritenin mutlak bağımsızlığını koruma konularında çok duyarlı olmuşlardır. Kamu yönetimini daima kendi devlet ve hukuk anlayışları doğrultusunda örgütleme hakkına sahip oldukları kanısını taşımışlardır. Şekil bakımından yasalar, pratik alanlarda sultanın emirleri biçiminde çıkmakla birlikte, teoride bu genel kurallar kanun olarak yorumlanmıştır (İnalçık, 2005: 27-41; İnalçık, 2006: 77-78).

Osmanlı örfi hukukunun gelişmesinde, Fatih devri kesin bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Çünkü Osmanlı teşkilâtının ve hukukunun, vergiler ve başka alanlarda, bazı örfi kanun ve kurumlarda Bizans'tan da örnekler alınarak, Fatih Sultan Mehmet tarafından meydana getirilmiştir. Fatih devrindeki hukuki gelişmeler, temel bir faktöre dayanmaktadır ki o faktör de, İstanbul'un fethinden sonra Fatih'in sınırsız bir otorite kazanması, merkezi ve mutlak bir yönetimi, kesin olarak kurma çabasıdır. Nişancı Leyszâde'ye göre, bunca fütuhat ve özellikle İstanbul'un fethi gibi büyük bir başarı üzerine Fatih'in, atalarının kanunlarını toplayıp tamamlamak suretiyle bir kanunnâme vücuda getirmesi zorunlu görülmüştür. Fatih'in, biri devlet teşkilâtına, öteki reaya ile ilgili idare, maliye ve ceza alanlarına ait çıkarmış olduğu iki kanunnâme, bâb ve fasıllara ayrılmış, olabildiği kadar sistemleştirilmiş resmi kanun metni niteliğindedir. Bu kanunnâmeler ile Fatih, eski Türk devlet yönetim geleneğinde töre ve yasaların, devlet kuran büyük hakanlar tarafından ebedi kanunlar olarak ilân edilme geleneğini de devam ettirmiştir (İnalçık, 2000: 158; İnalçık, 2005: 32-35; İnalçık, 2009a: 230-232; Shaw, 2004: 89; Veldet, 1999: 156-157).

Fatih, Nişancı Leyszâde'ye, Divan'da amel edilmek üzere bir kanunname tanzim etmesini emretmiş, o da Fatih'ten önce ataları zamanında geçerli kanunları bir araya getirmiş, bunu Padişah gözden geçirmiş, eksik kalan noktaları bizzat tamamlamıştır. Nişancı, bu kanunnâmenin Padişah'ın ağzından nakil suretiyle meydana getirildiğini işaret etmektedir. Kanunnâmenin başında Padişahın bir hattı, yani doğrudan doğruya kendisi tarafından: "Bu kanunnâme atam ve dedem kanunudur, benim dahi kanunumdur; evladı kiramım neslen ba'de neslin bununla âmil olalar" şeklinde yazılmış bir emri de bulunmaktadır (İnalçık, 2000: 172; İnalçık, 2005: 33).

Ayrıca bu kanunnâme doğrudan doğruya devlet teşkilâtına ait kuralları, yani tam anlamıyla örfi kanunları içine almıştır. Yine metinde Fatih, “ahval-i saltanata nizam” verdiğini belirtmiştir. Hükümetin kuruluş tarzı, hükümet erkânı, yetkileri ve protokol, padişahla olan ilişkileri, rütbe ve dereceleri, terfiler, maaş ve emeklilikleri, cezalar gibi konular, Şeriat’a göre değil, Padişahın bizzat kendi iradesiyle belirlenmiştir (İnalçık, 2005: 32-34; İnalçık, 2009a: 231-232).

Fatih’in ikinci kanunnâmesi reaya kanunudur¹; yani daha çok vergi yükümlüsü tebaanın vereceği örfi vergileri gösteren kanunnamedir ve dört bölümden oluşmuştur. Kanunnâmenin ilk bölümü, yani Kanun-i Yürükan’a kadar olan ilk kısmı, Müslümanlara ait bölümdür. Orada çift resmi sisteminden sonra İslâmi bir vergi olan öşrün çeşitli durumlara göre miktarları ve toplama şekli ve âdet olarak yerleşmiş devlet resimleri (pazar bâc’ı, vb.) yer almaktadır. Müslüman çiftçi reayanın vergi ve hizmetleri belirlenmiş, özel bir statü altındaki reaya gösterilmiştir. Burada söz konusu olan vergi sistemi, çift-hane sistemidir. Köylü reayanın sosyal-mali statüsünü belirleyen çift-hane sistemi, ilk fütihat bölgelerinde, yani Batı Anadolu ve Trakya’da Hıristiyan ve Müslümanlara ortaklaşa uygulanmış, ancak Slav memleketlerinin Osmanlı topraklarına katılımından sonra yeni bir örfi vergi olan ve sadece Hıristiyanların ödeyecekleri “ispence²”, Osmanlı kanunlarına girmiştir (İnalçık, 2009a: 234-235)

2.2.3. Şer’i Hukuk ve Örfi Hukuk Ayrımı

Aşıkpaşazâde tarafından (Aşıkpaşazâde,2003: 62) Osman Bey dönemine atfen nakledilen, “Osman Gazi’nin Kanunu ahkâmını bildirir” başlığı altındaki olay şeriat ile örf arasındaki ayırım ve yaşanan çatışma hakkında bilgi vermektedir (Yavuz ve Saraç, 2007: 62-63; İnalçık, 2009a: 228; Bilgin, 2002: 53; Halaçoğlu, 1996: 120-121; Gök, 2002: 61):

“Kadı konuldu. Subaşı konuldu. Pazar kuruldu ve hutbe okundu. Bu halk kanun ister oldular. Germiyan’dan birisi geldi ve “bu pazarın vergisini bana satın” dedi.

¹ Fatih Sultan Mehmet’in reaya kanunnamesi de eski kanunların bir araya getirilmesi ile yapılmıştır. Günümüze ancak II. Bayezid zamanında, Haziran 1488 tarihinde yapılmış bir kopya ile gelebilmiştir. Fatih’in reaya kanunnâmesinin ilk üç bölümü ceza kanunnâmesini, dördüncü bölüm ise vergi kanunlarını içine almaktadır. Kanunlar “şöyle bilesiz” veya “suçlu olur” gibi bir ferman formülü ile bitmesi, kanunların devlet kanunu niteliğinde olduğunu ortaya koymaktadır (İnalçık, 2009: 234).

² Müslüman olmayan reyadan alınan ispence resmi, Müslüman halktan alınan çift resmi’nin karşılığıdır. Gayr-i Müslimler, haraç ile beraber, “resm-i çift ve resm-i dönüm” yerine yılda her mükellef başına 25 akçe olan ispenç (ispence) vergisi öderlerdi (İnalçık, 2009: 235).

Halk; “Osman Han’a git diye cevap verdi”. O adam, hana gidip sözünü söyledi.
Osman Gazi sordu: “Bu vergi¹ de nedir? ”
Adam dedi ki: “Pazara ne gelse ben ondan para alırım”.
Osman Gazi:”Senin bu pazara gelenlerden alacağım mı var ki para istersin” dedi.
O adam: “Hânım: Bu töredir, bütün memleketlerde vardır ki padişah olanlar alır” dedi.
Osman Gazi sordu: “Tanrı mı buyurdu, yoksa beğler kendileri mi yaptı?”
O adam yine: “Töre¹dir hânım! Ezeleden kalmıştır” diye cevap verdi.
Osman Gazi çok öfkeleni: “Bir kişinin kazandığı başkasının olur mu? Kendi malı olur. Ben onun malına ne koydum ki bana akça ver diyeyim? Bre kişi! Var, git: Artık bana bu sözü söyleme ki sana ziyanım dokunur” dedi.
Bunun üzerine halk, dedi ki: “Hânım bu pazarı bekleyenlere âdettir ki bir nesnecik vereler”.
Osman Gazi: “mademki böyle diyorsunuz, öyleyse bir yük getirip satan herkes iki akça versin. Satamayan bir şey vermesin. Kim bu kanunumu bozarsa Allah onun dinini de, dünyasını da bozsun. Kime bir timar verirsem elinden sebepsiz yere almasınlar. O ölünce oğluna versinler. Çok küçük dahi olsa versinler. O, savaşa yarayacak hale gelinceye kadar sefer vaktinde hizmetkârları sefere gitsin. Her kim bu kanunu tutarsa Allah razı olsun. Eğer neslime bu kanundan başka bir kanun koyduracak olurlarsa edenden ve ettirenden Allah razı olmasın” dedi.

Aşıkpaşazâde tarafından nakledilen bu olay diğer tüm İslâm devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı Devleti’nde de iki ayrı hukuk kaynağı olan Şeriat ve Örf-i Kanun’un daima tartışılmış olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Örfî hukuka birtakım şer’i dayanaklar bulunsa da, örfî hukuk, gerek kaynağı ve gerekse niteliği bakımından şer’i hukuktan ayrıdır. Çünkü şer’i hukukun kaynağı; insan iradesinin dışında ve üstünde olan İlahi iradedir. Bu iradenin mahsulü olan hükümlerin değiştirilmesi veya bunlara eklemeler yapılması söz konusu değildir. İnsan iradesinin bu hukuk alanındaki rolü, sadece hükümlerin yorumlanması ve açıklanmasından ibaret olmuştur. İslâm hukukçuları, içtihatları ile şer’i hukuku geliştirirken bunu yapmışlardır. Örfî hukuk ise, şer’i hukuka aykırı olmamak kaydıyla insan iradesine dayanmaktadır. Padişahın (veya zamanın yasama organının) iradesi, bu hukuk alanının kaynağını teşkil etmektedir. Bu hukuk alanı, dokunulmaz değildir, değiştirilebilir veya eklemeler yapılması da mümkündür (Durhan, 1999: 219).

Örf konusu hakkında İslâm uleması farklı farklı görüşlerde bulunmuşlardır. İbn Haldun’un da dâhil olduğu bir kısım ulema, ayrı bir örfî hukukun varlığını meşru saymamışlardır. Onlara göre, dört mezhep Şeriat’a kesin şeklini vermiştir. Her şey Şeriat içinde çözümlenebilir ve çözümlenmesi de gereklidir. Buna karşı bir kısım ulema da örf’ün, Şeriat’ın dışında kalan sorunlarda ve Şeriatın tanıdığı caiz derecesindeki

¹ Osman Gazi’nin “vergi nedir?” şeklindeki sorusunu “bu çeşit vergi de nerden icabetti?” biçiminde anlamak gerekir.

işlerde uygulanabileceğini ifade etmişlerdir. Şeriat'ın dört kaynağı olan (usûlü'l-fıkıh), yani Kur'an, Sünnet, İcma'i Ümmet ve Kıyas'ın yanında, beşinci bir kaynak olarak örfü kabul eden ulema da olmuştur. Örfi hukukun; şer'i hukuktan ayrı bir hukuk alanı olmadığı, İslâm hukukunun (geniş anlamda) bir parçası olduğu da ileri sürülmüştür. Hatla bazı fakihler, kıyas yoluyla konan kanunlara karşı, örfü tercih etmenin mümkün olabileceğini beyan etmişlerdir (İnalık, 2005: 28; Durhan, 1999: 218).

Şer'i ve örfi hukukun düzenledikleri alanları da kesin bir çizgi ile birbirinden ayırt etmek mümkün değildir. Çünkü şer'i ve örfi hukuk tamamen farklı alanları düzenleyen ayrı hukuk sistemleri olmayıp, çok defa şekil ve muhteva açısından yan yana bulunmaktadır. Meselâ, devlet başkanının mevcut şer'i hükümleri düzenlemesi örfi hukuk olarak nitelendirilmektedir. Böyle bir durumda meydana getirilen hükümler şer'i, onlara verilen şekil ise örfi hukuk olarak isimlendirilmiştir. Şer'i hukukun herhangi bir hüküm vermediği ve kanunlaştırılmasını tamamen zamanın devlet başkanına bıraktığı hususlarda ise, daha rahat bir ayırım yapılabileceği söylenebilir. Ancak bu ayırımın, belirli hukuk dallarından ziyade her hukuk dalındaki hükümler dikkate alınarak yapılması daha sağlıklı bir netice verir. Çünkü şer'i hukuk belirli alanları tanzim ederek diğer alanları tamamen boş bırakmış değildir. Az veya çok genel ya da özel hüküm şeklinde mutlaka bir kısım hükümler verilmiştir. Ancak, her hukuk dalına ilişkin hükümlerin yüzdesi farklı olmuştur. Mâli hukukta ve ceza hukukunun tazir suç ve cezalarında örfi hukuk oranı yüzde doksanlara varırken, borçlar ve aile hukuku alanında bu oran yüzde birlere kadar inmektedir (Kaşıkçı, 1998: 3868-3870).

Örfi hükümlerin şer'i hükümlere aykırı düşmemesi temel prensip olarak kabul edilmiştir. Bu şekliyle örfi hukuk şer'i hukuk ile birleşmekte ve hatta tek hukuk telâkkisi ortaya çıkmaktadır. Şer'i hükümler, Kur'an, hadis, icma ve kıyas gibi İslâmiyet'in ve de İslâm hukukunun temel ilkelerine dayanırken, örf, hükümdarın iradesine bağlı olarak koyduğu kurallar ve bunun için sâdir olan (ortaya çıkan-düzenlenen) fermanlardır. Diğer bir ifadeyle örf, hükümdarın siyasi-idari konularda bağımsız iradesidir. Bunun için hükümdar yargı yetkisini kullanırken, yeni bir takım kurallar koyabilirdi ve bu konuda yetkileri sınırsızdı. Öte yandan şer'i hukuk, ancak bunu bilen ve ulemâ denilen kimseler tarafından yorumlanıp tatbik edilmiştir (Halaçoğlu, 1996: 119; Şen, 1999: 328-330).

Kanun yapan, koyduğu kanunun Şeriat'a uygun olduğundan emin olmak için her zaman kendisini, dini otoritenin fikrini almayı zorunlu hissetmiştir. İlk Osmanlı sultanları hukuki kurallar koyarken, hatta önemli politik kararlar alırken fakihlere danışmışlar; daha sonra aynı amaç için şeyhülislâmlık makamını kurmuşlardır. Ancak, Osmanlı tarihinin sonraki dönemlerinde, özellikle Fatih'ten sonra, yönetime ait alanlarda, kanun yapma faaliyeti bakımından sultana özgü alan olarak sayılmıştır (İnalçık, 2005: 39; İnalçık, 2006: 75).

2.3. Osmanlı Devleti'nde Yargı Organları

Kendisinden önce müslüman olan Türk Devletleri gibi Osmanlı Devleti de hukuk sistemi olarak İslâm Hukukunu benimsemiş ve diğer Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi yargı organları yine kadılardan oluşmuştur. Ancak "Şer'îye Mahkemeleri" denen kadılar dışında da yargı organları ve makamları da olmuştur (Cin ve Akgündüz, 1990: 269).

İslâm hukuku, Osmanlı toplumunun gelecekteki şeklini belirlemekte bütün diğer etkenlerden daha büyük ve önemli bir role sahip olmuştur. Gerek Osmanlı Devleti içinde, gerekse İslâm dünyasının başka yerlerinde İslâm hukukunu koruyan ve uygulayanlar; eser yazan fıkıh bilginleri, müderrisler ve kadılar olmuştur (Imber, 2006: 294). XIV. yüzyılda Osmanlı topraklarının ve diğer Anadolu Beylikleri'nin Müslüman nüfusunu oluşturan Türklerin büyük çoğunluğu okur-yazar olmamalarından dolayı inançlarının temel ilkelerinden başka bildiklerinin çoğunu, atalarının İran ve Selçuklu Anadolu'sunda yaşayan ve Farsça konuşan Müslümanlarla temaslarından edindikleri anlaşılmaktadır. Ancak İslâm hukuk sisteminin tam anlamıyla yerine oturması ve uygulanabilmesi için, müderrislere, müftülere¹ ve kadılara ve doğal olarak onların yetişmesini sağlayacak olan medreselerin kurulmasına ihtiyaç duyulmuştur (Imber, 2006: 294-295).

Osmanlı Devleti'nde kadıların eğitimi ve yetişmesi için ilk medrese Orhan Gazi zamanında kurulmuştur. Ancak Osmanlı devlet ve toplum sisteminde "tedris, kaza ve ifta" mesleklerinin ayırımı, derecelenmesi, rütbelerin eşitlenmesi ve kadılık kurumunun asıl şekillenmesi Fatih Sultan Mehmet devrinde gerçekleşmiştir (Ortaylı, 2007a: 262-263).

¹ Müftü: kendisine sorulan hukuki meselenin çözüm şeklini Hanefi Mezhebi'nin muteber kaynaklarına müracaat ederek ortaya koyan İslâm hukukçusu demektir (Cin ve Akgündüz, 1990: 271).

2.3.1. Şer'îye Mahkemeleri ve Adli Teşkilât

Osmanlı Devleti'nin ilk padişahı olan Osman Gazi'nin ilk tayin ettiği iki memurdan birisi kadı olmuştur. Osmanlı'nın kuruluş döneminde kadıları yetiştirecek bir kurum henüz mevcut olmadığından, ilk Osmanlı kadıları hep Anadolu, İran, Suriye ve Mısır gibi yerlerden getirilmiştir. Daha sonraları ise fethedilen her idare merkezine bir kadı tayin edilmiş ve neticesinde adli teşkilât ortaya çıkmıştır. Tek kadı'nın görev yaptığı bu usule de şer'îye mahkemeleri adı verilmiştir. Osmanlı Devleti'nde derece ve tayin açısından kadılarla medrese mezunları ve müderrisler hep iç içe olmuşlardır ve ikisine birden ilmiye sınıfı denmiştir (Cin ve Akgündüz, 1990: 269; Akgündüz ve Öztürk, 1999: 407; Akgündüz, 2002: 53).

Tarihçi Aşıkpaşazade ilk Osmanlı medresesinin, Orhan Gazi tarafından İznik'i fethettikten kısa bir süre sonra İznik'teki bir manastırı medrese haline getirerek kurduğunu ve Mevlana Şerefüddin Davud-i Kayseri adıyla anılan müderrisi de ilk müderris olarak atadığını belirtmektedir. Selçuklular zamanında bir eğitim ve kültür merkezi olan Kayseri'de ilköğrenimini tamamlamış olan Mevlana Davut'un İznik'teki medreseye müderris olarak getirtmesi, Osmanlı ve diğer Anadolu hükümdarlarının eski Müslüman dünyasının kültürünü batıdaki yeni fethedilmiş topraklara taşımalarının bir örneğidir (Aşıkpaşazade, 2003: 86; Üçok ve diğ., 2002: 199; Halaçoğlu, 1996, 129-130).

Şer'îye mahkemelerinin belli bir makam binası yoktur. Ancak bu şer'î meclis adıyla yargılamanın yapıldığı belirli bir yerin olmadığı anlamına gelmemelidir. Çünkü Kadı'ların yargı işlerini yürütebilecekleri ve tarafların kendilerini her an bulabilecekleri belli bir yerleri (cami, medrese, kadı'nın evi gibi) daima olmuştur (Akgündüz, 2002: 53).

Kadıların ve mevâlîlerin (İstanbul, Bursa, Mekke gibi yüksek payeli kadılıklar) bulunduğu kaza ve şehirlerde şer'î mahkemeleri görev yapmışlardır. Şer'îye mahkemelerinin başında kadılar bulunurken, yürütülen davalar halka açık olarak yapılması da padişah tarafından emredilmiştir. Davaların halk tarafından izlenebilmesi ile kadı'nın davalarda verdiği hükümlerde tarafsız olup olmadığının görülmesi aksi bir durumda kadı'nın şikâyet edilmesi amaçlanmıştır (Sevinç, 1978: 53). Tanzimat süreci

ile birlikte Osmanlı hukuku ve işleyişindeki esaslı değişim Şer'îye mahkemelerinin ve dolayısıyla kadıların yetki alanlarını da daraltmıştır

Şer'îye mahkemelerinde kararı veren kadılardan başka naibler, kassamlar, muhızrlar, çavuşlar, subaşılar ve mübaşirler' gibi görevliler de bulunmaktadır.

2.3.1.1. Şeyhülislâm ve Kazasker

Kadılar, hukuki meselelerde Hanefi mezhebinin mu'teber (hükümü geçen) görüşlerini esas alarak karar verdikleri için Hanefi hukukçularının ittifak ettikleri hususlarda aynen, ihtilâf ettikleri konularda ise gerekli araştırmayı yaptıktan sonra en doğru görüşle karar vermişlerdir. İşte bu noktada kadıların, müftülere olan ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nde müftüler iki kısımdır. Birincisi bütün ilmiye sınıfının başı olan merkez müftüsü yani Şeyhülislâm'dır. İkincisi ise diğer müftülerdir ki, onlara kenar müftüleri de denir. Şeyhülislâm tabiri X. yüzyıldan itibaren İslâm âleminde “hukuki meselelere vakıf, âlim zat” anlamında kullanılmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'ndeki gibi ilmiye sınıfının başı manasında kullanılmamıştır. Osmanlı Devleti'nde ilk zamanlarda bu makamın başında bulunanlara müfti veya hoca efendi unvanları verilirken, Fatih Kanunnamesi'nde müftü adı verilmiştir (Cin ve Akgündüz, 1990: 269-270; Akgündüz ve Öztürk, 1999: 372; Akgündüz, 2002: 53).

Müftü, yetkili görüşler, fetvalar yayınlayan bir fıkıh bilginidir. Hükümdardan tutun da en hakir kula kadar herkes ondan hukuki sorunlar hakkında görüşünü isteyebilir ve alabilirlerdi. İlâhi hukuk ile insanların işleri arasında aracılık eden müftü, bu sıfatıyla, eser yazan fıkıh bilgininden sonra ulemânın en büyüğü sayılırdı. Ancak, onun da yürütme ve yaptırma gücü yoktu. Fetva bir emir, bir kararname değil, bir fikir, bir görüştür ve hayata geçirilebilmesi için bir kadı veya yönetici tarafından kanunlaştırılması gerekmektedir (Imber, 2006: 293).

Kanuni döneminde ise Şeyhülislâm unvanı kullanılmaya başlanmıştır. Saltanat kanadını sadrazamların temsil ettiği Osmanlı'da, padişahların halife unvanına da sahip olmalarıyla birlikte, hilâfet kanadını da şeyhülislâmlar temsil etmişlerdir. Devletin ilk ve son dönemlerindeki bazı dalgalanmalar bir tarafa bırakılırsa, Osmanlı Devletinde ilmiye sınıfının ve dolayısıyla kaza teşkilâtının da bir bakıma başı ve yetkili mercii Şeyhülislâm olmuştur. Şeyhülislâmların yetkilerine bakıldığında, yürütme açısından,

şeyhülislâmların 1574 yılına kadar ciddi bir yetkileri olmamıştır. Bu tarihe kadar müderris, mevali denen kadılar ve müftüler sadrazam tarafından tayin edilmekte, diğer kadı ve müderrislerin tayini ise kazaskere bırakılmaktaydı. Ancak sadrazamların bu konu hakkında yeterince bilgi sahibi olmamaları nedeniyle 1574 yılından itibaren şeyhülislâmlar, kaza kadıları ve bazı küçük dereceli müderrisler dışında kalan mevali denilen büyük kadıları, müderrisleri ve hatta kazaskeri de tayin yetkisine sahip olmuşlardır. Ancak kazaskerin ve mevali (büyük) kadıların tayinlerinde ayrıca sadrazamın görüşünü de almışlardır. Yargı yetkisi de bulunmayan Şeyhülislâmın en önemli görevi fetva vermek olmuştur. Şeyhülislâmın yasama faaliyetine olan katkısı da büyüktür. Örfi hukukun temelini teşkil eden içtihadi konularda kamu yararına uygun görüşün tercihi ve padişaha arz yetkisi şeyhülislâmlara aitti (Cin ve Akgündüz, 1990: 269-271; Abacı, 2001: 50-51; Akgündüz ve Öztürk, 1999: 372; Akgündüz, 2002: 53).

XVI. yüzyıl içinde Şeyhülislâm rütbe ve prestij bakımından üstün bir konum kazanmasına, bütün itibarına, şan ve şöhretine rağmen, Divân-ı Hümâyûn'un üyesi olamamış ve herhangi bir icra yetkisi de verilmemiştir. Fakat makamın kendisi prestij sağlamasından dolayı Şeyhülislâm en yüksek siyasi çevrelerde bulunabilmiş ve sık sık sultana ulaşma şansına da sahip olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine doğru şeyhülislâmların otoriteleri o kadar artmıştır ki, sultanlar ve önemli devlet adamları bazı siyasi eylemlerin meşruluğu hakkında onlara danışmak ihtiyacını hissetmişlerdir. Padişahlar şeriata dayanarak ülkeyi yönetmek zorunda olmaları nedeniyle verecekleri tüm siyasi kararların doğru bir şekilde verildiğinden emin olmak ve önemli bir kanunun yürürlüğe girmesini sağlamak için şeyhülislâmın onayını almak zorunda kalmışlardır (Imber, 2006: 313-316; Üçok ve diğ., 2002: 194-195; Lewis, 2006: 16).

Osmanlı Devleti'nde, yargı teşkilâtının asıl başı ve ilmiye sınıfının da ikinci reisi kazaskerdir. Kadıaskerlik de denen bu makam, ilk olarak Abbasilerden itibaren görev almaya başlamış, Harzemşahlar'da, Eyyübililer'de, Memlûklüler'de, Selçuklular'da ve Anadolu Selçuklu Devleti'nde de var olmuştur. Kazasker, Selçuklular'daki Kadıleşkerin fonksiyonlarını da ifa etmekle beraber, bütün Müslüman Türk devletlerindeki Kâdil-Kudatlık/ Kadıy-ül Kudatlık makamının karşılığı haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde kadıaskerlik, Orhan Gazi tarafından kurulmuş ve ilk kadıasker olarak da Bursa kadısı olan Çandarlı Halil atanmıştır. Osmanlı Devleti'nde yargı gücü adına Divan-ı

Hümâyûn'a katılan, özellikle askeri sınıfın şer'i ve hukuki işlerine bakan, kaza ve sancak kadılarının tayin edilmesinde yetkili olan bu makama kazasker denmiştir. XVII. asra kadar sadrazamların arzı ile tayin edilen kazasker, bu tarihten itibaren sadrazamların muvafakatini almaları şartıyla şeyhülislâmca tayin edilmeye başlanmıştır (Halaçoğlu, 1995: 15; Cin ve Akgündüz, 1990: 272; Imber, 2006: 311; Üçok ve diğ., 2002: 197-198; Abacı, 2001: 51).

Kazaskerin yetki ve görevlerine gelince 1574 yılına kadar kazasker, bütün müderris ve kadı adaylarını seçip tayin edebilmek üzere sadrazama arz etmeye yetkiliyken, bu tarihten sonra yetkileri Şeyhülislâm lehine daraltılmıştır. Kazasker bu tarihten itibaren kendi bölgelerindeki kaza kadılarını, askeri kassamları, alt rütbeli bazı müderrisler (20 ila 40 akçe yevmiyeli) ile meslekleriyle ilgili bazı görevlileri tayin yetkisine sahip olmuşlardır. Kazasker, Divan-ı Hümâyûn'un asil üyesi olduğu için Divan'ın toplandığı günlerde Divan'a mutlaka katılmak zorunda olmuştur. Bununla birlikte Kazasker, Cuma günleri Sadrazam konağında huzur murafaası denilen yargılamaların yapıldığı Cuma Divanı'na da katılmıştır. Sadrazamla beraber Divan'a arz edilen davaları da görüşüp, salı ve çarşamba günleri dışında da kendi konaklarında dava dinleme yetkisine de sahip olmuştur. Divan'da özellikle hukuki ve adli işlerden Kazasker sorumlu olmuştur. Kazasker, yetkililerden ve halktan aldıkları mektupları ve şikâyet dilekçelerini Divân-ı Hümâyûn'a arz etmekle de görevli olmuştur (Cin ve Akgündüz, 1990: 272-273; Imber, 2006: 311; Üçok ve diğ., 2002: 198).

2.3.1.2. Kadı

Bir kanunlar manzumesinin muhafazası, nesilden nesile geçmesi ve uygulanması için, sürekliliği olan bir kuruma veya makama ihtiyaç duyulmuştur. İslâm hukuku, belki de, birtakım seçkin bilginlerin etrafında teklifsizce toplanmış kişilerin veya grupların tartışmalarında gelişmiştir. XI. yüzyıldan itibaren, tipik İslâm öğretim kurumu bir camiye bağlı ve bir vakfın desteklediği medreseler olmuştur. Hukuku koruyanlar, gelişmesine katkı sağlayanlar ve öğretenler medreselerdi, ama hukuku uygulayanlar müftüler ve kadılar olmuştur (Imber, 2006: 293).

İlk ve orta çağların bütün monarkları (Kralları) gibi Türk-İslâm devletlerinin yöneticileri de adalet dağıtmayı ve uygulamayı kendi görevleri arasında saymışlardır. Ancak bir hükümdarın sınırları geniş olan bir ülkede bütün adli fonksiyonu bizzat yerine

getirmesine imkân olmaması nedeniyle, ilk halifelerden başlayarak İslâm hükümdarları, yargı yetki ve görevlerini bir memura devretmeye başlamışlardır¹. İslâm hukuk tarihinin merkezinde yer alan bir memuriyet olan kadılık, İslâm ortaçağında ortaya çıkan idari ve adli bir görevdir (Ortaylı, 1994: 7-8).

2.3.1.2.1. İdari ve Adli Bir Kurum Olarak Kadılık

Osmanlı klasik döneminde yerel hizmetlerin görülmesinde kadılık kurumu önemli bir yere sahip olmuştur. Hukuki ve adli konularla, şehir ve kasabaların güvenlik, asayiş ve belediye hizmetlerini kadılar yürütmüşlerdir. Osmanlı Devleti'nde çok geniş kapsamlı yetkileri bulunan, hem adli hem de idari görevleri olan ve şer'î mahkemelerinde, şer'î ve örfî kanunlarla yargı görevini ifa eden "kadı" aynı zamanda da merkezi yönetimin temsilcisi olarak görev yapmıştır. Osmanlı hukukçuları, kadıyı, insanlar arasında meydana gelen dava ve anlaşmazlıkları şer'î ve örfî hükümlere göre karara bağlamak için devletin en yüksek icra makamı (sultanlar veya yetkili kıldığı şahıslar) tarafından tayin edilen kişi olarak tarif etmektedirler. Kadı, kelime olarak "hükmeden", "yerine getiren" manalarına gelmekte olup hâkim veya "hakim'üş-şef" de denilmiştir (Eryılmaz, 2007: 183-184; Halaçoğlu, 1996: 124; Cin ve Akgündüz, 1990: 274; Yediyıldız, 2002: 200; Şengül, 2010: 25-26; Akgündüz, 2002: 54; Üçok ve diğ., 2002: 202-203; Akgündüz ve Öztürk, 1999: 407; Shaw, 2004: 174).

İlk İslâmi devirlerde bir kişinin kadı olarak atanabilmesi için iyi bir şer'î hukuk bilgisine sahip olmakla birlikte erkek olmak², reşid olmak, temyiz kudretine sahip olmak, iman sahibi ve adil bir kişi olmak, hukuki ehliyete ve muamele yapabilme kabiliyetine sahip olmak gibi şartlar aranmıştır (Ortaylı, 1994: 10-13; Ortaylı, 2007a: 265).

Osmanlı kadısı, bu devletin hukukçular sınıfını şahsında temsil eden meslek adamı olarak mesleğe girişi, terfisi, tayin yerlerindeki çeşitlilik sebebiyle bütün devlet görevlileri içinde farklı bir yere ve öneme sahiptir. Kadılar hem Osmanlı devlet işlerinin mali, idari, askeri sınıflarını hem de Anadolu, Rumeli coğrafyasının birçok noktasını tanımları kaçınılmaz olmuştur (Ortaylı, 2007a: 261-262).

¹ Bkz. Ek:1, Hz. Ömer'in Adâletnâmesi

² Bir kadın ne kadar bilgili ve gerekli nitelikleri taşısa da kadı olup olamayacağı tartışmalı bir konu olmuştur. Örnek olarak Ebu Hanife mal ve ceza davalarında kadınların kaza hakkına cevaz (olur) vermiştir. Halife Muktedir zamanında Divan-ul Mezalim başkanlığını Sumeyl adında bir kadın tarafından yürütülmüştür(Ortaylı, 1994: 9-10).

Osmanlı Devleti'nde kadı tayini her şeyden önce belirli tahsil ve hiyerarşik terfi düzenine dayanmaktadır. Bundan dolayı klâsik İslâm döneminde kadılık için öngörülen şartlar dışında eğitim de çok önemli bir yer tutmaktadır. Bir kadı adayı mesleğinin başından sonuna kadar hiyerarşik basamağı tırmanarak belli yerlere gelmiştir. Kadı'nın mesleki eğitiminde kurumlaşma ve hiyerarşinin yerleşmesi açısından en önemli olay Sahn-ı Seman diye bilinen Fatih medreselerinin teşekkülüdür. Böylece 16. yüzyılda Süleymaniye medreseleri kuruluncaya kadar bu yüksek eğitim kurumu kadılık mesleğine girecek gençlerin tahsil görüp icazet (o işi hakkı ile yapabileceğini belirten diploma) aldıkları yer olmuştur (Ortaylı, 1994: 12-13; Ortaylı, 2007a: 263-265).

XVI. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde, medreseler arasında bir hiyerarşi meydana gelmiştir. XVI. yüzyılın başlarında kaleme alınan "Fatih Kanunnâmesi", bir müderrisin kariyerinin nasıl ilerlemesi gerektiğini göstermektedir. Kanunnâmede bir müderrisin kariyerinin nasıl ilerlemesi gerektiğinin belirlenmesindeki ana etken ise sultanların, medreseler aracılığıyla talebelerin ve müderrislerin ilerleme sürecini kontrol etmeye çalışmalarını sağlamak için düzenlenmiştir. Müderrislere ödenen maaşlar ve okutulan kitapların kalitesi her medresenin bu piramit içindeki yerini belirlemede ve müderrislerinin ilerlemede önem arz etmektedir. 1470'lerden itibaren, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'daki bir caminin etrafında kurduğu Sekiz Medrese (Sahn-ı Seman) ve I. Süleyman'ın (1520-66) 1557'de Süleymaniye külliyesinde yaptırmış olduğu medreseler o dönemde öne çıkmış olan medreselerdendir. Medreselerin önemi ise buralarda yetişen kadıların büyük şehirlerde görev alıp almamalarını belirlemesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü kadılık makamında ilerleyebilmek, büyük bir şehirde kadı olabilmek için bir takım sınırlandırmalar mevcuttu. Bir aday mesleğini seçerken, bir medresede müderris olmaksızın kadı olarak hizmet etmeyi tercih etmesi, bütün kariyeri boyunca kasabalarda veya küçük kentlerde çalışmak zorunda kalmasına ve hiçbir zaman büyük bir şehrin kadılığına yükselememesine neden oluyordu. Bu mevkiler için genellikle Sekizli Medrese'den birine veya Süleymaniye Medresesi'ne müderris tayin edilmiş olan kimseler¹ getirilmekteydi (Imber, 2006: 297-302; Halaçoğlu, 1996: 126).

¹ Bunun bir örneği Ebussuud Efendi'nin kariyeridir. İlk hocalık görevi, 1517'de atandığı 30 akçe yevmiyeli İnegöl medresesi müderrisliğidir. 1525'te, I. Mehmet'in vakfı olan Bursa Sultaniyye medresesine ve iki yıl sonra da Sekizli Medrese'den birine tayin edilmiştir. 1533'te I. Süleyman tarafından, fiilen imparatorluğun bir numaralı kadılığı olan İstanbul kadılığına ve oradan da, 1537'de, Rumeli Kazaskerliği'ne getirilmiştir (Imber, 2006: 302).

2.3.1.2.2. Kadıların Görevleri ve Denetimi

Kadıların göreve tayini ve görev yerlerindeki sürelerinin uzatılması, kısa tutulması veya iki kadının karşılıklı yer değişimiyle ilgili örnekler kazasker rûz-nâmçesi¹ denilen defterlerde bulunmaktadır. Dairelerde işlemler ruzname denilen deftere kaydedilir ve artık kadıların meslekteki terfii ve özlük işleri bu büroda yürütülürdü. Kadının göreve başlaması, terfii ve çeşitli yerlerde görev yapma usulü, Osmanlı idari yapısı ve memuriyetin mevzuatı açısından çok erken devirde gerçekleştirilen geniş bir memuriyet hiyerarşisinin varlığını göstermektedir. Ortaylı, Osmanlı kadılık sistemi için, “XV. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı gibi dönemin diğer geniş imparatorluklarında ve devletlerinde, böylesi merkezîyetçi ve kontrollü bir bürokratik sistemi gerçekleştirilebilenin ve uygulayabilenin çok az rastlandığını” ifade etmektedir (Ortaylı, 1994: 13-14; Ortaylı, 2007a: 264-265).

Kadılık süresi, Halaçoğlu’na göre onsekiz aydan üç seneye kadar; Ortaylı’ya göre oniki ile yirmi ay arasında değişmektedir. Ancak kadılık süresinin ne kadar olduğu kesin olarak belirtilmemiş, bu sürenin uzunluğu veya kısalığında kadı’nın rütbesi esas alınmıştır. Sürenin kısa tutulmasındaki amaç ise hiyerarşide meydana gelebilecek tıkanıklıkları ve mahalli halk ile yakınlaşmaları önleme gereğinden kaynaklanmıştır. Görev sürelerin belirsizliği Osmanlı yönetiminde ileride kadılardan dolayı doğacak olan sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sürelerini dolduran kadılar görevlerinden alınarak bir üst dereceye yükselmek için sıra beklerlerken, bu müddet zarfında İstanbul’a gelen ve kadıasker dairesine devam edip tecrübe kazanan kadılar sırası gelince derecesine uygun kadılığa tayin olmuşlardı. Şayet bir kadılığa birden fazla aday başvurursa imtihan ile kadılık için liyakati en iyi olanı tercih edilmiştir (Halaçoğlu, 1996: 127; Ortaylı, 1994: 16-17; Yediyıldız, 2002: 200).

Kadılar Osmanlı Devleti’nin günü gününe yönetiminde en önemli kişileri olmuştur. Her şehir, her kasaba, her yerleşim merkezi bir kadı’nın otoritesi altında bulunmakta ve kaza dairesi içinde bulunan herkesin, dini ne olursa olsun, günün her saatinde kadı’nın mahkemesine müracaat etme haklarına sahip olmuşlardır. Bu durumun sağladığı en

¹ Farsça kökenli olan ve ruz (gün) ile nâmçe (yazılmış) kelimelerinin birleşiminden meydana gelen, her günkü olayların, gelir ve giderin kaydedilip yazıldığı defterlere “ruznâmçe” denmektedir.

büyük kolaylık ise mahkemelerin işlerini çok çabuk görmesini temin etmektir (Imber, 2006: 303).

Osmanlı Devleti idari taksimat olarak önce eyaletlere, eyaletler livalara, livalar kazalara, kazalar nahiyelere ve nahiyeler de köylere ayrılmıştır. Nahiye ve köyler dışında kalan diğer idari merkezler aynı zamanda birer yargı merkezi olarak kabul edilmiş ve her yargı merkezinde kadı tayin edilmiştir. Osmanlı adli teşkilâtının temel taşı olan kadılar bugünkü manada bir noter gibi vekâletname ve alım-satım işlerini yürütürken aynı zamanda sosyal güvenlik makamı da olmuşlardır¹ (Cin ve Akgündüz, 1990: 274; Halaçoğlu, 1996: 124; Ortaylı, 2007a: 269-270).

Osmanlı kadısının mülki, beledi, mali, askeri ve adli sahaları kapsayan görevleri göz önüne alındığında kadılar, ilmiye sınıfındandır, şer'î hukuk adamıdır ve mülki erkân içinde sayılmışlardır. Bütün yönetici zümre gibi askeri sınıfın bir üyesidir. Şer'î hukuku uygulamakla görevli olması nedeniyle devletin bir memuru olmakla birlikte yönettiği ahalinin de devlet karşısındaki temsilcisi ve sözcüsü de olmuştur. Meselâ pazaryerinin değiştirilmesi, bazı derbentçi muafiyetinin talebi ve gereği gibi durumlarda halk adına merkeze bu talebi arz ederdi. Kadı, gayrimüslim ahalinin hukukunu gözetmek ve mali yükümlülüklerini yerine getirip getirmediklerine dikkat etmek zorunda olmuştur (Ortaylı, 2007a: 262).

Ayrıca kadılar, Padişah'ın çıkardığı kanunlar çerçevesinde adaleti yerine getirmek ve hukuk sisteminin düzenli bir şekilde işletilmesini sağlamak gibi iki ana görevinin yanında, merkezden gelen emir ve talimatları uygulamak da görevleri arasında yer almıştır (Imber, 2006: 303; Cin ve Akgündüz, 1990: 274-275; Akçam, 1995: 37-38; Ortaylı, 2007a: 269-270).

Kadıların adalet dağıtması ise ancak Divan-ı Hümayunun, vezir ve diğer divanların dışında mümkün olmuştur. Adalet dağıtma kadılarının görevi de olsa, kadılarının memleket nizamı, reayanın geçiminin korunması ve siyasete ilişkin konularda adalet dağıtma

¹ Osmanlılarda kadılar, şer'î ve hukuki hükümleri tatbik eden, ayrıca görevli olarak buldukları yerde devlet emirlerini yerine getiren bir fonksiyona da sahip olmuşlardır. Dolayısıyla kadılık hukuki olduğu kadar idarî bir memuriyet olarak da görülmektedir. Böylece kadılarının görevlerini hukukî, idari ve buldukları yerdeki beledi hizmetleri yerine getirmek olmak üzere başlıca üç noktada toplamak mümkündür (Halaçoğlu, 1996: 124; Akçam, 1995: 37).

yetkisi bulunmamaktadır. Bunlara ilişkin şikâyetleri dinlemek vükelayı devletin görevi olmuştur (Karahanoğulları, 2005: 51).

Divan-ı Hümayun kayıt ve sicillerinde bu sayılan görevlerin dışında, sultanların kadılarına gönderdikleri emirlerinde, kadılardan çok değişik işler yapmaları da istenmiştir. Örneğin, Osmanlı Devlet donanmasının kadırgalarında kürek çeken kürekçileri devşirmekten, ordunun yürüyüş yolu boyunca erzak tedarikini örgütleme kadar pek çok şeyin yerine getirilmesi de kadıların görevi sayılmaktaydı. Bu nedenle kadılar hem adli hem idari görevleriyle, saltanat otoritesine destek ve devamlılık sağlayanların başında gelmiştir (Imber, 2006: 304-305).

Ülkede zaman zaman çeşitli şehirlerde kahvehane ve meyhaneler kapatılmış (bu gibi yerlerin kapatılması için kadı merkeze şikâyet ve arzda bulunmuştur), bunları kapatmak ve yasağı gözetmek asayiş amiri olarak kadının görevi olarak sayılmıştır. Bu görevlerden başka kadılar buldukları şehrin kalesinin muhafazasındaki kale dizdarları ve dizdarbaşı, o bölge sancakbeyi ve beylerbeyinin değil asıl kadının sorumluluğu ve yönetimi altında sayılmış, dizdarın kalenin tamiri ve düzenine dikkat edip etmediğini, kale muhafızının görevini yerine getirip getirmediğini de kadılar denetlemişlerdir. Kısacası Osmanlı kadısı faal bir idareci, mali memur, müfettiş ve taşrada devletin temsilcisi olan bir görevlisi olmuştur. Bir yerin aranması ve baskın düzenlenmesi veya bazı şahısların tevkihi ancak kadı emriyle mümkündür. Diğer asayişle görevli zabıtlar, kadı'nın emri ve izni olmadıkça bunu yapmaya yetkileri yoktur. Nitekim adli teşkilatın başı olan kadı burada sade bir hâkim olmaktan öte aynı zamanda soruşturma yapmakla bugünkü savcı ve soruşturma hâkiminin görevini de yüklenmiştir (Ortaylı, 2007a: 269-270).

Kadıların yetkili oldukları konular sayıldıktan sonra, "... amma nizamı memleket ve hıfzı haraseti raiyyet ve siyasete müteallik umuru, hükkâmı seyf ve siyaset olan vükelâyı devlete havale etmekle memurdurlar" (bulunduğu yerin düzenini sağlamak, tarımı ve mahsulleri korumak-yönetmek; yönetime ait işleri, askeri ve sivil yöneticilerle ilgili konuları devlet makamına iletmekle görevlidirler) denilmiştir. (Karahanoğulları, 2005: 49-51).

Kadıların yargılamada başvurdukları kaynaklar zaman ve mekâna göre değişiklik göstermesine rağmen üç ana kaynak esas alınmıştır. Bunlar şer'i hükümler,

Kanunnâmeler ve geleneklerdir (Abacı, 2001: 55). Kadılar davalara bakarken öncelikle şeriat hükümlerine göre, şer'î hukukun düzenlemediği bir konu ise, müftülerden tavsiye isteyebileceği gibi kanunnameleri dikkate alarak ya da o bölgeye has adetleri ve muafiyetleri dikkate alarak davaları çözümlenebilir (Lewis, 2006: 22).

Padişah dâhil hiçbir kişi ve kurumun tesirinde kalmadan tamamen bağımsız çalışan Osmanlı mahkemeleri ve kadılar, aldıkları kararlar itibariyle Divan-ı Hümâyün tarafından denetlenmiştir. Kadı tayinleri ise, XIV ve XV. yüzyıllarda Divan-ı Hümâyün toplantılarında Rumeli ve Anadolu kazaskerinin arzı ve padişahın onayıyla yapılmaktayken, bu şekil Fatih devrinden itibaren, özellikle divan toplantılarının veziriazamın başkanlığında toplanmaya başlamasından sonra değişmiştir. Veziriazamın başkanlığında toplanan Divan-ı Hümâyün toplantılarında kadı, kazaskerlerin teklifiyle veziriazam tarafından tayin edilmeye başlanmıştır. XVI. yüzyıldan itibaren ise, mevleviyet¹ denilen kadılıklar, Şeyhülislâm'lığın önem kazanmasından sonra, onların teklifi üzerine veziriazam tarafından yapılmıştır. (Halaçoğlu, 1996: 123; Ortaylı, 1994: 12-13; Ortaylı, 2007a: 264).

Yerine getirmek zorunda oldukları birçok göreve rağmen kadıların belli bir maaşları olmamış, gördükleri dava başına belirlenmiş bir ücret almışlardır. Bu sistem Osmanlı yönetim sisteminin bozulmasıyla birlikte ilerde rüşvet, yolsuzluk, işkence, zulüm ve haksızlıkların doğmasına neden olmuştur. Zulmün, haksızlıkların ve rüşvetin artmasıyla birlikte Osmanlı adalet sistemi için “Adalet satın alınır” sözünün yerleşmesine yol açmıştır. Kanunsuz işlemlerin yapılması, rüşvet alınması, yolsuzlukların yapılması, halka zulüm yapılması ve işkence edilmesi gibi nedenlerden dolayı yapılan şikâyetlerden ötürü açılan soruşturmalar ve verilen cezalar hakkında Osmanlı tarihinde birçok belge mevcuttur (Akçam; 1995: 38).

Ancak Ortaylı'ya göre kadılara siyasetten kat'î cezası uygulanmamıştır. Bunun da dayanağı “ulemanın kanı akıtılmaz” ilkesidir. Ancak Ortaylı, sınırlı sayıda da olsa, kadılar hakkında birkaç büyük ceza verildiğini belirtmektedir. Kadılar hakkında idam cezasının verildiği olaylar olarak IV. Murad'ın Bağdat Seferi sırasında İznik kadısını

¹ Osmanlı döneminde ilmiye teşkilatı içerisinde kullanılan bir terim olan Mevleviyet, Osmanlıda kadı olarak tayin olunanlara verilen ilmi payedir. Esas itibariyle kadılık demek olan, Mevleviyet büyük kadılıklar için kullanılmıştır. Osmanlı devletinde, dereceleri itibariyle kadılıklar esas olarak, mevleviyet kadılıkları ve kazâ kadılıkları olarak iki gruba ayrılmışlardır (Uzunçarşılı, 1988: 95).

yollar temizlenmediği için idam etmesi ve Kanuni Sultan Süleyman'ın Kızıl Yenicesi kadısını menzil parasını çalması yüzünden astırması dışında kadılar hakkında böylesine büyük bir cezaya rastlanmadığını belirtmiştir (Ortaylı, 2007a: 262).

İnalçık tarafından nakledilen Adâletnâmelerde (kadılar hakkında yapılan uyarı ve cezalar hakkında, Padişahlar tarafından ilan edilen Adâletnâmeler'e, çalışmanın ilerideki kısımlarında daha ayrıntılı olarak değinilecektir) geçen, kadılardan görevlerini doğruluk ve adaletle yerine getirmeyenlerin “dibekte dövülüp helak edileceği” gibi (İnalçık, 2005: 122), muhtemelen Cengiz yasasındaki asil sınıfın kanının akıtılmayacağı prensibine dayanan bir garip ceza tehdidi sadece bir gelenek olarak yer aldığını belirtmektedir.

2.3.2. İkinci Derecedeki Adliye Görevlileri ve Diğer Yargı Organları

Şer'îye mahkemelerinde kararı veren kadıların (hâkimlerin) dışında başka görevliler de bulunmaktadır.(Cin ve Akgündüz, 1990: 279-281).

Kadının evinde toplanan mahkemede, kadının bütün işlerinde kendisine yardım eden ve yokluğunda davalara bakan bir vekili (nâib¹), mahkeme zabıtlarını tutan ve mahkeme dışında da araştırma yapan kâtibi veya kâtipleri vardı. Mahkeme zabıtlarında, her duruşmadan sonra, kadı ve kâtiplerin dışında, “duruşma tanıkları” (şuhûdü'l-hâl) denilen ve hemen hemen her oturumda hazır bulunan bir grup kişinin de adları bulunmaktadır. Bu kişilerin, mahkeme zabıtlarının gerekli olduğu zaman, önceden tutulmuş olan bu belgelerin doğruluğuna tanıklık etme vazifesini yerine getirmekle görevli oldukları sanılmaktadır. Duruşma tanığı olarak bilinen bu kişiler ayrıca mahkemenin yapıldığı semt ve semtte yaşayan halk hakkında bilgi sahibi kimseler olduğu için herhangi bir anlaşmazlık halinde tavsiyelerde bulunurken, bir yandan da kadının dürüstlüğünü ve tarafsızlığını denetledikleri de tahmin edilmektedir. Şahitler heyetinin, davalarda bulunmasındaki ikinci bir özellik ise şuhûdü'l-hâl vasıtasıyla kadının, şer'î hukukun yanı sıra örf ve âdeti de gözetme imkânı bulmasını ve ilerde olabilecek olan dedikoduların da şahitler heyeti vasıtasıyla önüne geçilebilmesini sağlayan bir dayanak teşkil etmiştir. Dolayısıyla, dava açan bir kimse mahkemede

¹ Sözlükte vekil demek olan nâib terimi, kadıların kendi yerlerine davaya bakmak üzere görevlendirdikleri şahıslar manasını ifade eder. Kadılar tayin edildikleri yere bizzat gitmeyerek nâib görevlendirecekleri gibi, kaza merkezlerine tabi nahiyelere de nâib tayin edebilirlerdi (Ortaylı, 1994: 30-31; Cin ve Akgündüz, 1990: 279; Ekinci, 2002: 771; Akgündüz, 1988: 72).

kadı'yı, kadı yoksa vekilini ve zabıt kâtiplerinin yanında bir grup daimi tanıkla da karşılaşmışlardır (Imber, 2006: 304; Halaçoğlu, 1996: 123-124).

Naib'den başka kadılara yardımcı olan Kassamlar¹, Muhzırlar², Çavuşlar³, Subaşılar⁴ ve Mübaşirler⁵ de bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan önce de şer'îye mahkemeleri dışında yargı organları mevcuttur. Ancak bu organlar sadece yargı görevini yerine getirmek için oluşturulmuş organlar değil, aynı zamanda idari, mali veya askeri görevleri de bulunmaktaydı. Şer'îye mahkemeleri dışındaki yargı organları "Divan-ı Hümayun", "Paşa Divanları" ve "Askeri Mahkemeler"dir (Cin ve Akgündüz, 1990: 280; Akgündüz ve Öztürk, 1999: 410).

Divan-ı Hümayun, hem kadıların verdiği kararlar hakkında yapılan başvuruları temyiz edebilen yüksek bir adli mahkeme; hem doğrudan divana başvuran veya ikinci defa yargılamayı haklı olarak talep edenler için bir istinaf (temyiz) mahkemesi; hem mahalli idare mahkemeleri demek olan Paşa divanlarının temyiz edilebildiği ve de doğrudan idari davalara bakılabilen yüksek bir idari yargı organı ve hem de bir anayasa mahkemesi mahiyetinde olmuştur. Eyaletlerde Beylerbeyi'nin başkanlığında toplanan Paşa Divanları da mahalli bir idare mahkemesi ve kısmen de bir istinaf mahkemesi mahiyetinde olmuştur. Bunların bazı yetkileri kısıtlı olmakla beraber, Divan-ı Hümayun'un sınırlandırılmış şekilleridir. Osmanlı Devleti'nde askeri mahkemelerde yargılama Yeniçeri Ağalığı ve Kaptan-ı Derya tarafından yerine getirilmiştir. Yeniçeri

¹ Sözlük anlamı, taksim eden demek olan kassam kelimesi hukuki terim olarak, vefat eden şahısların miraslarının bölüştürülmesi için bizzat dava yerine giderek gerekli incelemelerde bulunan, yetimlerin hakkını koruyan ve olası ihtilafları çözen şer'î memur anlamına gelmektedir (Cin ve Akgündüz, 1990: 280).

² Huzura getiren demek olan muhızır, davacı ve davalıları mahkemeye celbeden ve savcının bazı görevlerini ifa eden bir memurdur. Küçük kaza merkezlerinde, hem mahkeme mübaşirliği, hem mahkeme kâtipliği, hem de emniyet görevlisi ve savcının görevlerini, muhızırlar ifa etmekteydi (Cin ve Akgündüz, 1990: 280).

³ Dergâh-ı Âli Çavuşları da denen bu adli memurlar, mahkeme ilamlarının icrası, borçlunun mallarını satarak borcun ödenmesi, gerekirse mahkeme kararıyla borçlunun hapisle tazyiki, hukuken kesinleşen nakdi ve bedeni cezaların infazı, kısaca günümüzdeki icra memurları ve kısmen de olsa savcılarının ve emniyet görevlilerinin vazifelerini ifa etmişlerdir. Hükümet merkezinde hizmet gören ve Divan-ı Hümayun'a bağlı olarak çalışan çavuşlar, Osmanlı Devleti'nde ilk devirlerden beri mevcuttur (Cin ve Akgündüz, 1990: 280).

⁴ Subaş: mali (vergi toplama) ve mali görevlerine ilişkin olarak kolluk görevini yerine getirmekle görevli olan ve bu kolluk görevini kadının vekili olarak yürüten, hükümet merkezindeki çavuş teşkilâtının görevlerini, sancak, kaza, nahiy ve köylerde yerine getiren memura verilen addır (Ortaylı, 1994: 34; Cin ve Akgündüz, 1990: 281).

⁵ Sözlükte bir işe başlayan demek olan mübaşirin adli memur olarak iki anlamı vardı. Bunlardan ilki mahkemelerde celp ve tebliğ işlerinde kullanılan memur anlamıdır ki, muhızır ile eş anlamlıdır. Diğeri ise; Tanzimat'tan önce devletçe gördürülmesi veya soruşturulması lazım gelen bir iş için görevlendirilen memur demektir (Cin ve Akgündüz, 1990: 281).

Ağası kendisine bağlı ocak mensuplarının yargılama ve belli cezaları da doğrudan infaz etme, bazılarını ise sadrazama arz etmeye yetkili kılınmışlardır. Kaptan-ı Derya'da, tersane halkına ait davaları bizzat dinleyebileceği gibi bu davaları ilgili semt kadısına da dinletebilme yetkisine sahip olmuştur (Cin ve Akgündüz, 1990: 281-282; Akgündüz ve Öztürk, 1999: 410).

2.4. Osmanlı Devleti'nde Adâlet Dairesi

Osmanlı Devleti'nin yönetim ve hukuk sisteminin temel kavramlarından birisi de "Daire-i Adliye- Daire-i Adâlet"dir (Özden, 1999: 155). Osmanlı Devleti, klasik dönemde Adalet Dairesi'ni kendine özgü siyasal bir kurum olarak oluşturup yaşatmıştır. Osmanlı yöneticileri ile ilim adamları, devletin ayakta kalabilmesini ve çöküşten uzak yaşamasını Adalet Dairesi'nin ilkeleriyle açıklama yoluna gitmişlerdir. Adalet'i ayakta tutan bir devletin yıkılamayacağı, adaleti elden bırakan bir devletin ise yok olmaya mahkûm olacağı düşüncesi, klasik dönem Osmanlı siyasetinin temel prensiplerinden birisi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin buna ne kadar uyduğu hususu veya uyma derecesi Osmanlı devlet-toplum ilişkileri geleneğinde belirleyici bir yere sahip olmuştur. Adalet Dairesi, devleti eleştirmede de temel bir kriter olmuş, Padişah ve diğer yöneticilerin zulüm yapmaları durumunda, Adalet Dairesi hatırlatılmış, bu daireye göre hareket edilmediği takdirde devletin çöküşüyle yüz yüze gelineceği vurgulanmıştır (Okumuş, 2005: 50-51).

2.4.1. Adâlet Dairesi'nin Tarihsel Arka Planı

Eski İnan geleneğini aksettiren Pendnâme¹, Siyâsetnâme² ve Nasihatnâme³'lerde (nasihat ve öğüt veren eserler) sürekli olarak tekrarlanan öğüt şudur: "Hükümdarın kuvvet ve kudreti hazineye bağlıdır, hazineyi doldurmak için hükümdarın reaya'yı yumuşak ve âdil bir idare altında tutması, zulmü önlemesi gerekir". Burada bahsedilen adâlet, otoritesi bakımından hiç bir sınır tanımayan bir hükümdarın adâletidir. Bu

¹ Pendnâme; Feridüddin-i Attar'ın yazdığı bu eserde dinî muhtevalı nasihatler ve tasavvuf öğütleri yer almaktadır (Attar, 1963: 1-64).

² Siyâsetnâme; bir ülkenin siyasal ve toplumsal yaşamını, askeri ve mali örgütlerini, yasa ve tüzüklerini, toplumun gelenek ve göreneklerini de tanıtan, hükümdar ve diğer devlet yöneticilerinde bulunması gereken temel nitelikleri anlatan eserdir. Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün yazdığı kitabın da adıdır. Genel olarak hükümdarlar için kaleme alınan eserler genellikle vezir yada ulemalar tarafından yazılmıştır (<http://tr.wikipedia.org/wiki/Siyasetname>).

³ Nasihatnâme; dini konularda öğüt veren, Sultanlara nasıl davranmaları gerektiğini öğreten, kural ve kanunların nasıl anlaşılması ve uygulanması gerektiğini gösteren eserlerdir.

yüksek adalet, belli kanunların bağımsız mahkemeler tarafından uygulanmasıyla sağlanan bir adâlet olmaktan ziyade bizzat hükümdarın bir af ve bağışlama fiili neticesinde ortaya çıkmaktadır. İslâmiyet'in kabulü öncesi Türk devlet geleneğinde adâlet, değişmez bir töre veya yasanın tarafsızlıkla uygulanması şeklinde ifade edilmiştir. Bu görüş, eski İran devlet anlayışıyla bağdaşarak Orta-Doğu'da kurulmuş Türk-İslâm devletlerine de hâkim olmuş ve uygulamada birtakım müesseseleri de ortaya çıkarmıştı ki, bunların başlıcaları “Dârü'l-adl (Adalet Dairesi), Divânü'l-mezâlim, Divân-ı a'lâ, teftiş-i memâlik ve Adâletnâme ilânı”dır (İnalçık, 1965: 49; İnalçık, 2005: 75).

Adalet Dairesi, İslâm toplumları bağlamında, toplumun huzur ve mutluluğu, devlet, şeriat, saltanat, ordu, mal, halk ve hükümdarın adaleti şeklinde birbirine bağlı bazen sekiz başlıktan oluşurken, bazen de halk (çiftçiler), hazine, ordu ve hükümdarın adaleti olarak dört başlık halinde ele alındığı da olmuştur. Adalet Dairesi'nin işleyişi ise “önce çiftçiler hazineye vergi öderler, hazine padişahın hükümrancılığını koruyup genişleten askerlerin maaşlarını karşılar ve padişah'ta, çiftçilere adalet dağıtır, koyduğu kanunlarla onları zulümden koruyarak zenginleşmelerini sağlar” şeklinde sürekli devam eden bir döngü olmuştur (Okumuş, 2005: 45-46).

Bu geleneğin oluşmasına temel teşkil etmiş olan kaynaklardan birisi olan Kutadgu Bilig'de, 765-835. beyitlerde “adalet” kavramı ve Adalet Dairesi'nin birbirine bağlı olan temel kavramlarını kısaca sayarak, bunları açıklamaktadır (Arat, 1974: 71-72).

“Hükümdar bir gün vezirini yanına çağırılmış ve temsil etmiş olduğu adaletin, “doğruluk, ödül ve ceza” üzerine kurulu olduğunu simgelerle ifade ederek anlatmıştır. Elinde büyük bir bıçak tutan hükümdar uçayak üzerinde duran bir gümüş taht üzerinde otururken, solunda acı hint otu, sağında da şeker bulunmaktadır. Ve bunların neleri ifade ettiğini vezirine anlatarak, adaleti ve Adalet Dairesi'ni tarif etmiştir. Önce tahtın neden uçayak üzerinde bulunduğunu uçayak üstünde olan bir şeyin bir yana eğilmesinin mümkün olmadığını, sarsılmaması için her üçünün düz durması gerektiğini, ayaklardan biri yana yatarsa, öbür ikisi de kayıp, üzerinde duran kişinin de yuvarlanacağını açıklamıştır. Elinde tuttuğu bıçağın ise, hükümdarın işleri (adaletle ilgili konuları) bıçak gibi kestiğini, hak arayanların işlerini uzatmadığını söylemiştir. Solundaki acı hint otunun ise zorbalara ve doğruluktan kaçan insanlar için olduğunu, sağındaki şekerin ise zulme uğrayıp, hükümdarın kapısına gelen insan için olduğunu söylemiştir. Canı ve malı huzur içinde olmayan halkın, mal üretip zenginleşemeyeceğini ve fakir olan halkın da vergi veremeyeceği ya da az vereceğini; bunun olması halinde de devlet hazinesinin boş kalmasına sebep olacağını, bu nedenle hazineyi doldurmak için hükümdarın halka yumuşak davranması gerektiğini ve halkını adil bir idare altında tutması, zulmü önlemesi gerektiğini” söylemiştir.

Kutadgu Bilig’de adalet dairesi “halk, asker, hazine ve adalet” olarak dört temel kavram üzerine bina edilmiştir. Bunları, “Memleket tutmak için çok asker ve ordu lâzımdır, askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır. Bu malı elde etmek için halkın zengin olması gereklidir. Halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır. Bunlardan biri ihmal edilirse dördü de kalır. Dördü birden ihmal edilirse beylik çözülmeye yüz tutar” şeklinde izah edilmiştir (İnalçık, 2000: 157; İnalçık, 2005: 15; Dilaçar, 2003: 92-93; Arat, 1974: 155; Taneri, 1992: 434-435).

Müslümanlar, Adalet Dairesi’ni Kur’an ve Sünnet’teki adalet anlayışını zenginleştirerek, İslâm toplumlarına özgü siyasal bir kurum haline getirmiştir. Müslüman yöneticiler de siyasetlerinde bu kurumu azami ölçüde işlevselleştirmeye çalışmışlardır. Osmanlı Devleti’nde de Adalet Dairesi (Daire-i Adliye) İslâm’dan kaynağını alan önemli bir siyaset kurumu olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerçekten de Osmanlılarda Adalet Dairesi’nin yöneticilerin denetlemesinde anahtar konumda olduğu görülmektedir (Okumuş, 2005: 46).

2.4.2. Osmanlı’da Adâlet Dairesi ve Önemi

Osmanlı yönetim geleneğinde, devletin, devlet adamları ve görevlilerinin Adalet Dairesi’nin dışına çıkmaları, halka karşı haksızlık ve ağır işlemler yapmaları zulüm olarak nitelendirilmiştir. Kamu görevlilerinin ve yönetici seçkinlerin şer’i ve örfi hukuk normlarına aykırı eylem ve işlemlerde bulunarak, halkın hakkına tecavüz etmeleri, zalimlik olarak nitelendirilmiştir. Aynı şekilde kamu görevlilerinin kendilerinden aşağı rütbe ve derecedeki görevlilere karşı da bu suçları işlemeleri de aynı çerçeve içinde değerlendirilmiştir. Osmanlı Devleti’nde haksızlığa uğrayan insanların uğradıkları haksızlıkla ilgili olarak şikâyette bulunabilme geleneği oluşturulmuş, İstanbul ve çevresinde zulümden yakınanların yazılı ya da sözlü olarak divana doğrudan başvurabilmeleri sağlanmıştır. Taşrada haksızlıklara uğrayanlar ise bu konuda uğradıkları haksızlıkları hazırladıkları bir dilekçe ile mahkeme siciline kaydettirip, kadiya verebilme haklarına sahiptiler. Kadılar da şikâyet dilekçesi ile ilgili ve gerekli işlemleri yapıp dilekçeyi Divanı-ı Hümayun’a göndererek, buradan gelecek olan sonuca göre işlem yapmışlardır (Karatepe, 2004: 131-132).

Kanunlara uyulmaması veya kanunların bozulması ve devlet kurumlarının yeteri seviyede işlememesi, yönetimin ve yöneticilerin bozulmasına, adaletin yerini zulmün

almasına ve sonuç itibariyle devlet düzeninin bozulmasına sebep olacağı fikri, Osmanlı yönetim düşüncesinde her döneminde önemli bir yer tutmuştur. Osmanlı devlet düzeninde, bozulmaların başlamasını fark eden dönemin ilim adamları, yaşanan bozulmanın sebeplerinin başında adalet dairesinin geldiğini ifade etmişlerdir. Adalet dairesinin bozulmasının nedenini ise bu dairenin başında bulunan hükümdardan kaynaklandığı sonucuna varmışlardır. Osmanlı ilim adamları ve uleması Adalet dairesindeki bozulmanın padişah tarafından düzeltilerek tekrar eski haline getirilmesinin yolu olarak ise padişaha; bozulan otoritesinin yeniden kurulması ve adaletin ihmal edilmemesi, adil, akıllı ve dinine bağlı sadrazamlar ve yöneticilerin seçilmesi sık sık görevden alınmaması, liyakate dikkat edilmesi, rüşvetin önlenmesi, saray harcamalarında israfın önlenmesi gerektiğini, halka baskı ve zulüm yapılmasının engellenmesi gerektiğini bildirmişlerdir (Çamalan, 2006: 73-86).

Adalet Dairesi'ni XVI. Yüzyılın ikinci yarısında Kınalızâde Ali Efendi (1516-1571), klasik Müslüman düşünürlerinin ahlâk felsefesi ile ilgili eserlerinden derlemek suretiyle meydana getirdiği “Ahlâk-ı Alâî” (Devlet ve Aile Ahlakı) isimli kitabında şu şekilde ifade etmiştir (Kınalızâde Ali Efendi, [t.y.]: 282-283):

Adalet, bütün dünyanın düzenini temin eder.

Dünya bir bağdır (bahçedir), duvarı devlettir.

Devletin nizamı (nizamını kuran) Allah kanunudur.

Allah kanunu ancak Melik (Devlet Başkanı) korur.

Mülk (Saltanat/devlet), ancak ordu ile zapt edilir.

Orduyu, ancak mal ayakta tutar.

Malı bir araya getiren (toplayan) halktır.

Halkı idare altına ancak Cihan Padişahı'nın adaleti alır.

Kınalızâde Ali Efendi burada Adalet Dairesi'ni, “devleti düzenleyen ana unsurun şariat (kanun) olduğunu, mal olmadan şariatın-kanunun konulamayacağını, askersiz hükümdarın da devletine ve milletine hâkim olamayacağını, mal olmadan hükümdarın asker toplayamayacağını, malı toplayacak olan ve vergi verecek olanın halk olduğunu, halkı da padişaha kul edecek ve halkında padişahın idaresi altında tutulmasını sağlayacak yegâne unsurun da gene adalet olduğu” belirtmiştir.

XVII. yüzyılda yaşamış Koçi Bey'in, 1631 yılında kaleme aldığı ve IV. Murat'a sunduğu devlet işlerinin ve yenicilerin içerisindeki bozulmalarını örneklerle anlatan layihalarında adalet dairesi hakkında; "Osmanlı saltanatının şevket ve kudreti asker ile sağlanacağını, askerin var olması ve ayakta durması için hazineye gerek olduğunu, hazinenin gelirinin ise reaya (halk) tarafından sağlandığı ve reyanın var olması ve ayakta durmasının ise ancak adalet ile olacağını" belirtmiştir (Koçi Bey, 1972: 50).

XVIII. yüzyılın başlarında yaşamış olan Defterdar Sarı Mehmet Paşa "Devlet Adamlarına Öğütler" adlı eserinde, Adalet Dairesi konusunda, "bütün yöneticilerin adalete uygun davranmaya çalışmaları gerektiğini ve özellikle de padişahların bu konuya herkesten daha fazla önem vermeleri gerektiğini ifade etmiştir.

Mülk durmaz eğer, olmazsa rical,

Lâzım amma ki rical emval.

Mal tahsili raiyetten olur.

Bağ ü bostan zirâatten olur.

Olmasa adl reaya durmaz,

Adl'siz ger(eğer) ikamet kurmaz

Adl'dir asl-i nizam-ı âlem

Adl'siz saltanat olmaz muhkem.

Mülkde zelzele gaflettendir.

Terk-i ahkâm-ı şer'iat'tendir.

Bâğban etmeyecek çeşmini baz

Bağna herkes eder desti dirâz.

Defterdar Sarı Mehmet Paşa'ya göre adalet, hazinenin artmasına ve halkın rahat içinde yaşamasını sağlayacaktır. Hazine ise halkın çokluğundan, onların çalışmasından ve vergilerini ödemelerinden dolayı artacaktır. Memleketin gelişmesi, düzen içinde halkın yaşayabilmesi hep adalet ile sağlanabilecektir (Defterdar Sarı Mehmet Paşa, 1969: 22-23).

Defterdar Sarı Mehmet Paşa, gene adalet dairesi ile ilgili olarak (Defterdar Sarı Mehmet Paşa, 1969: 76);

“Sultanlık ancak devlet adamlarıyla (rical), devlet adamları ancak mal ile mal bayındırlıkla, bayındırlık da ancak adalet ve iyi yönetme ile olur” Yani “Devlet düzeni rical iledir ve askerinin ayakta durması hazine parasıyladır ve hazine toplamak ülkenin bayındırlığı iledir ve iyi hâl iledir. Ülkenin bayındırlığı da adalet, iyilik ve zalimlere karşı koyma siyaseti iledir. Başka türlü olmaz” demiştir.

Adalet Dairesi’nde, din-devlet-toplum ilişkileri, toplumun çeşitli sınıf ve kesimleri arasındaki çevrimsel ilişkiler çerçevesinde fonksiyonel bir bakış açısıyla ele alınmakta ve formüle edilmektedir. Osmanlı Devleti yöneticilerinin en önemli vazifesi ülkede “adalet”i uygulayabilmek ve adalet üzerine bir toplum düzeni temin etmektir. Kınalızâde Ali Efendi, Adalet Dairesi’ni, başka bir yerde üç kısımda özetlemekte, adaletin korunması için toplumda üç şeyin gerekli olduğunu vurgulamaktadır: Bu üç şeyden birincisi “namus-u Rabbanî”, yani şer’-i İlâhî’dir. İkincisi “hâkim-i insani”, yani otoriter devlet başkanı (toplumsal otorite) ve/veya adaletli hâkim’dir. Üçüncüsü ise “dinar-ı mizan”, yani paranın ayarındır. Birinciye uymayan kâfir ve münafık; ikinciye uymayan asi ve isyankâr ve üçüncüye uymayan hain ve hırsızdır (Okumuş, 2005: 47).

XV. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinden Naima Mustafâ Efendi (1655-1716) de adalet dairesi üzerinde özellikle durmuştur. Naima, Kınalızâde Ali Efendi’nin sekiz madde halinde verdiği adalet dairesini, dört maddede ele alarak bu dört maddedeki herhangi bir bozulmanın devletin gevşemesine ve zayıflayıp, gerilemesine sebep olacağını belirtmiştir. Ona göre, insan vücudu dört unsurdan oluştuğu gibi insan toplulukları da dört temel unsurdan oluşmaktadır. “Erkân-ı Erbaa”¹ dediğimiz bu unsurlar ulema, asker, tüccar ve reaya’dır. Naima adalet dairesini “mülk ve devlet, asker ve rical iledir. Rical mal ile varlık bulur. Mal reayadan gelir. Reaya ise adalet ile muntazamu’l-hâl olur. Bütün bir devleti sarıp kuşatan zaaf, daima bu dört unsurun bozulmasından” kaynaklanmıştır (Naima, 1967:39-42). Buna göre asker olmadan devletin de var olamayacağı, askere sahip olabilmek için mal ve servete ihtiyaç olacağı, servetin de halktan toplanacağı ve halkın da ancak adalet içinde yaşamasıyla refâha ve zenginliğe

¹ Ulema zümresi insan vücudunda dolaşan kana benzemektedir. Asker balgam (lenf veya serum) makamındadır, tüccar safraya ve reaya sevdaya benzemektedir. Bu dört unsur birbirinden faydalanmakta ve insan vücudu da sıhhat bulmaktadır. İnsan vücudu için böyle olan bir durumun aynısı bu dört sınıfın birbirinden faydalanması ile devletin vücudu sıhhat bulmaktadır. Devlet hazinesi ise mide makamındadır. Eğer devlet hazinesine gıda/mal girmez ve boş kalırsa reaya hazinenin boş kalmaması için çalışıp hazineyi doldururlar. Fakat halk tabakası, olası bir zulüm veya haksızlıktan dolayı kırılmış ve kazançlarını yeterince sağlayamıyorsa hazineye yardım etmezler ve hazine boş kalır. Bu yüzden eski hükümdarlar halkını zalimlere karşı koruyup, kasaba ve köylerin harap olmamasına, köyünden şehre gelerek ziraatı terk eden birinin bu işine de mani olurlardı (Naima, 1967:39-42).

kavuşacağını, adaletin olması içinde devletin var olması gerektiğini ifade etmiştir (Okumuş, 2005: 48; Shaw, 2004: 149).

Kâtip Çelebi (1608-1656) adalet dairesini insan vücuduyla karşılaştırarak tanımlama yoluna gitmiş, “insan vücudunun, dört unsur tabiatından olan, dört karışımdan meydana geldiğini, ancak duygu ve güç vasıtasıyla kendisini yönetmeyi başarabileceğini” belirtmiştir. İnsan vücudu gibi “toplumlarda bu dört temel esastan oluştuğunu, duygu ve güce eşdeğer olan, devlet yöneticileri aracılığı ile nefsin yönetimini ve dizginlerini elinde tutma makamında olan yüce sultan idaresine bağlı kılınmış olduğunu” ifade etmiştir. Kâtip Çelebi’nin belirttiği dört esas, “ulema, asker, tüccar ve reaya”dır. Bunları da gene insan organları ile anlatarak şu sözleriyle adalet dairesini açıklamıştır (Kâtip Çelebi, 1982: 22-24);

“Saygın ulema zümresi, bedende en önemli unsur olan kana eşittir. İnsan vücudunun kaynağı ise kalptir. Kalp ise bedende hareket etmeyip kan aracılığıyla beden en ince noktalara kadar ulaşabilmesi sağlanmıştır. Âlimlerde kalp gibi, ilimleri ile doğrudan ya da dolaylı olarak beden organları derecesinde olan cahilleri ve halkı aydınlatırlar. Bedenin kalpten yararlandığı gibi onlar da âlimlerden yararlanırlar. Kalbin, beden canlılığını sağlaması gibi ilim de toplumun devamını ve düzenini sağlar. Asker balgam, tüccar safra derecesinde, reaya ise sevda derecesindedir. Mide derecesinde olan, devlet hazinesine de besin değerinde olan mal girmeyip boş kaldığında, zavallı reaya da malları ortaya döküp her defasında hazineyi boş bırakmamak için hazırlıklı olur. Ne var ki, reaya yoksullaştırılarak ve güçsüzleştirilerek geçimlerinden edilirse, hazine boş kalır. Bu bakımdan, geçmiş padişahlar reayayı zalimlerden korumuş, adaleti sağlamak ve gönüllerini hoş etmek için büyük özen göstermişlerdi. Doğruluktan ayrılmayıp, zalimlere fırsat vermemişlerdir”

Daha sonrada adalet dairesinin nasıl işlemesi gerektiğini “bu dört karışım kendi arasında, kaynaşp ayrılarak, birbirlerinden yararlanıyor ve böylece insan varlığı sağlık buluyorsa, bu dört sınıfın yaradılışı gereği birlikte yaşamak zorunda olması nedeni ile birbirinden yararlanması da toplum düzenini ve devlet yapısını sağlığa ve düzene kavuşturmuştur. Vücut yapısının bozulmaması için bu dört karışımın ölçülü olmasını gerekir. Eğer bunlardan birisi nitelik veya nicelik bakımından fonksiyonunu yitirip bozulur veya aşırılaşırsa, ya dışarı atılması ya da iyileştirilmesi gerekir” diyerek her zaman düzenli bir şekilde işlemesi gerektiğini birisinde yaşanacak olan bir bozulmanın devlet yapısını ve düzenini bozacağını belirtmiştir (Kâtip Çelebi, 1982: 22-24).

Naima’ya göre her devletin yaşamasının şartı siyaset olduğu, siyasetin de ya akli ya da şer’i olduğunu ifade etmiştir. Hükümdarın kanunlarla devleti idare etmesi akli siyaset, hükümdarın Kur’an ve sünnetin belirttiği kanunlara göre devleti idare etmesi de şer’i

siyaset olarak tanımlamıştır. Şer-i kanun ve kurallara uygun olarak devlet idare eden hükümdar ve vezirlerin iki cihanda rahat edeceklerini, Müslüman olmayan hükümdarların ise devletlerini akli siyaset ile idare ederek, devletlerin bekasını sağlayabileceklerini belirtmiştir. Nitekim “dünya küfür ile yıkılmaz, zulüm ile yıkılır” denmesinin de bundan kaynakladığını söylemiştir (Naima, 1967: 43).

Naima, hem İslâm devletleri için hem de gayrimüslim devletler için de adaleti şart koştur. Devletlerin varlığını koruyabilmeleri ve çökmemeleri için, adil olmalarının zorunlu olduğunu belirtmiştir. Ancak Naima bu noktada Müslüman devletlerle gayrimüslim devletlerin siyasetini birbirinden ayırmıştır. Ona göre Müslüman yöneticiler, adaleti yalnızca Şeriat’la sağlayarak, devletlerinin düzeni ve devamı şeraite bağlı kaldıkları müddetçe sağlayabileceklerini ileri sürmüştür. Fakat Müslüman olmayan devletler, akli siyasetle idare olduklarından dolayı onların devletlerinin devamı ise başlarında bulunan hükümdarlarının zulme meyletmemeleri ile sağlanabileceğini belirtmiştir. Naîma devletlerin çöküşüne ilişkin teorisinde makro düzeyde devletlerin varlıklarının devamını adalete bağlarken, mikro düzeyde ise Müslüman devletlerinin ve dolayısıyla Osmanlı Devleti’nin varlığının devamını Şeriat’a bağlamaktadır (Okumuş, 2005: 49)

2.5. Osmanlı Devleti’nde Şikâyet Hakkı

Orta-Doğu devlet ve hükümet sisteminin temel prensibi, adalet kavramına dayanmaktadır. Bu anlayışa göre adalet, halkın şikâyetlerini doğrudan doğruya hükümdara sunabilmesi ve onun emriyle haksızlıkların giderilmesi demektir. “Dârü’l-adl, Divânü’l-mezâlim, Divân-ı a’lâ, teftiş-i memâlik ve Divân-ı Hümâyun” gibi kurumlar halktan gelen şikâyetlerin dinlendiği ve haksızlıkların düzeltildiği kurumlar olmuştur (İnalçık, 1965: 49; İnalçık, 2005: 49, 75).

Osmanlılarda yöneten-yönetilen ilişkisinden kaynaklanan haksızlıkların ve kanuna aykırı uygulamaların hükümdara bildirilmesi yani şikâyette bulunabilme hakkı daha başlangıçtan itibaren kullanılagelmiş ve vergisini veren halk (reâya) ya da asker, zimmi ya da Müslüman kadın ya da erkek gibi herhangi bir ayırım olmaksızın herkesin şikâyet için arz sunma hakkı ve bu şikâyetlerin ortadan kaldırılmasını isteyebilme hakkı olmuştur (Karahanoğulları, 2005: 50-51; Taneri, 1992: 437; Faroqhi, 2003: 286).

2.5.1. Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzarlar

Resmi bir makama, içinde bulunulan hâli bildirme, çeşitli konulardaki şikâyetleri dile getirme gibi amaçlarla sunulan yazı veya dilekçeye “arz-ı hâl” denir. Türk-İslâm devletlerinde şikâyet veya istek sahibi kişilerin tek tek veya topluca, yazılı veya sözlü olarak arz-ı hal sundukları bilinmektedir. Arzı hâl’ler, özellikle Osmanlılarda en tabii bir hak olarak yaygın şekilde kullanılmıştır. Arz-ı hâl yerine “rikâ, ruk’a, mahzar, istida, kâğıt” ve bazen de “ariza” kelimeleri de kullanılmıştır. Osmanlılarda genellikle devlet görevlilerin dilekçesi için sadece “arz” kelimesi kullanılırken, reayanın sundukları dilekçeler “arz-ı hâl” olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca birden fazla kişinin, topluluğun ya da kaza’nın yapmış oldukları şikâyetler için yazılan dilekçelere de “Arz-ı Mahzar” olarak tanımlanmıştır (İpşirli, 1991: 447; İnalçık, 2003: 118; Batıslâm, 2008: 209; İnalçık, 2005: 51).

Osmanlı Devleti’nde yöneten-yönetilen ilişkisinden kaynaklanan uyuşmazlıkları çözmeye görevi, “hükkâmı seyf ve siyaset olan vükelâyı devletin” görevi olarak kabul edilmiştir. Hâkimiyetin mutlak sahibi hükümdar, onun mutlak vekili olan sadrazam ve onun altında mahalli büyük memurlar bu görevi yerine getirmekte ve bu iktidarı kullanmışlardır (Karahanoğulları, 2005: 51).

İslâm devletinde hem icra hem de kaza gücü ile donatılmış bulunan ve kamu görevlilerinin yapmış oldukları haksız eylem ve işlemlerinden dolayı mazlumlardan gelen şikâyetleri inceleyen, şikâyetler üzerine hukuki anlaşmazlıkları çözümleyen yüksek bir yargı organı demek olan Mezâlîm divanı, Osmanlılardan önceki İslâm devletlerinin temel organlarından birisi olmuştur (Akyüz, 1995: 11-13; Cin ve Akgündüz, 1990: 266; Karatepe, 2004: 50). Osmanlı Devleti’nde ise şikâyetleri dinleme ve çözüme kavuşturma görevi, Divan-ı Mezâlîm’in yerine, Divan-ı Hümâyun tarafından yerine getirilmiştir.

İslâm tarihinin ilk yıllarından itibaren halifeler, kamu görevlilerinin haksız tutum ve davranışlarıyla ilgili halktan gelen şikâyetleri dinlemişler ve çözüme kavuşturmuşlardır (Uzunçarşılı, 1970: 9; Karatepe, 2004: 50). Büyük Selçuklularda ve Anadolu Selçuklularında sultan, haksızlığa uğrayanların şikâyetlerini dinlemek için haftada iki kez yüce divana gelerek, haksızlıkları düzeltmeye çalışmışlardır. Nizam’ül-Mülk, “Hükümdarlar haftada iki gün halkın şikâyetlerini dinleyeler ve haklının hakkını

haksızdan alalar, adaleti yerine getireler. Aracı olmaksızın kendi kulaklarıyla söylediklerini dinlerler. Bundan amaç, bu haberin ülkede yayılması ve zalimlerin kötülük yapmaktan çekinmeleridir” şeklinde mezalim dinlenmesinin gerekliliğini belirtmiştir. Buradaki uygulama Osmanlı örneğine en yakın uygulama olarak göze çarpmaktadır (İnalçık, 2000: 158; İnalçık, 2003: 94; Taneri, 1992: 436; Karahanoğulları, 2005: 52).

Osmanlı’da, yönetilen reyanın padişaha mutlak itaati söz konusu iken buna karşılık olarak da mutlak hâkimiyete sahip olan padişahın temel görevi de kendisine itaat eden halkının haklarını korumak olmuştur. Müslüman halkın itaati ile bu hak sadece onlara mahsus ya da onlarla sınırlı kalmamış, gayrimüslimlerin padişaha itaat etmeleri halinde onların da bu haktan yararlanmaları sağlanmıştır (Taş, 2007: 188; İnalçık, 2000: 158).

Osmanlı Devleti’nde en yetkili merci olan Divan-ı Hümâyün’a arz-ı hâl sunulması çok önemli ve yaygın bir uygulamadır. Divan-ı Hümâyün bu konuda bütün halka açık olmakla birlikte bu haktan daha çok İstanbul ahalisi faydalanmıştır. Arz-ı hâller belli bir gündem içerisinde XVI. yüzyıl sonlarına kadar Reis-ül Küttab, daha sonraki yüzyıllarda birinci ve ikinci tezkireciler¹ tarafından yüksek sesle okunmuş, yetkililer tarafından da gereği yapılmıştır. Merkez teşkilâtının yetkili makamlarına sunulan arz-ı hâllerden ayrı olarak taşrada eyalet divanına da arz-ı hâl sunulduğu bilinmektedir (İpşirli, 1991: 448).

Arzuhaller, bizzat padişahın başlıyarak taşradaki küçük idareci ve makamlara kadar yetkili her mevkiye sunulabilirdi. Şüphesiz en etkili ve ilgi çekici olanı arada herhangi bir aracı olmaksızın, doğrudan padişaha sunulan arzuhaller olmuştur (Taş, 2007: 189; İpşirli, 1991: 447).

Şikâyetlerin bizzat sunulması veya gönderilmesi yolundan başka padişahların doğrudan doğruya halktan şikâyet topladığı veya direkt olarak dinlediği de olmuştur. Hükümdar, Cuma namazında, ava çıkarken, sefere giderken veya gelirken değişik şekillerde de halkın dilekçelerini kabul etmiştir. Halkın şikâyetlerini almak için bu gibi olanakları hükümdar ne kadar çok tekrarlırsa, o derece âdil olacağı kabul edilmiştir. Hükümdara doğrudan doğruya erişebilmek, Tanrı’dan başka kimseye karşı sorumlu olmayan tek otorite olan hükümdarın, haksızlığı giderebilecek en yüksek otorite olması, kendisinin

¹ Tezkireci: Osmanlı döneminde, sadrazam ve diğer vezirlere özel kalem müdürlüğü yapan görevlilere verilen addır (İpşirli, 1991: 448).

otoritesini temsil edenlerin hepsinin üstünde bulunması ve onların görevlerini kötüye kullanarak yaptıklarını ancak hükümdar tarafından düzeltilebileceğinden dolayı çok önemli sayılmıştır. Türk-İslâm devlet geleneğinde hükümdar her zaman adaletin son başvuru ve talep yeri ola gelmiştir (İnalçık, 2005: 49).

Halk tarafından sunulan arz-ı hallerle başta padişah olmak üzere sadrazam ve diğer yetkililer tarafından (görevde bulunan tüm vezirler, eyaletlerde beylerbeyi, sancaklarda sancakbeyi) ilgilenilmiş, şikâyetler sebebiyle gerektiğinde sadrazam, beylerbeyi, kadı vb. yöneticiler idam da dâhil olmak üzere ağır şekilde cezalandırılmıştır (İpşirli, 1991: 447).

Koçi Bey, Sultan İbrahim'e sunduğu meşhur risalesinde, halkın şikâyetlerinin nasıl dinleneceği ve onların vermiş olduğu arzuhallerinin nasıl kabul edileceği hususunda özel bir bölüm düzenlemiştir. Burada, sunulan arzuhallerin bizzat padişahın emriyle kapucular kethüdası tarafından toplanması, padişahın bunları tek tek okuması ve sadrazama bir hatt-ı hümayunla ilgilenmesi için göndermesinin âdet olduğu belirtilmiştir (Koçi Bey, 1997: 85-89). Ayrıca devlet idaresinde ve toplum hayatında görülen bozukluklara dair genel bir şikâyet mahiyetinde hükümdara “manzum veya mensur¹” arzuhallerde sunulduğu da olmuştur (Batiislam, 2008: 210-216).

2.5.2. Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzarların Özellikleri

Arz-ı hâl ve arz-ı mahzar sunanlar, gönderdikleri dilekçeleri daha da kuvvetli ve tutarlı hale getirebilmek için fetva, i'lâm, arz ve telhis gibi belgelerle, müftüden aldıkları bir fetva ile dilekçelerinin haklılığını desteklemeye çalışmışlardır. Bilhassa idarecilerden dolayı yazılan şikâyetle ilgili mahzar ve arzuhallerde bu âdet bir zaruret halini almıştır. Mahzar sahipleri, genellikle kadıya müracaat ederek arz ettikleri hususu i'lâmla teyit ve tasdik edip durumun İstanbul'a bildirmesini rica etmişlerdir. Dilekçe sahipleri gerek memur gerek halktan birisi olsun yazdıkları dilekçede, doğru ya da yanlış olsun Peygamber dönemine uzanana dek tüm uygulamalara dinsel bir değer eklenmiştir. Kendilerini haklı çıkartabilmek için sülalelerini bir şekilde bir yerlere dayandığını gösteren dilekçeler de mevcuttur. Ayrıca dilekçe sahipleri dilekçelerini resmi belgelere

¹ Yönetimdeki bozukluğun çok açık bir şekil aldığı III. Murat döneminde bir arzuhalde sunulan gazel buna güzel bir örnek teşkil etmektedir. Burada padişahın ilgisizliği açıkça tenkit edilmektedir (İpşirli, 1991: 447).

dayandırarak iddialarını güçlendirmeye de çalışmışlardır (İpşirli, 2003: 399; Faroqhi, 2003: 288-289).

Mahzarlar, şikâyet, talep, teşekkür vb. amaçlarla ilgili makamlara birden çok kişinin imzasıyla gönderilen arz-ı hâllerdir. Mahzar verenler genellikle bir ferman çıkarılarak uğradıkları haksızlığın giderilmesini, taleplerinin yerine getirilmesini isterlerdi. Mahzardan dolayı çıkan fermanlar ayrıca kadı siciline de kaydedilirdi. Osmanlı Devleti'nde de toplu dilekçe geleneğini yansıtan mahzarlar sivil halk ve idareci kesim arasındaki bağları, devletin sosyal zümrelere karşı tutumunu belirtmesi açısından oldukça önemlidir. Mahzarlar şekil bakımından büyük ebatta ve tek parça halinde düzenlenmişlerdir. Osmanlı toplumunda konuşulan çeşitli dillerin olması nedeniyle değişik dillerle düzenlenmiş olan şikâyet dilekçeleri olmakla birlikte yazılan mahzarlar sınırlıdır. Arapça mahzarlarda genellikle nesih, bazen harekeli nesih ve diğer yazı türleri de kullanılmıştır. Arapçanın konuşulduğu bölgelerden Arapça, Balkanlardan Rumca, Sırpça ve Bulgarca, Kafkaslardan Gürcüce mahzarlar merkeze gönderilmiştir. Mevcutların büyük çoğunluğunu teşkil eden Türkçe mahzarlarda imlâ, ifade ve üslup itibarıyla bilhassa XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerleşmiş bir geleneğin olduğu dikkati çekmektedir (İpşirli, 1991: 447).

Hitap, dua ve bitiş formüllerinin bulunduğu arzuhallerin esas kısmında dilekçe sahibinin kendisini tanıttığı “ta’rif-i nefis”, sahip olduğu vasıfları ifade eden “beyân-ı istihkak” ve istekleri belirten “beyân-ı matlab” yer almakta, dilekçenin amacı ise “mâruz-ı çâker-i keminelidir ki” diye yapılan girişle anlatılarak, “ol babda ve kâtibe-i ahvalde emr-ü ferman hazreti men-lehül emrindir” diye bitirilir ve arzuhalin sonunda ise istek sahibinin yine belirli formüller şeklinde verilen imzası bulunmaktadır¹. Bazı yönleriyle günümüzdeki dilekçeye benzerlik göstermekle birlikte oldukça gelişmiş bir şekilde ve kalıplaşmış ifadelerle düzenlenmiş olan arzuhallerin yazılması kolay olmadığı ve o

¹ Hükümdara bir kişi veya zümre tarafından ağır ithamlar taşıyan imzasız arzuhaller sunulduğu da olmuştur. Padişah bunlarla da yakından ilgilenmiştir. Ancak bu tip imzasız arzuhallerin, çeşitli yollar deneyerek sahibini bulmaya çalışılırdı. Meselâ Şeyhülislâm Ebû Said Efendi'den şikâyet eden ve azlını isteyen ulemâ adına bir arzuhal yazılarak Üsküdar bahçesinde rikâb-ı hümayuna sunulmuş, fakat sunan kişi teşhis edilememiştir. Sadrazam, şeyhülislâm ve kazaskerler saraya davet edilerek arzuhal okunmuş ve padişah arzuhal sahibinin bulunup cezalandırılmasını istemiştir. Sadrazam, yaptığı araştırma sonunda arzuhalin Memekzâde Mustafa Efendi ile mazul kadılarından Bursalı Mehmet Efendi tarafından yazıldığı kanaatine varmış ve bu şahıslar arpalıkları olan Prevadi ve Bozcaada'ya sürgün edilmişlerdir. Ayrıca, sunulan arzuhallerin kötü bir niyetle verildiği anlaşılırsa hükümdar bunları yakarak veya yırtarak imha etmiştir (İpşirli, 1991: 448).

devirlerdeki okuma yazma oranının düşük seviyelerde olması nedeniyle zamanla arzuhalcilik adıyla bir mesleğin de ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Kendine özgü belirli kuralları bulunan arz-ı hâl, özel kâğıtlara yazılarak, kâğıt önce ortasından ve üst kısmından ikiye katlanır, bu çizgi üzerine Besmele yerine geçmek üzere bir işaret konular, daha sonra dörde katlanan kâğıdın her bölümüne arz-ı hâl verilen makamın ve makam sahibinin rütbesine göre değişen, yazılması zorunlu ifadelere yer verilirdi (İpşirli, 1991: 448; Batıslam, 2008: 209-210).

2.5.3. Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzarlarda Geçen Konular

Dilekçelerde yer alan şikâyet konularına gelince; “arz-ı mahzar veya arz-ı hâl” gönderilmesi, dilekçe sahibi ya da sahiplerinin mutlaka bir zarar veya uğradığı bir haksızlığın gidermek için yazılmış olması gerekmektedir. Zarar gören taraf, bir şahıs, bir grup veya bir kurum da (vakıf gibi) olabilmıştır. Genel olarak yapılan şikâyet dilekçelerine bakıldığında anlatılan haksız ve zararlı durum, eşkıyanın veya devlet yöneticilerinin (kamu görevlisi/devlet yetkilisi) yapmış oldukları soygunculuk, bir mahkeme kararını tanımama, borcu ödememe, genellikle kanuna aykırı hareketlerden doğma gibi nedenlerden kaynaklanmıştır. Bir yöre halkının yıkık bir köprünün tamiri için başvurmaları da aynı kategoride sayılmıştır. Köylülerin toprak anlaşmazlıkları veya bir tımar-erinin köylüden alamadığı vergiler de bir şikâyet konusu olmuştur. Esnaf da, nizamlara aykırı hareket edenleri şikâyette bulunmuşlardır. Bütün bu hallerde, söz konusu olan şey, özel zararlar olmuş, kamu zararı şikâyet konusu olmamıştır. Kamuya ait işler Mühimme defterinde kayıtlı hükümlerle karşılanmıştır. Başlıca şikâyet konuları şu kategorilerde toplanmıştır (Taş, 2007: 189; İpşirli, 1991: 447; İnalık, 2005: 57-71);

- Kadı'nın verdiği hükmü veya hüccet¹i(mahkeme tutanağının suretini) tanımayan ve gereğini yerine getirmeyenlere karşı yapılan şikâyetler,
- Reayadan birisinin, yaşama dair kimi haklarının, gündelik hayat içerisinde kendisi gibi reayadan olanların eşkıyalık, zorbalık, faiz ile halka borç para verip tefecilik gibi hareketlerden dolayı tehlikeye düşmesi halinde bu durumun düzeltilmesi ve/veya engellenmesi için yapılan şikâyetler (Belge I,

¹ Osmanlı hukuk terminolojisinde şahitlik, ikrar, yemin manalarına gelen hüccet, asıl olarak kadı'nın hükmünü ihtiva etmeyen, taraflardan birinin ikrarını ve diğerinin de bu ikrarı tasdikini içinde bulunduran ve üst tarafında bu belgeyi düzenleyen kadı'nın mühür ve imzasını taşıyan yazılı belgedir. Tanzimat'tan sonra hüccet kavramı yerine senet kavramı kullanılmıştır (Akgündüz, 1988: 66).

II, IV),

- Doğrudan padişah tarafından yetkilendirilmiş ve görevlendirilmiş yöneticilerin yaptıkları bir haksız uygulamadan yapılan şikâyetler (Belge VI, VII, VIII),
- Kişiler arasında hak davaları hakkında yapılan şikâyetler
- Askeri sınıftan olanların, kanun dışı reayadan eşya ve para almalarının önlenmesi için yapılan şikâyetler (Belge VI),
- Devlet yöneticilerinin (kamu görevlisi/devlet yetkilisi) halktan, kanuna aykırı olarak almış olduğu vergilerden ve kanuna aykırı bir şekilde görev veya ücretin istenmesinden dolayı yapılan şikâyetler (Belge IX, X),
- Devlet yöneticilerine karşı, sırf şahsi kin veya husumetten dolayı yapılan, geçerliliği olmayan uydurma şikâyet dilekçeleri (Belge V),
- Vakıflar hakkında gönderilen şikâyet dilekçeleri,
- Yardıma muhtaç durumda olan devlet yöneticilerinin, bu durumlarını devlete bildirmek için yapılan şikâyetler (Belge III).

Manzum ya da mensur olsun arz-ı hâl ve arz-ı mahzarlar, Osmanlı toplumunda yaşayan kişi veya kurumların şikâyetlerini dile getirme yöntemlerini, halkla padişah ya da idareciler arasındaki iletişimi, devletin şikâyetlere ilişkin tutumlarını göstermesi ve halkın döneminin devlet adamlarıyla olan ilişkisini, beklentilerini ve isteklerini dile getirme biçimleri gibi daha birçok konuda bilgi içermeleri nedeniyle önemli bir tarihi belge niteliği taşımaktadırlar (Batıslam, 2008: 217).

Bu şikâyet dilekçeleri ve şikâyet dilekçelerine cevap olarak Padişah'ın gönderdiği hükümler¹, bu hüküm ya da hükümlerin kopya edilmiş olduğu Şikâyet Defterleri'ndeki işlem ve vesikalar, Osmanlı bürokrasisinin, şahısların veya bir yerdeki toplumun ihtiyaç ve sorunlarını nasıl öğrenilip karşılandığının, buna ait idari işlemlerin nasıl

¹ Veziriazamı ilgilendiren bütün beylik-siyasi işlere ait emirlerin, bu arada hükümdar adaletinin yerine getirilmesi işlemi bir Padişah hükmüne konu olmuşsa, bu hükümlerin kopyaları veya tutanakları başlangıçla Mühimme defterlerine kaydolunurken, 17. yüzyılda, Mühimme defterlerine giren hükümler, konularına göre ayrı defterlere geçirilmeye başlanmış, şikâyetler üzerine yazılan Padişah hükümleri "Şikâyet Defterleri"ne yazılmaya başlanmıştır (İnalçık, 2005: 49-50).

yürütüldüğünü anlayabilmemiz açısından büyük önem arz etmektedir (İnalçık, 2005: 70).

2.6. Osmanlı Devleti'nde Adâletnâme Geleneği

Adâletnâmeler, yaygın bir hâl alan birtakım haksızlıkları, Padişah'ın yasakladığını halka ve görevlilere bildiren bir umumi beyannamedir ve söz konusu başlıca haksızlıkların başında reayadan kanuna aykırı olarak alınan tekâlif yani vergiler gelmektedir. Adâletnâmenin gayesi “hilâf-ı şer ve kanun ve mugâyir-i emr-i hümâyûn ibda olunan bid'atleri¹ bil-küllüye ref'edip vilâyetin emn u âmânına ve re'âyâ ve berâyânın itmi'nânına erişmektir” (şeriat ve kanunlara ve sultanın-padişahın emirlerine aykırı olarak sonradan konulan (uygulanan) bütün hükümleri-işlemleri tamamen kaldırıp (vilayeteki) halkın tamamının emniyet ve güvenliğinin sağlandığı inancını taşımalarını sağlamaktır) (İnalçık, 1965: 51-52; İnalçık, 2005: 78).

Adâletnâmeler konusunda ilk olarak çalışan 1960 yılında Mustafa Çağatay Uluçay (1960: 71-72) olmasına rağmen bu konuda en kapsamlı araştırma ve inceleme kuşkusuz, Halil İnalçık tarafından 1965 yılında Belgeler dergisinde yayınlanan “Adâletnâmeler” adlı makalesi ile yapılmıştır (1965: 49-142).

2.6.1. Adâletnâmelerin Tarihsel Arka Planı

Adâletnâme ilanı Osmanlılardan da önce mevcut olan bir geleneğin devamıdır. Osmanlı padişahlarından da önce diğer bazı hükümdarlar, halka adâletle davranmalarını, birtakım haksızlıkların ve bilhassa haksız vergilerin kaldırıldığını ilân ederek hükümler çıkartması, bu hükümleri eyaletlerde otorite sahiplerine karşı herkesin görebileceği yerlere, büyük camilerin duvarlarına veya şehirlerin giriş kapısına taş kitabe halinde koydurması şeklinde Adâletnâme veya benzeri uygulamalarda bulunmuşlardır (İnalçık, 1965: 51-52; İnalçık, 2005: 78).

İnalçık, adâletnâmeyi, “devlet otoritesini temsil edenlerin, reayaya karşı bu otoriteyi kötüye kullanmalarını engelleyen; kanun, hak ve adalete aykırı tutumlarını olağanüstü

¹ Bid'at: din ve dünya işlerinde, Peygamberden sonra gelen dört halife zamanında yahut daha sonra çıkmış olan, şeriat ve kanunlara aykırı, sonradan konulan hükümlerdir. Katip Çelebi, bid'atı, “bid'at-ı hasene” ve “bid'at-ı seyyie” olarak ikiye ayırmıştır. Bid'at-ı hasene, ilk zamanlarda olmayıp sonra gerektiği için Kur'an'da ve sünnette olup da uygulama olarak yeni düzenlemeler getiren ve dini ulema tarafından caiz görülen şeylerdir (minare yapmak gibi). Ancak bid'at-ı seyyie, itikat işlerinde Kur'an'da ve sünnette olmayan, asılsız uygulamalardır (Katip Çelebi, 1980:72-73).

tedbirlerle yasaklayan beyanname şeklinde bir Padişah hükmü” olarak tanımlamakta, köken olarak eski İran devletlerine-imparatorluklarına kadar götürerek, adâletnâmelerin Orta-Doğu devlet ve hükümdar anlayışının da en belirgin ifadesini bulduğunu belirtmiştir (1965: 49; 2005: 75; 1988: 346-347).

Shaw adâletnâmeyi, “Padişahların mevcut kanunlara aykırı olan ve hükümdarlık kavramında bulunan adalet kavramına ters düşen hareketleri ortadan kaldırmak amacıyla, halkı yöneticilerin ve devlet memurlarının kötü davranışlarından korumak, kurtarmak ve engelleyebilmek için çıkarmış oldukları hükümler” olarak tanımlamıştır (2004: 218, 247).

Orta-Doğu devletlerinde eskiden beri mutlak otorite ile adalet arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Hükümdarın, bütün otoritelerin, kanun ve nizamların bile üstünde olan mutlak otoritesi, bir haksızlığı bertaraf etmek için başvurulmuş en son tedbir olarak ortaya çıkmaktadır. Orta-Doğu devlet anlayışında devlet, hükümdarın kuvvet ve kudretinden, devletin gayesi de bu kudreti artırmaktan ibaret olarak görülmüştür. Fakat halkın fakirliği, halkın huzursuzluğu ve hoşnutsuzluğu, bu gayeyi tehlikeye düşüren olumsuz bir durum olarak algılanmıştır. Bu devlet anlayışına göre, yukarıda sayılan bu kötü durumlardan ancak Padişah’ın “âdil” olması ve adaleti sağlamasıyla, yani halkın üzerinden zulmü gidererek, kuvvetlinin zayıfı ezmesine fırsat vermeden, tebaasının can ve malını emniyette bulundurmakla mümkün olabilecektir (İnalçık, 1965: 49; İnalçık, 2005: 75).

İslâm Devleti zamanında Hz. Peygamber’in ve halifelerin göndermiş olduğu elçilere, yöneticilere ve halifelere yazdırmış olduğu ahidname ve benzer belgelerde halka adâletli davranmaları, halka zulmetmemeleri gerektiği hususu üzerinde durulmuştur. Kalkaşandi “Subhu’l-a’şâ” adlı eserinde, halifelerin valilere verdikleri ahidnâmelerde, halka nasıl davranmaları gerektiğinin açıklandığını belirterek ahidnâmelerin meşruiyetini de Hz. Peygamber’in Amr b. Hazm’a verdiği ahidnâmeye dayandırmıştır. Benî Haris b. Ka’b kabilesinin elçilerinin Hz. Muhammed’e gelmeleri ve sonrasında da, Hz. Peygamber’in Yemen’e elçiler heyetiyle birlikte onlara din konusunda bilgi vermek, Sünnet’i ve dinin temel esaslarını öğretmek üzere kendilerine Amr b. Hazm’ı göndermiştir. Hz. Peygamberin kendi sağlığında Yemen’in yönetimini tevdi ettiği Amr b. Hazm’a bir

belge (ahidnâme) yazarak çeşitli emirler buyurmuştur (Kalkaşandi, Cilt 10: 8'den aktaran; El-Kettâni, 1991: 9-11).

“Bu, Allah ve Resulünden bir açıklamadır; “Ey inananlar, ahidleri yerine getirin” (Mâide/1). Bu Allah'ın elçisi Nebi Muhammed'den, Yemen'e gönderdiği sırada Amr bin Hazm'a verilmiş bir ahidnâme'dir. Ona, bütün işlerinde Allah'tan sakınmasını emretti. “Şüphesiz Allah, takva sahipleri ve ihsanda bulunanlarla beraberdir” (Nahl/ 128). Ona, Allah'ın kendisine emrettiği gibi hakka göre davranmasını, halka hayrı müjdelemesini, hayrı emretmesini, halka Kur'ân öğretmesini, kendilerine Kur'ân'ın hükümlerini öğretmesini ve onları (kötülüklerden) nehyetmesini, temiz (abdestli) olanlardan başka hiçbir insanın Kur'ân'a dokunmamasını, halka leh ve aleyhlerine olanı (hak ve sorumluluklarını) bildirmesini, hak konusunda insanlara yumuşak davranmasını, zulüm konusunda ise sert davranmasını emretti. Çünkü Allah zulümden hoşlanmamış ve ondan nehyetmiştir. Allah şöyle buyurmuştur: “İyi bilin ki Allah'ın laneti zalimlerin üzerindedir” (Hüd/ 18) (El-Kettâni, 1991: 9-11).

Hz. Ömer'in halifeliği zamanında, adâlet anlayışındaki hassasiyetinden dolayı, İslâm Devlet Teşkilatını şekillendirmiş ve kendisinden önce yer almayan birçok müessesenin de kurucusu olmuştur. Hz. Ömer'in, valisi-kadısı olan Abdullah b. Kays'a gönderdiği belgede de (Osmanlıdaki adıyla adâlet fermanı veya adâletnâme demek de mümkündür) hukuki meselelerde, davalarda ne yapması, nasıl hareket etmesi gerektiği üzerinde durmuştur (Gök, 2002: 64-65).

2.6.2. Adâletnâmelerin İlân Edilme Sebepleri

Osmanlı padişahları, kökenleri eski Mezopotamya'ya kadar giden geleneksel Orta-Doğu devlet anlayışına bağlı kalarak, toprak ve tebaa üzerinde kontrolü sağlayabilmek için her türlü şahsi-feodal bağlılıkları kaldırmaya çalışıp, yerel askeri ve idari otoritelerin faaliyetlerini ve reayadan alacakları şeyleri kanun ve nizama bağlayarak, durumu bürokratik yöntemlerle, başlıca “tahrir¹” usulüyle sıkı kontrol altında tutmaya çalışmışlardır. Bir yandan padişahın icra yetkisini taşıyanlar, yani başlıca beylerbeyi, sancak beyleri, öte yandan kendilerine kanun ve nizamların uygulanmasını kontrol görevi verilen kadılar, birbirlerini karşılıklı denetler ve bunun için merkezle doğrudan doğruya yazışma halinde bulunmuşlardır². Devlet idaresinin en önemli görevi, reayayı yerel otorite sahiplerinin yolsuzluklarından korumaktı. Bununla beraber her dönemde,

¹ Tahrir, üretim ve vergi birimi olarak Çifhane birimlerini tespit amacıyla yapılyordu.

² Osmanlı padişahları bir bölgeyi yönetmek için ilk dönemlerden itibaren hep iki yetkili atamışlardır. Bunlar askeri sınıf kökenli olan ve padişahın yürütme yetkisini temsil eden bey ve ulemâ kökenli olan ve padişahın yasal yetkisini temsil eden kadıdır. Bey, kadı'nın hükmü olmadan ceza veremediği gibi kadı da hiçbir kararını kendisi icra edemezdi. Yönetimdeki bu güç ayrımını, Osmanlılar adil bir yönetimin temeli olarak görmüşlerdir (İnalçık, 2003: 52).

otorite sahiplerinin yolsuzluklarından söz edilmiştir. Ancak bu gibi yolsuzluklar merkezi otoritenin zayıfladığı, mali-ekonomik bunalımların kendini gösterdiği dönemlerde genişleyerek, zamanla devlet yapısını sarsan bir ağırlık kazanmaya başlamıştır (İnalçık, 2009a: 320).

Klasik dönem Osmanlı Devleti'nin iki temel kurumu olan kul ve tımar sistemleri, devletin askeri ve politik düzenini, vergi sistemini ve toprak kullanma biçimlerini tanımlayarak, devletin bütün toplumsal ve politik yapısını belirlemiştir. Ancak bu kurumlar zaman içinde bozulmaya başlamış, dönemin Osmanlı yorumcuları¹ da bu çözülüşü, devlette yaşanan gerilemenin esas kaynağı veya temel nedeni olarak nitelendirmişlerdir (İnalçık, 2003: 52).

XVI. yüzyılda başlayan bu bozulma özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında başlayan gerileme sürecinde daha da artmış, Osmanlı yönetici sınıfının yaptığı ve/veya göz yumduğu vergi yolsuzlukları, salmalar, kadıların yaptıkları suiistimler, angaryalar vb. kötü yönetim uygulamaları ortaya çıkmıştır. Bu uygulamalar sadece gayrimüslimler üzerine olmamış aynı şekilde Müslüman halk da bu uygulamalara mazur kalmıştır (Eryılmaz, 2000: 60).

Osmanlı Devleti'nde merkezi idarenin zayıflamaya başlaması ve daha önemlisi birtakım ekonomik nedenlerle (ki bunların başında enflasyon yani fiyatların büyük ölçüde artması, başka deyişle para değerinin düşmesi geliyordu) birtakım devlet yöneticileri (kamu görevlisi/devlet yetkilisi) görevlilerinde suiistimallere² başlamışlardır. Bu suiistimallerin tamamına yakınının devlet yöneticileri tarafından yapılması, kurulu düzenin sarsılmaya hatta yıkılmaya başladığının da bir işareti olarak yorumlanmıştır. Bu suiistimallerin gittikçe artması, halk tarafından İstanbul'a gönderilen şikâyet

¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş nedenlerini arayan Osmanlı yazarları, eski Osmanlı kurumlarının bozulmasını sultanın iktidarının azalması ve parçalanmasına bağlamışlardır. Sultanların mutlak iktidarlarını önceleri yalnız vezirlerinin temsil ettiğini fakat zayıf sultanların iktidara gelmeleri ile birlikte iktidarlarını sorumsuz kişilere vermeye başladıkları ve böylece devlet yönetiminde birliğin bozulduğunu iddia etmişlerdir. Ayrıca rüşveti de devlet örgütünün ve yönetim yapısının bozulmasındaki temel nedenlerden birisi olarak görmüşlerdir (İnalçık, 2003: 52).

² Bu suiistimler halktan, kanunlarda tespit edilenin dışında veya üstünde harç ve vergiler almak (tekâlifi şakka), aidat tahsil etmek, tahsilini gerektiren haller gerçekte mevcut değil iken varmış gibi gösterip cerime denilen para cezalarının tahsili yoluna gitmek, köylerde göreve çıkıldığında lüzsüz derecede kalabalık bir maiyetle bunu yaparak, kalınması gereken süreden daha fazla konaklamak ve böylece kendilerini, adamlarını, hayvanlarını köylüye besletmek gibi, genel bir terimle "zulüm suçları" diye nitelenen çeşitli suçları işleyerek, reyanın sırtından kanuni olandan fazla menfaat ve gelir sağlamak şeklinde yapılmıştır (Akpinar, 1999: 203-204).

dilekçelerini arttırmış, hatta bazı yerlerde yapılan zulümlerden dolayı halk köylerini terk ederek, kaçıp kurtulmaya çalışmışlardır. Devletin gelir (vergi) kaynaklarını teşkil eden köylerde yaşanan bu bozulmanın engellenebilmesi, eski yapının yeniden kurulabilmesi ve işleyebilmesini sağlayabilmek için padişahlar, çevresindeki devlet adamlarının tavsiyelerini de alarak, adaletnâmeler yayınlamışlardır (Akpınar, 1999: 203-204).

Bu uygulamaların önlenmesi umumi adâlet fermanlarının ana konusunu teşkil etmiş, ayrıca yeniçeri ve diğer askeri zümrelerin, halkı kaçırmış köylerde çiftlik kurmaları gibi bazı hususi şartlar neticesi ortaya çıkmış meselelerin ortadan kaldırılması için de adâlet fermanları ilan edilmiştir. İlan edilen adâletnâmelerde yasaklanan haksızlıklar; yaygın hale gelen suiistimaller ve bid'atlar halka ağır gelen angaryalar, halka salınan olağan üstü nakdi ve ayni vergiler, salgınlar¹, idarecilerin kendi adlarına zorla para ve mal toplamaları, kadınların görevlerini kötüye kullanmaları, hububat vb. mahsullerden öşür alınması sırasında yapılan yolsuzluklar, kadı ve nâiblerin kanunlara aykırı hükümler vermeleri, devre çıkıp halka zulüm yapmaları, fazladan para toplamaları, zuhurata bağlı bâd-ı hevâ vergilerinden ve suçlulardan alınan cerime vergilerindeki gibi” haksız uygulamaları içine almaktadır. Ayrıca adâletnâmeler, ehl-i örf adı verilen beylerbeyi, sancakbeyi, tımarlı sipahiler, şehir ve kasabalarda yerleşmiş kapıkulu mensuplarının zor kullanarak halka zulmetmeleri karşısında bunların şiddetle cezalandırılması, hatta bizzat halkın kendi aralarında bir yiğitbaşı seçip onlara mukavemet etmeleri gibi hükümleri de ihtiva eder. Bundan başka adâlet hükümlerinin konuları arasında, zorla nikâh resmi (vergisi) alınmasının ve tefeciliğin önlenmesi de bulunmaktadır (İnalçık, 1965: 86-88; İslâm Ansiklopedisi, 1988: 346-347).

2.6.3. Kanunnâme-Adâletnâme Ayrımı ve Adâletnâmelerin Hukuki Mahiyeti

Kanunnâme ve adâletnâme kavramları arasında her hangi bir ayrımın olup olmadığının bilinmesi Adâletnâme, Adâlet Hükümü gibi belgelerin hukuki mahiyetlerinin ve taşıdıkları önemin daha iyi anlaşılması açısından faydalı olacaktır.

Kanunnâme ile adâletnâme arasında, günümüzdeki hukuki kavramlardaki gibi kesin bir sınır veya ayırım söz konusu olmamıştır. Zaman zaman kanunnâme denilen bir metnin

¹ Osmanlı Devleti'nde görevli olan memurların her hangi bir zaman sınırlamasına bağlı kalmaksızın, halktan ve köylülerden hayvan ve/veya paralarını, her hangi bir karşılık vermeden almaya kalkışmalarına zaman içerisinde salgın adı verilmiştir (Shaw, 2004: 218).

içinde adâletnâme hükmünün de yer aldığı gibi, başlı başına adâletnâme adı altında da ilan edilmiş padişah hükümleri de bulunmaktadır. Bazen adâletnâme ismi verilmiş bir belgenin bir kanunnâme veya başka bir belge mahiyetini taşıdığı da görülmektedir (Akpınar, 1999: 205).

Türk-İslâm devletlerinin hemen hemen tamamında, hükümdarlara sınırları çizilmiş belli konularda yasama yetkisi verilmiştir. Bu sınır dönemin hükümdarının gücüne göre genişleyip, daralmıştır. Kamu yararı gerektirdikçe bazı içtihatlar tercih edilmiş, yeni ortaya çıkan hukuki meseleler karşısında zamanın şeyhülislâmından alınan fetvalar üzerine fermanlar düzenlenmiştir. İşte idari, mali, cezai ve değişik hukuk alanlarında, çeşitli zamanlarda, padişahın emir ve fermanlarının, şeyhülislâmından alınan fetvalara dayanılarak yapılan hukuki düzenlemelere “kanunnâme” denmiştir. Kanunnâmeler genel nitelikte olabileceği gibi (Fatih ve Kanuni Kanunnâmeleri) sadece belirli bölgeleri (Girit Kanunnâmesi) kapsayanları da olmuştur. Düzenlenen kanunnâmelerde görülen aksaklıklar “adâletnâmeler”le ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır (Akgündüz ve Öztürk, 1999: 376-377; Akgündüz, 2002: 23-25).

Diğer kanunlar, mevcut hukuki boşlukları gidermek amacıyla hazırlanırken adâletnâmeler, önceden mevcut olan kanun ve şeriat hükümlerine uymak ve uygulamakla görevli olanların bu hükümleri ya eksik uygulamaları ya da hiç uygulamamalarından dolayı halka zulmetmelerini önlemek için merkezi otorite olan padişah tarafından bu hükümlerin uygulanmasına dikkat etmeleri ve aksine hareket edenlerinde cezalandırılacaklarını belirten yazılı emirler çıkartarak, ülkedeki bütün yerlere göndermişlerdir. Bu yazılı emirlere adâleti temin edici özelliğinden dolayı adâletnâme denmiştir (Akgündüz, 2002: 34; Akgündüz, 1990: 99).

Başka adlar altında ilan edilen bazı vesikaları da adâletnâme olarak saymak gerekir. Çünkü adâletnâmelerde halkın zulme karşı korunacağı amacı açık bir şekilde belirtilmesi gibi, ilan edilen diğer vesikalarda da bu ruhun olması bu belgelerin de adâletnâme sayılabileceğini göstermektedir (İnalçık, 2005: 121).

Ayrıca bazı adâletnâmeler sicile kaydedilerek, bir kanun gibi kendisiyle amel edilmesi emrini taşıyan çeşitleri de bulunmaktadır. Osmanlı Devleti’nde padişahın iradesi aslında bir kanun hükmündedir. Fakat bugün nasıl kanun koyucu organ durumundaki meclislerin her çıkardığı karar, maddi anlamda, gerçekte kanun olmayıp, bazen sadece

şekil yönünden kanun “şekli kanun” ise, padişahın da her irade beyanı her zaman gerçek anlamda bir kanun veya hukuk kuralı olmamıştır. Padişahın bazı şeylerin yapılmasını istemesi şüphesiz bir kanun veya hukuk kuralı mahiyetini taşımamaktadır. Adâletnameler’in bazılarında, herkes için geçerli olmak “genellik” vasfı ile “süresizlik”, “benzer bütün olaylarda yeni bir düzenlemeye kadar geçerli olma” vasfı bulunmamaktadır (Akpınar, 1999: 204-206).

Adâletnameler muhteva bakımından kanunların teyidi niteliğini taşımakla beraber, bazen yeni kanunları da ihtiva etmiştir. Genel mahiyette emirler olmaları, onları kanunlara çok yaklaştırmıştır. Vergi tahsilinde yapılan yolsuzluklar, salmalar, kadıların yaptıkları suiistimaller ve angaryalar halk ile yönetici zümre arasında sürekli olarak tartışma konusu olmuş, özellikle XVI. yüzyıldan itibaren bu gibi sorunlar devlet için genel bir huzursuzluğun, adalet ve yönetim sisteminde yaşanan bozulmanın habercisi olmuştur.

İnalçık bu konuda, dikkatli bir sınırlama yapmakta ve adâletnâmeler kanun niteliğindedir gibi bir ifade kullanmayıp, sicile kaydedilsin ve buna göre hareket edilsin diye emredilen adâletnâmelerden (4-14 Aralık 1595; 18-28 Mayıs 1540; 18 Temmuz 1596 tarihli Adâletnâmeler) bahsetmektedir (İnalçık, 2005: 120-121).

Hukuki yönden adâletnâmelerin mahiyeti ile ilgili daha açık nitelemelere bir hukuk tarihçisi olan Ahmet Mumcu adâletnâmeler konusunu, İnalçık’ın araştırmasına dayanarak kısaca ele almış, adâletnâmeleri, “kanun gücünde, kanun mahiyetinde olduğundan ilgili herkesi bağlayıcı genel hükümler” şeklinde yorumlamıştır (1976: 84).

2.6.4. Adâletnâmelerin Özellikleri

Çeşitli dönemlerde ilân edilen adâletnameler, ele aldıkları konular bakımından farklılık gösterse de amaç hep “memleketin düzen içersinde olması, işlerin adâlet ve doğruluk çerçevesi içersinde yürütülmesi, halkın rahat ettirilmesi, bozulan düzenin tekrar eski haline getirilmesi” olmuştur (Özkaya, 1974: 452-453).

Adâletnâmelerin özellikleri hakkında farklı çalışmalarda ortak bir takım özelliklerden bahsedilmiştir (İnalçık, 1965: 56-63, 86; İnalçık, 2005: 120-125; Faroqhi, 2003: 291; Özkaya, 1974: 452-460; İslâm Ansiklopedisi, 1991: 346). Yapılan bu çalışmaları ve

tezde incelenen farklı dönemlere ait olan Adâletnâmeleri dikkate alarak, Adâletnâmelerin genel olarak şu özellikleri bulunmaktadır;

- Padişahın doğrudan doğruya verdiği bir emir olan adâletnâmeler, bir hükmün bütün rükünlerini (unsurlarını) taşımakta ve dış şekil bakımından da öteki hükümlerden her hangi bir farkı bulunmamaktadır. Bu özellik adâletnâmelerin, yönetimdeki yolsuzlukların önlenmesi amacıyla çıkarılmış genel bir belge olması niteliğinden kaynaklanmaktadır.
- Adâletnâmelerde de her hükmün en önemli ayırt edici ögesi olan “buyurdum ki” formülü ile emir kısmına girilerek, halkın şikâyetleri ile ya da padişahın bizzat yaptırmış olduğu denetimlerle ortaya çıkan sorunların, suiistimallerin ve zulümlerin yasaklandığı ve bir daha yapılmaması gerektiği bildirilirdi.
- Adâletnâmeler, umumi mahiyettedir yani genel bir nitelik taşımaktadırlar. Genel adâletnâmeler (4-14 Aralık 1595; 18-28 Mayıs 1540 tarihli Adâletnâmeler) bütün reyayı, yani Müslüman ve ehl-i kitap olan, vergi veren bütün halkı koruma gayesini gütmektedir. Bir bölge halkı için çıkarılan adâletnâmeler olduğu gibi (Kasım 1596 tarihli Adâletnâme) bir zümre için de adâlet hükmü (15 Mart 1516 tarihli Adâletnâme) verilmiştir. Bu sonuncu halde yalnız o zümreye ait imtiyaz ve muaflıkların korunması söz konusu oluyorsa, bu gibi adâlet hükümleri (18 Temmuz 1596 tarihli Adâletnâme) daha ziyade bir berat veya bir beratın kuvvetlendirilip, sağlaştırılması niteliğini taşımaktadır.
- Adâletnâmelerde yöneticilere sürekli olarak halka adâletli davranmaları ve zulmetmemeleri gerektiği hususu üzerinde durulmuştur (Hz. Ömer’in Adâletnâmesi).
- Bir adâletnâmenin yayınlanması için suiistimallerin yaygın bir hâl alması durumunda, suiistimalleri veya yolsuzlukları önleme gereğinden dolayı ilan edilebileceği gibi, Padişahın kapısına veya doğrudan doğruya şahsına, aynı nitelikte birçok şikâyetler yapılmış veya topluca şikâyetçiler gelmesinden dolayı da (4-14 Aralık 1595 tarihli Adâletnâme) adâletnâme ilan edilmiştir.

- Bazı adâletnâmelerde halka, şikâyet dilekçelerini yazarken nelere dikkat etmeleri gerektiği üzerinde durulmuştur (17 Mayıs 1565 Tarihli Adâletnâme).
- Tahta çıkan bir Padişah da yeni ve âdil bir saltanat dönemi açmak istediğini göstermek için genel nitelikte bir adâletnâme çıkartabilirdi (4-14 Aralık 1595 tarihli Adâletnâme). Adâletnâme geleneğinin bir devamı olarak hazırlanan Tanzimat Fermanı'nda tahta yeni çıkan Sultan Abdülmecit tarafından ilân edilmiştir.
- Adâletnâmede, halkı zulme karşı koruma gayesi daima açık bir şekilde belirtilmiştir. Hatta yöneticilerin içinde buldukları kaçınılmaz durumlar ve zaruretler dikkate alınmamış, bu zaruretleri kabul eden başka hükümler çıkarılmıştır. Buna ait bir örnek olarak reayanın sipahiler için yapmaya mecbur olduğu yükümlülükleri gösteren (Aralık 1648; 30 Eylül 1609 tarihli Adâletnâmeler) adâletnâmelerde ayrıca, halkın da doğrulukla hareket etmesi ve kanunun tanıdığı hizmetleri yerine getirmesi istenmektedir.
- III. Murad'ın 1591' de yayınladığı ve III. Mehmed'in 1596'da yayınladığı adâletnâmelerde halka, ehl-i örf'ün yani yöneticilerin sebep oldukları veya olacakları haksızlıklara ve suiistimallere karşı direnebilecekleri ve bu direnmenin de bir hak olduğu vurgulanmıştır (Yücel, 1988: IX-X).
- Başka adlar altında ilan edilen ve/veya yayınlanan birtakım vesikaları da adâletnâme olarak kabul edilmesi gerekir. H. 947/ 18-28 Mayıs 1540 tarihli yasaknâme de adâletnâme niteliği taşımaktadır.
- Adâletnâmeler, berat gibi üçüncü şahıslara hitap edilmeyerek, verilen emrin bütün devlet bünyesinde, idarecilere hitap ettiği gibi, yalnız belli bir bölge idarecilerine de hitap eden adâletnâmeler de bulunmaktadır.
- Adâletnâmeler, hüküm ve siyaset sahibi yüksek idarecilere, yani Şeriat ve kanuna göre hüküm verme yetkisini taşıyan kadılara ve bedeni cezaları uygulama yetkisine sahip olan otorite sahiplerine (tuğ ve alem sahiplerine), beylerbeyi ve sancak beylerine (5 Mayıs 1637 tarihli Adâletnâme) hitaben yazılmıştır.

- Adâletnâmelerde, yöneticilerden doğrudan doğruya belli şeyleri yapmalarını istenmektedir. Verilen hükmün konusu bu otorite sahiplerinin yapmış oldukları veya yapılmasına göz yumdukları işlemlerdir
- Adâletnâmelerde yöneticilerin bizzat yapmalarını bile başkalarının yaptıkları ya da sebep oldukları zulümlerin ve haksızlıkların hesabı da sorulmaktadır. Zira bu zulümleri önlemek onların görevidir. Bundan dolayı yalnız bizzat zulüm işledikleri için değil, zulüm işlenmesine karşı görevlerini yapmadıkları veya eksik yaptıkları için de muhatap olmaktadır.
- Adâletnâme birtakım hak ve muafiyetleri teyit etmek ve korumak için yazılıp, ilan edilmiştir. Ancak bu muafiyetler, beratta olduğu gibi üçüncü şahıslar karşısında hükmü alana ait değil, tersine hükmü alana karşı üçüncü şahıslara aittir. Bu üçüncü şahıslar, kadı tarafından verilen adâletnâme suretini ellerine almaya ve ona göre hak ve muafiyet istemeğe yetkilidirler. Bu husus adâletnâmelerin sonunda çoğu zaman açıkça belirtilmiştir.
- Adâletnâmelerin halka duyurulması şarttır. Bunun için adâletnâmenin son tarafında kadılara ilan edilecek olan adâletnâmeyi halkı toplayıp önlerinde okunması ve içindekileri iyice anlatması emredilmiştir (4-14 Aralık 1595; 5 Mayıs 1637; Haziran 1560 tarihli Adâletnâmeler).
- Adâletnâmelere halkın eline geçmesini kolaylaştıran hükümler de konulmuştur. Kim olursa olsun bu vesikanın kadı sicilinden bir kopyasını isterse “bir kelimesinin dahi değiştirilmeden, yazılıp, imzalanarak isteyen kimseye verilmesi ve bu hizmetin karşılığında da hiçbir şey alınmaması gerektiği” emri eklenmiştir. Genel olarak adâletnâmeler, burada olduğu gibi ilân emri taşıyan vesikalardır. Ayrıca sicile kaydedilerek, bir kanun gibi kendisiyle amel edilmesi emrini taşıyan adâletnâmeler de (4-14 Aralık 1595; 18-28 Mayıs 1540; 18 Temmuz 1596 tarihli Adâletnâmeler) bulunmaktadır.
- Sadece kadıya verilen emirle yetinen adâlet hükümleri vardır ki (Haziran 1560 tarihli Adâletnâme) bunlar başka vesikalar grubuna da girmesi mümkündür (30 Eylül 1609; 18-28 Mayıs 1540 tarihli Adâletnâmeler). Bu tür adâletnâmelerde, teyit, teşvik ve tehdit kısmı özellikle uzun ve şiddetli bedeni

cezaları ihtiva eder:

- Adâletnâmedeki emirlerin mutlak surette yerine getirilmesini isteyen Padişah, vermiş olduğu hükümlerin uygulanıp uygulanmadığını, haksız yere veya fazla vergi alınması, zulüm gibi uygulamaların devam edip etmediğini kontrol etmek için gizli teftiş yapacağını ve bu yolla da yöneticilerin denetleneceği bildirmişlerdir (5 Mayıs 1637 Tarihli Adâletnâme). 4-14 Aralık 1595 tarihli Adâletnâme’de “Her yere güvenilir elemanlarımdan gönderip gizlice teftiş edilecektir” denmektedir.
- Adâletnâmelerde hakkında yapılacak olan gizli denetimler sonucunda hükümlere uymayan yöneticilerin özür ve bahanelerinin asla kabul edilmeyeceği, ellerindeki hak ve yetkilerinin almakla kalınmayıp ağır cezalara çarptırılacakları da belirtilmiştir (17 Mayıs 1565 Tarihli Adâletnâme, 5 Mayıs 1637 tarihli Adâletnâme, 18-28 Mayıs 1540 tarihli Adâletnâme). Sultan I. Selim tarafından 15 Mart 1516 tarihinde çıkarılan adaletnâme, Sırbistan yöresindeki düzeni tanzim etmiştir. Bu adaletnâme Semendere sancağındaki reayanın şikâyetleri üzerine (kanuna aykırı olarak sancak beyleri ve voyvodalarının salma yapıp arpa, buğday, bal, yağ, koyun vb. alması üzerine yerli halk padişahın kapısına adam göndererek şikâyet etmiştir) buraya gönderilmiş olan ulemadan Nureddin Sarıgürz (Kiriz?)’ün yaptığı teftiş sonucunda çıkarılmıştır (Oğuzoğlu, 2005: 54).
- Ancak Özkaya, adâletnâmelerde geçen ceza tehditlerinin hangi cezalar olduğunun ve nasıl uygulanacağını tam olarak belirtilmemiş olduğunu (şiddetli, ağır cezalar olarak genel ifadelerle bahsedilmekte ancak görevden alınma cezası açıkça belirtilmemiştir) ve bunların sözde kalan cezalar olduğunu belirtmiştir (1974: 449, 455, 457, 458, 460, 462, 464, 469, 471, 474,).
- Aslında kanunların teyidi niteliğini taşıyan adâletnâmeler, bazen yeni kanun koyarken bazen de mevcut kanunları uyulmadığı ve onları hatırlatmak için tekrar etmektedir (15 Mart 1516; 14 Şubat 1537 tarihli Adâletnâme). Genel mahiyette emirler olması onları kanunlara çok yaklaştırır. Ancak bu genel

emirler, idare ve idareciler hakkında olup kamu hukukunu ilgilendirmektedir.

- Adâletnâmelerde yapılan bazı yolsuzlukların ne şekilde yapıldığı da açıkça belirtilmiştir. 4-14 Aralık 1595 tarihli Adâletnâme’de “Vezirler, Beylerbeyileri ve voyvodaları ve Sancakbeyleri ve subaşları ile emlak ve evkaf görevlileri ve köy zabitleri sürekli olarak on beş atlı ile il üzerine çıktıkları ve kendi keyifleri için halktan bedava yem ve yiyecek aldıkları, sığır, koyun-kuzu ve tavuklarını zorla aldıkları yahut “sen bunları nerden buldun-nasıl edindin” diye paralarını aldıkları, evlatlarını kendi hizmetinde kullanmak üzere aldıkları, halktan kimilerini kendi giyaplarında kefil yazdıkları gibi..” yolsuzlukların nasıl ve kimlerce yapıldığı belirtilmiştir.
- Bazı adâletnâmeler, önce bir bölgeye gönderilip daha sonra başka tarihte farklı bölgelerde gönderilmiştir. 30 Eylül 1609 Tarihli Adâletnâme’de olduğu gibi önce Rumeli Eyâletine gönderilen bu adâletnâme daha sonra Anadolu, Karaman, Batum, Erzurum, Canik, Bağdat, Halep Beylerbeyliklerine ve buralara bağlı Sancak beylikleri ve Kadıklarına yazılmıştır.
- XVIII. yüzyılda beylerbeylerinin, yazılan adâlet fermanlarının uygulanması ve memlekete huzur ve sükûnu sağlayabilmek için “adâlet buyrukları” yayınlamaya başlamışlardır. 5 Mart 1768’de Anadolu Valisi Ali Paşa tarafından yazılan buyruklarda bunların içerisinde en önemli olanlarından biridir (Ankara Şer’iyye Sicili 153, Vs. 172 ’den aktaran; Özkaya, 1974: 478-479). Adâletnâmede, “Ali Paşa, 23 Şubat 1768’ de hatt-ı hümayun ile yeniden Anadolu Valisi olduktan sonra, Ankara Mutasarrıfı ve diğer görevlilere bu adalet buyruklusunu yazma gereğini duymuştur. Ali Paşa, Ankara’daki kazalar ve etrafındaki yerlerde oturan yerli halkın işlerinin kanuna göre görülmesi ve refahları için Anadolu eyaletinin kendisine verildiğini anlattığı buyrukluda daha sonra, kimseye kanun dışı zulüm edilmemesini, bu konuda çok dikkatli davranılmasını istemiştir.”
- Bazı adâletnâmeler hangi tarihi şartlar altında yayınlandığı hakkında bilgiler vermektedir. 1740 yılında yayınlanan adâletnâmede, bu fermanın yazılmadan

önce yapılan (1736-1739) Avusturya ve Rusya savaşları ile bundan önce yapılan İran savaşlarının Osmanlı Devleti'nin maddi yönden büyük sıkıntılara sokmuş olduğundan dolayı halktan sık sık vergi toplanmak zorunda kalındığı, tekâlif-i şakka türünden vergiler daha çok alınır olduğundan bahsedilmiştir. Bundan dolayı dirlikte ilgisi olmayan taşrada oturan bazı kişilerin sık sık vergi ödemek zorunda kaldıkları, bundan kurtulabilmek için de İstanbul'a gelip yerleşmeleri ve neticesinde İstanbul'da yiyecek sıkıntısı baş göstermesi gibi konulara değinilmiştir (Isparta Şer'iyye Sicili 173, s. 55'den aktaran; Özkaya, 1974: 459-460).

- 1740 yılında yazılan bu adâletnâmede ayrıca önceki yüzyıllarda yazılan adâletnâmelerinden farklı olarak göç sorunu üzerinde de durulmuştur. Yapılan savaşlarının neticesinde Osmanlı Devleti'nin maddi yönden zarar görmesi ve sonucunda da halkdan daha fazla veya kanuna aykırı olarak vergi toplanması ile başlayan ev göçlerine değinilmiştir. 1764 yılına ait adâletnâmede de ev göçleri üzerinde durulmuştur. Adâletnâmede “Eskiye göre zulmün kalkmış olması sebebiyle ziraat ve tarımı bırakıp, yerini-yurdunu terketmiş olan reyanın artık yurtlarına geri dönüp, ziraatla uğraşmaları gerekirken, bir süreden beri kasaba ve köylerde olan halkın da bir bahane bularak yurtlarını terkedip, İstanbul'a ve diğer yerlere gelmelerinden” yakınılmaktadır.
- 1783 yılında Eylül ayı ortalarına ait adâletnâmede, eskiden görülmeyen yahut fark edilmeyen diğer bir suiistimal türü olan malzeme tedarikinden kaynaklanan suiistimallere değinilmiştir. 1789 Şubat ortalarında yazılan adalet emri tamamıyla malzeme tayininde olan suiistimalleri anlatmaktadır (Özkaya, 1974: 486). Malzeme temin edilmesi konusunda en çok yapılan suiistimal, istenilen malzemenin fiyatının olduğundan yüksek gösterme veya tespit edilen fiyatın bir katını da halkın üzerine yükleyip, zorla fukaradan almak şeklinde yapılmıştır. Eklenen akçeyi kadı, şehir kethüdası ve mübaşir aralarında paylaştıkları yayınlanan bu adâletnâmelerden anlaşılmalıdır. Ayrıca bu suiistimal, araba, at, deve, katır ve diğer malzemelerin tedarikinde görev alan şahısın bunları istenilenlerden iki misli fazla toplayarak devlete

eksik göndermesi şeklinde de olmuştur.

Tablo 1. XVI. ve XVII. Yüzyıla Ait Adâletnâmeler

	İLÂN TARİHİ	İLÂN EDİLEN YER/BÖLGE	İLÂN NEDENLERİ	ADÂLETNAMELERİN KONUSU
1	15 Mart 1516	Eflâklara	Halkın şikâyetleri üzerine yapılan teftiş neticesinde yazılmıştır.	Devlet görevlilerinin, halkı çeşitli zulüm, baskı ve korku ile yıldırarak kanunlara aykırı, zorla arpa, buğday, yağ ve koyun alınmasından dolayı halkın şikâyeti üzerine yapılan teftiş (denetim) sonucunda yazılmıştır. Şer'i hükümlere ve kanunlara aykırı hareket edilmemesi ve kimseye zulüm edilmeyip, korku verilmemesi üzerinde durulmuştur.
2	17 Mayıs 1565	Karaman Vilayetine, Kayseri Beyi ve Sancağa bağlı Kadılara	Halkın şikâyetleri üzerine yazılmıştır	Devlet görevlilerinin ve halktan kudretli kimselerin; fukara kızlarını, velilerinin rızası olmadan, zorla istedikleriyle evlendirdikleri, evli olanların ise eşlerinden boşatıp istediklerine nikâhladıkları, bazı kimselerin bu işleri kendilerine meslek edinmesi ve davaların para ile satın alınarak; yalancı ve zoraki şahitle ve çeşitli oyunlarla fukaranın hakkının gaspına yol açması üzerine yazılmıştır.
3	4-14 Aralık 1595	Anadolu Beylerbeyine	Genel emir ve hükümlere uygun hareket edilmesi üzerine yazılmıştır	Tahta yeni çıkmış olan III. Mehmet'e ait olan adâletnâmede, Müslim-gayrimüslim bütün halkın huzur ve mutluluk içinde yaşamaları için devlet yöneticilerinin uyması gerekenler sayılmış ve hiç kimseye zulüm ve baskı yapılmaması emredilmiştir.
4	5 Mayıs 1637	Vilayetlerdeki kadılara, yeniçeri kumandanlarının a ve iş erlerine	Halkın şikâyetleri üzerine yazılmıştır	Devlet görevlilerine, Allah'ın bir emaneti olarak görülen halka karşı adâletli, şefkatli ve merhametli davranmaları gerektiğini ve toplum içerisindeki her kişinin mutlu ve müreffeh olmaları için bu ferman yayınlanmıştır.
5	18-28 Mayıs 1540	Bütün Sancakbeyleri ve Kadılara	Halkın şikâyetleri üzerine yazılmıştır	Devlet görevlilerine, halkı koruyup onların emniyet ve güven içerisinde olmalarını sağlama ve kanunnamelere uygun olarak hareket etmeleri gerektiği üzerine yayınlanmıştır

Tablo 1'in devamı

6	Haziran sonları 1560	Semendire Sancağına Ait Adâletnâme	Genel emir ve hükümlere uygun hareket edilmesi üzerine yazılmıştır	Devlet görevlilerinden kim olursa olsun Müslim-gayrimüslim hiç fark etmeksizin hiç kimseden hukuka ve sicil kayıtlarına aykırı bir şey alınmaması ve alanlarında derhal bildirilmesi gerektiği üzerine yazılmıştır.
7	18 Temmuz 1596	Rumeli'deki Sancak Beyleri ve Kadılarına Hüküm	Varna sakinlerinden Nikite, İstimat ve Kostantin adlı zımnilerin şikâyeti üzerine yazılmıştır.	Üzerlerine takdir olunan zahire ve bahar koyunlarını İstanbul'a getirip teslim ettikleri ve bütün vergilerden muaf oldukları halde Devlet görevlilerince çeşitli vergiler istenmesi üzerine yazılmıştır.
8	Kasım Sonları 1596	Revan	Halkın şikâyetleri üzerine yazılmıştır	Revan ve çevre yörelerde sipahiler, yeniçeri, cebeci, topçu, kapucu, beylerbeyi ve sancakbeyi ve subaşları adına bazı eşkıyaların türediği, halka zulüm ve baskı yaptıkları, halktan haksız yere vergiler aldıkları için bu kişilerin derhal cezalandırılmalarını emreden fermanıdır.
9	30 Eylül 1609	Rumeli'deki Sancak Beyleri ve Kadılarına Hüküm	Halkın şikâyetleri üzerine yazılmıştır	Devlet görevlilerine, halkı koruyup onların emniyet ve güven içerisinde olmalarını sağlamaları gerektiği, haksız vergilerin toplanmaması, gereğinden fazla kişiyle köylere gidilmemesi ve kanunnamelere uygun olarak hareket etmeleri gerektiği üzerine yayınlanmıştır
10	Tarihi Belli Değil	Anadolu'daki Sancak Beyleri ve Kadılarına Hüküm	Genel emir ve hükümlere uygun hareket edilmesi üzerine yazılmıştır	30 Eylül 1609 tarihli adâletnâmede geçen hükümlerin Anadolu'daki Sancak Beyleri ve Kadılarına da gönderilmesidir.
11	XVII. Asır		Yeniçerilerin şikâyetleri üzerine yazılmıştır	Yeniçerilerden kanuna aykırı öşür alınmamasıyla ilgili Adalet hükmüdür
12	Aralık 1648	Anadolu Beylerbeyileri ve Kadılarına Hüküm	Sipahilerin şikâyetleri üzerine yazılmıştır	Halkın sipahilere ait bazı hizmetleri yapmaktan kaçınmaları üzerine hangi hizmetleri yapmak mecburiyetinde bulduklarına açıklamak üzere ilan edilen adâletnâmedir.

Tablo 1'in devamı

13	XVII. Asır		Halkın şikâyetleri üzerine yazılmıştır	Tımarlı Sipahilerin Halktan Kanuna Aykırı Yollarla Aldıkları Şeylerin Yasaklanması Hakkında
14	XVII. Asır ikinci yarısı		Halkın şikâyetleri üzerine yazılmıştır	Naiplerin köylerde dolaşarak reayadan kanuna aykırı aldıkları şeylerin yasaklanmasına dair Adalet Hükümüdür
15	1-10 Aralık 1521	Karasu-Yenicesi Kadısına Hüküm	Halkın şikâyetleri üzerine yazılmıştır	Naiplerin ve kâtiplerin kanun dışında ve emirlere aykırı olarak, fazladan bir şey almamaları gerektiğini bildiren adâletnâmedir.
16	Tarihi Belli Değil	Üsküp	Halkın şikâyetleri üzerine yazılmıştır	Voyvodaların yaptıkları suiistimale ilgili olarak ilân edilen adâletnâmedir.
17	14 Şubat 1537	Bağdat vilayetine ve ona bağlı olan yerlere	Genel emir ve hükümlere uygun hareket edilmesi üzerine yazılmıştır	Bağdat vilayeti ve çevre yerlerde ortaya çıkan bidatleri ve zulümleri tamamıyla kaldırıldığını, bundan sonra, o vilayetin halkından kimse şeriat ve kanun hükümlerine aykırı eziyet, zulüm, baskı ve haksızlık yapılmayacağını, devlet görevlilerin işi savsaklamaması ve başkasına havale etmemesini gerektiğini bildiren hükümdür.
18	Tarihi Belli Değil	Menteşe Sancağı Kanunnamesi/ Adâletnâmesi	Genel emir ve hükümlere uygun hareket edilmesi üzerine yazılmıştır	Menteşe Sancağının yeniden düzenlenmesi ve kanunların uygulanmasından doğan suiistimallerin ve haksızlıkların kaldırılması amacıyla yazılan adâletnâmedir.
19	Tarihi Belli Değil	Saruhan (Manisa) Sancağı Kanunnâmesi/ Adâletnâmesi	Genel emir ve hükümlere uygun hareket edilmesi üzerine yazılmıştır	Saruhan (Manisa) Sancağının yeniden düzenlenmesi, Sancak ve çevre yerlerdeki eşkiya-kabadayı-yol kesenlerin cezalandırılması gerektiği ve kanunların uygulanmasından doğan suiistimallerin ve haksızlıkların kaldırılması amacıyla ilân edilen adâletnâmedir.

BÖLÜM 3: KLASİK DÖNEM SONRASI YAZILAN ADÂLETNÂMELER VE TANZİMAT DÖNEMİNDE YÖNETENLERİN DENETLENMESİ İÇİN KURULAN YENİ MEKANİZMALAR

Adâletnâmeler, XVII ve XVIII. yüzyıllarda da yazılmaya devam edilmiştir. Osmanlı devlet yönetiminde XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan bozulma ile birlikte, paşaların, âyanların ve diğer görevlilerin yaptıkları zulümler, haksızlıklar ve soygunlar daha da artmış, İstanbul'a devamlı olarak halkın şikâyetini yansıtan dilekçeler gönderilmiştir. Ancak elinde yeterli kuvveti olmayan hükümet için, Anadolu'da ve Rumeli'de iyice kuvvetlenmiş paşaları ve yerli hanedanları cezalandırmak pek de kolay olmamıştır.

Devlet, artan şikâyet dilekçelerine çözüm için bu dönemde de “adâletnâmeler” veya “adâlet fermanları” ilan ederek, gerek merkezi otoriteye karşı gelen paşaları, yerli hanedanları ve memurları gerek gözlerini korkutarak, gerekse onları okşayıcı sözlerle suiistimallerden vazgeçirmek yollarına başvurmuştur.

Bu bölümde klasik dönem sonrası Osmanlı yönetim yapısında yaşanan bozulma ile birlikte eski düzene tekrar dönebilmek için yapılan ıslahat çalışmalarına ve yaygın bir hal almış olan yönetici sınıfın sebep oldukları haksızlıkları engellyebilmek için XVIII. yüzyılda yayınlanan adâletnâmeler incelenmiştir. Daha sonra Tanzimat dönemi anlatılarak bir adâletnâme olarak Tanzimat Fermanı incelenmiş ve Tanzimat dönemi ve sonrasında yönetenlerin denetlenmesi için kurulan yeni mekanizmalar anlatılmıştır.

3.1. Klasik Dönem Sonrası Osmanlı Yönetim Yapısında Yaşanan Bozulma

Osmanlı Devleti altı asır koruduğu köklü bir yönetim sistemine sahip olmuş ve çeşitli dinlere mensup insanların, yirmiyi aşkın etnik grubun asırlarca bir arada yaşadığı güçlü bir devlet olarak yaşamıştır. Bunun arkasında adli, mali, askeri ve siyasi gücün yanında, devlet kurumlarının sağlamlığı ve zamana göre mükemmel olması yatmaktadır. Ancak devletin zamanla askeri, siyasi ve mali bakımdan güç kaybetmesine paralel olarak sosyal alanda da çözülme başlamış, adli sistem de bundan nasibini almakta

gecikmemiştir. Klasik devirde uzun yıllar çok iyi işleyen yargı fonksiyonu ve adliye teşkilatı, devletin bütün unsurlarındaki bozulmayla birlikte zayıflamış, çözülmeye başlamıştır (Eryılmaz, 2002: 340; Ekinci, 2002: 772; Mumcu, 1994a: 8-10).

Klasik dönemde yöneticiler sadece, yönetilenlerin yaşam güvenliğini, adaleti, can ve mal güvenliğini sağlamak ve gözetmek zorunda olmuş buna karşın yönetilen de yönetime karşı vergi vermek ve bazı durumlarda bedeni hizmet ile görevlerini yerine getirmek durumunda kalmıştır. Temel sorun ise bu dengenin bozulmaması, bunun ölçüsünden sapılmaması ve insaf çerçevesini geçmemesi olmuştur (Ortaylı, 2000a: 11).

3.1.1. XVI. ve XVII. Yüzyılda Devlet Adamlarınca Sunulan Layiha ve Siyasetnâmeler Işığında Osmanlı Devleti'nin Genel Durumu

Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bunalımlı bir devreye girmiş, aksamaya-bozulmaya başlayan yönetim sisteminde ıslahat yapma ihtiyacı hissetmiş ve bu amaçla bazı girişimlerde bulunmuştur (Eryılmaz, 2006: 12). XVII. yüzyıl ortalarından itibaren hızlı bir gerileme evresine giren Osmanlı Devleti'nde reformlar çağına geçişin ilk adımları I. Abdülhamit ile atılmıştır. Daha sonra III. Selim ve özellikle II. Mahmut dönemlerinde oldukça büyük bir hız alan reformlarla çeşitli kurumlar üzerinde durulmuştur (Mumcu, 1985a: 45).

Osmanlı Devleti, gerek coğrafi alan ve siyasi otorite, gerekse iktisadi zenginlikler bakımından, gücünün zirvesine Kanuni Sultan Süleyman döneminde ulaşmasına rağmen aynı dönem içerisinde duraklama ve gerilemenin de tohumları atılmıştır¹. Fatih döneminde başlayan iktisadi, idari, ilmi ve sosyal gelişmeler Kanuni'ye kadar kademeli bir şekilde sürmüştür. Kanuni döneminde ulemanın gayretlerine rağmen, gelişmenin getirdiği imkânların da etkisiyle, devlet yönetiminde bir takım gevşeme ve bozulma belirtileri kendini göstermeye başlamıştır.

¹ Miri arazinin, timar ve zeamet topraklarının nedimlere ve akrabalara vakıf, arpalık ve mülk şeklinde tahsis edilmesi; iltizamın icadı (Osmanlı tarihinde, miri hâsılatı artırmak için iltizâm usulünü başlatan kişi Rüstem Paşa'dır), lüks ve gösteriş içerisinde yaşamaya başlanması, gelir-gider dengesinin bozulması hep Kanuni dönemine rastlayan değişme ve gelişmelerdir. Asker sayılarındaki artış, sosyal zorlamalar, rüşvet gibi faktörler, merkezi, ücretli ve sürekli bir askeri kuruluş olan Yeniçeri Ocağı'nı zayıflatmıştır. Rüşvetin sosyal bir yara olarak yönetimin her kademesine yaygın bir uygulama haline gelmesi 17. yüzyıl Osmanlı tarihinin önemli kaynaklarından olan Koçi Bey Risalesi'nde de dile getirilmiş, devlet yönetiminin rüşvet yüzünden çektiği sıkıntılar anlatılmıştır (Eryılmaz, 2006: 25-28).

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devlette başlayan bunalım, siyasi, sosyal, iktisadi ve askeri alanlarda etkisini göstermiştir (Atik, 2000: 32). XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti kuruluş ve yükseliş dönemlerindeki gibi sağlıklı ve düzenli yaşantısını kaybetmiştir. Bu yüzyılda devletin önemli makamlarının para karşılığında satılması daha da yaygın bir hale gelirken, makamları elde edebilmek için ödenen yüksek ücretleri daha fazlasıyla toplayabilmek için halk baskı altına alınmış, ağır vergiler ödemek zorunda kalan halkın gücü gittikçe zayıflamış, halk gerek yöneticilerin sebep oldukları zulümden gerek eşkıya zulmünden dolayı buldukları yerleri terk ederek büyük şehirlere doğru göç etmeye başlamıştır (Eryılmaz, 2006: 24, 30; Özkaya, 1974: 459-461).

Devletin bu kötü durumundan kurtulabilmesi için dönemin aydınları tarafından hem teorik hem de pratik olarak padişahlara, vezirlere ve ilgili devlet adamlarına layihalar ve siyasetnâmeler sunulmuş, devlette yaşanan siyasi, sosyal, iktisadi ve askeri problemler ortaya koyulmaya ve ilgililer uyarılmaya çalışılmıştır (Atik, 2000: 31).

Osmanlı aydınları ve devlet adamlarının hazırlamış oldukları siyasetnâme, nasihatnâme, risale ve layiha türü eserlerde, devletin çöküş sürecine girdiğini iki ana temele dayandırarak açıklamışlardır. Bunlar klasik adalet dairesinden sapma ve İbn-i Haldun'un Mukaddime'sindeki devletlerin zaman içerisinde ömürlerini tamamlayacakları tezidir¹.

Kanuni'nin veziri Lütü Paşa, vezirlere rehberlik etmek, devlet adamlarına yardımcı olmak ve devlet düzeninde meydana gelen bozuklukları anlatmak için Âsafnâme² isimli bir eser kaleme almıştır. Lütü Paşa, eserin başında kendi hayatını anlattıktan sonra vezirlerde bulunması gereken niteliklerini sayarak, vezirlerin yetkilerini ve padişah ile devlet adamlarının halka nasıl davranması gerektiğini anlatarak, kara ve deniz seferlerinin önemini ve bu seferlere nasıl hazırlanılması gerektiğini, hazinenin önemini,

¹ “Devletin kuruluş çağı fedailik ve hamiyet ve kahramanlık devresi olduğu için tekâmüle doğru yürüme çağıdır. Servet kazanılmış olduğu için ikinci devre rahatlığa ve tekellüflü hayatın âdet ve itiyatlarına ve israflarına dalma çağıdır. Üçüncü devre tekellüflü hayatın itiyat ve icaplarına dalmanın bir sonucu olarak yorulma, yıpranma ve ihtiyarlama çağıdır. İhtiyarlık bir kere çöktükten sonra ondan kurtuluş yoktur.”(İbni Haldun, 1990: XIV.)

² Daha geniş bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu (1991), **Lütü Paşa Âsafnâmesi** (Yeni Bir Metin Denemesi), Prof. Dr.Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul, s.49-120.

reayanın korunmasını, seyyîd ve şerifler gibi imtiyazlı zümrelerin durumunu anlatmıştır (Afyoncu, 2009: 123).

Kitâb-ı Müstetâb, Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'il- Mü'minin ile Hırzû'l- Mülûk, 17. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı devlet düzenini yansıtmaları açısından önemli eserlerdir.

Müellifi belli olmayan ve III. Murad'a sunulan Hırzû'l-Mülûk, devlet teşkilatındaki uygulamaları konu edinen ve klasik düzene aykırı işlemlerden şikâyet eden bir kitaptır. Kendi gözlem ve deneyimlerine de yer veren müellif, Sokollu Mehmed Paşa'ya şiddetle karşıdır. Sekiz bölüm olarak hazırlanan kitabın birinci bölümünde padişahın, ikinci bölümünde vezirlerin, üçüncü bölümünde beylerbeyilerin, dördüncü bölümünde ise ulemâ, şeyh ve seyyidlerin durumu ele alınmıştır (Afyoncu, 2009: 125).

Kitâb-ı Müstetâb'ın kendisinden sonra gelen Koçi Bey'e ve hatta Kâtib Çelebi'ye kaynaklık etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu eserde devlet düzenine ilişkin olarak yapılan değerlendirmelerde, eski siyaset geleneğinin izleri vardır. Kitabın ismi bilinmeyen müellifi, özellikle dönemin kadı sicillerindeki kayıtlarla doğrulanan birçok sorunu teorik olarak teşhis etmiş durumdadır (Oğuzoğlu, 2005: 52-53).

“Padişahın kudreti askersiz, asker parasız, para ve hazine reâyâsız olamaz, reâyâ ise ancak adalet sayesinde vergi ödeyebilir. Osmanlı devlet düzeninin ve eski kanunların bozulmasının esas sebebi, padişah otoritesinin zayıflama ve parçalanmasıdır. Eskiden, padişah otoritesini sadece vezir-i azam icra ederdi. Fakat şimdi, onun adına doğrudan doğruya emirler verilmeye başlanmıştır. Sorumsuz kimseler bu otoriteyi kendi şahsi çıkarlarına alet etmişlerdir. Rüşvet alarak, memuriyetleri ve devlet gelirlerini bağışlamaya başlamışlardır. Otoritenin zayıflamasında, padişahların devlet işlerine kayıtsızlığı da büyük rol oynamıştır. Bu zayıflık ise, eyaletlerdeki kargaşanın başlıca sebebidir. Buralarda artık padişah fermanına eskisi gibi aldırın yoktur. Kapıkullarının tahakkümü yüzünden eyaletlerin yöneticileri görev yapamaz hale gelmişlerdir” (Yücel, 1988, XXI).

Kitâb-ı Müstetâb yazarı gözlemlerini adalet dairesine göre ifade etmiştir. Ona göre devlet yönetimindeki sorunlar; “eski kanunlara uyulmama, adaletsizlik, hazinedeki açıklar, askeri düzenin bozulması, rüşvetin yaygınlaşması, liyakatsiz yöneticilerin iş başına gelmesi” gibi konular etrafında toplayarak incelemiştir (Eryılmaz, 2007: 34).

Muhtemelen 1620’de hazırlanıp, dönemin hükümdarı II. Osman’a sunulan Kitâb-ı Müstetâb’da adaletin önemi, rüşvetin zararları, hazinenin durumu, acemi oğlanlar ocağı, yeniçerilerin sayısındaki artışın sebepleri, tımar sistemi ve ordunun sefere çıkmasındaki aksaklıklar anlatılmaktadır. Müellif, bozulmanın ilk emarelerinin Kanuni devrinde ortaya çıkmakla beraber devlet düzenindeki asıl aksamının III. Murad döneminde başladığını söyler. III. Murad döneminden itibaren adalet ihmal edilmiş, yöneticiler birbirine düşmüş, tımarlar hak etmeyenlere verilmiş ve idareciler kendi çıkarlarının peşine düştükleri için devlet düzeninde “bozulma” ortaya çıkmıştır. Bozulmanın en önemli sebebi hükümdar otoritesinin zayıflaması ve parçalanmasıdır. Devlet düzenindeki bozuklukların düzeltilmesinin yolu ise “padişah otoritesinin tesisi, kul ve tımar sistemleri ile kanun düzeninin yeniden kurulması” ile olacağı belirtilmiştir (Afyoncu, 2009: 126-127).

XVII. yüzyılın ilk yarısında Görice’li Koçi Mustafa Bey-Koçi Bey (D?- 1650), Osmanlı Devlet müesseselerinin çöküşünü açıklayan düşüncelerini, Sultan IV. Murad’a ve Sultan İbrahim’e birer risale halinde sunmuştur. Sultan IV. Murad’a sunduğu risalede, Osmanlı devlet yönetimindeki bozulmanın ve sorunların artmış olduğu, iç ve dış sıkıntıların en üst noktaya ulaştığı bir dönemde yazılmıştır. Bu risale, gerçekten, Osmanlı müesseselerinin neden bozulmuş olduklarını, objektif bir görüşle ortaya koymakta, hükümdarlık makamı bile eleştirilmektedir. Bununla beraber, risalede devletin temel kanunu olan şeriat ile ilgili herhangi bir tenkit veya değişiklik tavsiyesi yapılmamıştır. Sultan İbrahim’e sunduğu eserde ise devlet teşkilatını tanıtip, hükümdarın devleti nasıl yöneteceğini anlatmaktadır. Koçi Bey, yeni tedbirler veya yeni kanunlar yerine, bozuk düzen gösteren kanunların eski hale getirilmesini çözüm yolu olarak göstermiştir (Kara, 1964: 585; Afyoncu, 2009: 127).

Osmanlı devletinin bu dönemiyle ilgili olarak yazılan diğer bir eser Kâtip Çelebi (1608-1656) tarafından, 1652-1653 yıllarında yazılan “Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar” (Düstûr el-Amel li-Islâh el-Halel) adlı, “reaya, asker ve hazine” olarak üç bölümden oluşan Osmanlı kamu yönetiminin sorunlarını ve bu sorunlara karşı alınabilecek tedbirleri anlatan kitapçığıdır (Eryılmaz, 2007: 36).

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Defterdar Sarı Mehmet Paşa’nın (D?-1717) Sultan III. Ahmed’e sunduğu “Nasâiyih’ül-vüzera v’el-ümerâ” veya “Kitab-ı Güldeste” lâyihası

Koçi Bey risalesinden, plân bakımından farklı olmakla beraber, göstermiş olduğu çözüm yolları olarak diğer eserlerle hemen hemen aynıdır. Dokuz bölümden oluşan eser, ele alınan konular itibariyle “yöneticiler, reaya, asker ve hazine” olarak dört ana başlık altında toplamak mümkündür. Sarı Mehmet Paşa’nın risalesinde de, Osmanlı müesseselerinde yaşanan bozulmanın ana nedeni olarak disiplinsizliği göstermiş ve bunun kaldırılması için gerekli tedbirler belirtilerek müesseselerin eski hallerine döndürülmesini tavsiye etmiş, halka zulmedilmemesini ve bunun için de her türlü gayretin gösterilmesi vurgulamıştır (Karal, 1964: 585; Eryılmaz, 2007: 38; Karal, 1999b: 16-17).

Koçi Bey, Kâtip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmet Paşa’nın tavsiyeleri doğrultusunda alınan disiplin tedbirlerinden de köklü bir sonuç alınamayınca, Osmanlı devlet adamlarından bazıları gözlerini Batıya çevirmek gereğini ve zorunluluğunu duymuşlardır.

Kanuni’nin ölümünden sonra tahta geçen II. Selim ve III. Murat dönemlerinde ve sonrasında ki göreve gelen devlet adamlarının gösteriş ve lüks içerisinde yaşama istekleri, liyakatsiz yöneticilerin göreve gelmesi, adam kayırma, rüşvet alıp verme gibi haller giderek artmış, Kanun-ı kadim denilen devletin temelini oluşturan ilke ve esaslara uyulmamış ve çağın gereksinimlerine uyum sağlayabilmek için gerekli olan yeniden yapılanma gerçekleştirilememiştir. Yönetimde yaşanan gevşeme ve bozulma, iktisadi ve sosyal alanı da etkilemiş, İstanbul taşradan, taşra da İstanbul’dan kopmuş, devlet kendi yöneticileri üzerinde otorite sağlayamaz duruma düşmüştür. Bu durum III. Mehmed döneminde de devam etmiştir. Osmanlı aydınları ve devlet adamlarının hazırlamış oldukları siyasetnâme, nasihatnâme, risale ve layiha türü eserlerle¹ ilgililer uyarılmak istenirken, padişahlar da fermanlar ve adâletnâmeler ilan ettirerek tedbirler alamaya başlamıştır. O dönem içinde çöküşün sebebinin liyakatsiz kişilerin yönetime getirilmesi, rüşvetin yayılması, ilmiye sınıfındaki bozulmalar, devlet yöneticileri ve memurlarının, halka yapmış oldukları zulüm ve baskılar olduğu kabul edilmiştir (Atik, 2000: 32; Eryılmaz, 2006: 31-33; Savaş, 1999: 89).

¹ Bu dönem içerisinde bunalıma çözüm bulmak için ulema tarafından yazılan risaleler içerisinde II. Osman’a yazılan yazarı belli olmayan “Kitab-ı Mütetâb”, Koçi Bey tarafından IV. Murad’a sunulan “Koçi Bey Risalesi” ve Kâtip Çelebi tarafından yazılan “Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar” adlı eserler yer almaktadır (Eryılmaz, 2006: 33).

Dönemin aydınları ve devlet adamlarınca hazırlanan siyasetnâme, nasihatnâme, risale ve layiha türü eserlerle, padişahlarca ilân edilen adâletnâmelerde değindikleri yöneten-yönetilen sorunları ortakır. Bu eserlerde yer alan düşünce ve çözüm önerilerinde adâletnâmelerde yer alan hususlar genel olarak ifade edilerek, yöneticilerin halka adaletli davranmaları gerektiği görüşü her zaman tekrarlanmıştır.

3.1.2. XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Genel Yapısı

Uzun süren savaşlar ve neticesinde toprak kayıplarının yaşanmaya başlanmasıyla birlikte XVIII. yüzyılda kuruluş ve yükselme dönemlerinde sağlam temellere dayalı olan devlet otoritesi ve kurumları zayıflamaya başlamış, merkezi idarenin gücünün Anadolu ve Rumeli'de hissedilir derecede azalırken, özellikle Anadolu eyaletlerinde, sancak, kaza, kasaba ve köylerinde yol kesme, soygun, rüşvet, iltimas ve yöneticilerin sebep oldukları yolsuzluklar yaygın bir hale gelmiştir. XVIII. yüzyılda bu tip hareketler, şehirlerden köylere kadar, aşiretler ve kabileler de dâhil, her yerde görüldüğünden dolayı halk büyük bir tedirginlik içerisinde girmiştir. Devlet memurlarına hazineden maaş ve görev masrafı ödenmediği için, gerek İstanbul'dan görev yerlerine giderken geçtikleri yerlerin halkından aldıkları paralar, gerekse atandıkları görev yerlerine yerleştikten sonra yönetim bölgelerine bağlı olan ve hatta hiç ilgileri bulunmayan yerlere, ya kendileri çıkararak yahut bölükbaşlarını göndererek yaptıkları devirler, reayanın fakir düşmesine ve perişan olmasına sebep olmuştur. Şikâyetlerden dolayı merkezden yollanan çok sayıda mübaşirlerin yaptığı ve çoğu kere de gereksiz olan teftişler bir işe yaramadığı gibi şikâyet konusu davaları da çözememiştir. Bu tür olaylar da halkın daha da çok soyulmasına neden olmuştur. Paşalar, âyanlar ve kapılarında levend (bir çeşit kara ve deniz askerlerini ifade eder) besleyen diğer vilâyet yöneticileri, kendi güvenliklerini ve güçlerini artırmak için, kapılarındaki levendlerin sayılarını artırmışlar ve neticesinde oluşan bu kalabalığın maaşı, bakımı ve beslenmesi önemli bir sorun haline gelmiştir. Bu sorunun çözümü için paşalar, âyanlar ve kapılarında levend besleyen diğer yöneticiler, halkı daha çok salma ödemeye zorlamışlardır¹. Bu tür olaylardan dolayı reaya tarafından, çekilen sıkıntıları anlatmak için İstanbul'a ardı

¹ Yöneticiler ve mütegalibeler, köy hayatından bıkan ve yerini yurdunu terk eden bu çift bozanlar sayesinde kapılarına adam bulmakta ve soygunlarını geliştirmekte güçlük çekmemişler, bunları beslemek ve kendi gelirlerini artırmak için de sık sık "devirler" düzenlemişlerdir (Özkaya, 1974: 445).

arkası kesilmeyen şikâyet dilekçeleri gönderilmiştir (Özkaya, 1974: 445; Özkaya, 1985: 6; Özkaya, 2008: 12).

Uzun süren savaşlar, genel iktisadi durumun kötüye gitmesi, dış ticaretin giderek Osmanlı Devletinin aleyhine seyretmesi, taşradaki âyan-eşraf zümrelerinin birbirleriyle çekişmeleri ile yaylak-kışlak hayatını sürdüren aşiretlerin çıkardığı problemler, güvenliği en önemli idari mesele haline getirmişti. Bazı miri mukataaların malikâne olarak tevcih (çevrilmesi) edilmesi, taşrada âyanların güç kazanmasına, merkezin taşradaki etkisinin zayıflamasına, devlet gelirlerinin azalmasına sebep olduğundan genel iktisadi durumun da kötüye gitmesine neden olmaktadır (Kaya, 2006: 240-241).

Bu savaşların ateşli silahlarla yapıyor olması atıyla ve klasik silahlarıyla mevsimlik savaşan tımarlı askerleri demode hale getirmişti. Merkezi Osmanlı yönetimini temsil eden genellikle devşirme kökenli ümera halka yabancılaşmaya başlamıştı. Bu yüzden Celali ayaklanmaları ve Suhte (medreseli) isyanları gibi bir dizi olay Osmanlı taşrasını etkilemeye başlamış, ekonomik sıkıntılar yüzünden yerini-yurdunu terk edenlerin sebep olduğu huzursuzluklar ile savaştan kaçan askerlerin eşkıyalık hareketlerine girişmeleri, Anadolu'da ve Rumeli'de yaşayan halkın mal ve can güvenliğini tehlikeye attığından yoğun şikâyetlere neden olmuştur (Oğuzoğlu, 2005: 59).

3.2. XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adâletnâmeler

Bu devirde halkı soymak yönünden “ehl-i şer’in¹, ehl-i örf²’ten bir farkı da kalmamıştır. Kadılarına ve öteki mahkeme hizmetlilerine hazinece ayrıca bir ödeme yapılmayıp, mahkeme harçları ve aidatlarla geçinmek zorunda bırakılmalarından başka, bir yerde kadı olarak görevde bulunabilmenin süresi ancak iki yıl olduğu için, bunlar bu kısa zaman içerisinde kendilerine servet edinmeye çalışır hâle gelmişlerdir. Çünkü kadılar, başka bir kadılığa tayin için yeniden sıraya girme ve büyük bir ihtimalle senelerce mülazemette (maaşsız ve aylıksız olarak) bekleme zorunluluğu bulunmaktaydı. XVIII. yüzyılda kadılar, yerlerine naip yollama olanağına da sahip olmalarıyla birlikte, çoğu kez gönderildikleri kadılığa gitmeyip, yerlerine naip gönderir olmuşlardır. Kadı'nın yerine giden bu naipler, hem kendi kazançlarını hem de vekili olduğu kadı'nın gelirini

¹ Ehl-i şer (İlmiye sınıfı, ya da Ulema), Osmanlı Devletinde hukukçularının, medrese hocalarının, yüksek ilim ve fıkıh âlimlerinin, kadıların, müftülerin oluşturduğu sınıftır (Yeğin ve Diğerleri, 1990: 1022; <http://tr.wikipedia.org>).

² Ehl-i örf (Örfi Yöneticiler): Valiler, mütesellimler, Voyvoda, Şehir Kethüdalığı, Subaşılar vb .

kazanmak zorunda kalmıştır. Bu durumdan dolayı çoğu yeterli eğitim almamış, cahil olan naipler halkı soymaya başlamışlar; kadılar ise, zengin olmak için uydurma adlarla para toplamaya başlamışlardır. Kadılar ayrıca paşa ve âyanlar ile anlaşarak vergi defterlerinde bulunmayan birçok akçeyi de deftere yazmışlardır. Reyanın perişanlığına sebep olan bu gibi yolsuzluklarla devlet uzun süre mücadele etmiş, fakat bir türlü bu sorunları önleyememiştir (Özkaya, 1974: 446).

Devletin, olağanüstü zamanlarda reyadan aldığı “avarız-ı divâniye” gibi, beylerbeyleri ve sancakbeyleri de olağanüstü ihtiyaçları için “salma” adı altında kanunsuz vergiler toplayabiliyor olmaları nedeniyle, daha XVI. yüzyılda bu devlet yöneticileri ve görevlileri atlı gruplar halinde köyden köye giderek zorla para, koyun, davar, tavuk ve diğer hayvanları alır olmuşlardır. Bu tip şeyleri vermeyenlere ise dayak atmak gibi kanunsuz cezalar uygulamışlardır. Selâmlık, aylık, cerime adı ile aydan aya her köye salgun salıp para toplamışlardır (İnalçık, 2005: 52; İnalçık, 1965: 70-71). Bu tür olaylar XVIII. yüzyılda artarak devam etmiştir.

XVIII. yüzyıla ait adâletnâmelerde¹ önceki dönemde yazılmış olan adâletnâmelerdeki gibi giriş bölümünde, yazı nereye, hangi kola² yazılmış ise, oradaki görevlilere hitap edildikten sonra, devlet görevlilerinin halkı koruması, halkın mesut, kendi halinde yerli yerinde oturarak kendi işiyle “kesb-ü kâr ve hârsı ile” meşgul olmasının temin edilmesi hususları yer almıştır.

3.3. XVIII. Yüzyıl Adâletnâmelerinde Görülen Yenilikler

XVIII. yüzyıla ait adâletnâmelerde, eskiden görülmeyen yahut fark edilmeyen bazı konulara da değinilmiştir. Bu dönem içinde dikkat çeken ve klasik dönem adâletnâmelerine göre yeni bir uygulama, XVIII. yüzyılda beylerbeylerinin de, yazılan bu adâlet fermanlarının uygulanmasını ve memlekette huzur ve sükûnu sağlamak için bizzat “adâlet buyrultuları” yayınlamış olmalarıdır.

¹ XVIII. yüzyıla ait adâletnâmeler daha önce Yücel Özkaya tarafından 1974 yılında Belleten dergisinde “XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adâletnâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu” adlı makalesinde yayımlanmıştır.

² Osmanlı Devleti tarafından İstanbul merkez olmak üzere Anadolu istikametinde sağ, sol ve orta kol olarak üç ana yol tespit edilmiştir. Sol kol Ladik- Niksar- Şarki Karahisar-Aşkale- Erzurum istikametinde ilerlemektedir.

Bu dönemde yazılan adâletnâmelerde “adâlet emri”, “adâlet için sâdır olan hatt-ı hümâyûn sureti”, “adâlet fermanının sureti”, “adalet fermanı”, “adalet için olan emr-i hümâyûn”, “adâlet-i mutazamım emr-i âlişândır”, “adalet-i mutazamım emr-i âlidir”, “sûret-i adâletnâme-i hümâyûn” ibareleri, bazı adâlet fermanlarının üstünde bizzat Padişahın hatt-ı hümâyûnları göze çarpmaktadır.

XVIII. yüzyıl adâletnâmelerinde, önceki yüzyıllarda yazılan adâletnâmelerinden farklı olarak göç sorunu üzerinde de durulmuştur. Bu yüzyıla ait adâletnâmelerde, her ne kadar toprağın sahibi devlet olsa da, artık kişi mülkiyetinin fiilen yaygınlaştığı, özel kişilere ait çiftliklerin durmadan arttığı da açıkça görülmektedir. Çiftlik sayısının artmasında en çok faizin etkisi olduğu da bu belgelerden anlaşılmaktadır. Bu yüzyılda vergisini zorlukla ödeyebilen, geçimini ise temin edemeyecek durumda olan köylüler, faizle para veren tefecilere borçlanmışlar ve borçlarını ödeyemeyince, yerlerini borçlandıkları bu kişilere devretmişlerdir. Böylece, yersiz-yurtsuz kalan reaya geleceğini ve geçimini başka yere göç etmekte bulmuş, bu da tarım gelirini azalmasına, vergilerin düşmesine, kısacası devletin zarara uğramasına sebep olmuştur (Özkaya, 1974: 446-447).

XVIII. yüzyıla ait adâletnâmelerde, eskiden görülmeyen yahut fark edilmeyen diğer bir suiistimal de malzeme tedarikinde kaynaklanan suiistimallere değinilmiştir. Bu suiistimal, araba, at, deve, katır ve diğer malzemelerin tedarikinde görev alan kişi yada kişilerin bunları istenilenlerden iki misli fazla toplayarak devlete eksik göndermesi şeklinde olmuştur. Çeşitli araç ve gereçlerin temininde görevli olanların yaptıkları suiistimallerden başka, kadı, naip ve diğer görevliler de aralarında anlaşarak bu malzemenin toplanması esnasında ve toplanmasından sonra kazanç sağlama yoluna da gitmişlerdir. Bu, hem devlet gelirinin azalmasına ve gerekli olan ihtiyaçların eksik olarak toplanmasına, dolayısıyla da savaşlarda sıkıntı çekilmesine neden olurken, fazla malzeme toplanması halkın perişanlığına da sebep olmuştur (Özkaya, 1974: 449).

Özkaya'nın incelediği bu adâletnâmelerde, paşalardan başka, ehl-i şer mensupları ve âyanların da cezalandırılacakları ve bu cezalandırma şekillerinin neler olduğu da açıklanmıştır. Adâletnâmelerde belirtildiği üzere, suiistimale devam ettikleri takdirde devlet memurları ilk plânda hemen görevlerinden alınacakları bildirilmiştir. Devlet görevlilerinin bizzat yolsuzluklara teşebbüs etmeyip buna göz yumsalar ve/veya

yapanları korusalar bile aynı cezaya çarptırılacakları belirtilmiştir. Çünkü çoğu kez devlet görevlileri yapılan suiistimale bir kazanç elde etmek karşılığında göz yummuşlardır (Özkaya, 1974: 449-450).

3.4. Yazılış Nedenlerine Göre XVIII. Yüzyıla Ait Adâletnâmeler

XVIII. yüzyıla ait olan adâletnâmelerde padişah, daha çok ehl-i şer ve ehl-i örf mensuplarının, kanunnamelerde mevcut olmayan, sonradan ortaya çıkan tekâlif-i şakka ile diğer kanunsuz vergileri almamaları, kapısız levendler ve diğer eşkıyaların yakalanması, halkın bunlardan korunması hususlarına değinmişlerdir.

Bu yüzyılda paşaların çok sayıda levend besler olmaları nedeniyle tekâlif-i şakka türünden vergilerin artmasına ve sık sık toplanır olmasına sebep olmuştur. Her ne kadar bütün XVIII. yüzyıl adâletnâmelerinde “tekâlif-i şakka” türünden vergilerin kaldırılması konusunda ısrarla durulsa da, bu tip kanunsuz vergilerin alınması önlenememiştir¹.

Ayrıca, çoğu kez bunları alanların cezalandırılması sözde kalmış veya cezalarının uygulanması mümkün olmamıştır. Bu da devlet idaresinin ve otoritesinin, XVI. yüzyıla göre, çok daha zayıflamış olmasından ve paşaların, âyanların levendler sayesinde çok fazla kuvvetlenmiş olmalarından ileri gelmektedir². Bu yüzyılın adâletnâmelerinde de levend sorunu büyük bir yer işgal etmiştir. XVIII. yüzyılda artık salgın adı pek kullanılmayarak onun yerine daha çok “devir” adı kullanılmıştır.

Rumeli ve Anadolu’da, tekâlif-i şakka türünden vergilerin alınmaması adâlet fermanlarında yazıla geldiğine göre, bu vergilerin her iki tarafta da toplandığını göstermektedir. “Tüfenkciyan akçesi, kaftan akçesi, zahire akçesi, şerbet akçesi, peşkeş, devir, konak akçesi, selâmiye, nal akçesi, bayrak akçesi, öşr-i diyet, kapı harcı, post akçesi, matarağı akçesi, çizme baha, yemlik, tavuk baha, konak ve göcek akçesi, çubuk

¹ XVII. yüzyılda alınan tekâlif-i şakka türünden vergiler, XVIII. yüzyılda da alınmaya devam ettiği ve hattâ XIX. yüzyılda da alındığına göre, Padişahın gerek adaletnâme tarzındaki hatt-ı hümayûn, ferman, hüküm, emirleri, gerekse diğer yazıları tesirli olmuş sayılmaz. Yalnız devlet memurları değil, âyanlık peşinde koşanlar da “tekâlif-i şakka” türünden vergileri zorla alır olmuşlardır (Özkaya, 1974: 450).

² Paşalar ve âyanların emirlerinde, bu yüzyılda çok sayıda levend yahud devrin tabiri ile “saruca-sekban” bulunmaktaydı. Bu saruca ve sekbanlar, paşalar görevden alındığında boşta kalmakta ve “biz paşa sekbanıyuz” diyerek sanki o paşanın adına hareket ediyormuş gibi “devre” devam etmekte ve “tekâlif-i şakka türünden vergileri toplamaktaydılar. Paşalar ve âyanların, saruca ve sekbanların boşta kalmaları, kapılanacak (görevli olarak durabilecekleri, kalabilecekleri) bir kapı bulamadıkları takdirde dağlara çıkıp eşkıyalık yapmalarını da doğurduğundan, devlet saruca ve sekbanların kaldırılması için, XVIII. yüzyıl boyunca çeşitli tarihlerde fermanlar çıkarmıştır (Özkaya, 1974: 448-449).

akçesi, ağalık, kethüdalık” ve diğer adlar ile toplanan bu vergiler halkı hayatından bezdirmiştir. XVIII. yüzyılda devlet, tekâlif-i şakka toplanmasının sebebini araştırmış, sonucunda da paşaların gelirlerindeki azalmadan kaynaklandığı sonucuna varmıştır. Paşalara ait değerli hasların zengin kişilere verilmesi, mukataa gelirlerinin hanedan sahibi kimselerde toplanmasından dolayı paşaların gelirlerinin azaldığına karar verilerek, bundan böyle hasların paşalara verilmesi kararlaştırılmış ise de bu sözde kalmıştır (Özkaya, 1974: 450).

XVIII. yüzyıla ait adâletnâmeleri yazılış nedenlerine göre “ehl-i şer mensupları (ilmiye sınıfı) ile ilgili, ev göçleri ve levend-eşkıya sorunu ile ilgili, devlet görevlilerinin çeşitli suiistimalleri ile ilgili, âyanlık, mütegalibelik, menzil, mübaşir sorunlarıyla ilgili olarak sınıflandırılmıştır. Çalışmanın bundan sonraki kısmında, XVIII. yüzyıla ait olan adâletnâmeler daha önce Özkaya (1974: 445-491) tarafından yapılan bu sınıflandırmaya göre incelenecektir.

3.4.1. İlmiye Sınıfı İle İlgili Yazılan Adâletnâmeler

İlmiye sınıfı ile ilgili olarak yazılan adâletnameleri genel olarak iki kısımda toplayabiliriz. Bu döneme ait adâletnamelerini ilk kısmı yalnız ehl-i şer zümresini ilgilendirdiği halde, ikincisi genel nitelikte yazılan, yani, bütün memurları bu arada kadıları da hedef alan adâletnâmelere

Bu adâletnâmelerin bir kısmı doğrudan doğruya ilmiye sınıfı mensuplarına yazılan ve bunların yolsuzluk hareketlerini önlemeyi hedef tutan adâletnâmelerdir. İlmiye sınıfı ile ilgili yazılan ikinci kısım adâletnâmeler ise sadece ilmiye sınıfı değil aynı zamanda bütün devlet görevlilerine hitap eden, vali, mübaşir, âyan ve diğer yönetici ve memurların yaptıkları veya sebep oldukları yolsuzlukları, eşkıya sorununu ve ehl-i şer mensuplarının kanunsuz hareketlerini önlemek için yazılan genel nitelik taşıyan adâlet yazıdır. XVIII. yüzyılda ilmiye sınıfının bir üyesi olan kadıların yanında, diğer ilmiye sınıfının sebep oldukları yolsuzluklara değinen adâletnameler de mevcuttur (Özkaya, 1974: 454).

1713 yılı Mart ayının sonlarında yazılan adâlet fermanı, Anadolu'nun sol kolunun sonuna kadar olan yerlerdeki kadılara hitap etmektedir. Bu fermanın sol kolda (Ladik-Niksar- Şarki Karahisar-Aşkale- Erzurum) mevcut şehirler, kasabalar, çeşitli yollar ve

yerlerde zulüm ve bid'atın kalkması, adâletin sağlanması ve halkın refâhının sağlanması istenmektedir. Burada XVI. yüzyıldaki bid'atların bir kısmı XVIII. yüzyılda da mevcut olduğu görülmektedir. 1713 tarihli adâlet fermanında¹;

Halktan hiçbir şekilde İslâm kanunlarına aykırı hilâf-ı şer-i şerifi bir şey alınmaması, ayrıca kimseye de aldırılmayıp, reayaya ait davaların şer-i şerife göre uygulanması, bütün halkın refah içersinde yaşamasına çalışılması emredilmiştir. Bu emir hangi kazanın kadısına gelirse bir sureti mahkeme siciline işlenecek ve buna göre hareket edileceği belirtilmiştir. Arz ve ilâmlar, davaların doğruluğu hususunda belirli ve vasıflı kişilerin ihbar ve şahitliklerinden sonra edinilen fikre göre verilecek ve hakikat anlaşılmadıkça, İstanbul'a arz ve ilâmla kimse gönderilmeyeceği de ifade edilmiştir.

Bu fermanla sol kolda mevcut şehirler, kasabalar, çeşitli yollar ve yerlerde zulüm ve bid'atın kalkması, adâletin sağlanması ve halkın refâhının sağlanması istenmektedir.

Şer-i hükümlerin uygulanmasında ağır davranma ve kusur ve diğer sebeplerle hak iddia edenlerin davalarına doğruluk üzere bakılarak karar verileceği söylenmiştir. Aç gözlülük, kolay zengin olma, mal kazanmak isteği yahut rüşvet alma ya da aracılık ve rica sebebiyle, emrin aksine istek ve birbirine uymayan anlamda arzlar gönderildiği takdirde yahut yerinde "icrâyı şer-i şerif" olmadığı anlaşılır, kadıların ağır davranmalarından dolayı fukaranın hakkı geriye bırakılır veya uygulamada kadıların hatası olursa hiçbir şekilde özür ve cevapları dinlenmeyeceği, bu gibi işlemlere başvuran kadıların görevlerinden alınmaları ile kalınmayarak, ayrıca cezalandırılmaları yoluna da gidileceği bildirilmiştir.

Devlet adına kazalarda adâletin uygulayıcısı olarak görülen kadılara yazılan bu adâlet fermanından da, Anadolu'da adâlet mekanizmasının iyi yürümediği görülmektedir. Kadılar şer'i hükümlerin dışında karar vermekte, servet edinmek için çeşitli yolsuzluklara başvurmaktadırlar. Bu adâletnâmede, yolsuzluklara ve haksız ilâmlar vererek gelir artırma yoluna başvurulması halinde, kadılara bu tip hareketleri yapmaması için sert uyarılarda bulunulmakta ve durumun devam etmesi halinde görevlerinden alınacakları ve ayrıca cezalandırılacakları belirtilmiştir.

1783 senesinin Eylül ayı ortalarında yazılan adâlet fermanı; ehl-i şer'in kanunsuz hareketleri hakkında yazılmıştır². Fermanla;

Kadıların "mahsûl def-i" adıyla para almamaları bu fermanla da tekrarlanmış, bunun alınmaması için fetva gereğince çıkarılan fermanların mahkeme sicillerinde yazılı olduğu, bunların tersine hareket edilmemesi emredilmiştir. Zaman ve durum gereğince asker ve zahire toplamak, kadıların ve naipin mühim malların ordu ve diğer ihtiyaçlar için temin etmeleri kendi görevleri olmalarına rağmen, âyan ve kadıların aralarında anlaşmaları, kadıların bunların tamamlanması ve şevki gibi önemli işlere sebep olacak, asker ve zahire (yiyecek-hububat) affı ve bunların miktarının düşürülmesi için ilâmlar verdikleri, bunlarla

¹ Çankırı Şer'iyye Sicili 6, s. 143'den aktaran; Özkaya, 1974: 454-455.

² Trabzon Şer'iyye Sicili 1938/ 47, Fotokopi: 4'den aktaran; Özkaya, 1974: 456.

da yetinmeyerek “harc-ı ilâm” gibi ücretleri artırmak suretiyle kazanç temin etmek yoluna gittikleri bilindiği belirtilmiştir.

Gerek İstanbul’a gerek orduya yapılacak yiyecek ve diğer malzemelerin tedarikinde, âyan ve kadıların suiistimali bu dönemde oldukça fazla olduğu yazılan adâletnâmelerden anlaşılmaktadır. Âyan ve kadılar gerek kendi çıkarları için, gerekse halk gözünde daha itibarlı bir yer edinmek bakımından bu tip hareketleri tercih etmekte olup, bu şekildeki hareketlerinden dolayı buldukları yerlerde karışıklıklara sebep olmuşlardır. XVIII. yüzyıl boyunca âyanların, kadıların, naipinin suiistimalleri devam etmiştir.

Özkaya, bu döneme ait doğrudan doğruya ehl-i şer mensuplarına hitap eden adâlet yazılarının sayısı az olduğunu ancak ehl-i örf ve ehl-i şer mensuplarının yolsuzluklarını birlikte mütalâa eden adâlet yazılarının sayısının fazla olduğunu, özellikle XVIII. yüzyılın sonlarına doğru, kadı ve naipinin suiistimalleri ile ilgili yazıların çok arttığı ve “mahsul def-i” konusunda pek çok adâletnâme yazıldığını belirtmektedir (Özkaya, 1974: 455-456).

1796 yılı Temmuz ayı ortalarında, Anadolu’nun orta koluna yazılan adâletnâmede sırf intikam almak, bazı kişilere ceza verdirtebilmek için yalan söyleyerek uydurma davalar açmalarını engellemek ve görülen davadan dolayı dava ücretini de davalıdan değil davacıdan alınması ile ilgilidir ¹.

Rumeli ve Anadolu’da olan şehirlerin, kasabaların ve köylerinde olan bazı kişilerin kötülüklerini uygulatmak, intikam almak, bazı kişilere ceza verdirtebilmek için yalan söyleyerek dava gördürüp halkı rahatsız etmek yollarına başvurdukları ifade edilmiştir. İstanbul’a gelen bu kişiler yalnız kendi çıkarları için arzlar temin etmekte ve dilekçeler yazarak “divân-ı hümayûna” şikâyetlerde bulunmuşlardır. Bu kişilerin davalarını görmek için her kaza ve eyalet valisine ve hâkimine ferman yazılıp, mübaşirler yollanmıştır. Ne var ki bu çeşit uydurulmuş dava için çıkarılan fermanlar yerlerine ulaştığında davalının üzerinde kanunen bir şey olmadığı yapılan araştırma sonucu ortaya çıkmakta ve davanın uydurma olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden davalı aleyhine zarar verebilecek harekette bulunulmaması, giden mübaşirin mübaşir ücretini bu durumlarda davacıdan alması için fetva çıkarılmıştır.

Yukardaki adâletnâmede, süreklilik kazanan uydurma davaların engellenmesi amacıyla “bundan böyle aslı ve doğruluğu olmayan uydurma davaların ortaya atılmaması, dava duruşmasında davacının hakkı sabit olmayıp zarar vermek, rahatsız

¹ Kayseri Şer’iyye Sicili 173, s. 137 ve Sivas Şer’iyye Sicili 4, s. 148’den aktaran; Özkaya, 1974: 456-457.

etmek için dava açıldığı görülürse de, gerek İstanbul'a gidenlerin ve gerek vali, hâkim taraflarından tayin olunan mübaşirlerin mübaşir ücretlerini suçsuz davalıdan değil, davacıdan almaları ve bu hususlara uymayanların cezalandırılması cihetine gidilmesi" uygun görülmüştür.

1796 yılı Eylül ayının ortalarında yazılan¹, 1797 yılı Temmuz ayı ortalarında yazılan² ve 1798 yılı Aralık ayı ortalarında yazılan³ adâletnâmelerde de aynı durumlardan bahsedilerek gene "Osmanlı topraklarındaki şehir ve köylerde suiistimaller yüzünden halkın rahatının bozulduğu, bu yüzden haklı, haksız pek çok kişi şikâyet için İstanbul'a geldiği belirtilmiştir. Devlet kazalarda cürümlere ve günahlara cesaret edenlerin, yerlerinde uygunsuz hareketleri görülenlerin durumuna değinmekte ve arz-ı ilâmı gerektiren maddelerin hakkaniyet ve doğruluk esaslarına göre değerlendirilmesi, şikâyetlerin ve şahitlerin doğruluğu kesinleşmeden İstanbul'a arz ve ilâmla başvurmak için gelmemeleri hususlarına değinilmiştir. Haklı ve doğrulukla ilgili hususların, kadınlar ve naipler tarafından ortaya çıkarılması gerekirken, yakın ve uzak yerlerden İstanbul'a pek çok ilâm ve mahzarların geldiği, bu şikâyet dilekçelerinin çoğunun anlaşılmasız, kin güder tarzda düzenledikleri ifade edilmiştir (Özkaya, 1974: 457-458).

3.4.2. Ev Göçleri ve Levend-Eşkîya Sorunları ile İlgili Yazılan Adâletnâmeler

Osmanlı Devleti'nde, Anadolu ve Rumeli'ye doğrudan doğruya levend, ev göçleri ve eşkıyalıklar ile ilgili yazılan adâletnâmeler olduğu gibi, devlet görevlilerin suiistimalleri ile ilgili olarak yazılan adâletnâmelerde de bu konulardan söz edilmektedir. Özkaya, XVIII. yüzyıla ait adâletnâmeleri incelerken ev göçleri ile ilgili olan adâletnâmeler ile levend ve eşkıyalık konuları ile ilgili olan adâletnâmeleri ayrı ayrı incelemiş ve sadece bu konuları doğrudan hedef alınarak yazılmış olunan adâletnâmeleri ele almıştır.

Bu dönemde Osmanlı topraklarında yaşayan halk, devlet görevlilerinin aç gözlülüklerinden, kişisel servetlerini arttırma heveslerinden dolayı, kendilerinden ödeyemeyeceklerinden fazla mal ve vergi istenmesinden ve eşkıyaların zulmünden kurtulmak için yerini-yurdunu terk etmek zorunda kalmıştır. Eşkîyalar ve levendler büyük gruplar halinde, özellikle Anadolu'da kol gezmekte, halka çeşitli zulümler

¹ Sivas Şer'iyye Sicili 4, s. 133'den aktaran; Özkaya, 1974: 457.

² Kayseri Şer'iyye Sicili 174, s. 74'den aktaran; Özkaya, 1974: 457.

³ Kayseri Şer'iyye Sicili 174, s. 74'den aktaran; Özkaya, 1974: 457.

yapmaktaydılar. Bu yüzden devlet bu karışıklıkları önlemek için adâletnâmeler yayımlayarak halkın bozulan refahını yeniden temin etmeye çalışmıştır (Özkaya, 1974: 459).

3.4.2.1. Ev Göçleri İle İlgili Yazılan Adâletnâmeler

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti, artan ev göçlerini önleyebilmek, halkın bozulan refahını sağlayabilmek için pek çok adâletnâme ilan ettirmiştir.

Bunlardan 1740 yılında Anadolu'nun sağ koluna yazılan adâlet fermanında Osmanlı ülkesindeki şehirlerin güzel ve bayındır olmasına çalışılması, bunun için de herkesin gelirine ve kuvvetine göre vergi vermesinin gerektiği hatırlatılmaktadır ¹;

Birkaç seneden beri olagelen seferler sebebiyle gerek asker ve gerekse reaya, mal ve bedenen birçok zahmet ve sıkıntıya maruz kalmıştır. Bundan dolayı dirlikte ilgisi olmayan taşrada oturan bazı kişiler sık sık vergi ödemek zorunluluğunda kalmışlar, bundan kurtulabilmek için de İstanbul'a gelip yerleşmişlerdir. Bu yüzden İstanbul'da yiyecek sıkıntısı baş göstermiş, taşra eyaletlerinin durumu daha çok kötüleşmiş, pek çok şehir harap olmuş, vergileri ödemekte halk büyük zorluklar çekmiştir. Barışın yapılması ve savaşların tamamen bertaraf olması sebebiyle, artık şeriat hükümlerine aykırı ve fermansız olarak toplanmakta olan tekâlif-i şakka'nın bütün halkın üzerinden kalkması, zulüm ile kimsenin rahatsız edilmemesi, herkesin kendi kazancı ve kendi işi ile uğraşması istenmiştir. Anadolu ve Rumeli'nin üçer kollarına da yollanan 1740 tarihli bu adâletnâme-i hümayun ile valiler, hâkimler, zabıtlar ve âyanlara yukarıdaki hususlar açıklanmış ve "bilâ-emr-i şerif" ev göçü olmaması, vilâyet işini görmek için gelenlerin arz ve mahzar ile gelseler dahi, toplu halde gelmeyip, bir-iki adam göndererek mümkün mertebe az kişinin gelmesi için tedbir alınması istenmiştir. Bizzat kendi işlerini görmeye gelenlerin alaybeyi arzı, senedi, kadı'dan ilâmları, yani iş için geldiklerini gösterir belgelerle gelmeleri bildirilmiştir. İstanbul'a zahire ve eşya getiren tüccarlara ise her türlü kolaylıklar gösterileceği bildirilmiştir. Bu tedbirler alındığı ve uygulandığı takdirde taşranın bayındır olacağı, İstanbul'un da nüfusunun artmayacağı umulmuştur. Her adâlet fermanında tekrarlandığı üzere, bunda da kadı, naip, yeniçeri serdarları, mütesellimler, voyvodalar, mukataa ve vakıf zabıtları, kethüda yerleri ve âyân bu emirlerin aksine hareket ederse veya karşı gelirse haklarında gereken ceza verileceği bildirilmiştir.

Yukarıda özetlenen adâlet fermanı yazılmadan önce yapılan (1736-1739) Avusturya ve Rusya savaşları ile bundan önce yapılan İran savaşları Osmanlı Devleti'ni maddi yönden büyük sıkıntılara sokmuştur. Savaşlar nedeniyle halk sık sık vergi vermek zorunda kalmış, tekâlif-i şakka türünden vergiler daha çok alınır olmuştur. Devlet yapılan savaşlardan dolayı bunu o zamanlar için uygun karşılamış ancak barış zamanında sert tedbirler almaktan da geri kalmamıştır.

¹ Isparta Şer'iyye Sicili 173, s. 55'den aktaran; Özkaya, 1974: 459-460.

Halkın savaşlardan dolayı sık sık vergi ödemesinden dolayı fakir düşmesi ve çözüm olarak da İstanbul'a ve diğer büyük şehirlere göç etmeye başlaması nedeniyle, özellikle İstanbul'da nüfus artışının engellenebilmesi üzerinde durularak, taşradan yapılan göçler için o zaman geçerli olabilecek tedbirlerin alınması ile ev göçleri ve uygunsuz olarak toplanan tekâlif-i şakka türünden vergilerin savaştan sonra alınmaması için bu adâlet fermanın yazılmasına gerek duyulmuştur. Kadı, naip, yeniçeri serdarları, mütesellimler, voyvodalar, mukataa ve vakıf zabitleri, kethüda yerleri ve âyânların bu emirlere uygun hareket etmeleri gerektiği, aksi durumda kendilerine gereken cezaların verileceği bildirilmiştir (Özkaya, 1974: 460).

1764 yılının Ocak ayının sonlarında Anadolu'nun orta koluna yazılan adâletnâme özetinde eşkıyaların neden olduğu zulmün ve göçlerin önlenmesi konuları üzerinde durulmuştur¹.

Halkın korunması, levendlerin köy köy gezmemeleri, çeşitli bahanelerle halka zulüm edilmemesi, vezirler ve beylerbeylerinin hazeriyeler ve haslarına ve diğer gelirlerine kanaat etmeleri gerektiği ve bu konuda kusur edilmemesi istenmiştir. Eskiye göre zulmün kalkmış olması sebebiyle ziraat ve tarımı bırakıp, yerini-yurdunu terketmiş olan reayanın artık yurtlarına geri dönüp, ziraatla uğraşmaları gerekirken, bir süreden beri kasaba ve köylerde olan halkın da bir bahane bularak yurtlarını terkedip, İstanbul'a ve diğer yerlere gelmelerinden yakınılmaktadır. Bu yüzden araziler ziraatten yoksun olduğu gibi, geride kalan halka yüklenen vergi miktarı da artmıştır. Geride kalanlar bunu ödeyemez hale geldiklerinden yurtlarını bırakıp, kiminin İstanbul'a ve kiminin diğer yerlere gittiğinin yakinen bilindiği açıklanmakta, zulümlerin toptan kalkması gerektiği, bunun için çeşitli tarihlerde çıkarılan "tenbihat-ı hümayun"a uyulmadığından söz edilmektedir. Bundan sonra herkes kasabasından, köyünden kalkıp, diğer yerlere gelirse, eski yerlerine nakil ve iskân olunacakları, bundan böyle İstanbul ve diğer yerlere ev göçünün olmaması, kazanın kaza ahaliilerinden kimseyi dışarıya bırakmamaları için "nezr"e bağlanmaları ve birbirlerine kefil olmaları ve "hüccet-i şer'iyeye" düzenlenip bunun Baş Muhasebeye kayıt olunması için İstanbul'a gönderilmesi bir önlem olarak görülmüştür. Yerini terk edenler eski yerlerine gönderilecekler, her kaza halkı gücüne göre "nezr"e bağlanacak, birbirlerine kefil olacaklar ve böylece de memleketin düzeni sağlanacağı bildirilmiştir.

3.4.2.2. Levend ve Eşkıya Sorunu İle İlgili Yazılan Adâletnâmeler

Yerini yurdunu terk ederek büyük şehirlere, özellikle İstanbul'a yapılan göçlerin en önemli sebebi, halkın emniyetinin olmayışı, halkı eşkıyalardan kurtaracak bir gücün olmamasından veya bu gücün zamanında müdahale edememesinden kaynaklanmıştır.

Eşkıyalık yapanların eylemleri sadece eşkıyalık, yol kesicilik, hırsızlık suretiyle insanların mal ve servetlerini çalmakla sınırlı kalmamıştır. Ahalinin eşya ve

¹ Ankara Şer'iyeye Sicili 148, s. 243'den aktaran; Özkaya, 1974: 460-461.

hayvanlarını alarak ziraat ve ticaretlerini sekteye uğratmışlardır. Bunlardan öte hakarete bulunma, halkı çırılçıplak soyarak namuslarını kirletme, öldürme ve yaralama, hanelerini yakarak ailelerin dağılmasına neden olma gibi manevi anlamda bu olaylar devam etmiştir. Bireysel olan eşkıyalık hareketleri de bu anlamda toplumun güvenliğini tehdit etmekte, doğrudan devlete karşı olmaktan ziyade halka zulüm, adam yaralama, öldürme, hırsızlık ve yol kesme gibi eylemlerle sürmüştür (Kaya, 2006: 247-248). Devlet artan bu tip olayların önlenmesi için bu konuda sık sık adâletnâmeler yayınlamıştır.

1740 yılının Kasım ayı başlarında gene sağ koldaki görevlilere, eşkıyalık ile ilgili hususları kapsayan bir adâlet fermanı yazılmıştır¹. Fermanda uzun süren seferler sebebiyle Osmanlı topraklarında yaşayan vilâyet âyânı ve vilâyetin ileri gelenlerinin sefere yaptıkları yardımlar sebebiyle sıkıntı içinde kaldıkları açıklanmaktadır. Seferler son bulduğundan artık sükûn ve rahatlığın tekrar geri gelmesi, zulmün önlenmesi için “adâletnâme-i hümayûn” çıkarıldığı söylenmektedir. 1740 tarihini taşıyan bu adâlet fermanı savaş bittikten sonra bir kısmına ihtiyaç kalmadığı için serbest bırakılan, yani kapıdan çıkarılan levendlerin (kapısız levendlerin) sebep oldukları eşkıyalık konu edilmektedir. Eşkıyalık yapmaları sebebiyle suçlu tutulan kapısız levendlerin yakalanmaları, mal edinmek amacıyla olan kimselerin kapısız levendlerle anlaşp yolsuz hareketlere girişmemesini anlattığına göre, bu sıralarda böylesi hareketlerin çok yaygın bir hâl aldığı göstermektedir (Özkaya, 1974: 461-462).

Ferman, bu sıralarda kapılardan ayrılan bazı “başıboş levendât (kara ve deniz askeri) ve hademe”lerin her birinin başka bir yere gittiklerini, yahut eski yerlerine gidip kâr ve kazançlarıyla meşgul olmayıp, serserilik, eşkıyalık yoluna saptıkları, halka zarar verdikleri duyulduğundan, bu şekilde gezenlerin yakalanması, bunların reayaya zarar vermelerinin önüne geçilmesini istemektedir. Eğer bu kapısız levendler bir yerde toplu halde bulunuyorlarsa, üzerlerine hâkimler, zabıtlar, savaşa yarar ileri gelen kuvvetli kişilerin birleşip yürümleri gerekmektedir. Eğer herhangi bir kişiye mal edinmek amacıyla kötü muamele yapılırsa, bu alınan mal veya para hâkimlerin, zabıtların, âyanların mallarından zorla geri alındıktan başka, bu şekilde gevşeklik veya itaatsizlik gösterenler ağır cezalara çarptırılacaklardı.

Güvenliği tehdit eden eşkıyalık hareketlerinin önlenmesinde taşradaki idarecilerin merkezle işbirliği yapmaları, merkezi otorite tarafından istenen bir tutum olup gerekli hassasiyeti göstermeyen idareciler uyarılmaktaydı. Eşkıyalık hareketine kalkışanlara

¹ Konya Mevlâna Müzesi, Isparta Şer’iyye Sicili 173, s. 82’den aktaran; Özkaya, 1974: 461-462.

karşı silahlı müdahaleden önce bazen itaate çağrıldıkları, gelen cevabın olumlu veya olumsuz oluşuna göre de silahlı harekete geçilmekteydi (Kaya, 2006: 244).

1743 senesinin Eylül ayının ortalarında Sadrazam Çuhadarı İbrahim Ağa tarafından gönderilen adâletnâme sağ koldaki görevlilerin eşkıyaları yakalamalarını emretmektedir¹. 1745 yılı Temmuz ayının başlarında sol koldaki kadılar, naip, mütesellimler, kethüda yerleri, yeniçeri serdarları, has ve vakıf zabıtları, aşiret ve kabilelerinin boy beyleri, vilâyet ileri gelenleri “âyân-ı vilâyet”, iş erleri, kaza ve nahiye, köy kethüdalarına hitap edilerek, özellikle eşkıyaların ortadan kaldırılması, yolcuların rahat etmesi, böylece herkesin işi ve gücüyle uğraşması amacıyla bu adâletnâme yazılmıştır². 1746 senesinin Ocak ayının sonlarında yazılan adâlet fermanında eşkıyaların cezalandırılması ile ilgili aynı hususlar tekrarlanmıştır. 1747 Mart ayında, Anadolu Valisi Süleyman Paşa'nın yazdığı adâlet buyrulduzu gene eşkıyaların yakalanması ile ilgilidir. 1740 ile 1747 arasında eşkıyaların, özellikle kapısız eşkıyaların yakalanmalarını konu alan adâlet fermanları, İran ve Avusturya savaşlarından sonra sayısı çok artan ve Anadolu'nun her tarafında karışıklık yaratan bu kişilerin ortadan kalkmasını sağlayamadığı gibi, bu kişilerin halka karşı yaptıkları zulmünde artmasına neden olmuştur (Özkaya, 1974: 462-463).

1768 Mart ayının sonlarında Anadolu'nun orta koluna yazılan adâletnâmede genel olarak eşkıyalık hareketlerinin önlenmesi amacıyla ilân edilmiştir. Tabii ki, diğer adâletnâmelerde olduğu gibi, en başta halkın refahı ve rahatlığının sağlanması için çalışılması gerektiğine de değinilmiştir. 1774 Eylül ayının sonlarında yazılan ve Anadolu Beylerbeyini hedef tutan ve adâlet konularını içine alan “emr-i âli”de eşkıyanın ortadan kaldırılması konusu üzerinde durulmuştur. 1775 senesinin Aralık ayının sonlarında Anadolu Valisi, Kütahya Kadısı ve diğer görevlilere hitap eden adâlet fermanında, gene eşkıyalıklarla ilgili pek çok olay konu edilmiştir.

Özkaya tarafından incelenen bu fermanlar, Anadolu'da eşkıyaların yapmış olduğu zulüm hakkında geniş bir bilgi vermesi açısından önem arz etmektedir. O dönemin ifadesi ile “yaramaz, haramzade, haydut, kutta-i tarık” diye adlandırılan başıboş levendlerin, ziraat ile uğraşan halka verdikleri zarar çok büyük olmuştur. Sürekli olarak

¹ Ankara Şer'iyye Sicili 125, s. 264'den aktaran; Özkaya, 1974: 462.

² Afyon Müzesi, Afyon Şer'iyye Sicili 45, s. 229. ve Ankara Şer'iyye Sicili 127, s. 76 s. 41'den aktaran; Özkaya, 1974: 462.

halkı tedirgin ederek, ekserisi tarımla uğraşan halkın buldukları yerleri terk etmelerine ve büyük şehirlere göç etmelerine sebep olmuşlardır. Eşkîyalık eylemleri halkın huzurunu bozmakla kalmayıp devlete ait gelirlerin azalmasına ve madenlerin verimli olarak çıkarılmalarını da engellemekteydi (Kaya, 2006: 246; Özkaya, 1974: 465-466).

3.4.3. Devlet Görevlilerinin Suiistimalleri İle İlgili Adâletnâmeler

Ehl-i örf ve ehl-i şer mensuplarının yaptıkları çeşitli suiistimler ve zulümlerden dolayı halk yerini-yurdunu terk etmiş ve maruz kaldıkları bu zulümler ile ilgili olarak İstanbul'a pek çok dilekçe yollamışlardır. Reayayı en çok bıktıran ehl-i örf zümresinin (valiler, mutasarrıflar, kadılar, naip, menzil mübaşirleri, mütesellimler, voyvodalar ...) sık sık tekâlif-i şakka toplamaya çıkması, "ımdad-ı seferiye" ve "ımdad-ı hazeriye"yi gerekenden daha çok toplaması olmuştur (Özkaya, 1974: 470).

İmdad-ı Hazeriye vergisi, valilerin savaş olmayan yıllardaki giderlerinin bir kısmını karşılamak için ayrılan vergi türüdür. Halkın zaman içerisinde en çok yakınmaya başladığı, belirlenip toplanmasında kanun dışı uygulamaların yapıldığı vergilerin başında bu vergi gelmiştir. III. Selim ve II. Mahmut, vali ve mutasarrıflarına kendilerine ayrılan Hazeriye vergisini toplatırken yolsuzluk yaptırmamaları ve halka zulmetmeleri için sık sık adâletnâmeler ilân ettirmiştir. Yazılan bu adâletnâmelerde devlet görevlilerine bu tip hareketlere tevessül etmemeleri (başvurmamaları) özellikle duyurulmuş ancak istenilen düzenlemeyi hiçbir zaman yaptıramamışlardır. İmdad-ı Seferiye vergisi ise seferberlik ilân edilip, valilerden sefere katılmaları istenildiği zamanlarda, yapacakları olağanüstü giderleri karşılamak için istenilen ve toplanan vergidir. Sadece savaş dönemlerinde alınan bu verginin miktarı duruma göre merkezi otorite tarafından saptanmıştır. Ancak Hazeriye vergisinin toplanmasında olduğu gibi İmdad-ı Seferiye vergisinde de yolsuzluklar yapılmıştır (Çadircı, 1997: 146-147).

1714 yılı Eylül ayının ortalarında Anadolu'nun sol kolundaki görevlilere yazılan adâlet fermanı, ehl-i örf sınıfının yapmış oldukları suiistimleri ortaya koymaktadır. Fermana¹,

¹ Bolu Şer'iyye Sicili 42/844'den aktaran; Özkaya, 1974: 470-471.

Osmanlı ülkesinin her tarafındaki halkın, bu neşredilen fermanla sözü edilen adâlet ilkelerinin ışığı altında gözetilerek korunmaları istenmiştir. Fermanla vezirler, beylerbeyleri, sancak beyleri, mütesellimler, has voyvodaları ve ehl-i örf mensup diğer devlet memurları tarafından halkın hile yolu ile aldatılmaması, kaftan baha, zahire baha, nal baha, diğer zulüm ve bahanelerle kanun dışı vergiler yükleyerek, halkı rahatsız ettiklerinin devlet tarafından öğrenildiği, Padişahın bu tip hareketlere “rıżâyı hümayunu” olmadığı açıklanmıştır. Bu tip hareket edenler şiddetle cezalandırılacakları da adâletnâmede belirtilmiştir.

Anadolu’daki sipah-silahdar ile bölükân-ı erba yani, “sağ garipler, sol garipler/sağ ulûfeciler, sol ulûfeciler”e ait neferlerden birinin yakalanıp, getirilmesi gerektiğinde eski kanuna göre, yerlerindeki zabıtları olan kethüda yerleri bunu yapmakla görevli iken, kadılar, naipler, mütesellimler, voyvodalar, subaşılardan zabıtlarının haberi olmadan bunlar yakalanıp hapsedilmeye başlanmıştır. Bu durum, sipah ve silahdar ocakları zabıtları tarafından şikâyet olunmuştur. Bunun üzerine, 1722 Aralık ayı ortalarında, Anadolu’nun sağ koluna yazılan adâlet fermanında¹, eski kanunlarda olduğu gibi bu kişilerin zabıtları olan kethüda yerleri vasıtasıyla yakalanıp, hapsedilmeleri, dışarıdan kanunsuz olarak kimsenin bu işe karışmaması gerektiği konu edilmiştir(Özkaya, 1974: 471).

1740 Haziran ayı başlarında yazılan adâlet fermanında ise valilerin ve diğer görevlilerin yapmış oldukları suiistimallerden bahsedilmektedir. Valiler yukarıda bahsettiğimiz suiistimalleri yapmakta ve tekâlif-i şakka türünden vergileri topladıkları; kadı ve naiplerin “hüccet-i şeriyeden” verdikleri arzlar ve sicillere kaydolunan davalardan ve diğer işlerden, idare memurları, muhassıllar, has ve vakıf zabıtları, mütevelliler, câbiler, zeamet ve timar mütevellileri ellerine verilen beratlar ve “defatir-i hakaniye ve evamir-i aliyyede” bildirilenden fazla kolcu, yazıcı akçesi, sarrafiye, akçe başı, bedava yem-yiyecek ve diğer zulümlerle reayadan akçe aldıkları ve almaya devam ettikleri bu adâletnâmeden anlaşılmaktadır. Ferman bu tip suiistimalleri önlemek amacıyla taşınmaktadır. Kethüda yerleri, yeniçeri serdarları ve vilâyet ileri gelenleri de buyruklarda istenilen verginin salınmasında ve toplanmasında, herkesin tahammülüne göre, “marifet-i şer” ile “tevzii defter” edip, tekâlif-i şakka yüklememeleri gerektiği, kendileri, kadılar ve naiplerin çıkarları için çalışmayacakları bildirilmiştir (Özkaya, 1974: 471).

¹ Afyon Şer’iyye Sicili 38, s. 120’den aktaran; Özkaya, 1974: 471.

1740'dan sonra, Anadolu'dan tekâlif-i şakka'nın kalkması ve paşaların birçok usulsüz hareketlerini önlemek için, paşalara hitaben pek çok adâlet fermanı ve adâlet fermanlarının dışında diğer münferit fermanların yazılmasına devam edilmiştir. Bazı paşalar samimi olarak tekâlif-i şakka'nın toplanmamasını istemekte olduklarından yahut öyle görünmek mecburiyetinden dolayı bizzat kendileri “adâlet buyrukları” yazmak suretiyle “tekâlif-i şakka”nın toplanmaması gerektiğini eyaletlerine bağlı olan yerlere yazmışlardır. Örneğin, 28 Mart 1746'da Kütahya Valisinin, Kütahya'dan Sivas'a kadar olan yerlerdeki valilere yazdığı “adalet buyrukları”nda¹; bayrak, kurban, çavuş, gel-geç akçesi adıyla para alınmaması, toplanacak zahirelerin satın alınarak toplanması gerektiği, bu hususların halka bildirilmesi istenmiştir. Zahirelerin satın alınarak toplanması ile bu konuda yapılan suiistimalin önü kesilmek istenmiştir (Özkaya, 1974: 472).

1742 yılı Nisan ayı sonlarında yazılan “adâletnâme-i hümâyûn”da, Anadolu'nun orta kolunun sonuna kadar olan yerlerdeki beylerbeyleri, kadılar, naipler, menzil mübaşirleri, mütesellimler, voyvodalar, zabıtlar ve vilâyet ileri gelenlerine hitap olunmuştur. Bu fermana²,

Vilâyet valilerine tayin olunan imdâd-ı seferiyye ve imdad-ı hazeriyelerin toplanması, bunun dışında tekâlif-i şakka'nın toplanmaması üzerinde durulmuştur. Bundan sonra menziller konusuna geçilmiştir. Menziller de maliye tarafından tertip olunan düzen gereğince ve menzil mübaşirleri tarafından, her kazanın güzelce düzene bağlanması, fakat bu sebeple hazeriye ismiyle akçe ve para alınmaması, halka hiçbir şekilde zarar verilmemesi ferman olunmuştur. Bunların dışına çıkılırsa, valiler ve askerler tarafından bir kimsenin bedava yem ve yiyecek aldığı duyulursa, o kazanın hâkimleri, zabıtları ve âyanının cezalandırılacağı ve böylece kazaların düzenlerinin sağlanacağı umulmuştur. Fakat yukarıda geçenlere uyulmadığı incelenen yüzyıla ait diğer belgelerden de açıkça görülmektedir.

Kayseri Kadısı Hacı Ahmed'e 1742 Haziran ayı ortalarında yazılan bir fermana³,

Kayseri Kazasında ve köylerinde “ehl-i zimmet” reayasının İstanbul'a gönderdikleri dilekçelerinde Kayseri sancağı mutasarrıfları ve mütesellimlerinin Kayseri'ye geldiklerinde şeriat kanununa aykırı ve fermansız pek çok vergi topladıklarını yazdıklarını, oysa imdâd-ı seferiyye ve hazeriyelerini ödediklerine göre başka vergi ödememeleri gerektiği, bunların adalet fermanında da belirtildiği, “adaletnâme-i hümâyûn”un dışına çıkılmaması söylenmiştir.

¹ Ankara Şer'iyye Sicili 127, s. 40'den aktaran; Özkaya, 1974: 472.

² Kayseri Şer'iyye Sicili 133, s. 262'den aktaran; Özkaya, 1974: 472.

³ Kayseri Şer'iyye Sicili 133, s. 291'den aktaran; Özkaya, 1974: 473.

Bu dönemde özellikle vezirler ve beylerbeyleri gelirlerinin, masraflarını karşılamaya yetmediklerini söyleyerek, bayraklarla köy köy gezip, çeşitli bahaneler ile eskiye nazaran daha fazla zulme cesaret ettiklerinden dolayı köylüler yaşadıkları yerleri terk edip, başka yerlere göç etmişler, geride kalan halk ise yurtlarında durup, oturacak hallerinin kalmadığını İstanbul'a yazdıkları dilekçelerle anlatarak durumlarını duyurmuşlardır. Bunları engelleyebilmek için kanunla bildirilenden fazla vergi toplayanlar eğer kadı veya zabıt iseler durumlarının İstanbul'a bildirilmesi, vezir iseler görevden alınmaları, beylerbeyleri iseler görevlerinin değiştirilmesi, kadı iseler ceride-i kazamdan isimlerinin kazanması gibi cezalar verileceği gibi, diğer memurlar ve vilâyet ileri gelenlerine de çeşitli cezalar verileceği bildirilmiştir¹.

1742 tarihli bu adalet yazısında da, bu tarihlerde, bütün devlet görevlileri ve vilâyet ileri gelenlerinin çeşitli yolsuzluklara başvurmakta oldukları ve halkın perişan olmasına sebep oldukları, bu adaletnâme ile söz konusu hareketlerin engellenmesi istenmiştir. Ayrıca bu fermanla, vergilerin herkesin gücüne göre değil, vergileri dağıtanların kendi isteklerine göre vergi toplama işinin yapıldığı göze çarpmaktadır. Vergi dağıtması konusundan vilâyet âyânı görevli olduğuna göre, bu kişilerin vergi dağıtımında âdil ölçüler içerisinde hareket etmedikleri adâletnâme fermanından anlaşılmaktadır. Bunlar, kadılar ve naipere de menfaat temin ederek reâya'dan fazla vergi toplar olmuşlardır. Bunun yanında, beylerbeyleri ve sancakbeylerinin de gelirlerinin kendilerine yetmediğini ileri sürerek, kanunsuz vergiler topladıkları ve diğer devlet görevlilerinin de bu tip hareketlere kalkıştıkları düşünülürse, Anadolu'da yaşayan halkın içinde bulunduğu kötü durumun sebeplerini açıkça ortaya çıkmaktadır (Özkaya, 1974: 474).

3.4.4. XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısındaki Devlet Görevlilerinin Suiistimalleri İle İlgili Yazılan Adaletnâmeler

Valilerin özellikle vergiyi toplamakla görevlendirdikleri mübaşirlerin, "Hizmet-i mübaşiriye" adı altında çok fazla para topladıkları, halktan bedelsiz yem ve yiyecek istedikleri, çeşitli adâletnâme ve diğer belgelerde açıkça ortaya konmuş ve bunu yapan mübaşirlerin de gittikleri yerlerde kimseden bedava yem-yiyecek ve hiçbir şey almamaları üzerinde sık sık durulmuştur (Çadircı, 1997: 146-147).

1751 senesinin Ağustos ayı ortalarında, Anadolu'nun sağ koluna yazılan adaletnâmede²;

Herkesin kendi işi ve kazancı ile uğraşması, rahat ve huzurun hüküm sürmesi, devlete dua edilecek bir duruma gelinmesi Padişahın arzusu olduğu bildirildikten sonra, gene valilerin suiistimalleri konu edilmiştir. Seferler sebebiyle paşalara verilmesi ferman olunan

¹ Afyon Şer'iyye Sicili 45, s. 153'den aktaran; Özkaya, 1974: 474.

² Afyon Şer'iyye Sicili 49, s. 215'den aktaran; Özkaya, 1974: 476.

“ımdad-ı seferiye” ve sefersiz vakitlerdeki “ımdad-ı hazeriye”yi herkes ödediği halde eyalet ve sancak mutasarrıfları zahire baha ve daha önce konu ettiğimiz tekâlif-i şakka nevinden vergileri topladıklarının bilindiği ve buna hemen son verilmesi gerektiği, kimseyi rahatsız etmemeleri gerektiği, ferman ile mübaşir yollanması gerektiğinde fazla sayıda adam ile bir yere mübaşir gönderilmemesini, giden mübaşirlerin de gittikleri yerlerde kimseden bedava yem-yiyecek ve hiçbir şey almamaları üzerinde durulmuştur.

1755 Şubat ayında, III. Osman’ın tahta geçtikten (13 Aralık 1754) kısa bir süre sonra yayımlanan adaletnâmede¹ davalar konusu ele alınmıştır.

Adâletnâmede önce, kanunla halledilemeyen ve kanuna aykırı kararlar alınan davaların duyulduğu, aslı olmayan birçok uydurma davalarla namuslu kişilere zulümler yapıldığı, bazı edepsizlerin de intikam kastiyle halka zarar verdikleri ve mütezim, kadı, voyvoda gibi memurların değişeceğini ileri sürerek türlü yalanlarla halk arasında karışıklıklar çıkardıkları anlatılmıştır. Sonra, menzil idaresi, vilâyet işlerine gerekli olan masrafları icabet ettirecek vergiler, cizye, avarız, nüzul, mirî mukataa malları ve hatta imdâd-ı hazeriye ve seferiye akçeleri, has ve vakıf, zeamet ve timar mahsullerinin, bundan böyle kaldırılmış ve af olunmuş olduğu yolunda uydurma haberlerle, bunun gibi çeşitli sözlerle karşılıklara sebep olduğu söylenmiştir. Bu şekilde sözlerle düzeni bozan, reayayı devlete ve devlet memurlarına karşı koymaya cesaretlendiren, valilerin, hâkimlerin halk ile olan ilişkilerini bozan kişiler, bunlardan başka memleket düzeninin karışmasına, devlet gelirlerinin eksik olmasına, önemli işlerin bozulmasına sebep olanların cezalandırılacakları bildirilmiştir.

Bu adalet fermanında, yerli mütegalibelerin, halkı kışkırtarak vergi ödetmeme gibi yollara başvurdukları görülmektedir. Bu gibi hareketler yani vergi yükünden kurtulmak reayanın da işine geldiğinden bu kişiler isteklerine erişebilmişlerdir. Nitekim bu tip hareketlerin olduğu ve önlenmek için tedbirler alındığına göre, ortamın bu işler için müsait olduğunu fermandan anlamaktayız. Sol koldaki görevlilere yazılan bu adalet fermanında da görüldüğü üzere davalarda haksızlıklar yapıldığı kabul edilmiştir. Bu dönemde zorba kişilerin, sözleri o kadar geçer hale gelmişlerdir ki, kadının azl edildiğini ileri sürdüklerinde, buna halkı da inandırabilmişlerdir. Tabii ki bu kişilerin bu işlemlerde kendi çıkarlarının olduğu da muhakkaktır. Kendileri buldukları yerlerde zorbalık yaparak kendi hesapları için paralar toplamakta ve halkı bu gibi işlemlerle kendi taraflarına çekmek çabası içindedirler (Özkaya, 1974: 477).

1757’nin Kasım ortalarında sağ koldaki görevlilere yazılan adalet fermanında²,

Tekâlif-i şakka’nın alınmamasını, rüşvet alarak etrafa zarar verilmemesini, âyânın kendileri için salyane ve vergiler toplanırken deftere fazla akçe yazmaması istenmektedir. Bu adâletnâme Anadolu ve Rumeli’deki kadılar, naip ve âyanların halkı korkutup yerlerinden kaldırmamaları, paşaların yukarıda belirttiğimiz zulümleri yapmamaları için

¹ Bursa Şer’iyye Sicili B. 79/280’den aktaran; Özkaya, 1974: 476-477.

² Bursa Şer’iyye Sicili B. 175/319; Afyon Şer’iyye Sicili 51, s. 34’den aktaran; Özkaya, 1974: 478.

Anadolu ve Rumeli'nin üç koluna da yazılmış ve fermanın çeşitli yerlerde bulunan herkese duyurulması için bir suretinin de mahkeme sicillerine konulması istenmiştir. Bunda, önceden tespit edilen “imdad-ı nazariye” den fazlasının alınmayacağı da söz konusu edilmiştir. Adâletnâme ile rüşvet alma, salyane ve vergilere defter tertip edilirken zam yapılmasının kaldırılacağı amaçlanmış ve burada geçen hükümlerin tersine hareket edenlerin cezalandırılacakları bildirilmiştir.

XVIII. yüzyılda daha önceleri olmayan Beylerbeylerinin adalet buyrukları yayınlamaya başlamaları, sorumlu olarak buldukları bölgeleri dâhilinde adaleti temin etmek, uygunsuz işleri önlemek amacıyla yapılmaya başlanılmıştır. 5 Mart 1768'de (bu tarihin yanında ayrıca 23 Şevval 1181/13 Mart 1768 tarihi vardır ve bu belgenin kaydediliş tarihi olmalıdır) Anadolu Valisi Ali Paşa tarafından yazılan buyruldu¹ bunların içerisinde en önemli olanlarından biridir. Anadolu Valisi Ali Paşa, buyruğunda belirttiği üzere, İstanbul'dan daha önce gönderilmiş olan adalet fermanı üzerine bu adalet buyruğusunu yazmıştır (Özkaya, 1974: 478-479).

Ali Paşa, 23 Şubat 1768' de hatt-ı hümayun ile yeniden Anadolu Valisi olduktan sonra, Ankara Mutasarrıfı ve diğer görevlilere bu adalet buyruğusunu yazma gereğini duymuştur. Ali Paşa, Ankara'daki kazalar ve etrafındaki yerlerde oturan yerli halkın işlerinin kanuna göre görülmesi ve refahları için Anadolu eyaletinin kendisine verildiğini anlattığı buyruğuda daha sonra, kimseye kanun dışı zulüm edilmemesini, bu konuda çok dikkatli davranılmasını istemiştir. Ali Paşa'nın üzerinde durduğu diğer bir husus da mübaşirler sorunu olmuştur. Çok sayıda mübaşir dava konusu olan haksızlıkları yerinde görmek için hareket ettiklerinde, gittikleri yerlerde kanunsuz paralar topladıkları gibi, mübaşir olmayanlar bu şekilde ya bunlara katılmakta yahut kendi başlarına başka yerlere gitmekte, teftiş yapmakta olduklarını belirtmiştir. Ali Paşa halkın rahatı için buyruldu ile tayin olunan mübaşirlere, konak (kalacakları yere), yem ve yiyecekten başka, eski zamanlarda olduğu gibi gel-geç akçesi, çavuş, kurban ve “avaid” adıyla bir akçe verilmemesini, mübaşirlerin de böyle şeyler alacak şekilde hareket etmemeleri, bu tip hareketlerin yasak olduğunu bu buyruldu ile açıklamış ve bu şekilde harekete başvuranların cezalandırılacaklarını bildirmiştir. Ali Paşa, bunları kapsayan buyruğunun yollandığını, geldiğinde Ankara kazalarındaki kadıların ve naipin daha önce gönderilen ferman ve bu buyruldu suretlerinin tam olarak kaza ileri gelenlerinin “ulemâ ve suleha ve âyân ve zabitan” ile bütün halkın önünde okunması, bundan sonra yukarıda belirtilen bütün bu hususlara herkesin uymasını istemektedir.

1779 Mart ayının başlarında Anadolu'nun orta kolunda olan görevlilere hitap eden ferman ile devlet görevlilerinin (kadı, naip, beylerbeyi, âyânın ne çeşit suiistimallere başvurduklarını açık açık ortaya koyması ve Anadolu'daki devlet görevlilerinin Anadolu'yu ne tarzda harabeye çevirdiklerini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Devlet görevlilerinin gelirlerini arttırmak için birçok suiistimaller yapmış oldukları fermanın anlaşılmasıdır (Özkaya, 1974: 480).

¹ Ankara Şer'iyye Sicili 153, s. 172 'den aktaran; Özkaya, 1974: 478-479.

Fermanda yapılan bu suiistimallerin önünün alınması için tedbirler ileri sürülmüştür. Âyanlar, vezirler, beylerbeyleri, kendi ve beslediği kişilerin masraflarını şehirlerde oturanlara yüklemek ve haksız olarak halkın yerleşik olduğu yerlerden temin etmek yoluna başvurmaları ve uğradıkları yerlerden “zahire baha”, “müruriye”, “teftişye” adıyla para almalarını önlemek için tedbirler alınmıştır. Bu tedbirlere göre valiler, yalnız halkın gücüne göre, hazeriyeler ve seferiyeler düzenleyecekleri belirtilmiştir. Vezirler ve beylerbeyleri de geçtikleri yerlerden sağa, sola sapmayacakları, yem ve yiyeceklerini akçe karşılığı alacakları, halkı rahatsız etmeyecekleri, kadılar, naipler ve âyanların kanunsuz vergiler toplamayacakları, kendi çıkarları için halka akçe yüklemekten kaçınacakları özellikle bildirilmiştir.

1780 Nisan ayı sonlarında yazılan, Kayseri, Konya, Ankara, Tokat, Trabzon, Gümüşhane, Amasya kadıları ve naipleri ile bütün bu yerlerdeki zabıtlere hitap eden, memleketin düzeni ve adaletin tesisi ile ilgili fermanda¹, özellikle cizye konusunda ve diğer konularda olan suiistimallerin önlenmesi konu edilmiştir.

1785 Kasım ayının ortalarında, Anadolu'nun orta kolundaki görevlilere yazılan adalet fermanı Anadolu'da kapısız levendlerin nasıl çoğaldığını ve şehir içerisinde zengin olma yolunu arayanların ne gibi yollarla bunu gerçekleştirdiklerini göstermesi bakımından epey ilgi çekici bilgiler vermektedir².

Fermanda halka zulüm ve eziyet olunmasına hiç bir şekilde rıza gösterilmediği halde, bazı halktan işitildiği üzere, olagelen karışıklık ve dağılmaların halka karşı levendlerin haydutça hareketlerinden doğduğu söylenmiş ve işitilmiştir. Bundan dolayı, bunların ortadan kaldırılması için ferman çıkarılmıştır. Eyalet ve sancakların mutasarrıfları, mütesellimleri kendilerinin “âidât-ı mu'ayene ve mutâdeleri” ile yetinmeyip, etrafa mübaşirler yolladıkları, haksız yere halkı rahatsız ettikleri, mübaşirlerin de gittikleri yerlerde ve yol sırasında halkı soymaları, kadıların ve naiplerin de hüccetlerden ve arzlardan ve sicillere yazılan “kazayadan” ve mahkeme işlerine ait maddelerden “harc-ı kitabet” adıyla önceden belirtilen tutardan daha fazla para almaları uygunsuz hareketler olarak bildirilmiştir.

Kadılar ve naipler mahkemede rüşvet alarak taraflardan bir kısmını korumuşlardır. Ayrıca kadı ve naipler, mahkeme harcı ve diğer adlarla para toplamada, memleket âyânı ile anlaşarak kendileri için halka akçe yüklemişler, devlet tarafından istenen vergileri adaletli bir şekilde toplamamışlardır. Kadı ve naiplerin, zulmü önleyecek olan “ehl-i örf”ün neden oldukları zulümleri anlatan 1783 tarihli bu fermanın³, bir diğer sureti başlardaki giriş ve sondaki bitiş kısımları farklı olmakla beraber, diğer tarafları aynı olmak üzere Anadolu'nun sol koluna da gönderilmiştir (Özkaya, 1974: 483).

¹ Sivas Şer'iyye Sicili 1, s. 275- 290 'dan aktaran; Özkaya, 1974: 482.

² Kayseri Şer'iyye Sicili 164, s. 33; Kütahya Şer'iyye Sicili 5, s. 216; Ankara Şer'iyye Sicili 190, s. 294'den aktaran; Özkaya, 1974: 483.

³ Ankara Etnografya Müzesi, Kayseri Şer'iyye Sicili 164, s. 33'den aktaran; Özkaya, 1974: 483-484.

Kadınların ve naiplerin, kazada vali, mütesellim âyan voyvodalardan her kim varsa onlar ile anlaşarak rüşvetler almakta, birkaç kuruluşluk mal için bir kimsenin diğer bir şahısla davası olsa bundan istifade etme yoluna başvurmaktaydılar. Her kim fazla akçe verirse davayı onun lehine verir olmuşlardır. Vezirler, mütesellimler, beylerbeyleri de gelirleriyle bir türlü yetinmemişlerdir. Dava için gönderilen mübaşirler, bir, iki, dört kişiden fazla olmaması gerektiği halde eskiden olduğu gibi fazla sayıda gönderilmeye devam edilmiştir. Diğer fermanlarda da görüldüğü üzere, giden mübaşirler, gittikleri yerlerde ve yol sırasında bedava yem-yiyecek almalarından dolayı fazla sayıda davaya gidilmesi sorun haline gelmiş ve davalarda taraf tutarak hakkaniyet esaslarına ve adaletin tersine harekette bulunmuşlardır. Zengin kişilerle anlaşılan zalim kişiler, şehir âyânının da isteği var ise çeşitli zulümlerle halkı rahatsız edebilmekte, kendileri için halkın sırtına birçok akçe yüklemekte, mal ve servet biriktirmeye devam etmişlerdir. Vilâyet âyanı olan zalimler de kadınlar ve naipler ile anlaşarak vilâyet masrafına birçok zam yüklediklerinden bu tip hareketlerin önlenmesi ve bundan böyle bu tip hareketlere cesaret edenler olursa cezalandırılacakları bahis konusu edildiği fermanlardan anlaşılmaktadır.

Fermanda da bahsedildiği gibi Anadolu'da başta adalet dağıtımında olmak üzere, adli konularda çok titiz olması gereken kadınlar, kuvvet bakımından sancak içinde zulmü önleyecek olan "ehl-i örf", şehrin içerisinden çıkıp, zenginleşen ve hatırı sayılır hale gelen vilâyet âyanları halkı soyma konusunda müşterek hareket etmekte ve daha zengin olmak için çeşitli suiistimallere başvurmaktan hiçbir şekilde kaçınmamışlardır.

1786 senesinin Nisan ayı başlarında Anadolu'nun orta koluna yazılan adalet fermanının kapsadığı konular ise âyân tayinleri, âyânlık temin etmek isteyenlerin buldukları yerlerde çıkardıkları karışıklıkları, âyân tayini usulünde olan değişiklik ve bunun yerine şehir kethüdalığı'nın yerleşmesi meselesidir. Anadolu'daki âyânlarla halk arasındaki ilişkileri ve âyân tayini konularında bize çeşitli bilgiler veren bu ferman¹, özellikle âyân tayini konusunda olan karışıklıkları ortadan kaldırmak amacıyla yazılmıştır (Özkaya, 1974: 485).

Anadolu'da, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ve hatta daha önceki tarihlerde âyânlık yapmış ve sonradan âyân olanlar arasında mevki edinme yönünden anlaşmazlıklar olmuştur. Bu yüzden, bir şehirde ikişer, üçer âyân ortaya çıkmakta, herkes dilediği gibi bazı köy halkını kendine çekmekte ve vergi defterine birçok zam ekleyip, birbirleriyle çekişmede olduklarından zulüm altında ki halk tarafından İstanbul'a şikâyetler yapılmıştır. Bu şikâyetlerin ardı arkası kesilmeden devam etmiştir. Bu nedenlerden dolayı Sultan Mustafa zamanında, Muhsinzâde Mehmed Paşa sadrazam iken yapılan düzenlemeye göre bir kazaya âyan gerektiğinde vilâyet sakinleri kendi içlerinden kimi âyan olarak isterlerse onu seçecek, arz ve mahzarlarda bunu İstanbul'a yazacakları belirtilmiştir. Âyan olarak seçilen şahıs İstanbul'da incelendikten sonra âyan tayini için gerekli izini kapsayan "Sadrazam Mektubu" verilecek, mektupsuz âyan olunmayacağı bildirilmiştir. Eğer kaza halkı ikiye ayrılır, bir kısmı âyanlardan birini, diğerleri ikincisini isterlerse, iki taraftan hangisinin layık olduğu araştırılacak yahut dışarıdan halka yararı dokunacak birisi âyan olarak getirileceği belirtilmiştir. Fakat vilâyet valisi yahut

¹ Ankara Şer'iyye Sicili 175, s. 140'dan aktaran: Özkaya, 1974: 485-486.

memleket hâkimi tarafından kaime ve mektup verilerek tayinler olmaya başlandığından, bütün bu usuller artık geçerliliğini kaybetmiştir. Rüşvet vererek, üstelik de bu rüşveti halkın sırtından çıkararak âyan olmalar arttığı için, artık bütün ülkede âyan adının kaldırılması, halkın kendilerinin vergilerini toplayabilen, şehir işçilerini gören bir kimseyi aralarından “şehir kethüdası” şekliyle seçmeleri usulü konmuştur.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında her konuda olduğu gibi, âyanlık düzeni de Anadolu’da büyük bir karışıklık yaşanmıştır. Mevcut âyanlar dışında bir de âyanlık peşinde koşanların olması ve bunların da hâkimleri, kadıları kandırarak her salyane toplanmasında, kendileri için deftere birçok para ekliyor olmaları büyük sorunlara neden olmuş ve bu nedenle halk tarafından İstanbul’a bir çok şikâyet dilekçeleri gönderilmiştir.

1789 senesinin Haziran ayının ortalarında Anadolu’nun orta koluna yazılan III. Selim’in bir hatt-ı hümayûnu hem memurların, hem de memleketin düzeni hakkında çeşitli bilgiler vermektedir¹.

Vezirlerin ve beylerbeylerinin sık, sık görevden alınmaması, görev yerlerinin değiştirilmemesi gerektiği, kendilerine rütbe verilenler, yalnız kendilerine ait olan vergileri toplayacakları, başka ad altında vergi toplamayacakları bildirilmiştir. Vezirlerin ve beylerbeylerinin haslarının ekserisi eskiden peşin olarak malikâne üzere bir takım zenginlere verildiğinden rütbelerinin gelirleri mutasarrıfların masraflarına yetmediği bu yüzden bu haslar gene mutasarrıflara verilecek ve böylece eski sisteme döneceği belirtilmiştir. Mutasarrıflar seferiye, hazeriye ve haslarının geliri dışında tasarlama ve diğer şekillerle vergiler toplamayacaklardı. Âyanlar da bunun gibi zulümleri yapmayacaklar, bundan böyle düzen verildiği üzere, halkın anlaşarak seçtiği ve “hüccet-i şer’iye” ile şehir kethüdası olarak tayin edilen kimselere, memleket valisi karışmayacak, buyruldu vermeyecek, akçe almayacaktır. Şehir Kethüdası seçiminde kadı ve naip de herhangi bir tarafı tutmayacaktır. Mukataa voyvodaları da halka pek çok zarar vermişlerdir. Bütün mukataalar onbeş-yirmi sene önce ne kadara iltizam olmuş ise, onun dışına çıkılmayacak, bunun dışında akçe alınmayacaktır. Voyvodalar, mültezimler, öşür ve kanuni vergilerden başka zorla akçe almayacak ve bu düzenden önce fazla fiyatla biz bu senedi aldık deseler ve bu düzen dolayısıyla ziyan ettiklerini ileri sürseler bile ziyanlarını reayadan çıkarmayacaklar, öşür ve vergi makbuzlarını, verdikleri iltizam ücretinden düşürecekler, mukataa sahibinden bunu isteyip, alabileceklerdir. Zeamet ve timarlar için de bu durum aynı olacaktır. Satın alınması istenen yerlerden mallar aynen satın alınacaktır. Hâlbuki bazı yerlerin gerek İstanbul’dan, gerek satın alıcılar taraflarından bir kısmının ücret olarak kesilmesi bir zamandan beri âdet halini almıştır. Bu da halkı zarara sokan bir husustur. Satın alınması istenen maddeler aynen toplanacak ve ayrıca bir akçe ücret alınmayacaktır. Satın alma ücretlerinde bazı mukataalara bağlı ve kayıtlı olan yerlerinde bağılıkları kaydı eklenecek ve diğer satın almalar gibi düzenlenecektir. Bundan sonra ücret alındığı duyulmayacak, duyulduğu takdirde bu şekilde hareket edenler cezalandırılacaktır.

¹ Ankara Şer’iyye Sicili 179, s. 241’den aktaran: Özkaya, 1974: 487-488.

Gerek ordunun ihtiyaçlarının karşılanması gerek başkent İstanbul'un temel gereksinimlerinin sağlanması konusuna Osmanlı yönetimi her devirde büyük özen göstermiştir. XVII. ve XVIII. yüzyılda yapılan savaşlar ordunun ihtiyaçlarını arttırmıştır. Aynı şekilde başkent İstanbul'un ihtiyaçlarının karşılanması da ayrı bir sorun olmuştur. Özellikle XVII. yüzyıl sonlarında başlayan ve XVIII. yüzyılda daha da artan taşradan İstanbul'a yapılan ev göçleri bu şehrin nüfusunu arttırmış, artan nüfus yüzünden yiyecek, içecek, giyecek, yakacak sıkıntısı ortaya çıkmış, zaman zaman büyük kıtlıklar yaşanmıştır. İstanbul, özellikle yiyecek tüketimi yönünden diğer şehirlerle kıyaslandığında hep birinci sırayı almıştır. XVIII. yüzyılda bu kentin gereksinimlerinin sağlanması konusunda sorunlar gittikçe artmıştır. Devlet yöneticileri İstanbul'un gereksinimlerini karşılamak için büyük çabalar göstermiş, Rumeli ve Anadolu'dan ihtiyaçların karşılanılmasına çalışılmıştır. Bu dönemde de Anadolu'dan malzeme temini konusu, devleti uğraştıran bir sorun olarak devam etmiştir. Özellikle savaşlar sırasında araba, deve, katır ve bunların benzeri şeyler istendiğinde, bu isteklerin temini esnasında yapılan suiistimaller bir türlü önlenememiştir. Gerek 1789 Şubat ayı ortalarında yazılan adalet fermanı¹, gerekse 1789 Haziran ayında yayınlanan adalet fermanı² bu sorunun olduğunu ve devam ettiğini göstermektedir. 1789 Şubat ortalarında yazılan adalet emri tamamıyla malzeme tayininde olan suiistimalleri anlatmaktadır (Özkaya, 1974: 486).

Malzeme temin edilmesi konusunda en çok yapılan suiistimal, istenilen malzemenin fiyatının olduğundan yüksek gösterme veya tespit edilen fiyatın bir katını da halkın üzerine yükleyip, zorla fukaradan almak şeklinde yapılmıştır. Eklenen akçeyi kadı, şehir kethüdası ve mübaşir aralarında paylaştıkları yayımlanan bu adâletnâmelerden anlaşılmaktadır. Bu suiistimallerden başka kadılar ve naip defter harcı adıyla akçe aldıkları gibi, istenilenleri toptan para vererek toplamakla görevli olan kişi bile yaptığı işten nasıl daha fazla kazanç elde edebilme yoluna bakması ve malzeme temininde veremeyecek durumda olanlardan bile toplanılacak olan şeyleri veya akçeyi istemesi şeklinde yapılan suiistimaller de olmuştur.

Malzeme temini konusunda yaşanan diğer bir sıkıntı ise toplanılanların orduya eksik olarak gönderilmesi sorunu olmuştur. Böylece hem fakir halkın durumu daha da kötü olmak da, hem de istenilen seferiyenin eksik olmasından dolayı karışıklıklar yaşanmıştır. Bu şekildeki hareketlerin olmaması, olur ise af ve göz yumulması, bu gibi hareketleri yapanların herkese ibret olsun diye cezalandırılmaları yoluna gidileceği duyurulmuştur. Bu şekilde hareket edenlerin olduğu, yani fazla akçe alınarak, kendileri için deftere yazıldığı duyulursa, buna cesaret edenler kadı ve naip ise görevi defterden kazanacak ve herkese örnek olsun diye cezalandırılacakları bildirilmiştir.

¹ Ankara Şer'iyye Sicili 179, s. 189'dan aktaran: Özkaya, 1974: 486.

² Ankara Şer'iyye Sicili 179, s. 241'den aktaran: Özkaya, 1974: 486.

Malzeme temini ve ihtiyaçların karşılanması konusunda yetkili makam önce Divan, sonra da bunların temini için hüküm gönderilen kadılar gelmektedir. Ordu'ya ve başkente ne gerekirse taşradaki kadılara hükümler yazılarak bu ihtiyaçların temin edilmesine çalışılırdı. Ancak artan ihtiyaçların karşılanması durumundan faydalanmak isteyen vurguncular, taşradan gelen malları depolamaya, daha sonra bunları fazla fiyatta satmaya başlamışlardır. Bu durum zaten mevcut olan sıkıntıların daha da artmasına ve halkın mal alımında yaşadıkları pahalılıktan ve mal temininde yaşadıkları sorunlardan dolayı Őikayet etmelerine neden olmuştur (zkaya, 2008: 319-320).

Yukarıda özetlenen bu iki adlelnmede de, başta malzeme temini işini üzerine alan kişi ya da kişiler olmak üzere, kadı, mübaşir, Şehir kethüdası gerek toplanma sırasında, gerekse daha sonra bu işten kazanç temin etmek için anlaştıkları ve çeşitli yolsuzluklar yaparak halkın soyulmasına ve malzemenin eksik olarak istenilen yere gönderilmesine ya da hiç gnderilememesine de göz yumdukları anlaşılmaktadır.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında başlayan idari, adli, askeri ve sosyo-ekonomik knty durdurmak amacıyla, XVIII. yüzyılda da ilân edilen adlelnmeler beklenildiği kadar fayda sağlayamamıştır. Bu yüzyılda halkın huzur ve refahını n plânda tutan adâlet fermanlarının sık sık yayınlanmış olması ve bunların çoğunun da aynı konular üzerinde durması da bu durumu açıkça göstermektedir.

3.5. Tanzimat Dne mi ncesi Yaşanan Gelişmeler

Osmanlı yönetim sisteminde ıslahat amacıyla yapmış olduğu bu girişimlerin devamı sayılan, kendi yönetim ve medeniyet anlayışının aksine Avrupa kültür ve medeniyetinin etkisinin bir eseri olan Tanzimat¹, Osmanlı Devleti'nde ve toplum hayatında yaklaşık ikiyüz yıldan beri devam eden reform ya da ıslahat ihtiyaç, eğilim ve girişimlerinin uygulamaya konulmuş bir aşamasını oluşturmaktadır. Bu dönemde yapılan reform hareketleri önceki dönemlerde yapılanlardan "nitelik, yn, hız ve kapsam" bakımından farklılıklar göstermekle birlikte, sadece yapıldıkları dönemle de sınırlı kalmamıştır. Tanzimat; I. ve II. Meşrutiyet rejimlerinin, birçok fikri ve siyasi hareketi ortaya çıkardığı

¹ Tanzimat; Türk siyasi, idari, iktisadi ve içtimai hayatında topyekun bir değişmeyi ve yeniden yapılanmayı ifade eder. Kelime olarak Tanzimat, "düzenleme, nizamlama, yapılanma ya da reorganizasyon" anlamlarına gelmektedir. Kanun koyma yetkisinin Allaha ait olduğunu düşünen o devrin uleması, yapılan ıslahat çalışmasını Tanzimat kavramıyla ifade etmeyi uygun grmştir (Eryılmaz, 2006: 95-96).

gibi, Türkiye Cumhuriyeti'nin temelini oluşturan kurum¹ ve fikirlere de kaynaklık etmiştir. Tanzimat Dönemi kuşkusuz Osmanlı devlet yapısında temel değişim ve dönüşümlerin yaşandığı, devlet kurumlarının, modern ve çağın ihtiyaçlarına uygun olarak yeniden yapılandırıldığı bir süreç olmuştur (Eryılmaz, 2006: 12; Seyitdanlioğlu, 2007; 208).

Tanzimat Fermanı'nın ilân edilmesinden önce III.Selim ve II.Mahmut döneminde yapılan ıslahatlarla, adâletnâmelere konu olan Ehl'i Şer'in ve Ehl'i Örf'ün sebep oldukları suiistimleri, rüşveti, yolsuzlukları ortadan kaldırmak için bir takım idari ve hukuki düzenlemeler yapılmıştır.

3.5.1. III. Selim Dönemindeki Gelişmeler

III. Selim tahta çıktığında, Osmanlı Devleti'nin önünde çözmek zorunda olduğu iki büyük sorun vardı. Biri 16. yüzyıldan sonra, tımar sisteminin yavaş yavaş tasfiyesiyle gelişen âdemi merkezîyet ve ortaya çıkan bu boşluğu doldurmak üzere taşrada oluşan bir âyanlık olgusuydu. Âyanlar taşrada merkezi yönetime meydan okuyan büyük bir güç haline gelmişler, hatta Yanya Âyanı Tepedelenli Ali Paşa, Mısır Âyanı Mehmet Ali Paşa'da olduğu gibi, merkezdekinden çok daha çağdaş, ileri ve güçlü idareler kurabilmişlerdi. Osmanlı Devleti'nin ikinci büyük sorunu ise savaşlarda yaşanan yenilgilerden dolayı yapılması gereken askeri ıslahattı (Akşin, 1987: 6).

III. Selim (1789-1807) şehzadeligi sırasında, devletin bütün müesseselerinde çözümler olduğunu görmüş ve Fransız İhtilâli'nin yapıldığı yılda tahta geçtikten sonra, bu çözülmeyi durdurmak ve devleti kuvvetlendirerek eski haline getirebilmek için, devlet adamlarının bu konular üzerinde ilgilenmesini istemiş ve ıslahat çalışmalarına girişmiştir. "Nizam-ı Cedid" denilen reform hareketini başlatarak, bozulan merkezi otoriteyi tekrar sağlamayı, yaygınlaşan suiistimal ve rüşvetle mücadele etmeyi amaçlamıştır.(Özkaya, 1963: 146; Zürcher, 2006: 39- 40).

Nizam-ı Cedid, Tanzimat'ın hazırlanmasında ve ortaya çıkmasında büyük rol oynamıştır. III. Selim Nizam-ı Cedid ile sadece askeri alanda yaptığı ve yapacağı ıslahatları içermemiş yönetim ve sosyo-ekonomik alanlarında kapsamıştır. Karal, bu

¹ Belediye, İl Özel İdaresi, Sayıştay ve Danıştay gibi temel kurumların kökenleri Tanzimat dönemine dayanmaktadır (Eryılmaz, 2006: 12).

konuda ‘‘Nizam-ı Cedid’in, sadece askeri alanlardaki ıslahatlardan oluşmadığını, III. Selim’in tasarlamış olduğu ıslahatların çok geniş mahiyette olduğunu, yeniçeri ordusunu modern bir ordu haline getirmekle kalmayıp, ulemanın gücünü azaltarak, Avrupalıların sanayi, ticaret, ziraat, ilim ve sanatta yaptığı yenilikleri Osmanlı Devleti’ne aktararak, devleti baştan aşağıya yenileştirmek istediğini’’ belirtmiştir (Karal, 1999b: 24).

Osmanlı Devleti’nde III. Selim’e kadar, kamu yönetimi sisteminde yapılan ıslahat çalışmaları, geleneksel Osmanlı hukuk ve yönetim anlayışına dayanan bir nitelik gösterirken, bu ıslahat çalışmalarında başka devletlerin de bir etkisi olmamıştır¹. III. Selim, yönetim alanındaki aksaklıkları çözmeye tek başına bu sorunların üstesinden gelinemeyeceği, giderek güçlenen bürokrasi ve üst düzey yöneticilerin desteği ve onlardan gelecek öneriler ile ancak bu sorunların çözümlenebileceğini gördüğü için dönemin devlet adamlarından öneri getirmelerini istemiştir (Eryılmaz, 2006: 39-40).

III. Selim hemen her alanda yapılacak olan ıslahat çalışmalarının etkili ve eksiksiz olması için, bizzat kendisinin başkanlık ettiği, devletin kuruluş devrinden itibaren toplanan olağanüstü bir danışma kurulu niteliğindeki Meclis-i Meşveret’i (Meclis-i Şûra) geniş bir biçimde toplamıştır² (Karahanoğulları, 2005: 111). Bu döneme kadar sadece savaşa ve barışa karar vermek, andlaşmalar yapmak gibi işlerin yanısıra, önemli içişlerinin de görüşüldüğü Meclis-i Meşveret ihtiyaca göre toplanan bir meclisti ve sürekli bir yapı arz etmemekteydi. Gündemi yalnızca tek ve belirli bir konu ile sınırlı olan bu meclisin, kendisine bağlı bir bürokratik örgütü de bulunmuyordu (Seyidanlıoğlu, 1999: 18).

¹ Lâle devrinde, Sadrazam Damat İbrahim Paşa tarafından Paris’e Sefaret’e gönderilen Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet’in Paris’i gezip gördüklerini anlatan Sefaretname’si Osmanlıların Batı’ya açılan ilk penceresi kabul edilmesine rağmen bu açılım hareketi sadece bir gözlem ve tasvir niteliğinden ileriye gidememiştir (Eryılmaz, 2006: 39).

² Divân-ı Hümayûn’un önemini kaybetmesi, Meşveret (Danışma) Meclisi’nin sık sık toplanarak özellikle III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde bir ölçüde kurumsallaşmasına yol açmıştır. İmparatorluğun kuruluş devrinden itibaren toplanan olağanüstü bir danışma kurulu niteliğinde olan Meşveret Meclisi, genel olarak iki şekilde toplanmıştır. Bunlardan birincisi padişahın isteği dışında olan, padişahın ölümü ve yenisinin seçilmesi için yapılan toplantı ile hükümdarın bir hatt-ı hümayûnu üzerine yapılan toplantı olmuştur. XVIII. yüzyılın sonları ve XIX. yüzyılın ilk çeyreği, bu kurumsallaşmanın ve meclisin en klasik ve gelişkin devrini yaşadığı bir dönem olmuştur. III. Selim tahta çıktıktan kısa bir süre sonra bu meclisi oldukça geniş bir biçimde toplamış, II. Mahmud’un tahtta bulunduğu dönemde de Meşveret Meclisi yoğun bir biçimde toplanmış ve o dönemde yapılan bütün ıslahatlarda Meşveret Meclisi’nin önemli katkıları olmuştur denilebilir (Seyidanlıoğlu, 1999: 17-18).

Geleneksel Osmanlı yönetim sisteminde, kararlar Divan-ı Hümayûn'da alınmış yasama sürecine ilişkin kararlar, mülkiye sınıfı (taşradaki yöneticiler ve üst düzey memurlardan oluşan, asker olmayan, sivil yönetici sınıfı) tarafından belirlenmiştir. Konulacak kuralların oluşmasında bu sınıfta yer alan görevlilerden gelen görüş ve bilgiler esas alınmıştır. Osmanlı yönetici sınıfının üyelerinin sahip olduğu ayrıcalık, yükümlülük ve statülerinden dolayı bu görevlilerin alanlarına da müdahale edilememiş ve kararların hazırlanmasında ve neticelenmesinde Padişah ve Divan-ı Hümayun bunları denetleyip, değerlendirebilme imkânı da olmamıştır. Bu nedenle ordudan ve farklı devlet görevlerinden emekli olmuş tecrübe sahibi görevlilerden oluşan bu meclise, reform yapılması gerektiği düşünülen her alanda inceleme yapma ve öneri getirme yetkisi verilmiştir (Karahanoğulları, 2005: 111).

Bu mecliste düşünce serbestliğinin olması ve sorunların irdelenerek tartışılması sarayla halk arasındaki mesafenin zaman içerisinde azalmasını sağlamıştır. Bu gelişme devlet yapısındaki ilk modernleşme hareketi aynı zamanda modern bir yönetim şekli olan parlamenter bir sistemde, halkın temsil hakkının ilk tezahürüdür. Nitekim bazı tarihçiler bunu padişahın egemenliğini kendi eliyle fiilen sınırlaması hatta “Meşrutiyet rejimini kurulmasını hazırlayan bir hareket” olarak da değerlendirmektedirler (Demirkıran, 1998: 83-84).

III. Selim taşra yönetimini düzene koymak için, eyaletlerin başında bulunan vezirlerle ilgili düzenlemeler de yapmıştır. Taşrada devleti temsil eden, eyaletlerin başında bulunan yöneticiler vezirlik makamını elde etmek için sadrazama ve hatta padişaha “caize” adında yüksek miktarda para ödemişler, hatta bu paraları ödeyebilmek için borca bile girmişlerdir. Bu yöneticilerin görev yerlerinin de sık sık değiştirilmesinden dolayı da maddi sıkıntılar içine düşmüşlerdir. Bu gibi nedenlerden dolayı “vüzera kanunnamesi” çıkarılarak bu sorunların giderilmesi amaçlanmıştır. Bu kanunnameye göre eyaletlere güvenilir kişiler arasından tecrübeli, taşrada çalışmış ve başarı kazanmış dindar kişilerin atanabileceği; kökeni-geçmişi bilinmez, ehliyetsiz-liyakatsiz ve derebeyi kimselere vezirlik görevinin verilmeyeceği ve vezir atamalarında da “caize”nin kaldırıldığı, görev süresi olarak en az üç, en çok beş yıl kalabilecekleri, yönettiği halk tarafından memnun kalınan yöneticilerin de görev süresinin bir süre daha uzatılabileceği belirtilmiştir. Vüzera Kanunnamesi ile eyaletlerin başında bulunan vezirler eskiye

nazaran belirli bir süre görevde kalabilme ve görev yeri değişikliğinde en yakın eyalet ve sancağa gönderilme güvencesini elde etmişlerdir. Taşra yönetiminde 23 vezirlik makamı oluşturulurken, yöneticilerle halk arasında önemli bir vasıta olan âyanların eskiden olduğu gibi halk arasından seçilmesi ve bu seçime valilerin müdahale etmemesi kuralı yinelenmiştir (Eryılmaz, 2006: 44-45).

XVIII. yüzyılda Osmanlı yönetici ve aydını, yaşanan sorunlar ve savaşlardaki yenilgiler ve uğranılan kayıplar sonucunda Avrupa'nın askeri güç bakımından üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmıştır. Askeri alandaki ıslahat çalışmalarında III. Selim'e sunulan layihalarda Avrupa'nın askeri güç ve tekniğinden istifade edilmesi gerektiği ortak görüş olarak sunulmuştur¹. Osmanlı Devletinde askeri yenilik alanında ilk hareket III. Selim'in kurduğu "Nizam-ı Cedid" ordusuyla başlamıştır. III. Selim, değişen koşulları göz önüne alarak teknik donanımlı Avrupai tarzda eğitim görmüş, disiplinli bir ordu kurmak amacıyla olmuştur. Bunun için de 1793'te Avrupa'dan eğitimci getirtilmiş, ilk hamle olarak da 12.000 kişilik bir piyade birliği kurulmuştur. Nizam-ı Cedid kanunları yürürlüğe konmuş, modern piyade ile beraber modern topçu, humbaracı, lağımcı ve arabacı birliklerinin kurulmasına başlanmıştır. III. Selim'in ıslahatlarının ayırt edici özelliği "Osmanlı Devleti'nin geleneksel kuruluşlarını diriltmek yerine çağdaş Batı'ya yönelme eğilimi"nin olmasıdır. Bu yüzden "Nizam-ı Cedid" ordusu farklı bir yapıda karşımıza çıkmaktadır. Avrupa Devletleri nezdinde daimi surette ikâmet edecek olan elçiliklerin² kurulması da III. Selim dönemindeki önemli bir diğer gelişmedir. Bu dönemde yapılan ıslahatların temelinde, ilim, teknik ve idari alanlarda olduğu görülse de Batı kültürünün ve düşüncesinin izleri yoğun bir şekilde kendisini göstermektedir (Eryılmaz, 2006: 46-48; Demirkıran, 1998: 84-85; Zürcher, 2006: 41-43; Karal, 1964: 593).

Yapılan bunca ıslahata rağmen istenilen sonuçlara ulaşmak mümkün olmamıştır. Gerçekten III. Selim döneminde yapılan ıslahatlar başlangıç olması bakımından önem arz etmesine rağmen asırlar boyu gelen kötü yönetim uygulamalarını hemen birden ortadan kaldıramaması belki de III. Selim'in sonunu da getirmiştir. Vüzerâ

¹ Padişah, Deniz Harp Okulu'na (1773) ilave olarak Kumbarahane (1792) ve Topçu Okulu'nu (1794) kurmuş, bu okulların kurulmasında ve eğitim programlarının hazırlanmasında yabancı uzmanlardan yararlanılmıştır (Eryılmaz, 2006: 46).

² İlk elçi, 1793 yılında Londra'ya gönderilmiş daha sonra ise Fransa, Rusya ve Avusturya (Nemçe) elçi gönderilmiştir (Eryılmaz, 2006: 48).

Kanunnamesinin taşra yönetimini tam anlamıyla iyileştirememesi, başkentte bulunan yönetimin ülkede yaşanan sıkıntılardan habersiz olması, yeni kurulan Nizam-ı Cedid ordusu için oluşturulan İrad-ı Cedid Hazinesi'ne gelir sağlamak için konulan vergilerin halka ağır gelmesi, bu gelirlerin toplanmasında yaşanan baskı ve yolsuzluklar, halkın artan geçim sıkıntısı, halk tarafından çekilen sıkıntı ve zorlukları anlatan şikâyet dilekçelerin padişaha üzülmeyin diye aktarılmaması gibi olaylar halkın yönetime ve yapılan yeniliklere karşı düşman hale gelmesine neden olmuştur (Eryılmaz, 2006: 48-50). III. Selim kaldırmayı düşündüğü yeniçeriler ile ulema işbirliği sonucunda gerçekleştirilen ayaklanma ile tahttan indirilmiş ve padişahlıkla birlikte hayatını da kaybetmiştir (Çadırcı, 1987: 1217; Davison, 2005: 25).

Değişim ve yenileşme açısından önemli bir zaman dilimini kapsayan III. Selim dönemi devletteki reform çabalarının gerçekleşmesine, II. Mahmut ve Tanzimat dönemlerine zemin hazırlaması bakımından son derece önemlidir. Bu dönemdeki ıslahat zihniyeti, kendinden sonraki çabalara yön vermiştir (Okumuş, 2005: 20).

3.5.2. II. Mahmut Dönemindeki Gelişmeler

III. Selim döneminde yaşanan gelişmeler ve yapılan ıslahatlar, II. Mahmut için yapılacaklar konusunda önemli tecrübeler sağlamış, III. Selim'in düşüncelerini daha da olgunlaştırıp geliştiren II. Mahmut olmuştur. III. Selim, var olan sistemin kötüye kullanılmasına karşı mücadele etmeye çalışmışken; II. Mahmut'un reformlar konusunda daha ileri gitmesini sağlayan, var olan yerleşik düzeni ortadan kaldırarak ya da etkisiz hale getirerek, yeni idari ve hukuki düzenler kurmak hedefi olmuştur. Özellikle devletin hukuksal ve siyasal yapısında önemli düzeltmeler yapılması gereğini anlayan ve bir ölçüde bu düşüncelerini gerçekleştiren II. Mahmut, merkezi gücü tekrar kurmaya çalışmıştır. Bu dönemin temel sorunu merkezi otoritenin gücünü tehdit eden ya da etkisizleştirmeye çalışan yerel otoritelerin ortadan kaldırılarak ülkede birlik ve düzenin tekrar sağlanmasıdır. Sened-i İttifak, Yeniçerilerin ortadan kaldırılması, bakanlıkların kurulması ve memur rejiminin değiştirilmesi, Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kurulması¹ ve Tercüme Odası'nın kurulması II. Mahmut döneminde meydana gelen en

¹ Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kurulması ile ilgili farklı tarih ve başka padişah olduğunu belirtenler vardır. Collas, Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'nin Sultan Abdülmecit tarafından 1840'da kurulduğunu belirtmektedir (Collas, 2005: 69).

temel ve önemli gelişmelerdir (Eryılmaz, 2006: 50-51; Mumcu, 1994b: 186; Mumcu ve Küzeci, 2003: 183; Zürcher, 2006: 64; Davison, 2005: 29; Karal, 1999b: 27-29).

Osmanlı Devleti'nin merkez teşkilâtında önemli değişiklikler gerçekleştiren II. Mahmud, merkezi hükümeti modern bir yapıya kavuşturmanın ilk adımlarını atmış, merkez bürokrasisini yeni baştan düzenlemiştir. Bundan sonra yasama alanında yeni düzenlemeler yaparak bir dizi yeni danışma kurulları oluşturmuştur. 1836 yılında askeri işleri görüşecek Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri, 1838'de ise hükümete ait işleri görüşmek üzere Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âli ve hepsinin üstünde çalışacak olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'yi (24 Mart 1838) kurmuştur. Bu iki Meclisin ilk dönemlerinde görevleri şu şekilde belirlenerek yürürlüğe konulmuştur. Dâr-ı Şûrâ, başvekile (sadrazama) danışmanlık yapacaktı. Meclis-i Vâlâ ise "Tanzimât-ı Hayriyye'nin icrası" ile uğraşacaktı. İki meclis arasındaki yetki ayırımı ise tam ve kesin bir biçimde belirlenmemiştir. Dâr-ı Şûrâ'da görüşülecek her konu daha sonra pazartesi, salı, çarşamba ve perşembe günleri olmak üzere haftada dört gün toplanması kararlaştırılmış olan Meclis-i Vâlâ'ya gelerek, orada "temyiz" olunacak ve yeniden incelenerek son şeklini aldıktan sonra Bâb-ı Âli'ye yani sadrazama sunulacaktı. Karar, sadrazamca padişahın onayına sunulacak ve eğer "irâde" ile onaylanırsa kesinleşerek yürürlüğe girebilecekti (Seyidanlıoğlu, 1999: 35-39).

II. Mahmut, Batılaşmayı, III. Selim'in bıraktığı yerden ele almış; modern bir ordu kurmaya, ordunun teknik müesseselerini modernleştirmeye çalışmıştır. Yunan isyanı neticesinde patlak veren Osmanlı-Rus savaşı, onu takip eden Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı ve bu olaylar karşısında Osmanlı Devleti'nin aciz durumda kalması neticesinde Padişah; sadece ordu ve askerlik müesseselerini batılılaştırmanın yetersiz kalacağını, devlet müesseselerinin, cemiyet düzeninin de modernleştirilmesinin de gerektiğini anlamıştır (Karal, 1964: 589).

XVIII. yüzyıldan itibaren yerleşmeye başlayan, merkezi otoriteyi tahrip eden Âyanlık kurumuyla mücadele etmek II. Mahmut'un baş hedefi olmuştur (Mumcu, 1985a: 45). Merkezi idarenin, taşranın desteğini kazanarak otoritesini güçlendirebilmesi için âyanlarla yapılan görüşmenin sonucunda kabul edilen Sened-i İttifak¹ (Ekim 1808) ile başlangıçta hükümdarlık müessesinin bazı kayıt ve şartlar altına girdiği, padişah

¹ Sened-i İttifak ve tahlili hakkında geniş bilgi için bkz.: İnalçık, 1964a: 603-611.

otoritesinin sınırlandırıldığı, ülkenin derebeylik sistemine benzer mahalli otoritelerin varlığı yasallaşmış gibi görünse de, padişah zamanın şartlarından dolayı bunları kabul etmek durumunda kalmıştır (Eryılmaz, 2006: 51-56; Shaw, 2006: 27; Akşin, 2006: 104).

Âyanlığı meşrulaştıran, kurumlaştıran, fakat onları da zapturapt altına alan, dolayısıyla devleti bambaşka esaslara göre yeniden kuran bir sözleşme olan Sened-i İttifak, eşit güçte olan iki taraf arasında yapılmış bir akid olmamıştır. Çünkü Sened, ne pahasına olursa olsun kendi gücünü ve otoritesini korumak isteyen bir merkez ile yerel düzeyde sınırlı konularda ayrıcalıklara sahip olan eşrafın bu ayrıcalıklarını devam ettirmek üzere görüş birliğine varılmış bir belgedir (Akşin, 1987: 8; Heper, 2006: 78-79).

Âyanlarla yapılan görüşmeden sonra kabul edilen Sened-i İttifak'ın başlangıç kısmında, merkezle taşra arasındaki ayrılık ve mücadelenin devletin yıkılma derecesine kadar getirdiği itiraf edilerek bu senetle devletin tekrar kalkınması için gereken birlikteliğin oluşabilmesi için gereken şartlar belirtilmiştir. Âyanlar da, toplanacak olan askerlerin devletin askeri olacağını, kapıkulu ocaklarının müdahale hakkı olmadığını, sadrazam ve padişahın otoritesine karşı gelenlerin elbirliği ile bastırılacağına söz vermişler, sadrazama ve merkezi otoriteye kendi varlıklarını kabul ettirmişlerdir (İnalçık, 1964a: 604; Ortaylı, 2006d: 35; Shaw, 2006: 27).

Ancak Sened-i İttifak'ın kabul edildiği tarihten itibaren padişah fırsat kollayarak; halkla devlet arasındaki ilişkiyi sağlamak gibi çok önemli ve yararlı bir amaç için oluşturulan fakat zaman geçtikçe bozulan, halka zulmeden, merkezi idareye kafa tutan ve devlet yöneticilerini kendi nüfuzları altına alan ve resmi bir kurum olan âyanları, ortadan kaldırmayı amaçlamıştır (Eryılmaz, 2006: 51-56).

II. Mahmut döneminde yönetim alanında meydana gelen önemli bir gelişmede Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılması olayıdır. II. Mahmut, kendisinden önce yapılmış olan reform hareketlerinin sonuç vermemesinin nedenini, özellikle III. Selim'in tahtan indirilmesi olayında olduğu gibi yeniçerilerden kaynaklanması ve eski düzenli ve disiplinli halini kaybetmesinden dolayı Yeniçeri Ocağını kaldırmaya karar vermiş, ancak yeni ve güvenilir bir orduyla merkezi yönetimi tekrar sağlayabileceğini düşünmüştür (Çadırcı, 1987: 1218).

Uzun zamandan beri devletin bünyesinde ve askeri teşkilatta yapılacak olan her türlü değişikliğe ve yeniliğe muhalif olan Yeniçeri Ocağı'nın sonunu getiren gene II. Mahmut döneminde askeri alanda yapılan bir yenilik olan “Eşkinci Ocağı” (1825) adıyla yeniçerilerden oluşturulacak olan talimli bir askeri teşkilat kurduğunda yeniçeriler yeniden ayaklanmışlardı. Padişah'ın bu durumdan dolayı ulemadan “bunların öldürülmesi yasaldır” fetvası almasıyla halk, öğrenci, asker, ulema ve devlet erkânının birlikteliğiyle, Osmanlının yaklaşık beşyüz yıllık temel ve etkili askeri gücü olan Yeniçeri Ocağı kaldırılmıştır¹. Bu ayaklanma sonucu yeniçeriler, yeniçerilerle ilgisi olanlar veya olduğu sanılanlar bile idam ettirilmiştir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına “Vak'a-i Hayriye” denilmiştir. Yerine “Asâkir-i Mansure-i Muhammediye” adıyla yeni bir ordu kurulmuştur. Subay yetiştirilmesi için “Mekteb-i Harbiye”, ordunun doktor ihtiyacını karşılamak için de “Tıbbahane ve Cerrahhane” adıyla tıp okulu açılmıştır (Karal, 1964: 589; Eryılmaz, 2006: 57-60; Ortaylı, 2006d: 37; Zürcher, 2006: 65; Çadircı, 1987: 1218; Davison, 2005: 27; Akşin, 2006: 106).

Yapılacak olan reform hareketlerine karşı çıkan, isyanla özdeşleşen bir kurum haline gelen Yeniçeri Ocağı gibi muhalif bir gücün kaldırılmasıyla birlikte (Kaya, 2006: 248), II. Mahmut artık devlet bünyesinde yapılacak olan reform çalışmalarına ağırlık vermiş, reformlara ülkenin iç ve dış sorunlarına vakıf olan bürokrat ve devlet adamlarının da desteğini almıştır. II. Mahmut belki de Avrupa'yı hep küçük görmenin getirdiği bir eksikliği giderebilmek, savaş meydanlarında yenedemediği Batılı güçleri, masa başında yenmek veya aldatılmamak için, yapılan anlaşmalarda pazarlık yapabilecek seviyede yabancı dil bilen Müslüman diplomatların yetiştirilebilmesi için Bab-ı Âli'de “Tercüme Odası”nı açtırmıştır. Buradan yetişen devlet adamları Tanzimat döneminin de mimarları olmuştur (Eryılmaz, 2006: 61-63).

Bu dönemde eğitim alanında yapılan yeniliklerde bile, merkeziyetçi devletin memur kadrolarını yetiştirebilecek biçimde bir düzenlemeye gidilmiştir. Sivil memurların yetiştirilmesi için ilkokul düzeyindeki Mekteb-i Maarif-i Adliye kurulmuştur (Ortaylı, 2006d: 44).

¹ Yeniçeri Ocağı'nın, hangi tarihte kurulduğu kesin olarak tespit edilememekle birlikte (1324, 1362 ve 1365 tarihleri) bunun, XIV. yüzyılda I. Murat (Hüdavendigâr) döneminde, Çandarlı Kara Halil Paşa'nın tavsiyesiyle bir ocak halinde 1362 yılında kurulduğu kabul edilmektedir. Yeniçeri Ocağı 15 Haziran 1826 yılında kaldırılmıştır.

Klasik dönemdeki gibi şehirlerin meydanlarında okunan fermanlar, yasaknameler veya camilerden verilen vaazlarla halkı devlet adına bilgilendirebilecek ve etkileyebilecek olan Avrupai yöntem olan gazete, 1831 sonlarında Takvim-i Vekâyi çıkarılmıştır. Türkçe, Fransızca zaman zaman da Ermenice, Rumca ve Arapça nüshaları çıkan gazete sadece resmi tebliğ, berat veya fermanları yayınlayan bir gazete olmaması, dilinin sade olması yönetimle yönetilenlerin ilişkisini arttırabilmesi amacını taşımıştır. Bu gazetenin ayrıca Avrupa’da, ilgili yerlere gönderilip, Osmanlı’da yapılmakta olan ıslahatların Avrupa’da da duyurulması amaçlanmıştır (Ortaylı, 2006d: 45; Karal, 1964: 593).

III. Selim döneminde Divan-ı Hümayun yerini Bab-ı Âli’ye bırakmış ve hükümet işleri bu merkezden yürütülmüştü. II. Mahmut döneminde merkeziyetçiliğe verilen önemle birlikte bu merkezin görev yükünü daha da arttırmış ve Bab-ı Âli’nin etkinlik ve verimlilik ihtiyacı nedeniyle çeşitli bakanlıkların kurulması gerekmiştir. 1836’ya kadar eyaletlerin yönetimini üstlenen valiler, doğrudan doğruya sadrazama bağlı olmuşlar, onlar adına idari işlere sadaret kethüdası bakmıştır. 1836’da Bab-ı Âli’de mülki işlere bakan Kethüda’nın dairesi “Umur-u Mülkiye Nezareti”ne (İçişleri Bakanlığı) çevrilmiş, dış işlere bakan Reis-ül Küttab’lık da “Hariciye Nezareti”ne (Dışişleri Bakanlığı) dönüştürülmüştür. Defterdarlıklar kaldırılarak bütün hazineler yeniden oluşturulan “Umur-ı Maliye Nezareti”ne bağlanmıştır. Memurlar da Avrupa’da olduğu gibi Dâhiliye-Hariciye memurları diye iki kısma ayrılırken, Nezaretlere müsteşarlar atanmıştır. Ayrıca “Meclis-i Vükelâ” adı altında sadrazam başkanlığında bir kabine kurulmuştur. Bakanlar padişah tarafından atanmakta ve ona karşı sorumlu olmakta ve Sadrazam da onları koordine etmek ve hükümet politikası oluşturmakla görevlendirilmiştir. Bu dönemde memurlarla ilgili olarak iki önemli gelişme olmuştur. Bunlardan ilki memurların birer yıllık olarak tayin edilme usulünden vazgeçilmesi ve memurlara belirli bir maaşın bağlanmasıyla kamu hizmeti görenler güvenceye kavuşturulmuştur (Eryılmaz, 2006: 64-73).

Tanzimat’ın ilanı sıralarında merkez örgütünde yapılan bu düzenlemelerle hükümet biçiminde şeklen de olsa Batıya benzeme gerçekleştirilmiş, kurulan yeni nezaretlerle iş bölümü genişletilmiş, oluşturulan meclislerin çalışmaları, bakanlıklara düşen işlerin azalmasına ve daha iyi hizmet görülmesinde etkili olmuştur. Ancak bakanlıklara

¹ Mülkiye Nezareti kavramı iki yıl sonra “Dahiliye Nezareti” olarak değiştirilmiştir (Eryılmaz, 2006: 71)

atananların görevlerinde uzun süre kalma olanağını bulamamaları yanı sıra, yetişmiş, bilgili eleman yokluğu ve benzeri nedenlerle yönetimde istenilen başarı elde edilememiştir (Çadırcı, 1988: 604).

II. Mahmut, devletin dağılmasını engelleyebilmek için yapmış olduğu diğer önemli yenilikleri; merkezi otoritenin gücünün artırılması için yetki genişliğini (tevsi-i mezuniyet) kaldırması, merkezin istediğini yapmayan vali ve mutasarrıfları cezalandırması, müsadere¹ usulünün kaldırılması, müslüman ve gayrimüslimlerin servetlerini öldüklerinde çocuklarına bırakabilecekleri ilan edilmesi, vakıf denetim ve gözetimleri daha sıkı tutulması ve bunun için Evkâf-ı Hümayun Nezareti (Vakıflar Bakanlığı) kurulması, her devlet yetkilisinin keyfine göre karar almasını önleyecek tedbirler alması, kağıt üzerinde de kalsa ilköğretimi zorunlu tutması, basından itfaiyeye kadar pek çok toplumsal-kamusal kurumların temelini atması şeklinde özetleyebiliriz (Eryılmaz, 2006: 64-69; Mumcu ve Küzeci, 2003: 184-185).

3.6. Tanzimat Dönemi

Osmanlı Devleti için Tanzimat ne ilk ne de son olarak yapılmış olan bir yenilik hareketi olmuştur. Ancak Tanzimat ile getirilen reformlar hem askeri, idari, mali ve hukuki düzenlemeleriyle geniş bir mahiyet taşıması hem de Avrupa kültür ve medeniyetinden açık bir şekilde etkilenme olduğunun göstergesi olarak ayrı bir önem ve anlam kazanmıştır. Gerçekten de Tanzimat ile o ana kadar yapılan ıslahatlardan farklı olarak geniş kitlelerden ve özellikle de muhafazakâr kesimlerden gelebilecek tepkilere rağmen kapsamlı bir yenilik hareketi başlamıştır (Uzun, 2002: 9).

Tanzimat döneminin geçmiş dönemlerde yapılan ıslahatlardan farkı ise “Batılılaşma-Batı gibi olma- Batıyı benimseme”den kaynaklanmaktadır (Ortaylı, 2006d: 13-18).

XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde başlayan bu modernleşmeyi; kimileri Osmanlıda ilk matbaanın kurulduğu dönemde ki Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa’nın başlattığı reformlara, kimileri III. Selim’in reformlarına, kimileri Yeniçeri Ocağı’nı kaldıran II. Mahmut’un yaptığı reformlara bağlamış ya da kimileri göre de Gülhane Hatt-ı

¹ Müsadere; devlet hizmetinde bulunmuş kişilerle, zenginlerin kazançlarında her hangi bir gayrimeşruluk olduğu tespit edildiği zaman malların bir kısmına devlet tarafından el konulmasıdır. Genellikle devlet memurlarına uygulanmıştır (Eryılmaz, 2006: 65).

Hümayun'la başladığını ileri sürmüşlerdir (Ortaylı, 2006d: 27-28; Karal, 1999b: 13-14; Abadan, 1999: 32; Abadan, 2006: 39).

1839 tarihinden sonra, Osmanlı tarihini dönemlere ayırmak bir gelenek haline almıştır. 1839-1861 yılları arasındaki yani Gülhane Hatt-ı Hümayun'un ilanı ile başlayıp, Fermanı ilân ettiren Padişah Abdülmecit'in 1861'de ölümüne kadar olan dönemi "Tanzimat Dönemi" olarak adlandırılmıştır. Kimi yazarlar ise 1839-1876 yılları arasındaki zamanı "Tanzimat Dönemi", 1876-1878 yılları arasındaki dönemi "I. Meşrutiyet", 1878-1908 arasına "İstibdat" ve 1908'den sonrasına ise "II. Meşrutiyet" dönemleri olarak belirtmişlerdir. Bu dönemlerin hepsini, bir bütün olarak "Tanzimat" adı altında toplamak da mümkündür. Çünkü Tanzimat'ın hukuk alanına getirdiği yenilikler, bazı duraklamalar bir yana bırakılırsa, devletin sona ermesine kadar devam etmiştir (Eryılmaz, 2006: 95; Mumcu, 1994b: 191; Mumcu, 2007: 187; Mumcu ve Küzeci, 2003: 188).

II. Mahmut'un giriştiği yenilikler dizisinin devamı niteliğinde olan Tanzimat dönemi, 3 Kasım 1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başlamış ve genel olarak 1839-1876 dönemi tarihimizde "Tanzimat Dönemi" olarak adlandırılmıştır. Tanzimat Dönemi'de tekrar iki kısma ayrılarak incelemelere konu edilmiştir. İlk dönem olarak "Gülhane Hatt-ı Hümayunu Devri" (1839-1856) ikinci dönem ise "Islahat Fermanı Devri" (1856-1876) olarak değerlendirilmektedir (Eryılmaz, 2006: 95; Çadircı, 1988: 601).

3.6.1. Tanzimat Fermanı'nın (Gülhane Hatt-ı Hümayunu) İlânı

Sultan Abdülmecid'in imzasını taşıyan ve Mustafa Reşid Paşa'nın Padişah adına 3 Kasım 1839 günü okuyup ilân ettiği Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile Tanzimat hareketi başlamıştır. Fermanın esasları aslında II. Mahmud tarafından tasarlanmış, ancak onun ölümüyle bu çalışmalar oğlu Abdülmecid tarafından devam ettirilerek, Mustafa Reşid Paşa'ya esas metin hazırlanmıştır. Tanzimat Fermanı kendisinden önceki ilan edilen fermanlardan farklı olarak, Osmanlı devlet yapısını ve toplum hayatındaki değişmelerin hareket noktasını, güç ve ilham kaynağını oluşturmuştur (Eryılmaz, 2006: 96-97). Tam bir ferman biçiminde padişahın ağzından yazılan bu belgede önce düşünce ve buyruklar maddeler halinde sayılmış, daha sonra da bunların önemi tek tek anlatılarak, bu ilkelere uyulmaması halinde vatandaşın rahatı ve dirliği kalmayacağından, devletin

yozlaşacağından bahsedilmiştir. Bu arada özellikle iltizam sisteminin kötülükleri ve haksızlıkları üzerinde durulmuştur. Fermana sırasıyla aşağıdaki düşünce ve buyrukları içermektedir:

- Osmanlı Devleti kuruluşundan beri Şerî'at'a son derece bağlı olduğundan, saltanat kuvvetli ve halk refah içinde olmuştur;
- Ama ne yazık ki son 150 yıldan beri çeşitli nedenlerle İslâm esaslarına uyulmaz olmuş, eski kuvvet ve refahın yerini zaaf ve fakirlik almış, böylece çöküş başlamıştır;
- İslâm, esaslarına uyulmazsa, devlet yaşayamaz;
- Tahta çıktığımızdan beri, bu kötü gidişi önleyecek çareler aradık; gerekli önlemler alınrsa kısa sürede (5-10 yılda) tekrar yükselme yoluna girilebilir;
- Bu amaca ulaşabilmek üzere, Allah'ın ve Peygamber'in yardımına sığınarak yurdumuzun daha iyi yönetilebilmesi için yeni bazı kanunların çıkarılmasını uygun bulduk;
- Bu kanunlarla gerçekleştirilecek en önemli ilkeler şunlardır: can güvenliğinin sağlanması, ırz ve namus güvenliğinin sağlanması, mal güvenliğinin sağlanması, adaletin sağlanması, vergi toplama yöntemlerinin düzeltilmesi ve askerliğin belli bir süre ile sınırlandırılmasıdır.
- Bundan sonra, ceza davaları aleni ve etraflıca görülmedikçe ve suçlular hakkında şer'i hüküm tertip edilmedikçe kimse açık ya da gizli öldürülemez;
- Herkesin canı, malı, mülkü, namusu, ırzı güvenlik altına alınacak ve adalete uygun olmadığında müsadere yöntemi kesinlikle kalkacak;
- Bu konuda, uyruklarına tanıdığı haklar (metinde müsaade) kesin olarak tarafımdan güvence altına alınmıştır;
- Diğer konularda oybirliği ile danışarak karar almak gereklidir. Bunun için Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin üye sayısı artırılacak, orada herkes fikrini hiç çekinmeden söyleyecek ve askeri işler de, yetkili kurulda aynı şekilde görüşülecek, her konuda varılan kararlar onayına sunulduktan sonra kanun sayılacak;
- Bu kanunlar, din, devlet ve ulusun hayrına olacağından, asla onlara aykırı davranmayacağını ve Mukaddes Emanetler Odası'nda devlet büyüklerinin önünde bu hususta yemin edeceğim. Devlet memurları ve ulema da aynı yemini edecek;
- Bu kanunlara aykırı davrananların cezalarını saptamak için ayrıca bir Ceza Kanunnâmesi yapılacak; suç işleyen herkes, hatır, gönül ve rütbeye bakılmadan bu kanuna göre cezalandırılacak;
- Memurlar artık belirli maaşlara kavuştuğundan, rüşvet almalarına gerek kalmamıştır. En büyük felâket kaynaklarından olan bu rüşvet belâsı ile mücadele için ayrıca etkili bir kanun yapılacak.

Dua ve başarı dilekleriyle son bulan fermanın ayrıca bütün Osmanlı topraklarında ve dış ülkelerde duyurulacağı da belirtilmiştir. Osmanlı hükümetinin genel amacını ifade

etmekte olan bu ferman gerçekte dört temel reformu vaat etmekteydi. Bu reformlar şu şekilde sıralanabilir (Zürcher, 2006: 79-80; Engelhardt, 1999: 48-49);

- Padişahın tebaasının can, namus ve malının güvence altına alınması,
- İltizam sisteminin yerini alacak muntazam bir vergilendirme sistemi,
- Zorunlu askerlik sistemi,
- Hangi dinden olursa olsun bütün tebaa için yasa önünde eşitlik (bu husus belgede biraz muğlak şekilde ifade edilmiştir).

3.6.2. Bir Adâletnâme Olarak Tanzimat Fermanı (Gülhane Hatt-ı Hümayunu)

Böyle bir fermanın ilânı, ilk bakışta Osmanlı adâletnâme geleneğine tamimiyle uygun olduğu söylenebilir (İnalçık, 1964a: 611). Özellikle XV. yüzyıldan itibaren tahta çıkan hemen hemen her Sultan, tebaasına adil bir idare vaat eden, ülkede yaygınlaşan adaletsiz uygulamaları ve kötü yönetimi önlemek amacıyla, adâletnâme adı verilen benzeri hatt-ı hümayunlar ilân etmiştir (Ortaylı, 2006d: 97).

Tanzimat Fermanı'nın, Osmanlı hukuku açısından bir Padişah buyruğu niteliğinde olması, umumi mahiyette yani devlet bünyesinde yaşayan herkese hitap ederek genel bir nitelik taşıması, tahta yeni çıkan bir Padişah tarafından, yaygın bir hâl alan suiistimalleri veya yolsuzlukları önleme gereğinden dolayı ilan edilmesi, halkı zulme karşı koruma gayesi açık bir şekilde belirtilmiş olması ve halka duyurulması gibi klasik adâletnâmelerde bulunan özellikleri taşıması açısından ilan edilen bu ferman esasen klâsik adâletnâme geleneğinin bir devamı olarak sayılabilir.

Tahta çıkan yeni Sultan Abdülmecit, yeni düzenlemeler anlamına gelen bu fermanı ilan ettirmiş ve Şeyhülislâm fetvası alınarak ilân edildiği için fermanın şeriat dışı olmadığı ve bundan dolayı ona dinen de uyulması gerektiği belirtilmiştir (Mumcu, 1994b: 193; Mumcu ve Küzeci, 2003: 188). Fakat bu ferman öyle yeni esaslar getirmiştir ki, bunlar devlet idaresinde kökten değişiklikler yapacak mahiyette olmuştur (İnalçık, 1964a: 611).

Tanzimat Fermanı'nın, Osmanlı ıslahat hareketlerinde bir dönüm noktası olduğu, ancak fermanın halk kuvveti ile yapılmış bir devrim olmayıp, yukarıdan aşağı, yani sadece Padişahın hür iradesinin bir tezahürü olduğu ileri sürülmüştür. Çünkü Batılı ülkelerde meydana gelen devrimlere bakılınca, Tanzimat Fermanı'nın hazırlanması ve ilân

edilmesi hareketi, yukarıdan aşağıdır ve Batılı ülkelerde görüldüğü gibi bir halk kuvvetinin etkisi de görülmemektedir (Karal, 1964: 600; Fendoğlu, 2002: 732).

Fakat Osmanlı Devleti'nin bünyesi ve Tanzimat Fermanı'nın ilânından önceki durumu incelenince bu görüşün pek de dayanıklı olmadığı görülmektedir. Çünkü fermanın ilânından önce idare yapısının bozukluğundan Müslüman ve Gayrimüslim tebaa arasında bu idareye karşı tepki uyanmış, şikâyet dilekçeleri yazılmış hatta bu tepki hürriyet, istiklâl ve devletten ayrılma amacıyla isyanlara sebep olmuş, neticesinde, Yunanistan'ın Osmanlıdan ayrılmasıyla ve Mısır'da zorla bir idarenin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Bütün bu hareketler, halk kuvvetinin, Padişahı ıslahat yapmaya sevk etmiş olan belirtiler olarak görülmesi de gerekir. Bütün bu sorunlar dikkate alındığında, Tanzimat Fermanı'nın ne yalnız yukarıdan, ne yalnız aşağıdan, ne de yalnız Batıdan da gelen tesirlerin bir neticesi olarak meydana gelmiş olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır (Karal, 1964: 600).

Ortaylı ya göre bu ferman, adalet ve refah vaat edilen milletin, bütün Osmanlı Devleti'nin tebaasını kapsamayı, fermanın kendisinden önceki yapılan ıslahat hareketlerinden farklı kılan yönünü oluşturmuştur. Bu fermana hâkim olan ilkeler, ne Fransız aydınlanma devri felsefesinin doğrudan bir taklidi olmuş, ne de İmparatorluğun iktisadi ve sosyal bünyesi içinde güçlenip iktidarı ele geçiren yeni bir sınıfın zorlaması ve dünya görüşünün eseri olarak doğmuştur. Bu ferman, Tanzimatçı devlet adamları tarafından pratik gayelerle benimsenip, ilân ettirilen bu eşitlik ilkesi devlet içindeki yapısal dönüşümün yarattığı buhranlara bir çözüm aramak kaygısından doğmuştur. Bu kaygılara ise, XIX. yüzyılın başından beri devleti sarsan milli ayaklanmalar, bölgesel başkaldırmalar ve özellikle Balkan halklarını kışkırtan dış devletlerin faaliyetleri neden olmuştur. Tanzimat Fermanı, iktisadi bünyesi ve toplumsal kurumları ile endüstri çağına ayak uyduramayan bir imparatorluğun aydın bürokratlarının, bu gibi iç ve dış baskılar sonunda zaruri olarak ilân ettirdikleri bir fermandır (Ortaylı, 2007a: 401-402).

Tanzimat döneminde ilan edilen idari ve adli reformların, özellikle de Hıristiyan azınlıklarının konumuna ilişkin reformların ardındaki en önemli sebeplerden biri, şüphesiz dış baskılardan kurtulmaktır. Osmanlı Devleti'nde devlet ile halk arasındaki münasebetler, din esasına göre düzenlenmiştir. Osmanlı Devleti'nde yaşayan halkın Müslüman ve gayrimüslim olarak din ayrımına ve hukuk eşitsizliğine dayalı bu sistem

Avrupalı devletlerce sürekli eleştirilmiş ve Osmanlının iç işlerine karışmaları için de sebep teşkil etmiştir. Avrupalı güçler, klâsik Osmanlı yapısı içerisinde ikinci sınıf tebaa olan bu cemaatlerin konumunun iyileşmesi için zayıflayan Osmanlıya sürekli baskıda bulunmuşlardır. Tanzimat fermanının ilânı ile birlikte bu cemaatler Müslüman çoğunlukla en azından kâğıt üzerinde eşitlik elde etmişlerdir. Ancak, reformları sadece dış baskıya bağlamak yanlış olacaktır. 1839 Gülhane Hattı'nda olduğu gibi, bu reformlardan dış destek elde etmekte veya dış müdahaleyi önlemekte yararlanılmıştı. Bunlar aynı zamanda İmparatorluğu kurtarmanın tek yolunun Avrupalı tarzda reformları başlatmak olduğu yönündeki içten bir inancın da sonuçlarıydı (Zürcher, 2006: 87; Karal, 1964: 595).

Heper, fermanın altında yatan siyasal düşüncenin, devlet ile tebaa arasında doğrudan bir ilişkinin gerçekleştirilmesi yönünde olduğunu belirtmiştir. Çünkü bütün güç ve otoriteyi tek merkezde toplayan Osmanlı, sarsılmaya başlayan otoritesini tekrar kazanmak, tebaası ile arasına girmiş olan aracılıları ortadan kaldırmak için yeniden kurumsallaşma çabasına girmişti. Ferman ile devlet, hem tebaası ile tekrar özdeşleşeceği, isyanların tekrar çıkmasının önlenilebileceği, hem de Avrupa devletlerinin iç işlerine karışmasının önüne geçilebileceğini hedeflenmiştir (Heper, 2006: 79-80).

Ferman'ın hukuki niteliğine baktığımızda biçimsel bakımdan, Tanzimat Fermanı'nın diğer fermanlardan bir farkı bulunmamaktadır. Diğer fermanlar gibi padişahın düşünce ve buyruklarını göstermekte ve padişah buyruğu olduğundan dolayı ülkedeki herkesi bağlamaktadır. Ancak Tanzimat Fermanı'nda Osmanlı tarihinde ilk kez yapılmış olan ve Osmanlı tebaasının devlet ile ilişkileri belirlenip, bir padişahın kendi isteği ile yetkilerini sınırlandırması açısından büyük önem arz etmektedir. Sultan Abdülmecid, o zamana kadar padişahlara tanınmış mutlak bir hak olan örfi cezaları verme yetkisinden vazgeçerek, cezaların şeriata ve kanuna uygun olarak, mahkemelerce tespit edilerek verileceğini söylemiştir. Burada, ceza verme hakkından vazgeçme gibi kesin bir durum olmasa da hukuk kurallarının hazırlanışında başkalarının söz hakkına sahip olmasını kabul etmesi ve bu konuda belli bir yöntem koyması önemli bir yenilik olarak gözükmektedir (Mumcu, 2007: 190; Seyitdanlıoğlu, 2007; 208).

Fermanın, “can, mal, ırz güvenliklerini kesinlikle sağlayacağı, vergi ve askerlik işlerinin adaletle görülmesinin sağlanması” gibi ifadeler taşıması ayrıca “kanunsuz suç ve ceza

olmaz; muhakemesiz kimseye ceza verilemez” emrinin bulunması gibi temel ilkeleri tanınması fermana “temel haklar fermanı” niteliğini kazandırmaktadır¹. Ancak, bu fermanı anayasa ile karıştırmamak gerekir. Çünkü anayasa, bir devletin temel kuruluşunu ve devlet organlarının birbirleriyle olan ilişkilerini, çalışmalarını gösteren ana/temel hukuk belgesidir. Tanzimat Ferman’ında böyle bir özellik bulunmamasıyla birlikte, modern anayasalardaki en temel ilke olan can, ırz, mal, güvenliğini taşıması, Padişah’ın ve hükümetin keyfi ve takdiri icraatına son vermesi; halkın devlete karşı vazifelerini tespit etmesi, halkın hak ve vazifeler yönünden eşitliğini kabul etmesi, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye’yi kanun tasarılarını hazırlamak ve devlet giderlerinin kontrol ve teftişi ile görevlendirmesi, Padişah’ın, devlet erkânının ve bütün memurların, halk huzurunda hatt-ı hümayun esaslarına riayet edeceklerine dair yemin etmiş olmaları Ferman’a anayasa denilemese de, anayasal nitelikte bir belge olarak kabul edilmesini sağlamaktadır. Bir hukuk devletine gidişin ilk ve temel adımları bu Ferman ile atılmış ve Kanun-i Esasi’nin hazırlanmasında da gene bu ilkeler esas teşkil etmiştir (Mumcu, 2007: 190; Karal, 1964: 599).

Tanzimat Fermanı’nda da klasik adalet dairesinde olduğu gibi, devletin emniyeti askere, asker paraya, para da reâyâ için âdil bir idare kurulmasına bağlı olarak görülmüştür. Devlet ve onun kalkınması, bütün ıslahatın esas gayesi olarak gösterilmiştir. Bu noktada Ferman şüphesiz Doğu’nun gelenekçi devlet anlayışına tabi olmaktadır. Osmanlı devletinde bu anlayış daima idarenin temel taşı olmuş ve devlet adamlarının siyasi felsefesini teşkil etmiştir. Koçi Bey ve Kâtip Çelebi gibi Reşit Paşa da, devleti kaldırmak için, bu düşünce tarzını Tanzimat’ın mantığı esas olarak tekrarlamıştır (İnalçık, 1964a: 617-618).

Padişah, mal, can ve namus konusunda şer’i hükümler gereğince bütün tebaaya “emniyet-i kâmile” verildiğini belirtmiştir. Bu esas hakların korunması için de bazı prensipler konulmuş ve bir ceza kanununun çıkarılacağı da belirtilmiştir. Hatt-ı Hümayun’un en önemli yönü ise, Müslüman ve gayrimüslim bütün Osmanlı vatandaşlarının bu haklardan yararlanacağını söyleyen maddesidir. İlk bakışta önemli bir sorun yok gibi gözükse de uygulamada, bütün konularda müslümanlarla

¹ Hatt-ı Hümayun tarafından ortaya konulan bu ilke ve önlemler yeni şeyler değildir. Şeriat hükümleri de kişi haklarını korumakta ve keyfi uygulamaları reddetmektedir. Ancak bunlar, birkaç yüzyıldan beri düzenli olarak uygulanmamıştır. Ferman’da yer alan hükümler herhangi bir Avrupa hukuk sistemine dayandırılmamış, doğrudan doğruya şer’i hükümlere istinat ettirilmiştir (Eryılmaz, 2006: 104).

gayrimüslimleri eşit hale getirdiği için, müslümanlar tarafından eleştiri konusu yapılmıştır. Hatt-ı Hümayun'daki eşit haklar vaadi, kısmen yabancıları etkilemek olduğu kadar Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan hıristiyan cemaatlerin arasındaki milliyetçilik ve ayrılıkçılığın büyümesini durdurabileceği ve yabancıların özellikle de Rusların müdahale bahanelerini bertaraf edeceğine inanılarak verilmiştir. Kuşkusuz vergilendirme ve zorunlu askerlik konuları II. Mahmut için en acil olan iki konu olmuştur (Eryılmaz, 2006: 103; Zürcher, 2006: 80).

Tanzimat fermanındaki kanunların Şeri'at'a uygun olduğu daima belirtilmiştir. Bundaki sebep ise Padişahın halife sıfatını ve başta ulemâ olarak bu geleneğe bağlı muhafazakâr halk kitlelerini gözetmek amacıyla yapılmıştır. Fermanın ilanından dört ay önce yayınlanan cülus fermanında Sultan Abdülmecid, İslâm devleti anlayışını şöyle ifade etmiştir; “Allah beni Emîrül-Mü'minin ve Halife-i rûy-i zemîn tayin eylemiştir. Uhde-i Hilâfet'ime teslim edilen halkı korumak vazifemdir. Farz-i ayn olan beş vakit namazı kılmıyan.... o makûle umûr-i Din'de kayıtsızlık gösterenlere müsamaha edilmeyecektir. Memurlar sokaklarda camiye gitmemiş adamlar gördükleri halde sebebini suâl ile Şeri'at'a göre gereken cezayı vereceklerdir”. Halife, şeriatın uygulanması göreviyle Tanrı tarafından vazifelendirilmiş bir şahıs olarak tebaa üzerinde mutlak bir otoriteye sahip olmuştur. Osmanlı Padişah'ı her şeyden önce İslâm halifesiydi ve bu sıfatıyla müminleri, öteki dünyada ebedi selâmete erdirmek üzere bu dünyada her türlü amellerini Şeri'at'a göre düzenlemek vazife ve yetkisini sahipti (İnalık, 1964a: 618).

3.6.3. Tanzimat Fermanı'nın Getirdiği Yenilikler

Osmanlı yönetimi Tanzimat'ı yeni bir başlangıç olarak gösterme gayretinde olmuş ve birçok alanda yapılacak reformlarla kısa zaman içerisinde ülkenin sıkıntılardan kurtarılacağı beklentisi içerisinde girilmiştir. Bu sadece devlet yöneticileri için değil, aynı zamanda reaya arasında da büyük bir ümit ve beklentileri de ortaya çıkarmıştır. Tüm vatandaşların can, mal, namus güvenliğinin sağlanacağını yanında angaryaların kaldırılacağını, herkesin hal ve kazancına göre vergi vereceğinin bildirilmesi reaya arasında büyük bir sevinç yaratmıştır. Fermanın ilanı aynı zamanda Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan gayrimüslim toplulukların önderlerini, yeni tayin edilecek muhassılları, voyvodaları ve Avrupa basınını da memnun etmiştir (Uzun, 2002: 9).

Tanzimat Fermanı'nın hazırlayıcısı olan Mustafa Reşit Paşa, Osmanlılığı yeni bir ruhla canlandırmak azmindedir. Batının milli devletlerinde eşitlik prensibi, içtimai sınıfların, vatandaşların eşitliği yönünde gelişirken, Osmanlı imparatorluğunda bu prensip, tâbi toplumların, gayrimüslimlerin eşitliği şeklinde kendini göstermiş ve kaynağını gene Batı'dan almıştır. Hattın içindeki hükümlerde, tebaanın hukuki eşitliği ve güvencesiyle adli ve mali alanlarda yapılacak olan ıslahatlar, yeni düzenin en önemli iki ilkesi olarak yer almıştır. Bu ise, mali sistem ile hukuki mevzuat ve adli teşkilâtın ıslahı anlamına gelmekteydi ki ülkenin merkez teşkilâtı kadar eyalet idaresinde de köklü yenilikler beklenmekteydi (Ortaylı, 2007a: 407).

Tanzimat Fermanı'nda yer alan ilkelerin uygulanmasına hemen geçilmiş, ülke yönetimi, vergilendirme, askerlik ve hukuk alanlarında önceki dönemlere oranla köklü değişiklikler yapılmaya başlanmıştır. Uygulama, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartlar göz önünde tutularak, kademe kademe gerçekleştirilmiştir. Fermanın ilanını izleyen 1840 yılı fermanında yer alan yeniliklerin uygulandığı yıl olmuştur. Ancak, uygulamanın ne şekilde yapılacağına ilişkin önceden bir program da hazırlanmamıştı. Özellikle can ve mal güvenliğinin sağlanarak vergilerin herkesin gelirin göre alınması için, mal-mülk ve nüfus sayımına gerek vardı. Ayrıca hükümetin elinde yeterli ve bilgili eleman da bulunmamaktaydı. Bunların yanı sıra yeni düzenlemelerin yanlış yorumlanması ile birlikte, çıkarları zedelenenlerin büyük tepki gösterecekleri de düşünülmemiştir. Bu nedenlerle Tanzimat'ın ön gördüğü mali, idari ve askeri yenilikler imparatorluğun bütününde uygulamaya konulmamıştır. Öncelik hükümetin kesin denetiminde olan yakın eyaletlere tanınmıştı. Başta Edirne olmak üzere, Hüdâvendigâr (Bursa), Ankara, Aydın, İzmir, Konya, Sivas eyaletlerinde Tanzimat'ın öngördüğü şekilde mal, mülk ve nüfus sayımı yaptırılarak uygulamaya geçilmiştir. Trabzon Eyaletine de öncelik verildiyse de karşılaşılan tepki üzerine uygulama ertelenmiştir. 1845 yılı Martı ayından itibaren Erzurum ve Diyarbakır eyaletlerinde Tanzimat'ın uygulanmasına karar verilmiştir (Çadırcı, 1988: 611-612, 614; Çadırcı, 2006: 151).

Tanzimat Fermanı'nı Padişah adına yazan ve ilân eden Mustafa Reşit Paşa bir bakıma bu Ferman ile Osmanlı devletinde bürokrasinin (kalemiyye) görüşlerini ve dileklerini dile getirmiştir. Babiâli kâtip sınıfından, kalemiyyeden gelmekte olan Mustafa Reşit Paşa, Küttâp sınıfından yetişen büyük selefleri Sadrâzam Râmî, Râgıp ve Halil Hâmid

Paşalar gibi ıslahatta siyasi ve idari tedbirlere öncelik vermekte, devletin kurtuluşunu bilhassa kuvvetli ve merkezi bir idarede görmüş, onlar gibi devletin menfaatini ve “hikmet-i hükümet”¹e her şeyden daha fazla önem vermiştir. Mustafa Reşit Paşa, otoriteyi tam bir emniyet içinde ıslahatçı bürokratlar elinde tutmak amacıyla olmuş ve fermanla müsadereye karşı, muhakemesiz idam ve zehirleme hükümlerine karşı garantiler koyarken her şeyden önce idare başındaki sorumluları düşünmüştür. Mustafa Reşit Paşa, gerçekte Padişah’ın otoritesini ve karar verme yetkisini fiilen bürokrasiye devretmek amacıyla olmuştur. Babıâli’nin idarede tam hâkimiyetini sağlamak için âyanın ve ulemânın nüfuz ve tahakkümünden kurtulmuş, merkezin emirlerine bağlı emniyetli bir memur kadrosu meydana getirmek için çok uğraşmıştır². Çünkü Mustafa Reşit Paşa, devlet otoritesini, ıslahatı uygulayacak bir bürokrasinin elinde toplamak suretiyle devleti modernleştirebileceğine inanmıştır (İnalçık, 1964a: 614-616).

Yapılması düşünülen bu yeniliklerin kaderi, bu reformları başaracak nitelikte bir öncü ve uygulayıcı kadronun varlığına bağlı olması ve bu dönemde Osmanlı Devleti’nin bürokratik örgütünün çöküntü içerisinde olması, reformlarını geleneksel bir devletin kadrolarıyla çeşitli dil ve dinden grupların çatıştığı bir ortamda yürütmek zorunda bırakmıştır. Bu durum Tanzimat fermanını hazırlayan öncü kadronun, fermanın ilanından hemen sonra işleri yönetecek yetişkin kadroların olmamasının sıkıntısını çekmelerine neden olmuştur. Merkez ve eyalet idaresinde yapılacak, adli, mali ve mülki ıslahatlar için de yeterli eleman olmayışı da bu sıkıntıyı daha da arttırmıştır (Ortaylı, 2007a: 407; Ortaylı, 2007b: 9).

Bunun için Mustafa Reşit Paşa, şer’i makamlardan bağımsız olarak oluşturduğu “Meclis-i Maarif-i Umumiye ve Rüşdiye Mektepleri” sayesinde özellikle merkezin emirlerine ve Tanzimat’a bağlı yeni bir memur kadrosu oluşturma amacıyla olmuş,

¹ Hikmet-i hükümet; tek tek insanların hak ve çıkarlarının dikkate alınmaksızın, devletin sürekliliğini, sağlamlığını ve gücünü koruması için devlet çıkarlarına öncelik ve egemenlik verilmesidir (Erdoğan, 2000: 46; Göksü, 2007, 61).

² Mustafa Reşit Paşa’nın merkezin emirlerine bağlı emniyetli bir memur kadrosu meydana getirmek için uğraşmasındaki sebep, Tanzimat uygulamalarına karşı en büyük engeli, bu yeni siyaset karşısında nüfuz ve menfaatleri tehlikeye düşen başlıca iki sınıf, “ulemâ ve âyan” çıkaracaklardı. Ulemâ, Tanzimat’ı Şerî’at’a ve İslâm devleti esaslarına aykırı göstermeğe çalışacak; taşradaki ayana gelince, eyaletlerde idare hâlâ fiilen onların elinde oluşu için, halkı Tanzimat’a karşı türlü yollarla tahrik edecek; alınan tedbirleri köstekleyerek; iyi niyet sahibi olanlar da ıslahatın asıl manasını anlayıp uygulamaktan aciz bulunacaklardır (İnalçık, 1964a: 615-616).

rüşveti önlemek, memura daha güvenli bir hayat sağlamak için memur maaşlarını yüksek tutma politikası gütmüştür (İnalçık, 1964a: 615-616).

Mustafa Reşit Paşa, Tanzimat Fermanı'nda devlet otoritesi ve hükümdarın durumu hakkında gelenekçi görüşlere bağlı görünmekle beraber, Batı devlet ve kanun anlayışına uygun bazı yeni kavramlar ve uygulamalar da getirmiştir. Fermanda, halkın can, mal ve şerefının korunması değişmez bir prensip olarak ilân edilmiş ve kanunların yöneticilerden mürekkep bir mecliste bu prensipler göz önünde tutularak düzenleneceği, Padişah tarafından yeminle garanti edilmiştir. Yeminle bağlandığı ana haklar kavramı, şüphesiz 1830-1840 Avrupa'sında yaygın meşrutiyetçi fikirlerin tesiri altında benimsenmiş bir esastır (İnalçık, 1964a: 618-619).

Padişah, fermanla halkına tanıdığı hakları savunacağına, onlara aykırı davranmayacağı konusunda ne kadar da Mukaddes Emanetler Odası'nda devlet büyüklerinin önünde yemin etse de, bir İslâm hükümdarı ve ayrıca halife olan padişahın etmiş ve edeceği yemin bağlayıcı olsa da, fermandaki ilkelerin güvencesi son derece yetersiz kalmıştır. Edilen yemin hiçbir pozitif hukuk kuralı ile güvence altına alınmamıştır. Zaten Padişahlığın hukuki statüsü bundan fazlasına da izin verememektedir. Yemine bağlı kalan padişahın sonra yerine geçenin de ferman hakkındaki tutumunun ne olacağı da belirsiz kalmış, onun bu yemine bağlı kalma zorunluluğu da belirtilmemiştir. Bu önemli eksikliğine rağmen, Tanzimat Fermanı, anayasal hukuk devletine giden ilk adımın atılmasını sağlayan, çok önemli bir belgedir (Mumcu, 2007: 190).

3.7. Islahat Fermanı'nın İlân Edilmesi

Daha çok dış etkiler altında hazırlanıp yayımlanan ferman, hukuki bakımdan Tanzimat Fermanı'nın tamamlayıcısı özellikler taşımaktadır. Tanzimat hareketi başlamasıyla birlikte ilân edilen yenilikleri gerçekleştirmek için çeşitli çalışmalara girişilmişse de, farklı nedenlerden dolayı bu çalışmalar ya engellenmiş ya da başlayamamıştır. Reform hareketlerinin 1850'lerin başlarında vardığı geçici durgunluk dönemi, Kırım Savaşı nedeniyle İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefiki olma konumlarından yararlanarak Batılılaşma ve eşitlik ilkelerini daha etkin bir biçimde uygulatabilmek için Tanzimat'ın ikinci ve son aşamasını başlatan 1856 Hatt-ı Hümayunu'nu (Islahat Fermanı) ilan etmeye zorlamışlardır (Mumcu, 2007: 191-192; Davison, 2005: 53; Fendoğlu, 2002: 735).

Tanzimat Fermanı'nda, Müslüman-zimmî eşitliği açıkça belirtilmemiş, ama bütün tebaaya tanınan güvenceler dolayısıyla böyle bir eşitliğin sağlanabileceği tahmin edilse de uygulamada, zimmîlere karşı eski davranış tarzı sürdürülmüştür. Bu dönem içinde Osmanlının içinde bulunduğu kötü durumdan kurtulmak ve Rusya'ya karşı İngiltere ve Fransa'nın desteğini sağlayabilmek için, zimmî uyrukların Tanzimat ilkeleri içinde yaşayacaklarının teyidi ve onlara tanınan hakların açıkça ifadesi olarak, istenmeyerek de olsa, 28 Şubat 1856 tarihinde, Paris Kongresi'nin toplandığı sırada "İslahat Fermanı" ilân edilmiştir (Mumcu, 2007: 191-192). Fermanla sırasıyla aşağıdaki düşünce ve buyrukları içermektedir:

- Tanzimat Fermanı'ndaki ilkelerin her din ve mezhepteki vatandaşlara uygulanacağı te'yid edilmiştir.
- Zimmîlere eskiden beri tanınmış hakların eskiden olduğu gibi devam edilecektir.
- Patrikhane meclislerinin, zimmi uyrukların ihtiyaçlarını hükümete bildireceklerdir.
- Patrik seçimlerinin belli ilkelere bağlanacaktır
- Zimmî din görevlileri halktan para toplayamayacaklar, fakat ihtiyaçlarına uygun maaşlar bağlanacaktır.
- Zimmîlerin kendi işlerini görebilmeleri için her cemaatin bir kurul seçmeleri gerektiği belirtilmiştir.
- Zimmîler hükümete başvurduklarında isteklerinin çabuk gerçekleştirilmesine çalışılacaktır.
- Zimmîlerin din işlerine hiçbir biçimde karışılmayacaktır.
- Zimmîler devlet hikmetine alınacaklar ve askeri veya sivil okullara da kabul edileceklerdir.
- Ticaret ve ceza davalarında eğer iki taraftan biri Müslüman ve biri zimmi, ya da bir taraf zimmi ve öbür taraf yabancı ise, yargılama karma mahkemeler önünde ve aleni olarak yapılacaktır. Bazı hukuk işlerinde zimmîler isterlerse kendi patrikhanelerine başvurabileceklerdir.
- Yabancılar, Osmanlı ülkesinde taşınmaz mal edinebileceklerdir.
- Bunlardan başka, Tanzimat ilkelerinin gerçekleştirilmesi için yapılacak bazı çalışmalar da İslahat Fermanı'nda yer almıştır.

Ferman ile azınlıklara can, mal ve namus emniyeti; azınlık din adamlarına Müslüman din adamlarına benzer statü kazanmaları; din özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü, memur olabilme hakkı; onurlarının kırılmaması hakkı, askeri ve sivil okullara alınma hakkı; her cemaatin okul açabilme hakkı; vergide eşitlik; mahkeme, tutuklama, gereksiz

tutuklanmama hakkı (adil yargılanma hakkı), eziyet ve işkencenin olmaması; kendi davalarına kendilerinin bakması hakkı; askerlikte eşitlik hakkı gibi hakların sağlanacağıının bildirilmesi fermanın tek taraflı yani sadece zimmîlere yönelik olduğunu açıkça göstermektedir(Fendoğlu, 2002: 736).

Islahat Fermanı biçim ve hukuki nitelik açısından Tanzimat Fermanı gibidir; her ikisi de fermandır. Islahat Fermanı'nın Tanzimat Fermanı'nda farkı ise, Fermanın esasen Avrupa'nın etkisi altında yapılmış olması ve bariz olarak dış devletlerin isteği doğrultusunda düzenlenmesidir.

Ancak iki belge birçok bakımdan benzerlikler göstermektedir. Her ikisi de en resmi devlet fermanı olarak çıkartılmış ve daha özel nizamnamelerle tamamlanacağı vaadiyle etkili kılınmaya çalışılmıştır. Islahat Fermanı'nda o günlerin Osmanlı belgelerinde alışılmadık derecede açık ve öz bir dil kullanması sayesinde daha modern ve batılı bir görüntü sunmakla kalmayıp, şer'i hukuka, Kur'an'a ya da eski kanunlarla imparatorluğun parlak eski devirlerine atıf dahi yapılmamıştır. İslâm kamu hukuku ilkelerine bir ölçüde aykırı düşse de, zimmîlerin Müslümanlarla eşit tutulması, modern ve batılı anlamda bir hukuk devleti olabilmek için zorunlu olmuştur. Bu bakımdan, konulan ilkeler Tanzimat Fermanı'nı olumlu bir biçimde tamamlamaktadır. Ancak fermanla birlikte zimmîlere ve yabancılara yargılama bakımından tanınan ayrıcalıklar, hukuk birliğini sarsıcı, hatta yıkıcı nitelikte olmuştur (Mumcu, 2007: 193; Davison, 2005: 56).

3.7. Tanzimat Dönemi ve Sonrasında Yönetenlerin Denetlenmesi İçin Kurulan Yeni Mekanizmalar

Tanzimat dönemi, eski kurumlarla yenilerin aynı zaman ve mekânda birlikte var olduğu, kimi zaman birbirleriyle uyuşan, zaman zaman çelişen, ancak her iki durumda da modern ve merkezi bir devlet yapısını amaçlayan dualist bir yapı-karakter taşımaktadır (Seyitdanlıoğlu, 2007: 208).

Tanzimat dönemine kadar devam eden, fetva ve fıkıh kitaplarına dayalı hukuksal yapı, hem Batılı ülkelerin tepkisine yol açmış hem de mevcut hukuksal yapının bozulmasından bunalan Osmanlı halkı, yaşadığı güvensizlik ortamını giderecek yeni hukuki düzenlemelere ihtiyaç duymaya başlamıştır. Bu gereksinim, devlet bakımından

da söz konusu olmuştur. Sarsılan devlet otoritesinin yeniden tesisi, bozulan yönetim sisteminin yeniden tesis edilebilmesi ancak, yeni, zamanın şartlarına uygun ve belirli yasalarla mümkün olabilirdi. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Avrupa’da ve Osmanlı Devleti’nde meydana gelen, sosyal, siyasal ve ekonomik gelişmeler karşısında, Osmanlı hukuk yapısı yetersiz kalmıştır. Bu yetersizlik tek tek pozitif hukuk kuralları ile ilgili olmasının yanında ve daha da önemli olarak İslâm hukukunun temel yapısı ile ilgili olması, yeni bir hukuk düzenini gerektirmiştir (Durhan, 1999: 229-230).

3.7.1. Kurumsal Düzenlemeler

Tanzimat dönemine kadar Osmanlı Devleti’nde, uyuşmazlıkların çözüm mercii, esas itibariyle şer’i mahkemeler olmuştur. Her tür uyuşmazlığa bakmakla görevli ve yetkili olan bu mahkemeler, genel görevli ve yetkili yargı kurumları olmuştur. Bunun dışında, özel görevli ve yetkili yargı kurumları olarak; divanlar, cemaat mahkemeleri ve konsolosluk mahkemeleri de görev yapmışlardır. Hisbe (ihtisab) kurumunda görev yapan muhtesiblerin yargısal nitelikte görevleri bulunmakla birlikte, muhtesibin esas görevi; dinsel kurallara uygun hareket edilmesine nezaret etmek, genel ahlâkın korunmasına yönelik yasaklara uyulmasını denetlemek, ölçü-tartı uyuşmazlıklarına bakmak gibi beledi ve inzibati nitelikte olması nedeniyle bir yargı kurumu değildi (Durhan, 2008: 57).

Tanzimat Dönemi’nden önce, Osmanlı İmparatorluğu’nda adalet ve yargı işleri, kadılar tarafından yerine getirilmiştir. Yargı örgütü içerisinde, kadının görev yaptığı temel adli, idari birim olan kazada, kadılar her türlü adli uyuşmazlığa bakmış, noterlik görevi yapmış, örfî hukuka dair konularda ise merkezden gelen yönergelere göre karar vermişlerdir. Ancak Osmanlı adalet sisteminde temyiz görevi doğrudan kadılar tarafından değil, Rumeli ve Anadolu Kadıaskerleri tarafından yerine getirilmiştir. Kadıaskerler bu tür davalara, Divân-ı Hümayun’da, Sadrazam Divanı’nda ya da Kadıaskerin konağında da bakmışlardır. Ayrıca haftanın belirli günlerinde sadrazam başkanlığında ve şeyhülislâm gözetiminde “Huzur Murafaası” denilen mahkeme toplanıp, mahkemede, Rumeli Kadıaskeri davaları dinleyerek varsa yanlış hükümleri düzeltip, yüksek temyiz görevini yerine getirmiştir. Huzur Murafaası’nda, dava sayısının çok fazla olduğu günlerde, sadrazamın onayı ile Anadolu Kadıaskeri de temyiz

davalarına bakmış, hükümler vererek, yanlış ve hukuka uymayan kararları iptal etmiştir (Seyitdanlıoğlu, 2007: 207).

Klasik Osmanlı yargı sisteminde Divân-ı Hümâyûn her dönemde önemli ve merkezi bir işleve sahip olmuştur. Divân-ı Hümâyûn, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren, hükümdar adına yasama, yargı ve yürütme fonksiyonlarını, kuvvetler birliği esasını içerisinde yürütmüştür. Bütün kanunlar, Divân-ı Hümâyûn'da görüşülüp karara bağlandıktan sonra, padişahın onayı ile fermanlar ya da hatt-ı hümâyûnlar veya XIX. yüzyılda İrâdelar yoluyla yapılmış ve yürürlüğe konulmuştur. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren varlığı bilinen ve Fatih Dönemi'nde kurumsallaşarak, en gelişmiş halini alan Divân-ı Hümâyûn, İmparatorluğun sonuna kadar sembolik de olsa varlığını sürdürmüştür. Ancak XIX. yüzyıl başlarından itibaren Divân-ı Hümâyûn önemini kaybetmiş, yetki ve fonksiyonlarını başka kurumlara devretmiştir. Divân-ı Hümâyûn'un önemini kaybetmesinden sonra, işlevlerini devrettiği kurumlar Sadrazamlık, Bâb-ı Âli ve özellikle III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmud (1808-1839) dönemleri boyunca Meclis-i Meşveret olmuştur (Seyitdanlıoğlu, 2007: 207-208).

Divan-ı Hümayun toplantılarının artık yapılmamasıyla birlikte, XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren sıkça toplanan ve kurumlaşma sürecine giren meşveret/şûra meclisi toplantıları, vükelâ ve devlet memurlarından oluşan üyelerinin işlerinin çokluğu ve yoğunluğu nedeniyle aksamaya başlamıştır. Bundan dolayı II. Mahmut, işlerin yoğunluğunu karşılamak üzere, geleneksel kalemleri, düzenli hükümet dairelerine (bakanlıklara) dönüştürecek biçimde, genişletilmiş ve teknik danışma meclisleriyle donatmıştır. Bu dönemde yeni kurulan daire ve meclislerin başkanlarından oluşan ve büyük vezir (o günkü ifadesiyle Baş Vekil) tarafından başkanlık edilen ve hazırlanan yasa tasarılarını Sultana sunma görevini yerine getiren Meclis-i Hass-ı Vükelâ (vekiller kurulu), Bab-ı Âlinin danışma ihtiyacını karşılayan Dar-ı Şura-yı Bab-ı Âli ve yargıyla ilgili işler için Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'dir. Meclis-i Hass-ı Vükelâ, devletin temel yürütme organı işlevini yerine getirmektedir. Dar-ı Şura-yı Bab-ı Âli ise 8 Aralık 1839'da, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye katılmıştır. Böylece Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, yasaların hazırlanmasında tek yetkili meclis haline gelmiştir. Ancak Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar olan dönemde çeşitli nedenlerden dolayı Meclis-i

Ahkâm-ı Adliye pek verimli olamamıştır (Karahanoğulları, 2005: 112; Ceylan, 2004, 23-24).

Tanzimat Fermanı ile haklar ve yükümlülükler yönünden padişahın yetkileri kendi rızasıyla sınırlanırken, bu yeni prensiplere uygun yeni kurumlar oluşturulmaya, mevcut olan kurumlarda tekrar düzenlenmeye başlanmıştır. 24 Mart 1838 tarihinde II. Mahmut tarafından kurulmuş olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, padişahın danışma kurulu olarak çalışan, tıpkı Divân-i Hümâyün gibi, mutlakıyetçi bir sistemde, kuvvetler birliği esası içerisinde, hükümdarın yasama, yürütme ve yargı güçlerini, onun adına kullanan, ölüm cezası verilen kararların tekrar incelendiği, devlet yöneticilerinin ve memurlarının işleyeceği suçları, yolsuzlukları ve rüşvet ile ilgili suçları araştırmak ve kovuşturmakla görevli olmuştur. Özellikle kuruluşundan bir yıl sonra ilan edilen Tanzimat Fermanı'nın temel prensiplerini hayata geçirecek bir reform meclisi, bir yüksek yargı organı olarak işlev görmüş, Tanzimat döneminde oluşturulacak olan diğer meclislerin temelini oluşturmuştur (Seyitdanlıoğlu, 2007; 208-209; Collas, 2005: 69; Ortaylı, 2006d: 124; Seyitdanlıoğlu, 2006; 277- 278).

Tanzimat Fermanı'nın ilân edilmesinden sonra, temel esasları fermanında belirtilen kanunların hazırlanması görevi Meclis-i Vâlâ'ya verilmiştir. Meclis-i Vâlâ, Tanzimat'ın yürütülmesi gibi bir siyasi hedefi yürütmekle en geniş anlamda yükümlü tutulmuştur. Meclis Vâlâ'da görüşmeler ve karar verme süreci 1839'da hazırlanan bir iç tüzük ile belirlenmiştir. Gerçekten de Meclis-i Vâlâ bir danışma organı olarak Tanzimat'ın ilânından sonra yetkilerini kullanmaya ve kararlar vermeye başlamıştır. Meclisin bu işlevi eksiksiz olarak yerine getirebilmesi için ona bunu verecek bir iç tüzüğe (nizâmnâme) sahip olması gerekmiştir. Mustafâ Reşid Paşa tarafından hazırlanan iç tüzükle Meclis-i Vâlâ'ya ihtiyacı olan iç dinamizm verilmiştir (Seyitdanlıoğlu, 1999: 98, 115).

Padişah tarafından atanan ve sayısı zamanla değişen üyeler arasında; mülki, askeri, mali, iç ve dış politika alanında uzman kişiler yanında, meselelerin şer'i yönünü incelemek üzere ilmiye mensupları bulunmakta, ayrıca müftü de atanmaktadır. Islahat Fermanı ile birlikte Meclis-i Vâlâ'ya gayrimüslim üyeler de tayin olunmaya başlanmıştır. Meclis-i Vâlâ'nın karar oluşumunda, ittifak-ı ârâ (oybirliği) yerine, ekseriyet-i ârâ (oyçokluğu) usulü benimsenmiş, üyelerin düşüncelerini serbestçe ve kınanmaksızın söyleyebilmeleri, görüşülecek konuların önceden üyelere bildirilmesi ve

gerektiğinde bazı konularda komisyonlar oluşturulması gibi müzakere ve karar alma sürecine ilişkin hükümler kabul edilmiştir (Ceylan, 2004, 24).

1838'den 1876'ya gelene kadar çıkarılan bütün kanun, iç tüzük (nizâmnâme) ve her tür karar istisnasız Meclis-i Vâlâ'nın eseri olmuştur. Padişah ise dönem boyunca hepsinin üstünde ve tarafsız bir onay makamı olarak yer almıştır (Seyitdanlıoğlu, 1999: 105).

Meclis-i Vâlâ'nın ilk ve nihai hüküm yeri veya bir tekrar ve kontrol makamı olarak dava görmesine temel teşkil eden pozitif hukuki dayanak, Tanzimat Fermanı sonrasında çıkarılan, başta ceza kanunları olmak üzere, genellikle kamu görevlileriyle ilgili düzenlemeleri kapsamıştır. Kanun, nizâmnâme ve talimatlarda yer alan düzenlemelerin bir kısmı, Meclis-i Vâlâ'yı, uyuşmazlıklara ilk ve kesin hüküm yeri olarak bakan ve sonuca bağlayan bir yargı makamı olarak göstermiştir. 3 Mayıs 1840 tarihli Ceza Kanunu'nun da "hangi rütbeden ve sınıftan olursa olsun, makam ve mertebe sahipleri veya ulemeden her kim bir başkasına sövecek ve itibarına dokunur bir söz söyleyecek olur ise, bu keyfiyet Dersaadet'te meydana geldiğinde, buna cesaret edenlerin davası mutlaka Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de görülecektir" denmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat'a kadar üst düzey merkez ve taşra yöneticileri ve diğer memurlar kanun ve nizamla uymak zorunda olmuşlardır. Nitekim bu çerçevede Tanzimat Fermanı'nın ilânından sonra, Tanzimat esaslarına uymaları, halka zulüm ve adaletsizlik yapmamaları konusunda kamu görevlileri padişah tarafından gönderilen talimatlarla uyarılmışlardır. Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Umûmi'de görüşülerek yayınlanan; "Memurların suret-i hareketlerini mübeyyin tâlimat-ı umûmiye" hükümlerine uymayan memurların yargılanarak, haklarında gerekli cezanın Meclis-i Vâlâ'da kararlaştırıldığı şekilde uygulanacağı belirtilmiştir (Ceylan, 2004, 37-38).

26 Eylül 1854'de Meclis-i Âli-i Tanzimat ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye adalarıyla iki meclise bölünen Meclis-i Vâlâ, 1861 yılında yeniden birleştirilerek, tek bünyeli bir hale getirilmiştir. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, sadece devlet görevlilerini yargılamamıştır. Genel olarak ceza yargılaması ile de görevli olmuştur. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin adli, idari ve teşri (yasama) işlevleri arasında bir ayrışma yapılmadığı için; devlet görevlilerini yargılamak, devlet görevlileri hakkındaki şikâyetleri ele almak, tanzimat için görüş üretmek ve gerekli yasaları hazırlamak işlevleri bir bütün olarak Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin görevleri arasında

olmuştur. 1868 yılında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin iki işlevi yani yürütme (idare) yargıya karışmasını diye Şûrâ-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye isimleriyle ikiye ayrılmıştır. Şûrâ-yı Devlet; danışma, denetleme ve memur yargılaması ile görevlendirilmiştir. Divân-ı Ahkâm-ı Adliye nizamiye mahkemelerinin üst organı, yani "Yargıtay" olarak görev yapmak üzere Ahmet Cevdet Paşa tarafından kurulan yüksek bir mahkemedir. Bu mahkemenin kuruluş, görev ve yetkilerini düzenleyen 1868 tarihli nizamnamenin giriş kısmında "Divan-ı Ahkâm-ı Adliye"nin; "umur-i hukukiyenin hükümet-i icraiyyeden tümüyle tefriki" yani, yargı ve yürütme kuvvetlerinin tamamen ayrılması için, devletin en yüksek mahkemesi olmak üzere kurulduğu belirtilmektedir. Aynı nizamnamede "10 madde" halinde bu mahkemenin kuruluşu, görev ve yetkileri düzenlenmiştir (Seyitdanlıoğlu, 2006: 279; Karahanoğulları, 2005: 125; Durhan, 2008: 88-89, 95-96).

Şûrâ-yı Devlet ise bugünkü "Danıştay"ın kökenini teşkil etmektedir ve Âli Paşa'nın gayretleri ile 5 Mart 1868 (11 Zilkade 1264) tarihinde kurulmuştur. Şûrâ-yı Devlet'in kurulmasında etkili olan en önemli neden ise, Fransız siyasi rejiminde meydana gelen gelişmeler ve bunun Osmanlı Devleti'ne yansımalarıdır Şûrâ-yı Devlet'in görev ve yetkileri, kuruluşunu düzenleyen 1868 tarihli "Şûrâ-yı Devlet Nizamnamesi"nin ikinci maddesinde sayılmıştır. Buna göre Şûrâ-yı Devlet'in görev ve yetkileri; her tür yasa ve nizamname tasarılarını incelemek ve hazırlamak, yasa ve nizamnamelere göre görevli olduğu mülki işleri incelemek ve karara bağlamak, hükümet ile şahıslar arasındaki davalara bakmak, mülki ve adli makamlar arasında çıkan uyuşmazlıkları incelemek ve karara bağlamak, yasa ve nizamnamelere ilişkin olarak devlet dairelerinden gelen evrak ve yazıları, görüş bildirerek yanıtlamak, padişahın emri veyahut yasa ve nizamnameler gereğince memurları yargılamak, padişahın ve devletin yüksek dairelerinin istemi üzerine, her türlü konu hakkında görüş bildirmek olarak sayılmıştır (Durhan, 2008: 97).

Tanzimat döneminde kadıların, adalet dışında başka bir işle uğraşmaması için çeşitli önlemler alınmaya çalışılmıştır¹. Nisan 1793, Mayıs 1795, Ocak 1798 ve Mayıs 1802

¹ Kadıların hâkim olabilmek ve adaleti düzenleyebilmek için, idare ile yargı ayrılığını ilk kez III. Selim açıkça istemiş, ancak bunda başarılı olamamıştır. II. Mahmut ise, kadıların ceza tehdidiyle yola getirmeğe çalışmış ve Tarık-i ilmiyye'ye dair Ceza Kanunnamesi'ni (İlmiye Sınıfına Ait Ceza Yasası) çıkarmıştır. Bunun yanı sıra, kadıların, yönetimle ilgili görevleri yeni kurumlara devredilmeye çalışılmıştır. "Özellikle Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra şehirlerde güvenliğin korunması, ekonomik hayatın yeniden düzenlenmesi için ihtisap nazırlığı, defter nazırlığı, sandık emniyeti gibi yeni kurumlara yer verilerek mahkemede görülen işlerin büyük bir kısmı buraya aktarılmıştır" (Çadırcı, 1997: 84-87).

adâletnâmelerinde kadıların adalet dışındaki işlerle uğraşması yasaklanmıştır. Tanzimat öncesi dönemlerde “kadı ve naipin görevli buldukları yörenin ileri gelenleriyle anlaşarak merkezden gönderilen yöneticilere karşı tavır takındıkları, bazı bölgelerde bunların kışkırtmaları sonunda ayaklanmalar çıkarttıkları, rüşvet alarak hakzsız işlem yaptıkları” gibi uygulamaların önüne geçmek için kadıların yönetim işlerine karışmamaları yalnız adaleti ilgilendiren konulara eğilmeleri istenmiş, kadıların şer’i işler dışında, güvenliğin sağlanması, eşkıya ve zalimlerin yakalanmaları gibi çeşitli şeylere karışmamaları gerektiği özellikle emredilmiştir (Çadırcı, 1997: 81-87; Karahanoğulları, 2005: 60).

1826’da Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılması bazı idari kurumlarda değişimi de beraberinde getirmiştir. Yaşanan bu değişim Osmanlı kadısının görev bütünlüğünü de sarsmıştır.

Kadıların asayiş görevine Yeniçeri Ocağı zabitleri yardımcı olduğundan, Yeniçeri Ocağının kaldırılmasıyla birlikte kadıların mülki görevi ve şehirlerde İhtisab Nezareti’nin kurulmasıyla birlikte kadı’nın beledi görevleri de bitmiş, II. Mahmut devrinde 1836’da Evkaf Nezareti’nin kurulup vakıfların idare ve denetiminin tek elde toplanmasıyla da vakıflar üzerindeki denetim ve gözetimi sona ermiştir. Bu arada tarihte ilk defa Bab-ı Meşihat’taki (Şeyhülislâmlık) odalardan birkaçının İstanbul kadısına verilmesiyle İstanbul kadıları kendi konaklarının dışında bir daireye sahip olmuşlardır. Osmanlı kadısının yetki ve görev hacmini asıl azaltan süreç idare hukuku, ceza ve ticaret alanında Fransız mevzuatının uyarlanması ve karma nizami mahkemelerin kurulması, ceza ve bidayet mahkemelerinin, vilâyetlerde ise temyiz divanlarının oluşturulması olmuştur. Böylece şer’i mahkemeler nikâh, tereke taksimi, talak, alacak, borç vb. davalarla sınırlı bir faaliyet içine itilmiş, Kâtib-i âdillik, avukatlık ve savcılık gibi kurumların asrın sonunda adli sisteme girmesiyle de şer’i mahkemenin ve kadının, yetki ve konumu zayıflamıştır. Bununla beraber ilmiye zümresi bu yeni şartlara intibak etmiştir. 1854’de Şeyhülislâm Meşrepzâde Mehmed Arif Efendi zamanında kurulan Muallimhâne-i Nüvvâb (sonraki isimleri Mekteb-i Nüvvâb, Medresetü’l-kudât) düzenli eğitim ve programla hukukçu zümresini yetiştirmiştir. Son devir Osmanlı bürokrasisinde, Bab-ı Meşihat ve Meclis-i Tetkikât-ı Şer’iyye azâları dışında Şûrâ-yı Devlet’te, İntihâbât-ı Me’mûrin Komisyonu ve nezaret meclislerinde, nizami

mahkemelerde bu mektebin mezunları veya ilmiye sınıfından olanların sayısı gittikçe artmıştır (Ortaylı, 2007a: 268).

Tanzimat dönemi öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda aksamaya ve bozulmaya başlayan adalet sistemini düzenlemek amacıyla yargıyı idarenin müdahalelerinden korumak için sürekli önlemler alınmaya çalışılmıştır. Tanzimat sonrasında da bu konuda önlemler alınmaya devam edilmiş, bunu sağlayabilmek için şer'i mahkemelerin yanında nizamiye mahkemeleri gibi yeni mahkemeler kurulması yolu seçilmiş ve yapısal önlemler alınmaya çalışılmıştır. Şeriat mahkemelerinin, cemaat mahkemelerinin, konsolosluk mahkemelerinin ve memur yargılaması yapan idare meclislerinin yanı sıra nizamiye mahkemeleri de açılmıştır. Nizamiye mahkemeleri, herhangi bir din ayrımı gözetmeksizin tüm Osmanlı uyruğu için ortak mahkemeler olmuştur. (Karahanoğulları, 2005: 60-61).

Klasik Osmanlı yargılama sisteminde, hukuk ayrışması sadece, müslimlerin ve gayrimüslimlerin tabii olduğu hukukların farklılığı şeklinde ortaya çıkmaktadır. Müslüman tebaa şer'i ve örfi hukukun bileşiminden oluşan tek bir hukuka tabii olmuştur. Şer'i ve örfi hukukun, kaynak bakımından birbirinden ayrı olması, hukuksal uyumsuzlukların çözümlenebilmesi için ayrı yargı makamlarının da kurulmasını gerektirmemiştir. Ancak, yönetim sisteminin düzenli bir biçimde işleyebilmesi, reayanın geçiminin korunması ve siyasete ilişkin konulardan, yani yöneten yönetilen ilişkisinden kaynaklanan uyumsuzlukları çözümünde yetkili olarak kadı değil, "hükkâmı seyf ve siyaset olan vükelâyı devletin" görevi olarak kabul edilmiştir. Bu durum Tanzimat sonrasında da derinleşerek devam etmiştir (Karahanoğulları, 2005: 61).

3.7.2. Kişi Haklarının Korunmasına Yönelik Düzenlemeler

Tanzimat öncesi Osmanlı adalet sisteminde, devlet gücünün kullanımı dolayısıyla yöneticilerin yönetilenlere karşı yapmış oldukları haksızlıkları önleyen ve gideren mekanizmalar mevcut olmasına rağmen bu mekanizmalar bir yargılama olarak düşünülmemiştir. Bir uyumsuzluk yargılaması değil de herhangi bir haksızlık konusunda yönetici aleyhinde yapılan bir şikâyetin veya sorunun çözümlenmesi şeklinde olmuştur. Nitekim şikâyet doğrudan divana yapıldığı gibi dilekçe ile şikâyetin kadıya da verilebilmesi de mümkün olmuştur. Fakat bu durumda kadının ilgili yönetici aleyhinde doğrudan hüküm verebilmesi mümkün olmamıştır. Yönetici ya da yöneticiler hakkında

hükümü en yüksek otorite, yani adaletin ve devlet gücünün sahibi olan padişah vermektedir. Verilen bu hüküm, kural olarak kadı aracılığıyla somutlaştırılarak uygulanmıştır. Bu mekanizma tipik bir yargılama değil, mezalime uğrayan tebaaya adalet dağıtılması şeklinde olmuştur. Adalet dağıtma, zorunlu olarak yargılama yapmayı da içermemiştir. Yönetenlerin denetlenmesi için Tanzimat sonrası kurulan mekanizma da aynı gelenek devam etmiş, yönetenlerin denetlenmesi bir yargılama olarak düşünülmemiştir (Karahanoğulları, 2005: 59).

Halkın mezâlimden korunması gerektiğinden, Tanzimat hükümlerine aykırı hareket eden her kim olursa olsun, Meclis-i Vâlâ'ya karşı sorumlu olup, ceza kanunu hükümleri gereğince cezalandırılacağından, memurların tümünün bu hükümler çerçevesinde görevlerini yerine getirmeleri istenmiştir. Buna rağmen, kanuna aykırı hareket eden yönetici ve memurlar yargılanarak cezalandırılmışlardır. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanı sırasında sadrazam olan Hüsrev Paşa, Kocaeli Müşiri (Osmanlı'da en üst rütbeli asker) Akif Paşa, Edirne Müşiri Nâfız Paşa, Ankara Müşiri Davut Paşa Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de yargılamışlardır. Akif Paşa'nın yeni çıkarılan 1840 tarihli Ceza Kanunu çerçevesinde yargılamasının yapılmasına karar verilmiştir. Akif Paşa, suçunu itiraf etmiş ve yargılama sonucunda Paşa'nın unvanı geri alınarak, devlet hizmetinde istihdam olunmamasına ve Edirne'ye sürgüne gönderilmesine hükmedilmiştir. Davut Paşa, Tanzimat Fermanı kapsamındaki maddelerin uygulanmasında rehabet ve üşengeçlik gösterdiği sabit görülerek görevinden azledilmiştir. Tanzimat'la konulan esaslara aykırı hareketlerinden dolayı Meclis-i Vâlâ tarafından devlet memurlarının sürgüne gönderilme örneklerine de sıkça rastlamak mümkündür (Ceylan, 2004, 39).

Bu dönemde devlet memurlarının rüşvet almalarının engellenmesi üzerinde de önemle durulmuş ve memurların buna ilişkin davaları Meclis-i Vâlâ tarafından yürütülmeye başlanmıştır (Seyitdanlıoğlu, 1999: 118). Takvim-i Vekayi'in 206 sayılı ve 15 Recep 1256 günlü nüshasında Hüsrev Paşa'nın, rüşvet aldığı gerekçesiyle Meclis-i Vâlâ'da yargılanarak suçlu görülmüş ve Ceza Kanunu gereğince; emekli edilerek devlet hizmetinde istihdam olunmamasına, vezirlik rütbesinin kaldırılarak, iki sene müddetle sürgüne gönderilmesine karar verildiği bildirilmiştir (Kaynar, 1985: 220-223).

Tanzimat sonrasında yapılan kanunlaştırma hareketleri, özellikle ceza kanunnamesi, yöneticilerin görev alanlarını belirginleştirmiş, yetkilerine belirgin dayanaklar

oluşturmuş bunun sonucunda da kanuna uygun hareket etme ve yönetme düşüncesinin gelişmesine yol açmıştır. Bu dönem, modern idarenin oluşumunu da sağlamıştır. Padişahın (veya sarayın) iradesine dayanan yöneticilerin yerine, yetkilerle tanımlanan makamlardan oluşan idare oluşmaya başlamıştır. Padişah ve kullarının yönetiminden, devletin ve görevlilerinin yönetimine doğru bir gelişme yaşanmaya başladığı Tanzimat döneminde, yeni devlet örgütlenmesinin gelişimine eşlik eden denetim mekanizmasının asıl amacı haksızlığın giderilmesi olarak düşünülmemiştir, yeni ve düzenli işleyen (vergi toplayabilen) bir idare yaratmanın aracı olarak kullanılmıştır. Amaç, idareyi düzeltmek, düzgün bir idare kurmak olmuştur. Tanzimat sonrası oluşturulmaya çalışılan yeni yapıda denetim aracı olarak şikâyet, yine temel yol olarak kullanılmıştır (Karahanoğulları, 2005: 59).

Tanzimat döneminde, yönetilenlere karşı baskı, angarya ve zorbalıktan kaçınılması için sürekli kanunlar çıkartılmış, haksız işlemlerin soruşturulması, usulsüzlük yapan yöneticilerin cezalandırılması için çok çaba gösterilmiştir. Halk tarafından yazılan arzuhaller (şikâyet dilekçeleri), taşra veya merkezde hiyerarşinin alt basamağında başlayıp en üst makama kadar ulaşması ve neticesinde olumlu veya olumsuz bir sonuca bağlanmasının süresi yaklaşık bir aya kadar inmiştir. Örnek olarak Silistre Valisi Tosun Paşa'nın 18 Nisan 1852 tarihinde merkeze yazdığı ve Rumeli'deki vilayetlerde vali ve memurların adam dövmek, baskı yapmak gibi kanun dışı bir idare tarzı izlediklerini bildiren dilekçesinin, görüşülüp neticesinde Padişah tarafından bir genelge mahiyetinde irade-i seniyye (hatt-ı hümayun-padişah emri) çıkartılmasının süresi bir aydır (Ortaylı, 2006d: 94-95; Ortaylı, 2008a: 304-305).

SONUÇ

Dünya tarihinde altı asrı aşkın bir süre yaşamış birkaç devletten birisi olan Osmanlı Devleti, kuruluşundan tarih sahnesinden çekilişine kadar çok geniş topraklarda, birçok milleti bünyesinde bulundurmuş ve yönetmiştir. Osmanlı Devleti, bu kadar uzun süre ayakta kalabilmesini adalet ilkesini temel alarak kurduğu devlet düzenine ve yönetimde sağladığı etkinliğe borçlu olmuştur. Gerek adalet anlayışına uygun olarak halkı yönetme inancından olsun, gerek yönetmiş olduğu bölgelerde herhangi bir sorun çıkmasını engel olma arzusundan olsun, sürekli olarak halkının menfaatini düşünmüş ve ona göre hareket etmiştir. Halkının menfaatini ve memnuniyetini esas alarak oluşturmuş olduğu bu yönetim düzeni ile Osmanlı uzun süre yaşayabilmiştir.

Türk-İslâm devletlerinin, özellikle Selçukluların varisi olarak kurulan Osmanlı Devleti, “adaleti temel alan bir yönetim düzeni” oluşturmuştur. Klasik dönem diye de ifade edilen kuruluş ve yükseliş dönemlerinde devlet idaresi merkezi bir yapı göstermekle birlikte oldukça sade bir teşkilatlanmaya sahip olan Osmanlı Devleti’nde, devletin esas görevi “adaleti sağlayarak, halkını mutlu ve refah içerisinde yaşamalarını sağlamak” olmuştur.

Türk Yönetim Tarihi’nde Sühverdi, Yusuf Has Hacib, Nizam’ül-Mülk, Koçi Bey, Kâtip Çelebi, Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Lütfi Paşa gibi devlet adamlarınca çeşitli dönemlerde hazırlanan ve eski İran geleneğini aksettiren Pendname, Siyasetname ve Nasihatname gibi çalışmalarda; hükümdarlara “halka karşı adaletli olmak, halka adil davranmak” devamlı tekrarlanan bir öğüt olmuştur.

Kanunlara uyulmaması veya kanunların bozulması, yönetimin ve yöneticilerin bozulmasına, adaletin yerini zulmün almasına ve sonuç itibariyle devlet düzeninin bozulmasına sebep olacağı fikri, Osmanlı yönetim düşüncesinde her dönemde önemli bir yer tutmuştur.

İslâm hukukuna göre, devletin ve onun yüksek otoritesini temsil eden yürütme organın başı olan hükümdarın en önemli görevi şer’i hükümleri uygulamak ve halkın mal ve can güvenliğini sağlayarak, halkına adaletle hükmetmek olmuştur. Osmanlı padişahı, halife olarak İslâm devletinin başı, koruyucusu, icracısı, şeriatın tefsircisi ve dinin hamisi olduğundan dolayı; müminleri korumak, dinsizleri ve kâfirleri cezalandırmak için,

egemenlik alanını sürekli genişletmek zorunda kalmış, “Allah’ın kullarını refâha erİştirmek ve Allah’ın kulları arasında adaleti sağlamak” için sürekli çaba göstermiştir. Osmanlılarda reayayı ilgilendiren fermanlarda “Reaya taifesi ki Tanrı’nın bir emanetidir, onları himaye etmek ve kimsenin zulüm yapmasına müsaade etmemek padişahın görevidir” şeklindeki formül daima tekrarlanmıştır.

Osmanlı Devleti’nin “hakkın ve adaletin üstünlüğünün” göz önüne alınarak yönetilmesi, uygulamada birtakım müesseseleri de ortaya çıkartmıştır ki, bunların başlıcaları Darü’l-adl, Divân-ı mezalim, Divan-ı a’lâ, teftiş-i memalik, şikâyette bulunabilme ve adâletnâme ilândır. Abbasilerden sonra gelen bütün Türk-İslâm devletlerinin yönetimlerinde var olan, hükümdarların “Daru’l Adl ya da Divan-ı Mezâlim” adı verilen yerlerde, halkın devlet görevlilerinden veya diğer insanlardan kaynaklanmış olan şikâyetlerini, her hangi bir aracı olmaksızın dinledikleri ve hüküm verdikleri kurumlar olmuştur.

İslâm öncesi Türk Devletleri’nden birisi olan Hunlarda, halk şikâyetlerini merkezi saraya yaparken bu şikâyetler gene sarayda incelenerek Hakan’a sunulmuştur. Uygurlar da ise şikâyet dinleme ve bu şikâyete sebep olan hususların düzeltilmesi uygulaması ise bizzat Hakan’ın annesi tarafından yerine getirilmiştir. Ancak İslâm öncesi Türk Devletleri’nde şikâyet hakkı kurumsallaşmamıştır. İslâm Devleti ile birlikte kurumsallaşmaya başlayan şikâyette bulunma hakkı Türk-İslâm Devletleri’nin birçoğunda da yer almıştır.

Halkın, yöneticilerden kaynaklanan sorunlarını, yöneticilerin yapmış olduğu haksız uygulama ve suiistimallerini ortadan kaldırmak, çözüme kavuşturulması gereken her türlü konularını hükümdara bildirmek için bu yolu kullanmışlardır. Hükümdarlar, halktan gelen şikâyet dilekçeleri ile bir taraftan yöneticilerini denetlerken, diğer taraftan halka daha iyi hizmet verilmesi için yöneticilerin uymak zorunda oldukları kuralları, şikâyet dilekçelerine konu olan sorunların çözümlenmesi için çeşitli dönemlerde adâletnameleer ilân etmişlerdir.

İslâm devletlerinde hükümdarın bizzat başkanlık ettiği ve hüküm verdiği “Darü’l-adl, Divan-ı a’lâ veya Divan-i Mezalim” toplantılarında idareye ve sorumlulara karşı her çeşit şikâyet yapılmıştır. Hükümdarlar da bu toplantılarda şikâyetleri bizzat dinleyerek, hemen orada kesin hükmünü vererek, haksızlığı ortadan kaldırmış ve hükmün derhal yerine getirilmesini sağlamıştır.

Osmanlı yönetiminde doğrudan bu isim altında bulunmasa da, Divan-ı Hümayun, halkın şikâyetlerini iletebilecekleri ve dile getirebilecekleri bir mahkemenin işlevlerini de yerine getirmiştir. Divan-ı Hümayun, hangi din ve millete mensup olursa olsun, kadın erkek herkese açık olmuştur. Ülkenin herhangi bir yerinde haksızlığa uğrayan, zulüm gören veya mahalli kadılarca haklarında yanlış hüküm verilmiş olanlar, ehl-i şer ve/veya ehl-i örf'ten kaynaklanan sorunlardan dolayı şikâyeti olanlar, vakıf mensuplarının haksız muamelelerine uğrayanlar için Divan-ı Hümayun bir başvuru yeri olarak görülmüştür.

Osmanlı'da halkın yöneticilerin sebep oldukları zulüm ve haksızlıkların giderilmesi yargılama işlevi içinde düşünülmemiş, bu durum yönetenin ihsanı ve inayeti olarak kabul edilmiştir. Yöneten yönetilen ilişkisinden kaynaklanan sorunlar yine yönetenin rızasına tabi olmuştur. Kadıların, bu konularda hüküm verme yetkisi de olmamıştır. Osmanlı Devleti'nde yöneten yönetilen ilişkisinden kaynaklanan uyuşmazlıkları çözmek kadının değil, "hâkimiyetin mutlak sahibi hükümdarın, onun vekili olan sadrazam ve onun altında mahalli büyük memurların" görevi olarak kabul edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde de şikâyet kabulü, adaletin yerine getirilmesi anlamında hükümdarın en yüksek görevi sayılmıştır. Halkın en son başvuracağı, adalet ve himayesine sığınacağı kimse hükümdar olduğu vurgulanmıştır. Çünkü hükümdarın, her türlü haksızlığı bertaraf edebilecek mutlak bir hüküm ve kudrete sahip olduğu kabul edilmiştir. Divan-ı Hümayun toplantılarında dinlenen şikâyetler; bazı kamu hizmetlerinin işleyişine dair şikâyetler, yani memurların otoritelerini kötüye kullanmaları ve kamu hizmetinin yerine getirilmesi sırasında reaya aleyhinde meydana gelen zararlar, divan kâtiplerinin, muhtesiplerin vazifelerinin ve amme vakıflarının kontrolü ve bunlarla ilgili bozukluklar, şahıslar arasındaki adî davalar, kadılar aleyhindeki şikâyetler veya kadı hükümlerinin yerine getirilmemesi hakkında yapılmıştır. Bu tür şikâyetler yine bir kere daha kadıya havale edilip ve onun soruşturmalarından sonra son hüküm verilmiştir.

Ancak Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren İbni Haldun'un devlet hakkındaki teorisini doğrularcasına adalet ve yönetim sisteminde yaşanmaya başlanan bozulma ile genel anlamda devletin gerileme dönemi başlamıştır. XVI. yüzyılda devletin yönetim yapısında başlayan sarsıntılar, XVII. yüzyıldan itibaren mali yapısında da görülmeye başlamıştır. 1683 Viyana bozgunundan itibaren uzun süren savaşlar ve yenilgiler

devletin mali yapısını da bozmuş, gelirlerin azalması ile bütçenin açık vermesine sebep olmuştur. Yaşanan mali sıkıntılar devlet yönetiminde görevli olan kişilerin de bozulmalarına, azalan gelirlerini tekrar sağlamak için kanun dışı yollara sapmalarına neden olmuştur.

XVII. yüzyıldan itibaren Batı'nın askeri, mali ve idari yönden Osmanlı'ya göre üstün bir konuma geçmesi, liyakatsiz yöneticilerin rüşvetle iş başına gelmeleri, savaşlarda yaşanan yenilgiler ve ekonomik nedenlerden ötürü, devlet yöneticileri ve görevlileri kanuna aykırı hareket etmeye ve suiistimallere başlamışlardır. Bu suiistimler halktan, kanunlarda tespit edilenin dışında veya üstünde harç ve vergiler almak (tekâlifi şakka), aidat tahsil etmek, tahsilini gerektiren haller gerçekte mevcut değil iken varmış gibi gösterip cerime denilen para cezalarının tahsili yoluna gitmek, köylerde göreve çıkıldığında lüzumsuz derecede kalabalık bir maiyetle bunu yaparak, kalınması gereken süreden daha fazla konaklamak ve böylece kendilerini, adamlarını, hayvanlarını köylüye besletmek gibi, genel bir terimle “zulüm suçları” diye nitelenen çeşitli suçları işleyerek, reyanın sırtından kanuni olandan fazla menfaat ve gelir sağlamak gibi çeşitli şekillerde yapılmıştır.

Bu suiistimallerin tamamına yakınının devlet yöneticileri tarafından yapılması ya da onların göz yummalarından kaynaklanması, kurulu düzenin sarsılmaya hatta yıkılmaya başladığının da bir işareti olarak yorumlanmıştır. Bu suiistimallerin gittikçe artması, halk tarafından yazılan ve İstanbul'a gönderilen şikâyet dilekçelerini artırmış, hatta bazı yerlerde yapılan zulümlerden dolayı halk köylerini terk ederek, kaçıp kurtulmaya çalışmışlardır. Devletin gelir kaynaklarını teşkil eden köylerde yaşanan bu bozulmanın engellenebilmesi, eski yapının yeniden kurulabilmesi ve işleyebilmesini sağlayabilmek için padişahlar, çevresindeki devlet adamlarının da tavsiyelerini de alarak, “devlet otoritesini temsil edenlerin, halka karşı bu otoriteyi kötüye kullanmalarını engelleyen; kanun, hak ve adalete aykırı tutumlarını yasaklayan beyanname şeklindeki” adaletnâmeleri yayınlamışlardır.

Adâletnâme ilanı, Osmanlılardan da önce mevcut olan bir geleneğin devamıdır. İslâm Devleti zamanında Hz. Peygamber'in ve halifelerin, gönderdikleri elçilere ve yöneticilere verdikleri ahidnâme ve benzer belgelerde “halka adaletli davranmaları, halka zulmetmemeleri gerektiği” hususu üzerinde durulmuştur. Osmanlı

padıŖahlarından da önce diğer bazı hükümdarlar, “halka adaletle davranmalarını, birtakım haksızlıkların ve bilhassa haksız vergilerin kaldırıldığını” ilân eden hükümler çıkartması, bu hükümleri herkesin görebileceği yerlere, büyük camilerin duvarlarına veya Ŗehirlerin giriŖ kapısına taŖ kitabe halinde koydurması Ŗeklinde Adlelnme veya benzeri uygulamalarda bulunmuŖlardır.

Osmanlı Devleti’nde padiŖahın yolsuzlukların, haksızlıkların önlenebilmesi amacıyla ilân ettirdikleri bir belge olan adaletnâmeler, bir kanunun bütün unsurlarını taŖımakta ve dıŖ Ŗekil bakımından da öteki kanunlardan da herhangi bir farkı bulunmamaktadır. Adaletnmelerde verilen emirler bazen bütün Osmanlı Devleti sınırları içerisinde görevli olan idarecilere hitap ettiği gibi, bazen de belli bir yerde veya bölgede görevli olan idarecilere de hitap etmiŖtir.

Adlelnmeler, yolsuzlukların veya suiistimallerin yaygın bir hâl alması durumunda ilan edilebileceği gibi, padiŖahın kapısına veya doğrudan doğruya Ŗahsına, aynı nitelikte birçok tek ya da toplu olarak Ŗikyetler yapılmasından dolayı da ilân edilmiŖtir.

Adlelnmelerin halka duyurulması Ŗarttı. Bunun için adlelnmenin son tarafında kadılara ve diğer devlet görevlilerine, ilân edilecek olan adlelnmeyi halkı toplayıp, onların önlerinde okunması ve içindekileri iyice anlatılması sürekli olarak emredilmiŖtir. Adlelnmelere halkın eline geçmesini kolaylaŖtıran hükümler de konulmuŖ, “kim olursa olsun bu vesikanın kadı sicilinden bir kopyasını isterse bir kelimesinin dahi deđiŖtirilmeden, yazılıp, imzalanarak isteyen kimseye verilmesi ve bu hizmetin karŖılıđında da hiçbir ücretin ya da karŖılıđın alınmaması gerektiği” emri eklenmiŖtir.

Adlelnmeler, XVI. ve XVII. yüzyıllarda hüküm ve siyaset sahibi yüksek idarecilere, kadılara ve bedeni cezaları uygulama yetkisine sahip olan otorite sahiplerine (tuğ ve âlem sahiplerine), beylerbeyi ve sancak beylerine, XVIII. yüzyıldan itibaren sancak voyvodaları, Ŗehrin kethüdaları, mütesellimlere, ayanlara, bunların dıŖında, mukataa voyvodaları, mültezimler, has ve vakıf zabitlerine, mtevellilerine, zeamet ve tımar sahiplerine, il erlerine, vilâyet ileri gelenlerine de hitaben yazılmıŖ ve doğrudan doğruya onlardan kanunlarda “zulüm ve suiistimal olarak sayılan Ŗeyleri yapmamaları” emredilmiŖtir.

İlân edilen adâletnâmelerde, otorite sahiplerinin bizzat kendi işlemlerinden doğan ve/veya başkalarının yaptıkları zulümlerin hesabı sorulmaktadır. Zira bu zulümleri önlemek onların görevidir. Bundan dolayı sadece kendilerinden kaynaklanan suiistimal ve haksızlıklardan değil, zulüm işlenmesine karşı görevlerini yapmadıkları, göz yumdukları veya eksik yaptıkları için de hesap sorulmuştur.

İncelediğimiz tarihlerde, suiistimallerle ilgili olarak, devlet görevlilerine hitap eden adâletnâmeler, zulüm ve suiistimallerin yapılmaması istenildikten sonra, bu gibi hareketlere devam edecek olanlara verilecek cezalar açıklanmış, kanunsuz para alanların cezalandırılacağı bildirildikten sonra verenlerin de cezalandırılacakları vurgulanmıştır.

Klasik dönemde ait olan adâletnâmelerde, cezalar kısmında bu suçları işleyenlere sürekli ceza verileceği tekrarlansa da, bu cezaların neler olacağı tam olarak açıklanmamıştır. Bu adâletnâmelerde; kadıların, naiplerin defterden isimleri kazınacağı, adâletnâmelerde sayılan hükümlerin aksine hareket eden vali, beylerbeyi ve ayanların haklarından gelineceği de bildirilse de bunun nasıl olacağı tam olarak belirtilmemiştir. Adâletnâmeler, içerik olarak farklı konuları kapsasa da, sonuçları ve yaptırımları bakımından aralarında önemli farklar bulunmamaktadır. Bütün adâletnâmelerde “yöneticilerin halka adaletli davranmaları, hiçbir surette onlara zulmetmemeleri gerektiği ve bunun sağlanması içinde gerektiğinde cezaların verileceği” belirtilmektedir.

Adâletnâmelerin ilân edilmesi ülkenin içinde bulunduğu durumla da yakından ilgili olmuştur. Klasik dönemde Osmanlı Devleti’nin hukuki, idari ve sosyo-ekonomik açıdan iyi olması nedeniyle bu dönemlerde yazılan adâletnâmeler sayıca az, konu bakımından da sınırlıdır. Ancak XVI. yüzyıldan itibaren ilân edilen adâletnâme sayısında artış ve konular bakımından da genişlediği görülmektedir. Bunun nedeni Osmanlı Devleti’nin hukuki, idari ve sosyo-ekonomik açıdan çöküntü içerisine girmesi ve adâletnâmelerin ilân edilmesinden beklenen sonuçların sağlanamayışındır. Çünkü merkezi yönetimin bozulduğu bu dönemlerde adalet ve yönetim sistemi de yara almıştır. XVIII. yüzyıla ait adâletnâmelerde diğer dönemlerdeki adâletnâmelerde görülmeyen konular ve olmayan kişiler de girmiştir.

Osmanlı adâletnâme geleneğine tamamiyle uygun olan Tanzimat Fermanı’nın, Osmanlı hukuku açısından bir padişah buyruğu niteliğinde olması, genel mahiyette yani Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan herkese hitap ederek genel bir nitelik taşıması, tahta yeni

çıkaran bir padişah tarafından, yaygın bir hâl alan suiistimalleri veya yolsuzlukları önleme gereğinden dolayı ilan edilmesi, halkı zulme karşı koruma gayesi açık bir şekilde belirtilmiş olması ve halka duyurulması gibi klasik adâletnâmelerde bulunan özellikleri taşıması açısından klâsik adâletnâme geleneğinin bir devamı olarak sayılabilir.

Osmanlı yönetimi Tanzimat Fermanı'yla daha önceki dönemlerde alışkanlık haline gelip, halkı büyük ölçüde sıkıntıya sokan birçok uygulamayı da kaldırmak istemiştir. Bu bağlamda vergi tahsil işini gerçekleştirecek görevlilerin çeşitli adlar altında halktan kendileri için aldıkları her türlü nakdi ve ayni aidatı kaldırmış, aynı şekilde âyan ve diğer görevlilerin bazı vergilerin tahsilinde yaptıkları hizmet ve masraf için topladıkları aidatlar ile tahsil ile görevli kişilerin vazifeleri esnasında bedava-karşılıksız olarak yem ve yiyecek almaları da yasaklamıştır. Aslında Tanzimat öncesi ilân edilen adâletnâmelerde de sürekli olarak bu konu üzerinde durulmasına rağmen, halkın bu konularda yoğun şikâyetleri devam etmiştir. Bu nedenle devlet, halkının perişan olmasına ve üretim faaliyetlerinin aksamasına yol açan bu tür uygulamaların üzerine ciddiyetle gidilmesi ve aynı adetleri devam ettiren görevlilerin şiddetle cezalandırılmasını kararlaştırılmıştır. Bu kararlarla birlikte angarya hizmetlerinin kaldırılması da halk için son derece olumlu sayılabilecek bir adım olmuştur.

Halkın mezâlimden korunması gerektiğinden, Tanzimat hükümlerine aykırı hareket eden her kim olursa olsun, ceza kanunu hükümleri gereğince cezalandırılacağından, memurların tümünün bu hükümler çerçevesinde görevlerini yerine getirmeleri istenmiştir. Buna rağmen, kanuna aykırı hareket eden yönetici ve memurlar yargılanarak cezalandırılmışlar, sürgüne gönderilmişler, görevlerinden azledilmişlerdir. Tanzimat döneminde, yönetilenlere karşı baskı, angarya ve zorbalıktan kaçınılması için sürekli kanunlar çıkartılmış, haksız işlemlerin soruşturulması, usulsüzlük yapan yöneticilerin cezalandırılması için çok çaba gösterilmiştir. Halk tarafından yazılan arzuhaller (şikâyet dilekçeleri), taşra veya merkezde hiyerarşinin alt basamağında başlayıp en üst makama kadar ulaşması ve neticesinde olumlu veya olumsuz bir sonuca bağlanmasının süresi yaklaşık bir aya kadar indirilmiştir.

Ancak Tanzimat Fermanı, adâletnâme anlayışında da önemli bir kırılma ve değişimi de simgelemektedir. Her şeyden önce, ferdî olaylar üzerinde durulmamış, Osmanlı yönetim ve hukuk sisteminin yeniden yapılanması gibi sistematik bir değişim sürecini

başlatmıştır. Tanzimat Fermanı'yla sistem değişmeden, hatırlatmalara ve korkutmalara dayalı bir adâletnâme anlayışının etkili olamayacağı zimmen kabul edilmiş demektir.

Osmanlı devlet yönetiminde şikâyet dilekçelerine konu olan ve kaldırılması için adâletnâmeler ilân edilen bazı keyfi uygulamaların, suiistimallerin yolsuzlukların ve kötü yönetim örneklerinin var olduğu bir gerçektir. Ancak o dönemdeki Avrupa feodal sisteminde Derebeyleri ve Lordlar halk üzerinde, bir eşya (bir hayvan) gibi istediği şekilde tasarruf hakkına sahip buldukları halde, Osmanlı valilerinin, sancakbeylerinin ve tımarlı sipahilerin reaya üzerinde kanunlar ve hukuk çerçevesinde yönetim görevlerinden başka yargılama, istediği şekilde cezalandırma ve keyfi tasarrufta bulunma hakları olmamış, aksine devlet yöneticilerinden, kendi işlemlerinden doğan ve/veya başkalarının yaptıkları zulümlerin hesabı sorulmuştur. Çünkü halka yapılan zulümleri önlemek onların görevi olarak kabul edilmiştir. Max Weber'in XX. yüzyıl öncesi bütün devletlerin yönetimlerini geleneksel devlet olarak değerlendirmesi ve geleneksel devletlerin patrimonyal monarşi ile yönetildiğini iddiasının aksine, Osmanlı Devletinin kendisine has bir yönetim biçimine sahip olmuş; Osmanlı padişahları yasama, yürütme ve yargı yetkilerini kendi ellerinde bulundurmakla birlikte devleti patrimonyal bir biçimde değil, kanunlara ve hukukun üstünlüğüne göre yönetmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde "Divan-ı Hümayun, şikâyet hakkı ve adâletnâme ilânı" gibi mekanizmalar padişah da dâhil bütün devlet görevlilerinin ve yöneticilerin sınırsız gibi görünen yetkilerini sınırlandırmış ve yönetenlerin denetlenmesini sağlamıştır. Batıdaki derebeylik sistemlerine göre geliştirilen "patrimonial monarşi" Osmanlı devleti yönetimi için uygun düşmemektedir. Çünkü Osmanlı Devleti'nde ne padişahın ne taşra idarecilerinin keyfi olarak, hukuk harici ceza verme yetkileri olmamıştır. Padişahlar örfî düzenlemeler yaparken devrin ulemasına, şeyhülislâmına danışmadan ve onay almadan kendi başlarına hareket etmemişler, devlet yönetiminde yer alan divanlar, meşveret meclisleri gibi kurumlar, padişahların keyfi yönetimlerine engel olmuş, kendi başlarına karar almalarını engellemiştir.

Osmanlı toplumunda hiçbir ayırım gözetmeksizin herkesin şikâyette ve dilekte bulunabilme haklarının olması; Machiavelli, Montesquieu ve Weber gibi Batılı düşünür ve yazarların Osmanlı yönetim sistemi üzerine getirdikleri despot, istibdat ya da sultanizm gibi eleştirilere karşı ileri sürülebilecek bir cevaptır.

Her ne kadar siyasal olarak devlet yönetimi monarşi olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nde halkın, yöneticiler tarafından uğradığı haksızlıkları, zulmü ve suiistimalleri ortadan kaldırılması gibi her türlü konu hakkında şikâyet hakkının var olması ve her talebi ile ilgili dilekçe verebilmesi günümüz demokrasilerinde görülebilen bir uygulamadır (dilekçe hakkı).

Dilekçe vererek şikâyette bulunabilme hakkının yazılı olarak ilk İngiltere'de Papa III. Innocent, Kral John ve baronları arasında, kralın yetkilerinin sınırlandırılması hakkında imzalanan 1215 tarihli "Magna Carta"sında yer almış olsa da, uygulamada bu hak herkese değil, baronların isteğine göre kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde ise bu hak din, dil, ırk ayrımı yapılmaksızın bütün halka tanınmıştır. Bu da tezimizde üzerinde durulan ve tezin amacında dile getirilen temel hipotezimizi doğrulamaktadır.

KAYNAKÇA

- ABACI, Nurcan (2001), **Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17.Yüzyıl)**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ABADAN, Yavuz (1999), "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", **Tanzimat 1**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, 2.Baskı, İstanbul, ss.31-58
- ABADAN, Yavuz (2006), "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", **Tanzimat**, Editör: Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, 2.Baskı, Ankara, ss. 37-63.
- AHMETBEYOĞLU, Ali (2008), "Hun Devletlerinin Kuruluş Ve Çöküş Süreçleri", **Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri**, Editör: Mehmet Alpargu ve M. Bilal Çelik, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya.
- AFYONCU, Erhan (2009), **Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi**, Yeditepe Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul.
- AKÇA Gürsoy ve Himmet Hülür (2006), "Osmanlı Hukukunun Temelleri ve Tanzimat Dönemindeki Hukuksal Yeniliklerin Sosyo-Politik Dinamikleri", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 19, Konya.
- AKÇAM, Taner (1995), **Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve İşkence**, İletişim Yayınları, 2.Baskı, İstanbul.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet (1988), **Şer'îye Sicilleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, Cilt: I, İstanbul.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet (1989), **Şer'îye Sicilleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, Cilt: II, İstanbul.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet (1990), **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri**, Cilt: 1, FEY Vakfı Yayınları, Hilal Matbaası, İstanbul.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet (1991), **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri**, Cilt: 3, FEY Vakfı Yayınları, Hilal Matbaası, İstanbul.

- AKGÜNDÜZ, Ahmet ve Said Öztürk (1999), **Bilinmeyen Osmanlı**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet (1999), “Osmanlı Hukuku-Kanunnâmeler ve Şeri’at”, **Köprü Dergisi**, Sayı: 65, ss.3-33.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet (2002), “Osmanlı Kanunnâmeleri (Doğuşu, Çeşitleri ve Tarihi Seyri)”, **Türkler**, 10. Cilt, Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları Ankara, ss.21-42.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet (2002), “İslâm Hukukunun Osmanlı Devleti’nde Tatbiki: Şer’iye Mahkemeleri ve Şer’iye Sicilleri”, **Türkler**, 10. Cilt, Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları Ankara, ss. 54-68.
- AKPINAR, Turgut (1999), **Türkler’in Din ve Hukuk Tarihi**, İletişim Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul.
- AKŞİN, Sina (1987), “1839’da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti’nin Uluslararası Durumu”, **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri- 13 Mart 1985**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, ss.5-12.
- AKŞİN, Sina (2006), “1839’da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti’nin Uluslar arası Durumu”, **Tanzimat**, Editör: Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, 2. Baskı, Ankara, ss. 101-108.
- AKYÜZ, Vecdi (1995), **İslâm Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim- Divanı Mezalim**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- ALPTEKİN, Çoşkun (1992), “Selçuklularda İnsani Değerler ve Hukuk”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları**,1.Kitap, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, s. 377-386.
- ALPTEKİN, Erkin (1978), **Uygur Türkleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1974), **Yusuf Has Hâcib-Kutadgu Bilig**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- ARMAĞAN, Servet (1992), **İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2.Baskı, Ankara.

- ARON, Raymond (1989), **Sosyolojik Düşüncenin Evreleri**, Çev: Korkmaz Alemdar, Bil Yayınları, Ankara.
- ARSAL, Sadri Maksudi (1947), **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- ARSLAN, Mahmut (1987), **Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- ARSLAN, Şenol (2009), "Kolluk Tarihinde Ases, Şurta ve Hisbe Görevlileri", **Polis Dergisi**, 26. Sayı, <http://www.egm.gov.tr/egitim/dergi/eskisayi/index.htm>, (10.11.2009).
- ATAR, Fahreddin (1999), **İslâm Adliye Teşkilatı**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4.Baskı, Ankara.
- ATİK, Kayhan (2000), "XVII. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmiye Teşkilatındaki Çözülmeye İlişkin Tespit ve Teklifler", **Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 14, ss. 31-52.
- ATTAR, Feridüddin-i (1963), **Pendnâme: Öğüt Kitabı**, Çev: M. Nuri Gençosman, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 3.Baskı, İstanbul.
- AVCI, Mustafa (1999), "Türk Hukukunda Hakimin Görevi İhmal Suçu", **Kamu Hukuku Arşivi**, Kamu Hukuku Arşivi Akademik Araştırma ve Dayanışma Derneği, Haziran, ss.75-97.
- AVCI, Mustafa (2006), "Klasik Osmanlı Hukukunda Hâkim, Hâkimin Görevi İhmali ve Hukuka Aykırı Deliller Sorunu", **Osmanlı Devleti'nde Eğitim, Hukuk ve Modernleşme**, Editörler: Ejder Okumuş, Ahmet Cihan ve Mustafa Avcı, Ark Kitapları, İstanbul, ss. 67-180.
- AYAN, Ergin (2008), "Türkiye Selçukluları Devleti'nin yıkılış Süreci", **Kuruluş Ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri**, Editör: Mehmet Alparğu ve M.Bilal Çelik, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya.
- AYDIN, M. Akif (1996), **İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları**, İz Yayınları, İstanbul.

- AYDIN, M. Akif (1996), **Türk Hukuk Tarihi**, Hars Yayıncılık, İstanbul.
- BARKAN, Ömer Lütfi (2002), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kolonizatör Türk Dervişleri”, **Türkler**, 9. Cilt, Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları Ankara, ss.133-153.
- BARTHOLD, Wilhelm ve M. Fuat Köprülü (1984), **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- BATİSLAM, H.Dilek (2008), “Divanlardaki Manzum Arz-ı Hâller”, **Turkish Studies**, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/1 Winter, <http://www.turkishstudies.net/dergi.asp>, 10.12.2009.
- BAYBURTLUGİL, Nurettin (1998), **Nizamü’l-mülk, Siyasetnâme**, Dergâh Yayınları, 4. Baskı, İstanbul.
- BELGESAY, Mustafa Reşit (1999), “Tanzimat ve Adliye Teşkilatı”, **Tanzimat 1**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, 2.Baskı, İstanbul, ss.211-220.
- BERKES, Niyazi (2002), **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yayıma Hazırlayan: Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- BİLGİN, Vejdi (2002), “Klasik Dönem Osmanlı Hukuk Düşüncesinin Temel Özellikleri”, **Türkler**, Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Cilt:XI, Ankara, ss.52-60.
- BİN MAHMUT, Ahmet (1977), **Selçuk-nâme I**, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, No:101, Kervan Kitapçılık, İstanbul.
- BİN MAHMUT, Ahmet (1977), **Selçuk-nâme II**, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, No:102, Kervan Kitapçılık, İstanbul.
- BİNGÖL, Sedat (2004), **Tanzimat Devrinde Osmanlı’da Yargı Reformu (Nizamiye Mahkemeleri’nin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876)**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- BULAÇ, Ali (1992), “Medine Vesikası Hakkında Genel Bilgiler”, **Birikim Dergisi**, Sayı 38-39, Haziran Temmuz, ss.102-111

- BULAÇ, Ali (1995), “Asrı Saadette Bir Arada Yaşama Projesi: Medine Vesikası”, **Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslam**, Beyan Yayınları, Cilt:2, İstanbul, ss.167-195.
- CAN, Ali (1982), **Bozuklukların Düzeltmesinde Tutulacak Yollar**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 497, 1. Baskı, Ankara.
- CEYLAN, Ayhan (2004), “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkamı Adliye’de Yargı”, **Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: VIII, Sayı: 1-2, Erzincan.
- CİN, Halil ve Ahmet Akgündüz (1990), **Türk İslâm Hukuk Tarihi**, Timaş Yayınları, 1.Cilt, İstanbul.
- COLLAS, Bernard Camille (2005), **1864’te Türkiye (Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni)**, Çev: Teoman Tunçdoğan, Bileşim Yayınevi, Ankara.
- ÇADIRCI, Musa (1987), “Tanzimat’ın İlânı Sıralarında Türkiye’de Yönetim (1826-1839)”, **Bellekten**, Sayı: 201, ss. 1215-1240.
- ÇADIRCI, Musa (1988), “Tanzimat Döneminde Türkiye’de Yönetim (1839-1856)”, **Bellekten**, Sayı: 203, ss. 601-626.
- ÇADIRCI, Musa (1997), **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Türk Tarih kurumu Yayınları, Ankara.
- ÇADIRCI, Musa (2006), “Tanzimat’ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)”, **Tanzimat**, Editör: Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, 2.Baskı, Ankara, ss. 151-158.
- ÇAĞRICI, Mustafa (1988), “Adalet” mad., **İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Cilt:1, İstanbul, ss. 341-343
- ÇAKIR, Çoşkun (2002), “Bir Reform Hareketi Olarak Tanzimat: Hazırlanması, İlanı, Tepkiler ve Uygulanması”, **Türkler**, Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Cilt: XIV, Ankara, s.698-715
- ÇAMALAN, Ahmet (2006), **Osmanlı Siyasetnamelerine Göre Sonun Başlangıcı Sebepler Ve Çözüm Önerileri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin (1992), “Uygurlarda İnsani Değerler ve Hukuk”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları**, 1.Kitap, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, s. 117-130.
- ÇAYLAK, Adem (1998), **Osmanlı’da Yöneten ve Yönetilen**, Vadi Yayınları, Ankara.
- ÇEÇEN, Anıl (2003), **Adalet Kavramı**, Turhan Kitabevi, 3.Baskı, Ankara.
- ÇİÇEK, Kemal (1998), “Osmanlı Yönetim Yapısında Yozlaşma ve Siyasetnameler”, **Türkiye’de Yönetim Geleneği**, Editör: Davut DURSUN ve Hamza AL, İlke Yayıncılık, İstanbul.
- ÇİÇEK, Kemal (1997), “Siyasetname Kültürümüze Göre Siyasetteki Yozlaşma ve İdeal Siyaset”, **Yeni Türkiye Siyasette Yozlaşma Özel Sayısı**, s. 1384-1389.
- ÇUKURÇAYIR, Mehmet Akif ve Esra B.Sipahi (2003), “Yönetişim Yaklaşımı ve Yönetimde Kalite”, **Sayıştay Dergisi**, Sayı:50-51, Temmuz-Aralık, ss. 35-66.
- DAVİSON, Roderic H. (2005), **Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform**, Çev: Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, 2. Baskı, İstanbul.
- DEFTERDAR SARI MEHMET PAŞA (1969), **Nesâ-yih Ü-l-Vüzerâ Vel-Ümerâ-Devlet Adamlarına Öğütler**, Derleyen ve Çeviren: Hüseyin Ragıp Uğural, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- DEMİRKIRAN, Hane fi (1998), “III. Selim”, **Köprü Dergisi**, Sayı: 61, ss. 83-85.
- DEVELİ, Hayati (2006), **Mutluluk Bilgisi- Kutadgu Bilig**, AlkımYayınları, İstanbul.
- DİLAÇAR, Agop (2003), **Kutadgu Bilig İncelemesi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. Baskı, Ankara.
- DİNÇER, Ömer (1992), “Çağdaş Yönetim Düşüncesi Açısından Koçi Bey Risaleleri”, **İlim ve Sanat**, Sayı: 31, s. 43-48.
- DOĞAN, Mehmet (1989), **Tarih ve Toplum**, Rehber Yayıncılık, Ankara.
- DURHAN, İbrahim (1999), “Osmanlı Hukukunun Yapısı Üzerine Bir Etüd”, **Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: III, Sayı:1, Erzincan, ss. 215-232.

- DURHAN, İbrahim (2008), “Tanzimat Döneminde Osmanlı Yargı Teşkilâtındaki Gelişmeler”, **Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: XII, Sayı: 3-4, Erzincan, ss.55-111.
- DURŞUN, Davut (1988), “Osmanlı Toplumsal Yapısı’na Bir Bakış”, **İlim ve Sanat**, Sayı: 22, Kasım-Aralık.
- DURŞUN, Davut (1992), **Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din**, İşaret Yayınları, İstanbul.
- DURŞUN, Davut (2006), **Siyaset Bilimi**, 2. Baskı Beta Yayınları, İstanbul.
- DURŞUN, Davut (2008), “Laiklik diye bir sorun yok!”, <http://yenisafak.com.tr/yazarlar/Default.aspx?t=15.04.2008&y=DavutDursun>, 10.11.2009.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra (2002), “Tanzimat Devri Osmanlı Mahkemeleri”, **Türkler**, Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Cilt: XIII, Ankara, ss.771-779
- EL-KETTÂNİ, Muhammed Abdülhay (1990), **et-Terâtibu'l İdariye- Hazreti Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar**, Cilt:1, Çev: Ahmet Özel, İz Yayıncılık, İstanbul.
- EL-KETTÂNİ, Muhammed Abdülhay (1991), **et-Terâtibu'l İdariye- Hazreti Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar**, Cilt:2, Çev: Ahmet Özel, İz Yayıncılık, İstanbul.
- EL-MÂVERDÎ, İmam Ebûl-Hasan (1976), **El-Ahkâmu's Sultâniye**, Çev: Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul.
- ENGELHARDT (1999), **Tanzimat ve Türkiye**, Çev: Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, 1.Baskı, İstanbul.
- ERCAN, Yavuz (2001), **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler**, Turhan Kitabevi, Ankara.
- ERDOĞAN, Mustafa (2000), “Hikmet-i Hükümet'ten Hukuk Devletine Yol Varmı?” **Doğu-Batı Dergisi**, Yıl:4, Sayı: 13, Ankara, ss. 45-57

- ERGİN, Muharrem (1988), **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- ERYILMAZ, Bilal (1996), **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, Risale Basın Yayın, 2.Baskı, İstanbul.
- ERYILMAZ, Bilal (2000), “Osmanlı Devleti’nde Farklılık ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım”, **Osmanlı’da Hoşgörü-Birlikte Yaşama Sanatı**, Editör: Mustafa Armağan, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul.
- ERYILMAZ, Bilal (2002), “Birlikte Yaşama Tecrübesi: Osmanlı Millet Sistemi”, **Yeni Türkiye**, Sayı: 45, Mayıs-Haziran, ss.340-348.
- ERYILMAZ, Bilal (2004), **Bürokrasi ve Siyaset**, Alfa Yayınları, İstanbul.
- ERYILMAZ, Bilal (2005), **Kamu Yönetimi**, Erkam Matbaası, İstanbul.
- ERYILMAZ, Bilal (2006), **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İşaret Yayınları, 2.Baskı, İstanbul.
- ERYILMAZ, Bilal (2008), **Kamu Yönetimi**, Okutman Yayıncılık, Ankara.
- FAROQHI, Suraiya (2003), **Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak ve Yaşamak**, Çev: Gül Çağalı Güven ve Özgür TÜRESAY, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- FAYDA, Mustafa (1986), “Hz. Ömer’in Divan Teşkilatı”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, Cilt:2, Çağ Yayınları, İstanbul.
- FENDOĞLU, H. Tahsin (2002), “Tanzimat Sonrası Hukuki Düzenlemeler Ve Hukuk Dualizmi”, **Türkler**, Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Cilt: XVI, Ankara, ss. 727-738.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi (1992), “İslâm-i anlayışta İnsani Değerler”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları**,1.Kitap, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, ss. 257-279.
- GENÇ, Reşat (1992), “Karahanlılar’da İnsani Değerler ve Hukuk”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları**,1.Kitap, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, ss. 325-340.

GÜLER, Birgül Ayman (2010), **Türkiye'nin Yönetimi-Yapı**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

GÖK, Necdet (2002), "Türk-İslâm Kültüründe Adalet Anlayışı ve Osmanlı Uygulamalarından Örnekler", **Türkler**, Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Cilt: XI, Ankara, ss. 61-70.

GÖKALP, Ziya (1974), **Türk Medeniyeti Tarihi**, Toker Yayınları, 2.Baskı, İstanbul.

GÖKALP, Ziya (1997), **Türk Töresi**, Kemer Yayınları, İstanbul.

GÖKSU, Hasan Tuna (2007), "Kanun Devletinden Hukukun Üstünlüğüne", **Sayıştay Dergisi**, Sayı: 64, Ankara, ss. 59-68.

GÖMEÇ, Sadettin (2008), "Uygur Türklerinin Tarihi ve Kültürü", **Kuruluş Ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri**, Editör: Mehmet Alparğu ve M. Bilal Çelik, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya.

GÜNGÖR, Erol (2007), **Tarihte Türkler**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

HALAÇOĞLU, Yusuf (1995), **XIV-XVII Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, Türk Tarih Kurumu, Basımevi, Ankara.

HEPER, Metin (2006), **Türkiye'de Devlet Geleneği**, Çev: Nalan Soyarık, Doğu Batı Yayınları, Ankara.

<http://www.koprudergisi.com>, (18.08.2009)

http://tr.wikipedia.org/wiki/Mani_dini, (12.10.2009).

<http://tr.wikipedia.org/wiki/Saman%C3%AEler>, (11.11.2009).

http://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0lmiye_s%C4%B1n%C4%B1f%C4%B1,
(12.02.2010)

İBNİ HALDUN (1990), **Mukaddime**, Çev: Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

IMBER, Colin (2006), **Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650**, Çev: Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

- İNALCIK, Halil (1958a), “Osmanlı Hukukuna Giriş, Örfi Sultani Hukuk ve Fatih’in Kanunları”, **A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, XIII, Ankara, ss. 102-126.
- İNALCIK, Halil (1958b), “Osmanlı Padişahı”, **A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, XIII, Ankara, ss.68-79.
- İNALCIK, Halil (1959), “Osmanlılarda Saltanat Verâseti Usûlü veya Türk Hakimiyet Telâkkisiyle İlgisi”, **A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, XIV, Ankara, ss.69-95.
- İNALCIK, Halil (1964a), “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, **Bellekten**, Sayı: 112, ss. 603-622.
- İNALCIK, Halil (1964b), “Tanzimat’ın Uygulanmasına Sosyal Tepkiler”, **Bellekten**, Sayı: 112, ss. 623-649.
- İNALCIK, Halil (1965), “Adâletnâmeler”, **Belgeler Dergisi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt:2, Sayı:3-4, ss. 49-142.
- İNALCIK, Halil (1966), “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Geleneği”, **Türk Kültürü**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Sayı:19
- İNALCIK, Halil (1988), “Adaletnâme” mad., **İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Cilt:1, İstanbul, ss. 346-347
- İNALCIK, Halil (1992), **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- İNALCIK, Halil (1996), “Osmanlı Hukukuna Giriş, Örfi Sultani Hukuk ve Fatih’in Kanunları”, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, Eren Yayıncılık, İstanbul, ss. 319-343.
- İNALCIK, Halil (2000), “Türk Tarihinde Türe ve Yasa Geleneği”, **Doğu-Batı Dergisi**, Yıl:4, Sayı: 13, Ankara, ss. 157-175.
- İNALCIK, Halil (2002), “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu”, **Türkler**, Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Cilt: IX, Ankara, ss. 66-88.

- İNALCIK, Halil (2003), **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, Çeviren: Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, 2.Baskı, İstanbul.
- İNALCIK, Halil (2005), **Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet**, Eren Yayıncılık, 2.Baskı, İstanbul.
- İNALCIK, Halil (2006), **Doğu Batı- Makaleler I**, Doğu Batı Yayınları, 3.Baskı, Ankara.
- İNALCIK, Halil ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (2006), **Tanzimat**, Phoenix Yayınevi, 2.Baskı, Ankara.
- İNALCIK, Halil (2008), **Doğu Batı- Makaleler II**, Doğu Batı Yayınları, 1.Baskı, Ankara.
- İNALCIK, Halil (2009a), **Devlet-i Aliye**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İNALCIK, Halil (2009b), "1302 Bapheus Zaferi, Hanedanın Başlangıcıdır", **NTV Tarih**, İstanbul, ss. 41-43.
- İNALCIK, Halil (2009c), **27 Temmuz Yalova Osmanlı Sempozyumu Açılış Konuşması**, <http://osmanli-1302.net/docs/Bel3.pdf>, ss.1-9, (19.10.2009).
- İPŞİRLİ, Mehmet (1991), "Arzuhal" mad., **İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Cilt:3, İstanbul, ss. 447-448.
- İTZKOWİTZ, Norman (2006), **Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmi Gelenek**, Çev: Cihan Kaplan, Babil Yayınları, İstanbul.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1996), **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1985), **Türk İslâm Sentezi**, Aydınlar Ocağı, İstanbul.
- KARABACAK (2003), Hakan, "Hukukun Üstünlüğü ve İyi Yönetişim", **İyi Yönetişimin Temel Unsurları**, T.C. Maliye Bakanlığı Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı, Ankara, Nisan, ss. 63-78.
- KARADENİZ, Hasan Basri (2008), "Kuruluş Döneminde Anadolu Beylikleri Arasında Osmanlıları Öne Çıkaran Faktörler", **Kuruluş Ve Çöküş Süreçlerinde Türk**

Devletleri Sempozyumu Bildirileri, Editör: Mehmet Alpargu ve M. Bilal Çelik, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya.

KARAHANOĞULLARI, Onur (2005), **Türkiye’de İdari Yargı Tarihi**, Turhan Kitabevi, Ankara.

KARAL, Enver Ziya (1964), “Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nda Batının Etkisi”, **Bellekten**, Sayı: 112, ss. 581-601.

KARAL, Enver Ziya (1999a), **Tanzimat-ı Hayriye Devri**, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul.

KARAL, Enver Ziya (1999b), “Tanzimat’tan Evvel Garplılaşma Hareketleri”, **Tanzimat 1**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, 2.Baskı, İstanbul, ss. 13-30.

KARAL, Enver Ziya (2002), “Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nda Batının Etkisi”, **Türkler**, Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Cilt: XVI, Ankara, ss. 688-697.

KARAMAN, Hayrettin (1992), “İslâm Hukukunda Devlet, Fert ve İnsan Hakları”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları**, 1.Kitap, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, ss. 281-324.

KARATEPE, Şükrü (1989), **Osmanlı Siyasi Kurumları**, İşaret Yayınları, İstanbul.

KARATEPE, Şükrü (2002), “Tanzimat Reformları ve Çelişkileri”, **Türkler**, Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Cilt: XVI, Ankara, ss. 716-726.

KARATEPE, Şükrü (2004), **Osmanlı Siyasi Kurumları**, İz Yayıncılık, İstanbul.

KAŞGARLI MAHMUD (1939), **Divân-ı Lügati’t-Türk**, Cilt:1, Ankara.

KAŞIKÇI, Osman (1998), “Adalet, Hukuk ve Yargı”, **Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı V.**, Sayı: 23-24, ss. 3868-3878.

KÂTİP ÇELEBİ (1980), **Mîzanü’l- Hakk Fi İhtiyari’l-ahakk (En Doğruyu Seçmek İçin Hak Terazisi)**, Terzüman 1001 Temel Eser -145, Kervan Kitapçılık, İstanbul.

- KÂTİP ÇELEBİ (1982), **Bozuklukların Düzeltmesinde Tutulacak Yollar**, Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- KAYA, Kemal (2006), “19. Yüzyılda Anadolu’da İç Güvenlik Sorunları ve Voyvodalar”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 19, Ankara, s. 239-255.
- KAYNAR, Reşat (1985), **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara.
- KAZMAZ, Süleyman (2000), **Hukuk ve Devlet Yönetimi Açısından Kutadgu Bilig**, Türk Halk Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları, Ankara.
- KENANOĞLU, M. Macit (2007), **Osmanlı Millet Sistemi**, Klasik Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- KINALIZÂDE ALİ EFENDİ(t.b.), **Devlet ve Aile Ahlakı**, Haz. Ahmet Kahraman, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- KOÇI BEY (1972), **Koçi Bey Risalesi**, Sadeleştiren: Zuhuri Danışman, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- KOÇI BEY (1997), **Koçi Bey Risalesi**, Hazırlayan: Musa Şimşekçakan, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul.
- KODAMAN, Bayram (2008), “Osmanlı Devleti: Yükseliş ve Çöküş”, **Kuruluş Ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri**, Editör: Mehmet Alparğu ve M.Bilal Çelik, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya.
- KOMİSYON (1999), **Tanzimat 1**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, 2.Baskı, İstanbul.
- KOMİSYON (1999), **Tanzimat 2**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 3273, Milli Eğitim Basımevi, 2.Baskı, İstanbul.
- KÖMÜRCÜ, Duran (1990), **Şamil İslâm Ansiklopedisi**, Editör: Duran Kömürcü, Şamil Yayınevi, Cilt:1, İstanbul.

- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1983), **İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, Ötüken Yayınevi, İstanbul.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (2002), **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- KÖYMEN, Mehmet Altay (1982), **Nizamü'l-mülk, Siyasetname**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- KURAY, Gülbende (1988), “Türkiye’de Bir Machiavelli: Koçi Bey”, **Bellekten**, Cilt:3, Türk Tarih Kurumu, ss.1655–1662.
- LEWIS, Bernard (1992), **İslam’ın Siyasal Dili**, Çeviren: Fatih Taşar, Rey Yayıncılık, İstanbul.
- LEWIS, Raphaela (2006), **Osmanlı’da Günlük Yaşam**, Çev: Beyza Sumer Aydaş, Adapa Yayınevi, Ankara.
- LYBYER, Albert Howe (2000), **Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu’nun Yönetimi**, Çev: Seçkin Cılızoğlu, Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- MACHİAVELLİ, Niccolo (1985), **Hükümdar-Prens**, Çev: Selahattin Bağdatlı, Sosyal Yayınları, İstanbul.
- MONTESQUIEU (1998), **Kanunların Ruhü Üzerine-I**, Çev: Fehmi Baldaş, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul.
- MUMCU, Ahmet (1976), **Divanı Hümayun**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, Ankara.
- MUMCU, Ahmet (1985a), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Egemenlik Kavramı ve Gelişmesi”, **1. Milli Egemenlik Sempozyumu**, T.B.M.M., Ankara.
- MUMCU, Ahmet (1985b), **Osmanlı Devleti’nde Rüşvet**, İnkılâp Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul.
- MUMCU, Ahmet (1986), **Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divanı Hümayun**, Birey Toplum Yayınları-Toplumsal Araştırmalar Dizisi, 2.Baskı, Ankara.

- MUMUCU, Ahmet (1987), “Hukukçu Gözüyle Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat”, **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri- 13 Mart 1985**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, ss. 39-47.
- MUMUCU, Ahmet (1994a), **Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri Ve Gelişimi**, İnkılâp Kitabevi, 13. Baskı, İstanbul.
- MUMUCU, Ahmet (1994b), **İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri**, Savaş Yayınları, 2. Baskı, Ankara.
- MUMUCU, Ahmet ve Elif Küzeci (2003), **İnsan Hakları**, Savaş Yayınları, 3. Baskı, Ankara.
- MUMUCU, Ahmet (2007), “Tanzimat Döneminde Türk Hukuku”, **Adâlet Kitabı**, Editörler: Bülent Arı ve Selim Aslantaş, Adâlet Bakanlığı Yayınları, Ankara, ss. 187-205.
- NIYAZI, Mehmet (1996), **Türk Devlet Felsefesi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- NUR, Rıza (1978), **Türk Tarihi**, Toker Yayınları, 1. Cilt, İstanbul.
- OĞUZOĞLU, Yusuf (2005), **Osmanlı Devlet Anlayışı**, Eren Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul.
- OKUMUŞ, Ejder (1999), “İbn Haldun ve Osmanlı’da Çöküş Tartışmaları”, **Divan**, Sayı: 6, ss. 183-209.
- OKUMUŞ, Ejder (2005), “Osmanlılar’da Siyasal Bir Kurum Olarak Adâlet Dairesi”, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, Yıl: 3, Sayı: 5, Mart, Diyarbakır, ss. 45-51.
- OKUMUŞ, Ejder (2005), “III. Selim Dönemi Yenileşme Çabaları”, **Kamu Hukuku Arşivi**, Kamu Hukuku Arşivi Akademik Araştırma ve Dayanışma Derneği, Diyarbakır, ss. 20-24.
- ORTAYLI, İlber (1994), **Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı**, Turhan Kitabevi, Ankara.
- ORTAYLI, İlber (1996), “Türkiye’de Klasik Çağın Algılanması”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt:51, Sayı:1, Ankara, ss. 371-380.

- ORTAYLI, İlber (2000a), **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim**, Turhan Kitabevi, Ankara.
- ORTAYLI, İlber (2000b), **Türkiye İdare Tarihine Giriş**, 2.Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara.
- ORTAYLI, İlber (2006a), **Son İmparatorluk Osmanlı**, Timaş Yayınları, 2.Baskı, İstanbul.
- ORTAYLI, İlber (2006b), **Osmanlı Barışı**, Ufuk Kitap, Ankara.
- ORTAYLI, İlber (2006c), **Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek**, Timaş Yayınları, 7.Baskı, İstanbul.
- ORTAYLI, İlber (2006d), **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Alkım Yayınevi, 25. Baskı, İstanbul.
- ORTAYLI, İlber (2007a), **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedit Neşriyat, Ankara.
- ORTAYLI, İlber (2007b), **Batılılaşma Yolunda**, Merkez Kitapçılık Yayıncılık, 3.Bakı, İstanbul.
- ORTAYLI, İlber (2007c), **Üç Kıtada Osmanlılar**, Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- ORTAYLI, İlber (2007d), **Avrupa ve Biz**, Turhan Kitabevi, Ankara.
- ORTAYLI, İlber (2008a), **Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- ORTAYLI, İlber (2008b), **Tarihimiz ve Biz**, Timaş Yayınları, İstanbul.
- ÖGEL, Bahaeddin (1971), **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Cilt: II, İstanbul.
- ÖGEL, Bahaeddin (1992), **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Cilt:1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2.Baskı, İstanbul.
- ÖGEL, Bahaeddin (1997), **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Cilt:2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- ÖZ, Mehmet (1997), **Osmanlıda Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları**, Dergâh Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

- ÖZ, Mehmet (2000), “Tarihi ve Sosyolojik Açısından Osmanlı Beyliği”, **Beylikten Cihan Devletine**, Türk Yurdu Yayınları, Edit: Bahaeddin Yediyıldız ve Yücel Hacaloğlu, Ankara, ss. 144-151.
- ÖZDEMİR, Hüseyin, “Osmanlı’da Kanun Şuuru ve Adâlet”, **Yağmur Dergisi**, 2004, http://www.yagmurdergisi.com.tr/konu_goster.php?konu_id=903&yagmur=bolu_m2&sid=25&kat=12, 10.01.2010.
- ÖZDEN, Mehmet(1999), “Osmanlılarda Yönetim Anlayışı”, **Beylikten Cihan Devletine**, Türk Yurdu Yayınları, Edit: Bahaeddin Yediyıldız ve Yücel Hacaloğlu, Ankara, ss. 153-158.
- ÖZER, Mehmet Akif (2006), “Yönetişim Üzerine Notlar”, **Sayıştay Dergisi**, Sayı: 63, Ekim- Aralık, ss. 59-89.
- ÖZKAYA, Yücel (1963), “III. Selim Devrinde Nizam-ı Cedidin Anadolu’da Karşılaştığı Zorluklar”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 1,Sayı: 1, ss. 146-156.
- ÖZKAYA, Yücel (1974), “XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adâletnâmelere Göre Türkiye’nin İç Durumu”, **Bellekten**, Cilt: XXXVIII, Sayı: 151, Temmuz, Ankara, ss. 445-491.
- ÖZKAYA, Yücel (1977), **Osmanlı İmparatorluğunda Âyanlık**, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara.
- ÖZKAYA, Yücel (1985), **XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ÖZKAYA, Yücel (2008), **XVIII. Yüzyılda Osmanlı Toplumu**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- ÖZKORKUT, ÜNAL, Nevin (2004), “1876 Anayasasının Hukuk Devleti Unsurları Açısından Osmanlı Devlet Anlayışına Getirdiği Yenilikler”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 53, Sayı: 1, Ankara.
- ÖZTÜRK, Ali (1973), **Ötüken Kitabeleri**, Ötüken Yayınevi, İstanbul.
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet (1982), **Türklerde Devlet Anlayışı: İmparatorluk Devri 1299-1789**, Başbakanlık Basımevi, Ankara.

- RIZA, Ali ve Mehmed GALİB (1977), **Geçen Asırda Devlet Adamlarımız I**, Hazırlayan: Fahri Çetin Derin, Tercüman 1001 Temel Eser, No: 108, Kervan Yayın ve Kitapçılık, İstanbul.
- SALMAN, Hüseyin (2008), “Karahanlı ve Gazneli Türk devletlerinin Kuruluş ve Yıkılışlarındaki Problemler”, **Kuruluş Ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri**, Editör: Mehmet Alpargu ve M. Bilal Çelik, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya.
- SAVAŞ, Ali İbrahim (1999), “Layihâ Geleneği İçinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı İslahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler”, **Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:9, ss. 87-112.
- SEVİNÇ, Necdet (1978), **Osmanlılarda Sosyo Ekonomik Yapı I**, Kutsun Yayınları, İstanbul.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet (1999), **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet (2006), “Divan-ı Hümayûn’dan Meclis-i Mebusan’a Osmanlı İmparatorluğu’nda Yasama”, **Tanzimat**, Editör: Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, 2.Baskı, Ankara, ss. 273-283.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet (2007), “Tanzimat Dönemi’nde Yüksek Yargı ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye (1838-1876)”, **Adâlet Kitabı**, Editörler: Bülent Arı ve Selim Aslantaş, Adâlet Bakanlığı Yayınları, Ankara, ss. 207-219
- SHAW, Stanford J. (2004), **Osmanlı İmparatorluğunun ve Modern Türkiye**, Çev: Mehmet Harmancı, E Yayınları, Cilt: 1, 2. Baskı, İstanbul.
- SHAW, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw (2006), **Osmanlı İmparatorluğunun ve Modern Türkiye**, Çev: Mehmet Harmancı, E Yayınları, Cilt: II, 2. Baskı, İstanbul.
- SOYLU, Hülya (2003), “Etkinlik ve İyi Yönetişim”, **İyi Yönetişimin Temel Unsurları**, T.C. Maliye Bakanlığı Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı, Ankara, Nisan, ss. 78-94

- SULTAN MURAT HAN (197?), **Fatih Sultan Mehmed'e Nasihatler**, Hazırlayan: Abdullah Uçman, Tercüman 1001 Temel Eser, No: 76, Kervan Yayın ve Kitapçılık, İstanbul.
- SÜHREVERDİ, Ebu'n Necib (1974), **Nehcus-Sülûk Fi Siyasetül Mülük-Yönetenlerin Yönetimi**, (Çev.) Nahifi Mehmed Efendi, Tercüman 1001 Temel Eser, No:80, İstanbul.
- ŞAHİN, Haşim (2008), "Selçuklu Devletlerinin kuruluş Devirlerinde Etkili Olan Amiller Üzerine Bazı Düşünceler", **Kuruluş Ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri**, Editör: Mehmet Alpargu ve M.Bilal Çelik, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya.
- ŞAHİN, Köksal (2005), "Eski Türklerde Merkezi İdare", **Türk İdare Dergisi**, Yıl:77, Sayı: 448, Ankara, ss. 147-164.
- ŞEN, Murat (1999), "Osmanlı Hukukunun Yapısı", **Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı VI.**, Ankara, ss.327-339.
- ŞENER, Sami (1986), **Osmanlı'da Siyasi Çözülme**, İnkılâp Yayınları, İstanbul.
- ŞENGÜL, Ramazan (2010), **Yerel Yönetimler**, Umuttepe Yayınları, Kocaeli.
- ŞENTOP, Mustafa(2004), **Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku**, Yaylacık Matbaası, İstanbul.
- TANER, Tahir (1999), "Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku", **Tanzimat 1**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Millî Eğitim Basımevi, 2.Baskı, İstanbul, ss. 221-232.
- TANERİ, Aydın (1997), **Türk Devlet Geleneği**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- TANERİ, Aydın (1992), "Tarih Boyunca Milletler Arası Münasebetlerde Adalet ve Türkler", **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları**,1.Kitap, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, ss. 425-442.
- TAŞ, Hülya (2007), "Osmanlı'da Şikâyet Hakkı'nın Kullanımı Üzerine Düşünceler", **Memleket Siyaset Yönetim**, Memleket Yayınları, Cilt:2, Sayı:3, Ankara, ss. 186-204.

- TAŞAĞIL, Ahmet (1999), “Eski Türk İdaresi”, **Tarih ve Medeniyet Dergisi**, Sayı:58, ss. 58-62.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2008), “Göktürk Devletlerinin Kuruluşları ve Çöküşleri”, **Kuruluş Ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri**, Editör: Mehmet Alpargu ve M. Bilal Çelik, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya.
- TAŞAĞIL, Ahmet (1992), “Göktürklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları**,1.Kitap, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, ss. 93-116.
- TİMUR, Taner (1996), **Osmanlı Kimliği**, Hil Yayınları, 2.Baskı, İstanbul.
- TOKALAK, İsmail (2006), **Bizans-Osmanlı Sentezi**, Gülerboy Yayıncılık, İstanbul
- TOPÇU, Emel (1993), **Osmanlı İmparatorluğunda Fatih Dönemi Kamu Yönetimi**, Ocak Yayınları, Ankara.
- TURAN, Osman (1999), **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, Boğaziçi Yayınları, 12.Baskı, İstanbul.
- TURAN, Kamil (2000), **Başlangıcından Cumhuriyet’e Kadar Türk Çalışma Hayatında İnsani Değerler Açısından Uygulamalar**, TÜHİS Yayın No:38, Ankara.
- TÜRKELİ, Cevat (1992), “Hunlarda İnsani Değerler ve Hukuk”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları**,1.Kitap, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, ss. 71-92.
- TÜRKÖNE, Mümtaz’er (2002), “Tanzimat Ne Zaman Başladı”, **Türkler**, Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Cilt: XVI, Ankara, ss. 681-687
- ULUÇAY, Mustafa Çağatay (1944), **XVII. Asırda Saruhan’da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri**, CHP Manisa Halkevi Yayınları, Sayı : XI, Manisa.
- ULUÇAY, Mustafa Çağatay (1960), “Adaletname” mad., **Meydan Larousse**, Cilt: 1, İstanbul, ss.71-72.

- UĞUR, Ahmet (1992), **Osmanlı Siyasetnameleri**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri.
- UZUN, Ahmet (2002), **Tanzimat ve Sosyal Direnişler**, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1970), **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, Türk Tarih kurumu Basımevi, 2.Baskı, Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1984), **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1988), **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Kurumu Yayınları, 3.Baskı, Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1994), **Osmanlı Tarihi**, I.Cilt, 6.Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- ÜÇÖK, Coşkun (1946), “Osmanlı Kanunnamelerinde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler I.”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 1, ss. 125-146.
- ÜÇÖK, Coşkun (1947), “Osmanlı Kanunnamelerinde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler III.”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 1, ss. 48-73.
- ÜÇÖK, Coşkun, Ahmet Mumcu ve Gülnihal Bozkurt (2002), **Türk Hukuk Tarihi**, Savaş Yayınevi, 10.Baskı, Ankara.
- ÜNAL, Mehmet Ali (2002), “Osmanlı Devri Türk Kültür ve Medeniyetinin Temel Özellikleri”, **Türkler**, 9.Cilt, Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 54-59.
- VAROL, M. Bahaüddin, “Ehl-i Beyt Kavramının Değişim Süreci”, <http://www.sonpeygamber.info/tr/tr/ehl-i-beyt/ehl-i-beyt-kavraminin-degisim-sureci.html>, 09.11.2009.
- VELDET, Hıfzı (1999), “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, **Tanzimat 1**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, 2.Baskı, İstanbul, ss. 139-209.

- WEBER, Max (2006), **Bürokrasi ve Otorite**, Çeviren: H. Bahadır Akın, Adres Yayınları, 2.Baskı, İstanbul.
- YAVUZ, Hulusi (1991), **Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslâm**, İz Yayıncılık, İstanbul.
- YAYMAN, Hüseyin (2008), **Türkiye'nin İdari Reform Tarihi**, Turhan Kitabevi, Ankara.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin (2002), "Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış", **Türkler**, 10.Cilt, Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 183-215.
- YEĞİN, Abdullah, Abdülkadir Badıllı, Hekimoğlu İsmail ve İlham Çalım (1990), **Osmanlıca Türkçe Büyük Lûgat**, TÜRDAV Basım ve Yayım, İstanbul.
- YILMAZ, Coşkun (2000), "Siyasetnamelerde ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma", **Osmanlı Ansiklopedisi**, :C.IV. Ankara.
- YILMAZ, Coşkun (1994), "Nizâmülmülk'ün Siyasetnamesine Göre Büyük Selçuklu Devleti'nin Yönetim İlkeleri", **İlim ve Sanat Dergisi**, İstanbul, s. 99-107.
- YILMAZ, Ejder (2007), **Rekabet Kurumu'nun 10 Yıl Sempozyumu** (Açılış Konuşmaları), Ankara.
- YILMAZ, Musa Kazım (2009), "İslam Devletinin İlk Anayasası: Medine Vesikası", **Köprü Dergisi**, Sayı:105- Kış, ss. 127-140
- YORULMAZ, Hüseyin (2007), **Osmanlı'nın Batı Yakası Bosna**, 3F Yayınevi, İstanbul.
- YÜCEL, Yaşar (1993), **Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitab-ı Müstetab- Kitabı Mesalihi'l Müslimîn ve Menafi'il- Müminin- Hırzü'l - Mülûk**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ZÜRCHER, Eric Jan (2006), **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev: Yasemin Saner Gönen, İletişim, 20. Baskı, İstanbul.

EKLER

Ek A: Hz. Ömer'in Adâletnâmesi

Hz. Ömer'in halifeliği zamanında, adalet anlayışındaki hassasiyetinden dolayı, İslâm Devlet Teşkilatını şekillendirmiş ve kendisinden önce yer almayan birçok müessesenin de kurucusu olmuştur. Hz. Ömer'in, valisi-kadısı olan Abdullah b. Kays'a gönderdiği belgede (Gök, 2002: 64-65).

Müminlerin Emiri ve Allah'ın kulu Ömer'den Abdullah bin Kays'a selam. (unvan-elkab-salvele)

Kaza (yargılama ve hüküm verme) kesin ve mutlak bir farz ve uyulan sünnettir (metin kısmı).

Şunu bil ki, sana bir dava getirildiği zaman uygulanması mümkün olmayan delillerin faydası olmaz (delil inandırıcı ve mantıklı olmalı ve karşı tarafı da dinlemeli).

İnsanlara karşı şahsi münasebetlerinde ve adaletinde, eşit muamele yap ki, kuvvetli senin nüfuzundan korksun, zayıf da adaletine sığınsın.

Delil göstermek davacıya aittir. İnkâr edene yemin etmek düşer. Bununla beraber, Müslümanlar arasında, barış yapmak da caizdir. Ancak helali haram, haramı da helal kılan sulh kötüdür (sulh yapma adına esas kurallar değiştirilmemelidir).

Bir davada hüküm verdikten sonra bu hükmün yanlışlığına kanaat getirdiğinde doğruya dönmekte tereddüt etme. Çünkü asıl olan doğruya dönmektir. Ve bu esas yanlıştadır ısrardan daha hayırlıdır (hak-perest olma faziletini göstermeli, benlik ve gururu aşabilmelidir).

Kur'an ve sünnette açık hüküm bulamadığın hallerde hüküm vermekte zorluk çekersen önce buna benzer davalar ve örnekler ara ve mevcut dava ile aralarındaki ortak yanları tespit et. Ondan sonra Kur'an ve hakka en yakın olduğunu umduğun fikre itimat et ve buna özellikle dikkat et (kıyas'a işaret ediyor. Bu aynı zamanda hâkimlerin mukallid (benzetme yapan) değil içtihatçı olmalarına da dikkat çekiyor).

Hak iddia edenlere, bunu ispatlayabilmeleri için delil getirebilecekleri bir mühlet tanı. Bu süre içinde delil getirebilenlere lehte, aksi halde aleyhte hüküm vermen gerçeğe daha yakın ve şüpheden daha uzak olur (Böylece davaları erteleme usulüne işaret ediyor. Bu erteleme mâkûl bir sebebe dayanmalıdır).

Müslümanlar, hukuki meselelerde birbirlerine lehte ve aleyhte şahitlik edip, adaletin tecellisine yardımcı olmalıdırlar (Adalet yerine getirilmesi veya tecellisi sadece hukukçuların değil tüm toplumun meselesi olmalıdır). Ancak sabıkalı olanlar, yalancı şahitliği veya iftirası sabit olanlar veya soyu bilinmeyenler, bu iş için makbul kişiler sayılmazlar (kem âletle kemâlât olmaz). Çünkü Allah, insanların vicdanlarında olanları bilir, şahitlik ve yemin gibi tamamen vicdani faktörlerle adaletin tecellisini sağlar.

Davalara bakarken telaşa, çığırkanlığa ve tarafların haysiyetini kırıcı davranışlara asla müsaade etme. Çünkü adaletin yerini bulması için sükûnet ve ciddiyet şarttır. Hakkın tecelli etmesi ise İlâhi adaletin itibar kazanmasına sebep olur.

Bir Müslümanın niyeti iyi ise Allah, onun insanlarla olan münasebetlerini ıslah eder. Ama içi başka dışı başka olursa, Allah ona musibet verir (yani insan niyetini sağlam tutmalı ve kendi işini dürüstçe yapmalı ve bunu yaparken de insanları memnun etmeyi değil yaratıcıyı düşünmelidir. Gerisi Allah'a aittir) Bu durumda hâkimin görevi Allah'ın rızık ve rahmet hazinelerinin kulları arasında adaletle dağıtılmasını sağlamaktır.

Ek B: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar

Aşağıda çeşitli dönemlerde yazılmış olan, yazılma nedenlerini yukarıda belirttiğimiz bazı “Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzar”ların bir kısmı daha önce Halil İnalçık tarafından Türkçeye çevrilerek yayınlanmış olan şikâyet dilekçeleri ile birlikte bir kısmı da Osmanlı arşivlerinden ulaşılan ve Türkçeye çevrilen şikâyet dilekçeleri verilecektir.

I. Belge

Sofya ahalisinin, şehri hüküm ve zorbalığı altına sokan bir mütegalibe'ye (zorba) karşı şikâyetini dile getiren bir arz-ı mahzar (İnalçık, 2005: 58);

Başlarında şehrin ileri gelenleri olduğu halde, üç binden fazla Sofyalı, yeni Rumeli paşası Osman Paşa'yı, Köstendil'e gidip karşılayarak şikâyetlerini dile getirmişlerdir. Paşanın, mütegalibe Haseki Mehmet'i cezalandırmaya karar vermesi sonucu şehri bırakıp gitmekten vazgeçtiklerini, Padişaha bağlılıklarını bildiren mahzar ve birde arz-ı hâlde bulunmuşlardır. Haseki Mehmet, üç yıldan beri tagallüp (zorbalık) etmekte olup şehir ve kaza halkından her yıl altı-yedi yüz kise para (300-350 bin kuruş) topladığı ileri sürülmüştür. Sözde gelip-giden devlet büyükleri için yaptığı masraflar karşılığı olarak da memleket defterine kendisi için bir hayli para eklemiştir. Tarihsiz olarak verilen bu arz-ı mahzar, El-Hâc Osman Paşa 1799 da Rumeli valisi olduğuna göre, vesikamız bu yıla ait olma ihtimali vardır. İmzalar ise, şehri temsil eden ileri gelenleri tanıma bakımından önemlidir. Arz-i hâl'e mühür basanlar, “ulemâ ve sulehâ, ashâb-i alâka ve fukara-i âyan ve eşraf” 53 kişidir. Kadı başta olarak müftü, nakib, hatib ve imamlar ulemayı temsil etmekte, ondan sonra “ihtiyar” sıfatıyla anılan kimseler şehrin ileri gelenlerini oluşturmaktadır (İnalçık, 2005: 57).

II. Belge

Adana'da eşkıya ile işbirliği yapıp köyler basan, valilere karşı çıkan başka bir mütegalibenin (zorba) yağmaladığı eşya ve hayvanatı mahkeme yolu ile geri almak için Padişaha gönderilmiş bir arz-i mahzardır (Yücel Özkaya tarafından fotokopisi yayımlanan bu vesikada mühürlerin hepsi çıkmamıştır¹).

¹ Özkaya, 1977: 34'den aktaran: İnalçık, 2005: 60

Burada da toplu halde arz-i mahzar verenler, ulemâ ve suleha, âyan ve eşraf, meşayih, ve köy halkı ve fukarâ-i reaya olarak gruplandırılmışlardır. İstedikleri ise, “maktullerin dem (kan) diyetleri, gasp ettirdiği devâbb (binek hayvanları) ve mevaşi (koyun, keçi, inek, öküz gibi hayvanlar) ve hayvanatımızın kıymeti ve bahaları tahsil ve icrâ-yi hakk olunmak babında” valiye emir verilmesidir. Yerli halkın şikâyet ettikleri âyan, mütegalibe (zorba) durumuna düşmüştür. (İnalçık, 2005: 59).

III. Belge

Halep kadı sicillerinde, bir mahzar karşılığı Padişah tarafından gönderilmiş bir hükmün kopyasıdır (İnalçık, 2005: 71);

Burada, “mahrûsa-i Halep’in ulema, suleha ve sâdât vesair fukarası dergâh-i mu’allâma mahzar gönderüp”, ölen kadının kıtlık çeken şehre, etraftan hububat toplamakla uğraşırken mahkemede hazır olup resim toplayamadığından bahsedilmiştir. Borç içinde öldüğü, ailesinin yol paralarını sağlamak üzere, ölümünden yeni kadı gelinceye kadar vaki gelirin ailesine verilmesinin düşünüldüğü bildirilerek, bunun için Padişah’ın emri istenmiştir. Şeyhülislâm da bunu uygun bulduğundan, emir vermiştir. Hüküm 1102 Muharrem evâli/1690 Ekim tarihlidir, deftere 12 Safer 1102/15 Kasım 1690 da kaydolunmuştur (İnalçık, 2005: 70).

IV. Belge

Adalet Bakanlığına 15 Şaban 1308

Aydın tüccarlarından Hacı Dimo’nun oğlu Atarnes adlı kimsenin katlamalı faiz ile halka borç para vererek sonradan ellerindeki mülkleri zorla aldıklarından ve diğer işlemlerinden bahisle Çene kazası Külçek köyü halkından Hacı Aziz oğlu Mehmet ve Ali imzalarıyla verilen dilekçe Sadaret’ten (Başbakanlık) gereği yapılmak üzere gönderilen arzuhal üzerine cevap olarak Aydın Valiliği’nden gönderilen yazı eklerine dair Mehmet ve arkadaşları imzalarıyla ve gelen telgrafla birlikte Başbakanlığa gönderilmiştir. Bu iş hakkında Aydın Valiliği’nden Başbakanlığa gönderilen yazının makama sunulduğu inceleme ile anlaşılmıştır.

V. Belge

Başbakanlık Dışişleri Bakanlığı Siyasi İşler Genel Müdürlüğü Tercüme Şubesi No:349.

1345 Yılı İkinci Teşrin, 3.

Dışişleri Bakanlığı Kudüs Sancağı alimleri, imamları, seçkinleri, muhtarları, Tüccar ve halkından 94 kişinin mühür ve imzalarıyla sunulan, Arapça ibareli arz-ı mahzarın(dilekçenin) tercümesidir.

Sancak meclisi idaresi eski üyelerinden Hacı Reşit el-Cariye şahsi garazları şüphesiyle hasımlarının düşmanlıklarına dayanan ve bazı saf gönüllü kimseleri kandırarak meclis idare başkâtibi Abdülkadir Efendi hakkında doğruluktan uzak ve iftira dolu şikâyet dilekçeleri düzenletmişlerdir. Ancak Abdülkadir Efendi'nin iffet ve doğruluğu bilindiğinden dolayı, bu konu ile ilgili olarak toplanan şikâyet dilekçeleri meclislerde işleme tabi tutulmamıştır.

VI. Belge

Bosna tarafından gelen evrakın özetidir.

Bosna Valisi Ali Paşa'nın Sırp seferi dönüşünden bu ana kadar Bosna halkına zulüm ve baskıda bulunduğu ve şimdiye kadar ceza parası olarak zorla ve baskı ile aldığı külliyetli miktardan başka tekrar iki bin kese akçe daha istemiş olduğundan zorunlu olarak 550 kesenin hazineden ödenmesi belgesi verilmiş, halkı sindirdiğinden ve Bosna halkının bu istekleri vermeye güçleri kalmadığından sebepsiz olarak namuslu kimseleri sürgün etmiş, Yahudi ve Hıristiyan halkından da 500 keseden fazla ceza kesip bu şekilde bölge halkı için “dar'ül-harp”(bazı uygulamaların mubah sayılacağı ülke) saydığından bahisle sözü edilen paşanın Bosna'dan azliyle halkın zulüm ve baskıdan kurtarılması konusunda müsaadelerimize sunulan Saraybosna Tömbeke halkından iki parça dilekçe ile altı parça belgeyi yazmışlardır.

VII. Belge

Bursa Mutasarrıfı'na

İzmit sancağı dâhilinde bulunan Pazarköyü kazası müdürü Mustafa Efendi'nin kötü hal ve hareketleri yönünden görevinden alınması ve değiştirilmesi hakkında gelen dilekçe üzerine dört senedir İzmit'te muhakemesi yapılırken kaymakamlığın değişmesi yönünde işlem eyalet büyük meclisine intikal ederek incelenmesi yönünde Büyük meclis üyelerinden Rasih Efendi adı geçen kazaya gönderilmiş ise de müdürün görevinde istifa

edeceğini bildirmesi ve bu yönde senet vermesi üzerine anlaşma yapılmış, buna rağmen yine hoşla gitmeyen ve uygunsuz hareketlere tevessül ettiğinin bildirilmesiyle bu müdürün görevden alınıp değiştirilmesi, kaza halkı tarafından dilekçe ile talep edilmesi dolayısıyla durum yüksek meclise sunularak adı geçen müdürün halka ve fakirlere kötü davranması ve zulmetmesine göz yumulamayacağından, bu yönde gerekli incelemenin yapılarak tahkikatlarının gereklerinin yapılmasına karar verilmiştir.

VIII. Belge

Boyabat İlçesi ileri gelenlerinden Genç Ağazade Kapucu Paşa Mustafa Ağa ve amcası Çavuşzade Hasan Ağa tarafından düzenlenen evrakın özetidir. 27 Safer 1226 senesi

Boyabat ilçesinde bir müddetten beri âyan olan ve sevilen Ahmet Ağa'nın fakir fukara halka çokça kızdığı ve onlara sıkıntı ve zulüm verdiğiinden başka ulemadan bazılarını haksız olarak öldürdüğü, idam ettirdiği ve onların mallarını ve ağnamı (koyun vergisi) aldığından dolayı halkın malından ve canından bezdiği ve hepsi bir olup adı geçenin evine hücum ettiklerinden kendisi kaçmış ve evi harap olmuştur. Halk da bundan dolayı Mustafa Ağayı seçip şer'i belge ile âyanlığa getirmiştir. Bu ifadelerden bahisle halkın bu konuda kesinlikle suçu olmadığı, sunulan dilekçe ve belgelerle tarafınızdan anlaşılacağı üzere bu hususta yazılacak bilgilere asla aykırı olamayacağı konusunda müstereken bir dilekçe yazılmıştır.

Sözü edilen olayların geçtiği yerin Kadı'sının ilamı ve halkın dilekçesi Ek:1

Suçlu firari Ahmet Ağa'nın... kurtarılmasıyla görevli Maliye Memuru Süleyman Ağa yanına tayin edildiği halde bu emre itaat etmeyip vazifeye gitmediği açıkça görülmektedir. Bu konulardaki Taşköprü ve ... kadılarının ilâmları

IX. Belge

Adana Valisi'ne

Adana eyaleti dâhilinde bulunan Tarsus kazası halkının tertip edilen vergilerin ödeme güçlerinden fazla olarak ödemeye ve yerine getirmeye güçlerinin olmadığından geriye kalmadığı ve bu şekilde perişan olacaklarını beyan edip civar kazaların halkının ödedikleri vergiyi inceleyip Tarsus kazasının Müslüman halkı ile Gayri Müslimleri tarafından talep edildiğinden durum yüksek meclise havale edilerek dilekçenin gereği

olarak sözü edilen halkın vergilerinin gerçekten güçlerinden fazla olup olmadığının ve durumlarının incelenerek tespiti hususunun yüksek makama bildirilmesi yazılmıştır. Bu durum üzere yazının incelenmesi ve sonucun bildirilmesi istenmektedir.

X. Belge

Ticaretle meşgul olmayan ve geçimlerini tarım ve hayvancılıkla sağladıkları halde kendilerinden haksız olarak ticari kazanç vergisi alındığından bahisle Padişahımıza dilekçe veren Bedre Köyü halkı vekilleri imzasıyla yüksek makama çekilen telgrafın tarafınıza havale ile havale edilen dilekçedeki bilgilerin incelenmesinin sonucunun arz edilmesi 8 Recep 1306 tarihli özel yazıdır. Ticaret vergisi mükellefleri nizamname ile belirlendiğinden sadece tarımla meşgul olanlardan bu verginin alınması gerekmemektedir. Nizamnameye uygun vergi talebi olmadığına dair şikâyet olduğunda etraflıca incelemek suretiyle kazanç vergisiyle mükellef olmayanlardan bu ad altında vergi almak gibi kimse hakkında haksız işlem yapılmayarak nizamname hükümleri titizlikle uygulanması gerektiği Maliye Bakanlığı ve İçişleri Bakanlığı da mahalli idarelere tebliğ ve emir göndermiştir. Sözü geçen Bedre Köyü gerçekten yalnız tarımla meşgul olup başka bir sanatları olmadığı halde kendilerinden kazanç vergisi istenmesi ve alınması yasaya aykırı olacağından buna göre hareket edilmesi tekrar Dahiliye Nezareti tarafından (İçişleri Bakanlığı'nca) mahalline yazıldığı yüksek makama arz olunur.

9 Recep 1306 Sadrazam ..Mehmet

XI. Belge

1587 Tarihli Halep Defterdarı Mustafa Âli'nin Arzı

Beylerbeyinin tımar suiistimali hakkında, Halep'te Tımar Defterdarı olan Mustafa Âli tarafından makama yazılmıştır¹.

Adalet makamı, adalet ölçüsünün divanı, toprağına ölçüsüz yüz sürülen makama sadık kulundan 990 tarihinde bildirilir ki: Halep valisi ve Beylerbeyi olan kötü huylu zalimin azil haberi geldikten sonra, Defterdar olarak Hama'ya gittiğini, orada mühürlü olarak

¹ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Vesika: 105a-105b; Veliyyüddin Efendi Kitap, No: 1916, Varak 252-254'den aktaran: İnalçık, 1965: 118-119; İnalçık, 2005: 152-153

duran defteri hakaninin açılmadığını, hesabı görülecek olan valinin azlinden bir buçuk ay sonra fazladan Beylerbeyilik yaptığını, fukaranın elindeki tımarlarını alıp heder olması için başkasına vermiş, Halep tezkirecisi Devletyar adlı devletsiz ve yönetimi sevmeyen olanlardan bihaber ve defter emini adına gelen hain beylerbeyine bütün kötü işlerinde onunla birlik olmuş, rehberlik etmiştir. Otuz bin akça zeameti kullanan Ferah isimli zeamet sahibinin selametini sebepsiz yere Yusuf adlı kimseye verip defteri hakaniye kayıt etmişken Ali adlı şahsın bin filori rüşvetini alıp kendisi azlolunduktan sonra tezkiresini(Kullanma Belgesini) vermiş ve bu arada 40 neferi fukaraya sipahi tımarı olarak deftere kaydetmeden ve resmi belge vermeden yalnız kendi beratı ile fazladan yazmış miskin sipahileri içlerine aç kurt girmiş sürü gibi dalatıp yağma ettirmiştir.

Bazısı yine tekrar tekrar gidip iye yarar at ve silahlarını yağmalattılar. Sipahilerin Halep ve Tımar ehli ile Arap fukarasına ettiği zulmü Ebu Yusuf Haccac-ı Zalim etmemiştir. Azlinden sonra hiçbir beylerbeyinin yapmayacağı rüşvet yoluna gitmiştir.

Bize düşen bunları arz etmek idi. Aynen olmuştur. Giderilmesi büyük vezirlere, basiret sahibi vekillerimize aittir.

Ek C: XVI. ve XVII. Yüzyıla Ait Adâletnâmeler

Aşağıda verilen adâletnâmelerin ilk onyedisi Halil İnalçık tarafından 1965 yılında yayımlanan “Adâletnâmeler” adlı makalesinden (İnalçık, 1965: 95-142) Osmanlıca olarak verilen metinlerin ve son iki adâletnâme ise Ahmet Akgündüz (Akgündüz, 1991: 182-186, 191-193) tarafından Osmanlıca okunuşu verilen adaletname metinlerin geniş özetidir.

I. 15 Mart 1516 Tarihli Eflâklara Ait Adâletnâme

Semendire Sancağını Sarı Kiraz Efendinin teftişi neticesinde yazılan Adaletnâme hükmü¹.

Semendire Kazası ile Lumence, Rudin, Mora, Öziçe, Zağora, Leğe, Zağaralate, Niş, Brançeva, Kayloç nahiyeleri ile Kenzi Miloş nahiyeye ve Vinokları nın halkı Sancak beyleri, voyvodaları, kenizleri ve primakorlarından kanunlara aykırı olarak zorla arpa, buğday, yağ ve koyun aldıklarından şikâyetçi olmuşlardır. Halkı çeşitli zulüm, baskı ve korku ile yıldırılmışlar, zulümlerin artması, iftira ve baskılardan perişan olan halk şikâyetçi olmuştur.

Şer’i hükümler ve kanunlara aykırı kimseye zulüm ve korku verilmesine razı olamayacağımdan, damadım Mevlana Nureddin’i işlenen suçların teftişi için göndermiş idim. Sancak eminleri arpa ve buğday, yeni defterlerinde kayıtlı her köy için bir-iki yük ne ise Sancakbeyine hemen versinler, görevliler bunun dışında bir talepte bulunmasınlar.

Bundan sonra adı geçen sancakta görevliler bal-yağ-koyun ve diğer ihtiyaç maddelerinden bir tanesini bile zorla almasınlar. Ama günlük değeri üzerinden paralarıyla satın alsınlar.

Sancakbeyine hizmet için elli eve bir kişi çıkarıp gelemeyenlerden yerine zorla parası alınmasın. Sancak beyleri, Devlet işleri dışında kendi özel işleri için kimseyi çalıştırmasın.

¹ İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi, Revan Kitap, No: 1935 ve No: 1936; İstanbul Bayezid Umumi Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi Kitap, No: 1969’dan aktaran: İnalçık, 1965: 95-99; İnalçık, 2005: 129-133

Bundan sonra, bu konular için halk incitilmesin. Görevliler, Kadının bilgisi dışında para-vergi toplamaya çıkmasın. Filori (para-vergi) toplama görevlileri yürürlükteki kanun gereği her haneden biri emin için biri kâtip için ikişer akça alsınlar. Bundan fazla tek kuruş alınmasın.

Öşürden ve cemi avarızdan muaf olan Braçova ve Vedin Eflâkları halklarına angarya iş yaptırılmasın, çıra ve tahta çektilirilmesin, otlak biçtilirilmesin ve odun taşıttırılmasın.

Voyvodalar için her nahiyede bir ev yapıversinler. Görevliler cebren kimseden bir şey almasınlar. Kimseye zorla yem ve yiyecek getirtmesinler. Halkın kızlarına ve dul gelinlerine “sen hamilesin” diye iftira edip zulüm etmesinler. Meşru mallarının hesabını sorup işkence görmelerini vilayet kadıları engellesin.

Bundan sonra, kimsenin bir tavuğunu dahi aldırmayalar. Bunlara uymayanların haklarından gelinsin. Sancak beyleri, halka zulmedenlerin görevden alınarak yerlerine emin, doğru ve iş bilir kimseleri tayin eylesin.

Bundan sonra emrim şudur: halkın çayır ve bahçesine, otlaklarına at salıverip, zarar ve ziyan verip tahıllarına ve terekelerine zarar ve ziyan verilmesin. Zorla yük taşıttırılmasın. Otlak hakkı diye kimseden bir şey alınmasın. Yeni gelen voyvodalar kimseden yağ ve kebe almasın. Sancakbeyleri, sıkıntı vakitlerinde ve savaşlarda kimsenin atını ve silahını alıp onları yaya ve silahsız bırakmasın.

Kâfir köyleri içinde kendi hallerinde yaşayan kimseye zararı olmayan Müslümanlar yerlerinden memnun ise kalsınlar, eğer yerli halk onlardan rahatsız ise göçürülsünler. Bundan sonra despot kanunları geçersizdir, kaldırılmıştır. Bundan sonra şeriata, deftere ve kanuna uygun olarak kimseye zulüm edilmesin.

Bundan sonra, Sancakbeyi, subaşılari, voyvodalar ve diğeri görevliler şayet zulüm edecek ve kimseden kanuna aykırı bir şey alacak olurlarsa Sancak kadıları ayrıntılı olarak yazıp bize bildirsınler, bildirmezlerse o suçları işleyenlerin cezası kadılara verilir. Ona göre dikkatli olsunlar.

II. 17 Mayıs 1565 Tarihli Adâletnâme

Karaman Vilayeti'ne gönderilen ve Kayseri Beyi ve Sancağa bağlı kadılara verilen ve Beylerbeylikleri ile 80 Sancak beyliği ve kadılarına gönderilen hüküm¹.

Hüküm gönderilen yerlerde görev yapan Subaşı, Sipahi, Voyvoda, Naip'ler ile halktan kudretli kimselerin; fukara kızlarını, velilerinin rızası olmadan, zorla istedikleriyle evlendirdikleri, evli olanların ise eşlerinden boşatıp istediklerine nikâhladıkları, bazı kimselerin bu işleri kendilerine meslek edindiği gibi birilerinin davalarını satın alıp; yalancı ve zoraki şahitle ve çeşitli oyunlarla fukaranın hakkının gaspına yol açtığı ve hakkın sahibine varmasını engellediği duyulmuştur.

Bir vilayete, sancakbeyi ve kadı atanması zalimlerin halka zulmetmesini önlemek ve halkın rahat ve mutluluğunu sağlamak içindir. Bunun olmaması ise atananların görevlerine özen göstermemesinden kaynaklanır.

Hüküm ulaştığında, yönetiminiz altında olan insanların toplandığı yerlerde, pazarlarda, kasabalarda ve şehirlerde ilan ve tebliğ edilsin ki: Subaşı, Sipahi, Beylerbeyi, Sancakbeyi, Naip'ler ve diğer görevlilerin vilayet halkından bir kimsenin rızası olmadan kızını başkasıyla evlendirmesi, nikâhlısını ayırması gibi işlere karışılması, el davasını satın alıp hak gaspına yol açanları, yalan ve tehditle şahitlik edenleri önleyip yasağa uymayanları hapsedip ve sabıka kayıtlarını çıkarıp makama sunulacaktır.

Ancak bu bahanelerle suçsuz kimselerin tutuklanması ve getirilmesinden sakınılması, gerçeğe aykırı olayların intikalinden ve hukuka aykırı olarak kimseye zulüm ve baskı yapılmamalı, bu hükümlerin mahkeme sicillerine kaydedilip daima hüküm ile hareket edilmesi gerektiği ve buna aykırı davranmaktan da sakınılmalıdır.

Gizli yapılacak denetimlerde, bu gibi haksız yere baskı ve zulüm gibi uygulamaların yapıldığı görülürse yöneticilerin özür ve bahanelerinin asla kabul edilmeyeceği, elinizdeki hak ve yetkileri almakla bırakmayıp ağır cezalara çarptırılırsınız ona göre dikkatli olun.

¹ Başveکہâlet Arşivi, Mühimme Defteri, No: 6, s. 536-538, No: 1165; Atıf Efendi Kütüphanesi, No: 1734'den aktaran: İnalçık, 1965: 99-104; İnalçık, 2005: 133-138

Bundan sonra vilayetinizden bir kadı için dirlik ve tereke talebi ve cihat için dilekçe gönderdiğinizde dilekçenin sonunda tarihini mutlaka yazın. Makama tarihsiz gönderilen dilekçeler kabul edilmeyecektir.

Bu hükmün bir sureti Karaman Beylerbeyine ve Konya Sancağına; İç-il, Niğde, Kırşehir, Aksaray, Akşehir, Şam, Trablus, Safet, Kudüs, Iclun, Gazze, Nablus, Lecun, Kerkşuben, Humus, Halep, Hama, Birecik, Ekrad, Ma'ra, Adana, Azir, Balis, Ana ve Heyte, Cebele, Selimiye, Tarsus, Zülkadir, Ayıntap, Sis, Malatya, Sivas, Amasya Bozok, Çorum, Arapkir, Diverki, Canik, Diyarbakır, Amed, Roha, Ergani, Dirorhebe, Siverek, Nusaybin, Cizre, Habur, Sincar, Rika, Atak, Çapakçur, Erzurum, Trabzon, Pasin, Hıms, Ardanuç, Batum, Şavşat, İspir, Küçük Ardahan, Malazgirt, Kiğı, Tortum, Çemişgezek, Oltu, Kütahya, Aydın, Teke, Menteşe, Karasi, Biga, Hamideli, Hisar-ı sahip, Kengari, Bolu, Kastamonu, Hüdavendigâr, Alaiye, Kocaeli, Sultanönü, Soğla Sancak beyleri ve kadılarına yazılmıştır.

III. 4-14 Aralık 1595 Tarihli Adâletnâme

Anadolu Beylerbeyine gönderilen adaletnamede¹,

Anadolu'daki sancakbeyleri ve kadılara; ayetteki “takva üzere adaletle hükmedin” emrine uygun olarak sınırlarımız içinde yaşayan Müslim-gayrimüslim bütün halkın huzur ve mutluluk içinde yaşamaları için buyurdum ki: Mustafa Çavuş eliyle gönderdiğim bu çok önemli hükmüm gereğince, bundan önceleri ile kıyas etmeyip akşam-sabah halkın dertleriyle ilgilenip “vela terkenu illellezine zalemu” “...emrini dikkate alıp zalimlere meyletmeyip”, “fe-temessekümün nar” hükmüyle karar verip, cehennem ateşi ve çetin azaptan sakınıp, her zaman mazlumlara yardım edip; aciz, zayıf, düşkün, fakir, yetim ve muhtaçların huzur ve mutluluk içinde olmalarının sağlanması, onların şiddet ve baskıdan korunması için azami gayret gösterilsin.

Büyük dedem “Allah onu Firdevs cennetinde iskân etsin” Sultan Süleyman Han zamanında kanunnameler yazılıp kadılar mahkemesinde bunlarla hüküm verilir, hiçbir kimseye zulmetmeden bütün işleri tamamıyla görülürdü ki halk bize Allah'ın misafirleri (emaneti)dir. Halâ o kanunnameler yürürlüktedir. Ancak, bazı kimseler kendiliklerinden

¹ Manisa Arkeoloji Müzesi, Şer'iyye Sicilleri, Latin Harfleriyle Neşri: Uluçay, 1944: 163, Vesika: 1'den aktaran: İnalçık, 1965: 104-108; İnalçık, 2005: 138-142

hüküm uydurup bazı suçlar için 150-200 akça alınırken bunu bin-bin beş yüz akça olarak alıp, mahsullere fazla öşür tahakkuk ettirip vergilerin kanunlara ve kayıtlara aykırı olarak fazla ve kat kat aldıkları,

Vezirler, Beylerbeyileri ve voyvodaları ve Sancakbeyleri ve subaşları ile emlak ve evkaf görevlileri ve köy zabıtları sürekli olarak on beş atlı ile il üzerine çıktıkları ve kendi keyifleri için halktan bedava yem ve yiyecek aldıkları, sığır, koyun-kuzu ve tavuklarını zorla aldıkları yahut “sen bunları nereden buldun-nasıl edindin” diye paralarını aldıkları, evlatlarını kendi hizmetinde kullanmak üzere aldıkları, halktan kimilerini kendi gıyaplarında kefil yazdıkları gibi çeşitli zulüm ve baskılar edildiği makama gelen tafsilatlı şikâyetlerle bildirilmektedir. Her nereye gitsem mazlumların feryatlarını duymakta olduğumdan bunları yapanların en şiddetli hükümlerle cezalandırılması gerekmektedir.

Sizler ki Valilersiniz, işitmiş ve bilmiş olun. Benim zamanımda bir kimseye zulüm ve baskı yapılmasına asla tahammülüm yoktur. Zalimlerin ve güçlülerin zulüm ve baskılarını bir kısım aciz ve mazlumlar üzerinden def etmeyip aciz ve mazlumları korumazsanız, kim olursanız olun büyük ecdadımın ruhu için sonu helake varan en ağır hükümle cezalandırılırsınız. Ona göre dikkatli olup, işleri hukuka uygun görüp, hukuka aykırı olarak sonradan uydurulan işlemleri tamamen kaldırıp halkın huzur ve güvenliğini sağlayıp mutluluğu için çalışmalısınız.

Beylerbeyi ve beyler, vezir voyvodaları, subaşlar ve kethüdaları veya kaymakamlar sürekli 15-20 atlı ile vilayet üzerine çıkmayıp gerektiğe iki-üç ayda bir 4-5 atlı ile devriye ve denetime çıkıp evi müsait olmayanları rahatsız etmeyip, parasız yem ve yiyeceklerini, mal ve hayvanlarını almayıp her ne alınırsa değeri üzerinden parasıyla alınması, mahsullerin öşrünü fazla yazıp harman üzerinde bırakılmaması, halkın mal ve hayvanlarını nereden buldun diye haksız vergi alınmaması ve habersiz kefil yazılmaması gerekir. Eğer aralarında suçlu ve şüpheli barındırılıyorsa bunları toprak kadıları tarafından ortaya çıkarıp ağır suçu sabit olanların gereğini yapıp suç işleyenlere izin vermeyesiniz. Küçük suçlar karşılığında önceki mahkeme kararları uyarınca para cezasını derhal uygulayıp basit suçlardan para cezası almayıp onları uyararak orta yol üzere hareket ediniz.

Sizlerden veya subaşılarmızdan bir daha şikâyet gelirse özrünüz kabul edilmeyecek olup şiddetli uyarı ve hakarete layık olursunuz ve pişmanlığımızın faydası olmaz.

Bundan sonra, başkasının malını almak hırsından vazgeçip elinizdekilere kanaat edin. Benim zamanımda rüşvet alıp verenler hakir görülmüş ve dışlanmıştı. Siz de rüşveti önleyip doğruluk üzere kararlı olmalısınız.

Şayet, bir sancakbeyi emrindeki subaşılarının kendinden habersiz hırsızlık ve/veya eşkıyalarla ortak olarak halka zulüm ve baskı yapmasına veya sancağında bazı eşkıyaların ortaya çıkıp adam öldürmesine ve mal gasplarını öğrenirse derhal el koyup gasp edilenleri sahiplerine verdikten sonra eşkıyaya aman vermeyip en ağır şekilde “hakaret oku ve siyaset kılıcı ile” haklarından gelmelidir.

Bazı yerlerde de kendilerini özel görevli gibi gösteren ve yeniçeri burkemi giyip kızıl ve sarı bayrak açan topçu ve zırhlı birlik kıyafetli kimselerin ortaya çıktığı ve kasaba ve şehirlerde gezip halka baskı ve zulüm yaptığı ve bunun için halkın bu baskılardan yılarak evlerini terk ettikleri duyulmuştur. Benim yeniçeri ocağından yetişen erlerim böyle bir şey yapmaz. Siz ki hâkimsiniz. Bu emrimi ilam ve ilan eyleyesiniz ki kapıkullarım adına iş gören bu gibi kimseler var ise hemen gelip bu emrime uymuş olsunlar. Uymazlarsa dirlikleri kesilip, tımar ehli olmaları kararlaştırılmıştır. Sonra bilmedik ve işitmedik demeyesiniz.

Bazı şehir ve kasabalarda muallim çavuşlarının beylerbeyi divanını ve mahkemeyi yönlendirip yanlış işler yapılmasına yol açan zulüm ve baskıları günden güne artırıp Müslüman kızlarını başkasına nikâhladıkları duyulmuştur. Bunun gibi zalimleri himaye etmeyip açıklamalı yazıp arz eyleyin ve bunlara fazla mecal vermeyin ki haklarından gelinsin. Bu en önemli işlerden olup ihmal edilmemeli ve gevşeklik gösterilmemelidir. Her yere güvenilir elemanlarımdan gönderip gizlice teftiş edilecektir.

Eğer bu kötülükler sizin gerekli özeni göstermediğinizden meydana gelir ve halk bundan zarar görürse bunu yapanlardan daha çok siz de cezaya ve hakarete maruz kalırsınız.

Sizler hâkimlersiniz, gafil olmayın. Bu hükümler doğrultusunda hareket edip ve bu hükmü sicile kaydettirerek her kim isterse birer suretini mahkeme kâtibine eşişer

akçaya yazdırıp ve siz para almayıp bedelsiz imzalayıp veresiniz ki lazım olduğu yerlerde ibraz etsinler.

Devletimin hükmüne girdiğinden beri o diyarlarda altın ve kuruş geçerli imiş. Bundan sonra her diyarda filori 118 akçaya, kuruş 68 akçaya alınıp satılacaktır. Fazlaya alıp satanlar korkutulup ceza verilsin. Osmanlı akçası da sekizi bir dirhem olarak uygulansın.

IV. 5 Mayıs 1637 Tarihli Adâletnâme

Vilayetlerdeki kadılara, yeniçeri kumandanlarına ve iş erlerine yazılan hüküm¹.

Bundan önceki Veziri Azam Mehmet Paşa zamanında halka çeşitli yükler yüklendiği, çeşitli sıkıntı, baskı, zulüm ve eziyetler yapıldığı duyulmuştur ki: halkımız bize Allah'ın misafiri (emaneti)dir. Onlara çok şefkatli ve merhametli davranmak gerekir. Onların hallerinden memnun olmaları için Veziri Azam ve Başkomutan Bayram Paşa, halkın işlerini kolaylaştırmak, merhamet ve şefkat gösterip adaleti sağlamak üzere oraya gelmekte olup bundan sonra halka, fakara ve düşkünlere merhamet ile hareket edilecek olup onlara ağır gelecek bir yük teklif olunmayacak, her kişinin mutlu ve müreffeh olmaları için bu ferman yayınlanmıştır.

Fermanım geldiğinde gereği ile hükmedip sicile kaydederek insanların toplu olduğu yerlerde, pazaryerlerinde anlaşılır şekilde ilan ettiresin ki önceki zulümler sona ermiş olup hukuka aykırı olarak halka bir teklif olunmayıp onların huzur içinde işleriyle meşgul olmaları sağlansın.

Emrimi öşür ve vergi görevlilerine de sıkı tebliğ ediniz ki topladıklarımı kanun ve defter gereğince alsınlar. Fazladan hizmet bedeli diye akça aldirmayasınız. Halkın şefkat ve merhamet ile mutluluk hallerinin istikrar ve intizam içerisinde devamı muradımdır. Ona göre görevlileri uyararak siz de özen gösterip halkın yükünü hafifletip, gönüllerini alalım.

Gizlice gönderilen görevliler, halka ve fukaraya yöneticilerden ve başkasından baskı zulüm ve eziyet olduğunu tespit ederlerse sorumluluk size ait olup özrünüz kabul

¹ Başvekâlet Arşiv Umum Müdürlüğü, Mühimme 87, s. 74, Vesika: 186'dan aktaran: İnalçık, 1965: 108-110; İnalçık, 2005: 142-144

edilmeyecek, cevabınız dinlenmeyecek ve şiddetli hakaret ile hakkınızdan gelinecektir. Ona göre uyanık olasınız. Yasaklara uymayan zalimleri tafsilatlı yazıp Bayram Paşaya arz edin ki zalimlere ve fâsat ehline asla aman vermeyip haklarından gelinsin ve diğerlerine ibret, nasihat ve caydırıcılık olsun.

V. 18-28 Mayıs 1540 Tarihli Yasaknâme (Adâletnâme)

Bütün sancakbeyleri ve kadılara gönderilen, naiplikler ve badi hava vergisi toplanmasında yapılan suiistimallerin ve angaryaların yasaklanması hakkında hüküm¹.

Sancağınıza bağlı yerlerde bulunan vüzera ve sancak beyi haslarıyla diğer zeamet ve tımarlarda olan niyabet ve badihava ürünlerinin satılmasında kendisini para voyvodası olarak bildiren kimseler türeyip hukuka aykırı çeşitli haksızlıklar edip haksız yere para alırlar imiş. Ayrıca mal toplamak için kadı hükmü olmadan suçsuz kimseleri hapsedip mallarına el konulur imiş. İl naipleri ve voyvodalar ve para voyvodaları halkın üzerine 20–30 atlı ve hizmetkârları ile gidip cebren paralarını, koyunlarını, davarlarını, tavuklarını ve yemeklerini alıp ve atlarını yemletip kadı izni olmadan halktan istediklerini tutup rencide edip mallarını alırlar imiş. Bunları yapanların haklarından gelinmediğinden ve himaye edildiğinden memleket içinde güven kalmamış; evler basılıp, yollar kesilip insanlar öldürüldüğü ve bunun gibi başıbozuklukların çoğaldığı arz olunmuştur.

Bundan böyle para voyvodalığını kaldırıp buyurdum ki: Hükmüm gelince derhal insanların toplandığı yerlerde, pazarlarda, şehir ve kasabalarda gereği gibi ilan ve tebliğ ettiresiniz ki şimdiden sonra ister vüzera hasları ister beylerbeyi haslarından olsun isterse sair zeamet ve tımarlardan veya emlak ve evkafta para voyvodalığını kaldırdım, gerekli yerlerde voyvodalar kanun ve deftere uygun kayıtları tutup kimseye zulüm ve baskıda bulunmasınlar.

Diğer görevlilerde memleket hizmeti için veya para toplamak için ihtiyaçtan fazla atlı ile halkın üzerine konup yem ve yiyeceklerini almaları yasaktır. Bu konuda itina gösterin ki önemli bir iş olmadan asla halka gitmeyin. Gitmek gerektiğinde gerektiği

¹ İstanbul Bayezid Umumi Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi Kitap, No: 1970'den aktaran: İnalçık, 1965: 110-116; İnalçık, 2005: 144-151

kadar kimse ile gidip iş ne ise görüp baskı ve zulüm yapmasınlar. Halktan karşılıksız bir şey almasınlar.

O yerlerde hırsızlık, haramilik, yankesicilik ve adam öldürme gibi işler olursa ve hasımları gelip şikâyet ederse kadı veya naip marifetiyle varıp yakalansın. Eğer çok uzaksa kadı veya naip de yoksa o kimsenin kaçma ihtimalinden dolayı o zaman gecikmeden voyvodalar varıp fesat ve şenaat edenler her kimse tutup kanun hükmünce işlem yapılsın. Eğer ağır suçlu değilse para cezası(cerime) kanun üzere kadı tarafından alınsın. Kanunnameye aykırı kimseden bir nesne alınmasın.

Voyvodalar üç ayda bir il üzerine gezip halkın halini görmelidir. Kadı hükmü olmadan emre aykırı davranılmamalı, kimseden bedelsiz bir şey aldurmamalısınız. Bazı voyvodalar vardıkları yerlerde “na’l-i baha” diye halktan evden eve bir miktar akça salıp baskı ve zulüm ederler imiş, kim olursa olsun böyle bir para alınmasını yasaklayıp mani olabilirsiniz.

Bundan sonra, kimseden böyle bir para alındığı duyulursa sorumlusu siz olursunuz, özrünüz kabul edilmez, hukuka aykırı halktan bir akçe alınmayacaktır. Vilayet kadıları naip olmayan yerlere naip gönderip onlarda il üzerinde taksim edilecek miras vardır bahanesi ile gidip kendisine ziyafetler çektirip, atlarını yemletip bunun emsali çeşitli sıkıntılar verirler imiş. Bu konudaki emrim önceden var olan yerlerde yine kadılar otursun. Tarafsız kimseleri naip olarak atasınlar. Fakat il üzerine çıkıp gezmesinler. Yerlerinde durup müracaat edenlerin meselelerini kanuna göre çözsünler. Olur-olmaz bahane ile halkın üzerine çıkmasınlar.

Eğer bir hüküm gönderilmişse ve kadı yoksa yerine naip gönderilir veya halk aralarındaki işi çözmek için rızalarıyla naip isterler. Yahut bir kimse vefat eder, veresinin içinde küçük bulunur, onun hissesi zayi olmasın diye gidilebilir veya veresinin büyükleri davet ederse naipler gidebilir. Bunun gibi hususlar olmadan naip asla mahkemesinden başka yere gitmesin.

Belge ve sicil vergisi ile taksimat vergisini kanun üzere alıp saklamayalar. Bütün naiplere tebliğ edin ki kadıların yanına varıp emrime muhalif iş yapmaktan sakınsınlar.

Bu emre kim muhalefet ederse arz eyleseniz ki haklarından geline ve sairilere ibret, nasihat ve caydırıcılığı olsun.

Bazı yerlerde içecek suları uzak olduğundan Sancakbeyi adamları, voyvodalar, subaşları ve sipahiler kadın ve kızları zorla çalıştırıp kendileri için su taşıttırlarmış. Bu yüzden halka zulüm yapılmasına ve zorla çalıştırılmalarına rızam yoktur. Bu görevlilerinin her birinin dirliği ve mansıpları var iken fukaranın hakkını yemek zulüm ve haksızlıktır. Bundan sonra, bu hususu yasaklayıp her kim olursa olsun halktan bu yolla bir şey almasınlar. Halkı ve çocukları kendi işlerinde kullanmasınlar.

Bölgenizdeki köy halkından bazı kimseler oturdukları yerleri tamamen boşaltıp başka yerlere göç etmişler. Sizler halkın halini takip edip onlara sahip çıkmadığınızdan memleket içerisinde nice köyler harap olmuş, bu yüzden tımar sahipleri de zarar etmiştir. Şimdi, bu gibi hususlar olacak ve siz niçin bunları teftiş etmez ve tedbir almazsınız. Halk madem zulüm ve baskı görmüyor ve güven ve emniyet içinde, o zaman yurdunu ocağını niçin terk ediyor. Mutlaka bir sebebi vardır.

Benim yönetimimde memleket içinde asla harap yerler kalmayıp her yer şenlenecek iken mamur olanların dahi harap olması uygun mudur? Sizlere mansıp (devlet görevi) ve dirlik verilmekten gaye yönettiğiniz yerlerin halini gözetip zalimlerin cevirlerinden halkı koruyup onların emniyet ve güven içerisinde olmalarını sağlamak değil midir? Onlara bir şey olması ancak sizin ihmaliniz iledir. O zaman halkla ilginizin kesildiğine şüphe kalmaz. Bundan sonra öZRünüzün kabul olması ihtimali yoktur.

Emrim bu yöndedir ki: halkın haliyle gereği gibi ilgilenip bu yüzden halkı dağılmış ve harap olmuş köy var ise yerlerini tespit edip göresiniz. Ne zaman gitmişlerdir? Gitme sebepleri nedir? Zulüm ise kimden görmüşlerdir? Şikâyetleri kimdendir? Yöneticilerin hangisindedir? İncinmeleri nedendir? Tüm hallerini bizzat araştırıp hepsinin halini yazıp arz edesiniz. Nerede konmuşlar ise ve ne kadar kimse gitmiş ise on yıldan beri gidenleri geri göçürüp yeni deftere (kütüğe) yazıldıkları yerlere getirip yerleştiresiniz. Uğradıklarını haksızlıkları giderip yerlerini ve köylerini ihya ve mamur edesiniz. Bu şekilde kaç kişiyi geri getirdiğinizi de açıklamalı yazıp arz edesiniz. Bundan sonra bir köy dağılıp halkı başka yerlere göçüp giderse beklemeyip hemen göç sebeplerini araştırıp nereye gitmişlerse zaman geçmeden yerlerine geri getirmelisiniz.

Şöyle ki, şimdiden sonra halktan kimsenin dağılıp gittiği duymayayım ve gidenleri geri getirmekte ihmal edip doğru olarak arz etmeyi geciktirirseniz netice size ait olur. Çeşitli

cezalara çarptırılırsınız. Ona göre davranıp bu emrin yerine getirilmesinde dakika geçirmeyesiniz.

Yine bazı kimselerin tahriki ile halkta nice kimseler haksız yere tutulup hapsedilip bazı baskı ve zulümler görmüş kanuna aykırı uygulamalarla mal ve emlaklarından çıkıp niceleleri göçüp gitmiş halkın tamamı boşalmıştır.

Eğer ikazlara rağmen kanunlara aykırı baskı ve zulüm olduğu duyulursa emrime muhalefet edenlerin haklarından gelip sonucunu bildiresin ki bu işlere yeltenenlere ibret olsun. Bu hükmün geçerliliği daimidir. Sizler de emrin uygulanmasını titizlikle takip edin.

Bu konuları tekrar tekrar belirtmek gerekir ki; emre muhalif para voyvodalarının halkın üzerine çıktığı, parasız yem ve yiyeceklerini aldığı işitilirse veya bir kimseye haksız yere baskı ve zulüm yaparsa, kanuna ve kayıtlara aykırı bir şeylerini alırlarsa veya kadı niyabetliği satılırsa, siz ki sancak beyisiniz. Bunları engellemezseniz veya kendiniz hukuka ve kayıtlara aykırı halka baskı, zulüm ve korku verir, kadılar da men etmez ve makama arz etmezse asla hiç birinizin özrü kabul edilmeyecek ve suçlarınızın cezasını kendiniz çekersiniz. Emre kim muhalefet ederse kimseye acınmayacak, elindeki mansıbı alınmakla kalınmayıp derhal en şiddetli ve çeşitli cezalarla haklarından geldirilir ki duyanlara ibret ve nasihat olsun.

Bu emrin ilan ve tebliğinde kusur etmeyip uygun şekilde duyurulsun ki sonra duymadım ve bilemedim demeye kimsenin özrü kalmasın ve herkes emir hükümlerini yerine getirsin. Ta ki halkın tamamı refah ve mutluluk içinde kendi işi-gücünde uğraşsınlar. Onun için bu emir bütün memlekete genel olarak gönderilmiştir. Her kim olursa olsun bu emre itaat eylemesi gerekir. Direnen olursa bildirilsin ve haklarında ne yapılacağı bildirilince ona göre hareket edilsin.

Kadılar, bu hükmün tafsilatlı suretini sicillere kaydedip daima gereğince hareket edip aykırı davranılmasına göz yummayın. Ayrıca başka bir kadılığa gittiğinizde yerinize gelen kadıya bu hükmün bir suretini tebliğ edin ki sonra “benim bu emirden haberim yoktu, eski kadı zamanında gelmiş” diye özür ve bahane belirtmesine mahal kalmasın.

Öyle bilinsin ve alameti şerifeye inanılsın ve uyulsun.

VI. Haziran Sonları 1560 Tarihli Semendire Sancağına Ait Adâletnâme

1560 yılı Haziran ayı sonlarına ait, Semendire Sancağı kadılarına yazılan hükümdür¹.

Sancağınızda bulunan beylerin kanun ve deftere aykırı yeni hükümler koydukları bildirilmiştir. Bundan sonra, Müslim-gayrimüslim olsun hiç kimseden devlet görevlilerinden kim olursa olsun hukuka ve sicil kayıtlarına aykırı kimseye bir şey aldirtmasın diye önemle belirtilen hükmüm olmuştur.

Yapılan bu işleri engellemediğiniz ve makama bildirmediğiniz konularında duyumlar olmuştur. Benim yönetimimde, Allah'ın emaneti olan halkıma kanunlara aykırı zulüm, baskı, eziyet yapılmasına asla rızam olmayıp onların mutlu olmaları özellikle dileğimdir. Sonradan konulan hükümlerin kaldırılıp önlenmesi için bu emri size gönderdim ki emir size ulaşınca bir suretini sicile kaydedip bu adaletnameyi size bağlı kasabalar, nahiyeler ve köylerde herkese duyurup üzerlerine sonradan konulan uydurma hükümlerin kaldırıldığını bildiresin, onlar da kendilerine hala öyle bir teklif olursa size bildirsinler. Siz de bunları önleyin. Eğer önleyemezseniz, emre aykırı iş yapan kim olursa olsun açıklamalı olarak yazıp arz edesiniz. Bir şekilde haklarından geline ki diğerlerine ibret olsun.

Eğer ki kadılığımıza bağlı yerlerde bu bidatlara göre hukuka aykırı halktan bir şey alınır ve siz de önlemezseniz veya önleyemediğinizi yazıp arz etmezseniz ve bu öğrenilince bu işler hanginizin yönetimi altında olan yerde olmuşsa görevden alınarak, mansıplarına el konularak çeşitli cezalara da çarptırılacağınızı bilip görevlilere ve halka da tebliğ edesiniz ki sonra bilmedik ve işitmedik diyemesinler. Halkım benim idareimde mutluluk ve bolluk içinde kendi işleri ve kazançlarıyla meşgul olsunlar.

Bu hükmü şerifin ne zaman geldiği ve ne şekilde ilan olunduğu ve bidatlerin kaldırıldığını yazıp bildiresiniz.

VII. 18 Temmuz 1596 Rumeli'deki Sancak Beyleri ve Kadılarına Hüküm

Vergilerden muaf olan celeplerin haklarının korunmasıyla ilgili hükümdür².

¹ Başvekâlet Arşivi, İstanbul, Mühimme Defteri, No: 3, s. 447'den aktaran: İnalçık, 1965: 117-118; İnalçık, 2005: 151-152

² Başvekâlet Arşivi, İstanbul, Mühimme Defteri, No:74, Vesika: 305'den aktaran: İnalçık, 1965: 119-121; İnalçık, 2005: 153-155

Rumeli'ndeki sancak beyleri ve kadılara hüküm ki: Varna sakinlerinden ve defter celepleri olan Nikite, İstimat ve Kostantin adlı zımniler gelip üzerlerine takdir olunan zahire ve bahar koyunlarını İstanbul'a getirip teslim ettikleri halde ve bütün vergilerden muaf oldukları halde avarız, körükçü, nüzül ve beksimet vergileri istendiği, başka yere koyun ve davar götürürken yollarda vergiciler ve sancakbeyi adamları, subaşılar ve eminleri, amiller ve yuvacılar ve iş erleri tarafından taciz edildikleri, çobanlarının birkaç gün kaldığı bir yerde "toprağımızda oturdunuz" diye kışlak, yaylak ve toprak üzerinde konaklama parası diye taleplerde bulunulduğunu, yük çekenlerin ve çobanlarının yuh haraççıları tarafından zorla paralarının alındığını, çobanların koyunlarının birinin ölmesi halinde has eminleri ve amiller ölen koyun çobanıdır diye çeşitli hilelerle epeyce paralarını alıp ve koyunların bir kısmı dağlarda kaybolup ve yuh amillerinin elinde bulunduğu ve aynı işaretleri taşıdığı halde çeşitli hilelerle geri vermeye inat ettiği ve bazı kimselerin bunlardan kanunsuz olarak kefil istediği olmayanlardan para aldığı, koyun satın almak için bazı kasabalara vardıklarında yeniçeri ve sipahiler madrabazlara yeterli miktardan fazla koyun aldıklarını, celep teftişine gelenlerin, ellerinde belgeleri olduğu halde fazladan akça isteyip kendilerini rencide ettiklerini şikâyet etmişlerdir.

Ayrıca, oğullarıyla(adamlarıyla) koyun toplamaya vardıklarında beşte bir oğlanı alıp, topladıkları zahire ve bahar koyunlarını(kuzuları) vergi alıp, koyun hakkı almaya gelen görevlilerin vergiyi fazlasıyla alıp Eflak ve Boğdan'dan zahire için gelen koyunlardan hak talep edip, toprak sahipleri harmanların öşrünü zamanında almayıp ve üzerlerinde bırakıp sonra gelip fazlasıyla aldıklarını, bağlarını bozduklarında Subaşılar bağınızı bizim iznimiz olmadan bozmuşsunuz diye ceza alıp kendilerine ve çobanlarından isteklerde bulunup, onları rencide ettikleri,

Sancakbeyi subaşıları ve voyvodaları toprağımızdan koyun topladınız diye koyun başına birer akça aldıkları, kadıların hacet akçası diye üçer-dörder yüz akçalarını aldıkları, giydikleri elbiselerini, beygirlerini ve korunmak için yanlarında bulunan silahlarını aldıklarını, bazı askerlerin evlerini basıp çobanlarını tutup zulmettiklerini, koyunları hastalanıp su temin etmek istediklerinde bazı yeniçeri ve köy halkının mani olduklarını, bazı voyvoda, eminler ve iş erlerinin kuru bacı diye para istediklerinden şikâyetçi olmaktadırlar.

Mademki bunlar takdir olunan koyunları her yıl İstanbul'a getirip teslim ettiklerini ellerindeki belge ile ispatlıyorlar bunlardan avarız, körükçü, nüzül ve peksimet talep ettirmeyip yuh haracı diye paralarını aldirmayasınız. Ayrıca sancakbeyi adamlarına toprağımıza kondunuz diye kışlak, yaylak ve deştibani diye para istettirmeyesiniz. Yeniçerilere beygirlerini aldirmayasınız. Kefilname adıyla ve kendi koyunları için "sizin değil ölen çobanıdır" diye koyunlarını ve akçalarını aldirmayasınız. Bazı kimseler de mallarına el koymak için bize söğdünüz diye akçaların alırlarmış bunu da önleyin.

İbril'in elinde bulunan koyunları sayıp deftere kaydederek iki koyuna bir akça, her üç yüz koyuna beşer akça hesabı üzere ağıl vergisini aldırıp fazla aldirmayasınız. Giydikleri elbise ve bindikleri beygirleri ve korunmak için taşıdıkları silahları için kimseyi rencide ettirmeyesiniz.

Bazı kimselerin evleri basılıp çobanlarını tutup sıkıştırırlar imiş, engel olasınız. Bir yerde birkaç gün kalıp koyunlarını sulamak iteklerine mani olan yeniçeri ve köy halkını da bundan men edesiniz. Kır bacı, kuru bacı diye para isteyen voyvodalar, eminler ve amillere mani olasınız. İskeleden koyun geçirdiklerinde geçit hakkı aldirmayasınız.

Bazı kimseler beygir ve öküzlerini kereste çekmek üzere alırlar imiş engel olasınız. Harman zamanındaki mahsullerin öşrünü zamanında aynı miktarda aldırıp sonra almak için üzerlerinde bıraktırmayınız. Sancakbeyi adamları ve voyvodalara toprağımızda koyun topladınız diye bir şey aldirmayasınız. Kovan vergisini de kanun üzere aldırıp fazla aldirmayasınız.

Bu hükümler merhum babam zamanında da maliye tarafından uygulandığı gibi yenilemek üzere tekrar gönderilmiştir. Hükümler üzerine yardım ve kolaylık istemeyin.

Buyurdum ki: Açıklamalı olarak ellerinde belgeleri var ise ona göre hareket edilip hiçbirisini rencide ettirmeyip aykırı davrananlara mani olun. Kazalarda yetkisi olmayanlara müdahale ettirmeyesiniz. Şöyle bilin, hükmü gördükten sonra kendilerine gergi verip alameti şerife itimat edesiniz.

VIII. Kasım Sonları 1596 Tarihli Adâletnâme

Revan'da 1596 Kasım ayı sonlarında bazı kimselerin suiistimalleri üzerine gönderilen adaletname hükmüdür¹.

Makamıma ulaşan dilekçe ile o yörelerde sipahiler, yeniçeri, cebeci, topçu, kapucu, beylerbeyi ve sancakbeyi ve subaşları adına bazı eşkıya türemiş ve silahlarıyla gezip işaret olarak bozdoğan, silah ve pıçak gönderip köyden köye salmalar salıp halktan altın, kuruş ve akça toplayıp harman zamanında hediye diye harmandan harmana birer kalıp sabun, birer akçalık irakıye ve pıçak bırakarak yerine zorla birer kile buğday aldıkları; birer kalıp sabuna 125 akçalık birer baş koyunlarını aldıklarını, halktan istedikleri tarlaları, bağ-bahçe ve evlerini zorla kullandıkları ve her yıl imece usulü diyerek zorla el koydukları tarlaları ekip biçtirdikleri, yine yıllık yakacak odunlarını imece diye zorla taşıttırdıklarını, taleplerini yerine getirmeyenlerin fazlaca mallarını alarak iyice dövdüklerini, köy köy dolaşip misafirler için yapılmış olan kervansaray ve menzil evleri olduğu halde oralarda kalmayıp halkın kendi ailesiyle oturduğu evlerine zorla kondukları, parasız olarak kendilerine koyun-kuzu ve tavuk, atlarına arpa-saman aldıkları, hizmetkâr lazım oldu diye Müslümanların evladını çekip aldıkları, hatunlarını ve kızlarını meclislerine götürüp hâşâ kullandıkları,

Beylerbeyi ve sancakbeyi subaşlarının da selamlık ve aylık cerime diye her köyden yüksek miktarda akçe aldıklarını, salmalar salıp bunun gibi çeşitli zulüm ve baskılarının sonu gelmediğini bildirildi. Şimdi:

Halkımız, Halik-ı kibriyanın emaneti-misafirleridir. Allah'tan korkmayıp, Peygamberden utanmayıp ve ulü'l-emre itaat etmeyen bunun gibi baskı, zulüm ve şiddette bulunanlar benim kullarım değildir. Onlar eşkıyadır, bunların pis vücutlarını ortadan kaldırmak gerektiği ve öneminden dolayı adı geçen sancakta olan bütün köylerin halkına birer yetkili kimse tayin edip zuhur eden eşkıyanın kanını dökmekle görevlendirip bunlara fırsat vermeyip kanun ile haklarından gelinmek üzere bu fermanımı gönderdim.

¹ Başvekâlet Arşivi, İstanbul, Mühimme Defteri, No:74, Vesika: 248'den aktaran: İnalçık, 1965: 121-123; İnalçık, 2005: 155-157

Buyurdum ki: fermanı alınca bir an gecikmeyin ve durmayın. Açıklandığı gibi her köye birer kişi tayin edip ve bölük halkı, yeniçeri, cebeci, topçu, kapucu, Beylerbeyi ve sancakbeyi subaşları adına köyelerine gelip halka şer-i şerife aykırı ve emirlerime aykırı salma salıp Müslümanların ehil ve ıyallerine saldırıp onlara zulüm ve baskı eyleyen eşkıya kim olursa olsun kanlarını dökmek üzere ele geçirip hiçbirine mecal vermeyip hemen orada kanun gereği haklarından gelinsin. Ehli füsada fırsat verilmesin ki benim adalet günümde halkın huzur içinde ziraat ve ekinleriyle meşgul olsun.

Ama halk da kendi hallerinde iken, köyelerine gelen ve misafirler için yapılan kervansaray ve menzil evi var ise oraya kondurup yok ise münasip bir eve kondurup kendilerine ve hayvanlarına parası ile yem ve yiyecek temin ediverip vermemezlik etmesinler. Bu sebeple hizmet edenlere baskı olursa onların da haklarından gelinir. Bunun dışında bir ferde zulüm ve baskı yapılmasına ve bir şeyinin alınmasına rızam yoktur. Ona göre dikkatli ve uyanık olun.

Beylerbeyi ve sancakbeyi subaşları da sık sık gelmeyip, köy halkına salma salmasınlar. Gerektiğinde, mesela, bir yerde adam öldürüldüğünde fazla değil 4-5 atlı ile varıp mahallinde hakkı icra etsinler. Eğer birer bahane ile halkın üzerine varıp onlara baskı ve zorlamada bulunurlarsa onları uyarıp engel olasınız ve haklarından geline.

Sizler ki kadılersınız, vebali sizin boynunuza ola, Allah'ın huzurunda cevabını sizler vereceksiniz. Fukaraya siz dahi zulümden sakınıp kimseye haksız iltizam vermeyip zulmettirmeyesiniz. Bu hükmümü sicile kaydedip gereği ile amil olasınız.

IX. 30 Eylül 1609 Tarihli Adâletnâme

Rumeli'nde bulunan sancaklardaki görevlilerin devriye çıktıklarında yaptıkları suiistimallerin engellemesine dair 30 Eylül 1609'da Beylere ve Kadılara gönderilen adaletname hükmüdür¹.

Sözü edilen eyalette yaşayan halk ki Allahın bize emanetidir benim idaremde çoluk-çocuğuyla mutlu ve müreffeh yaşarlarken ve yaşadıkları yerler gündün güne daha mamur ve güzelleşmesi gerekirken sizler ki beylerbeyi ve sancakbeyleri muhtemel

¹ Başvekâlet Arşivi, İstanbul, Mühimme Defteri, No:78, s. 891-899'dan aktaran: İnalçık, 1965: 123-133; İnalçık, 2005: 57-167

suçlular yakalamak için abartılı-fazla atlı ile vilayet üzerinde devriyeye çıktığınız bildirilmiştir.

Bir köyde bir kimse soğuktan donup ölse veya ağaçtan düşse veya boğularak ölse veya yaralanarak ölmüş bulunsa kan cürmü(para cezası) ve öşrü bizim hakkımızdır diye o köye varıp günlerce oturup, köy halkını zincire vurup, iyice dövüp, kan öşrü diye nice yüz altın ve kuruşlarını, erzak ve mallarını aldığımız bunun yanında halkın işe yarar neyi varsa (at, katır, deve, kul, giyecek, arpa, saman, odun, otlak, koyun, kuzu, tavuk, yağ, bal ve diğer yiyecekleri) parasız zorla çekip aldığımız ve bunlar gibi salmalar salduğumuz, zorla ve baskıyla mal edinip haslarınızı da (işletmesi size ait yerleri) haddinden fazlaya voyvodalarımıza iltizama verdiğiniz, voyvodalarımız da çok sayıda atlı ile devriyeye çıkıp ben ve vezirlerime ait haslara, evkaf ve emlak veya serbest demeyip kanunlara aykırı her yere girdikleri, halkın at, katır, deve, kul, giyecek, arpa, saman, odun, otlak, koyun, kuzu, tavuk, yağ, bal ve diğer yiyecekleri bedava çekip aldıkları, her köyü ayda otuzar kırkar altın ve kuruşa ceremeye kesip toplayıp, haslardan aldıklarına kanaat etmeyip istediği kadar aldıkları makamıma bildirilmiştir.

Eğer sizler ve eğer voyvodalarınız eşkıya ve ehli fesadın hakkından gelmediğiniz, onların sizden yüz buldukları, çeteler halinde halkın üzerine gelip korkunç zulüm ve baskılar yaptıkları bunun gibi zulümlerin sınırı olmadığı duyulmuştur.

Şimdi, her yere Beylerbeyi ve sancakbeyi tayininden ve her birine haslar verilmesinden maksat vilayet üzerine çıkıp mal toplayıp daha zengin olup memleketi viran eylemeniz için değildir. Ancak, vali oldukları yerde iyilikleri teşvik edip kötülükleri önlemek, şer'i şerife muhalif ve kanunlara aykırı bir ferde zulüm ve baskı yaptırmayıp ehli fesadı iyilikle yakalayıp gerekiyorsa hapsedip, gerekmiyorsa kanun gereği hakkında gelip yönetimi altındaki yerleri koruyup-gözetip mamur eylemeniz içindir. Kan cürmü ve öşür diyeti diye fukaradan alınan üçer-dörder yüz altın ve kuruş, at, katır, kul ve giyecek de şer'e ve kanuna aykırıdır.

Bir köyde kan vaki olsa ya serbest reayası ya da serbest olmayan köy reayasıdır. Eğer serbest reayasından ise üzerine kan sabit olmuşsa ve kısas edilmişse köy halkından bir akçe ve bir şey alınmaz. Eğer kısas olunmayıp af olunup ölenin varisleri diyet alırlarsa katilden alınan cerime de sahibi serbestin olur. Eğer katil tımar reayasından ise alınan cerimenin yarısı tımar sahibinin kalan yarısı da defterde kime yazılmışsa onun olması

önceki kanundandır. Beylerbeyi ve beylere ve başkasına kanunnamelerde ve defterlerde diyet öşrü olarak bir şey takdir ve tayin olunmamıştır. Onun gibi kan vaki olan yerlere gelen Beylerbeyi ve beyler ve voyvodaları ikişer-üçer yüz atlı ile diyet öşrü diyerek bütün mal ve davarlarını yağma ve talan eyleyerek o köylerin harap ve viran ettiklerinden diyet öşrü adıyla akça alınmayı kaldırdım. Bundan sonra alındığına asla ve kat'a rızam yoktur. Emrime aykırı davrananların şiddetle cezalandırılması fermanımdır. Beylerbeyi ve beyler ve voyvodalar halka bu yüzden zulüm ve baskı yapmalarına, benim, vezirlerimin haslarına, evkaf ve emlåke ve serbest olan karyelere müdahalede bulunmalarına katiyetle emrim ve iznim yoktur.

Buyurdum ki: hüküm size ulaştığında, siz ki Beylerbeyi ve sancakbeylerisiniz. Bu konudaki fermanıma titizlikle uyup bundan sonra memlekette kanun ve şeriata aykırı diyet öşrü adıyla bir akça ve bir tane alınmasın. Vilayet üzerine kendiniz çıkmayıp voyvodalarınızı da çıkartmayıp ve zamlı salmayıp size verilen haslarınız ile kanaat edin. Haslarınızı iltizama vermeyip adamlarınızdan doğru ve dindar olanlara emanet verip, eğer voyvodalarınıza ve zeamet ve tımar mutasarrıfı olanlara şer'e ve kanuna aykırı bir akçe aldirtmayıp zulüm ve baskı ettirmeyip haslara müdahale ettirmeyesiniz.

Daima şer-i şerife uygun yönetim gösterip kendinizi devlete hizmetle görevi bir şeref bilip kendiliğinizden kanun koymaktan sakınasınız. Bir yerde olay meydana gelse iyilikle mahallinde çözülmesi mümkün olmaz ve kendinizin gitmesi gerekirse veya bir miktar adam ile görevlendirdiğin yetkili bir kimseyi temsilcin olarak göndermen gerekirse o zamanda ona göre tedbir alıp ehli fesadın üzerine varıp gerekiyorsa hapsedip bilgi verilmesi değilse kanuna göre haklarından gelesiniz.

Ehli fesadı yakalamak bahanesi ile vardığınız yerlerde halktan karşılıksız bir şey almayıp isteğiyle satanlardan geçerli değeri üzerinden akçanız ile alabilirsiniz. Sizlere verilen hasların mahsulü bunun gibi masraflarınız içindir. Ehli fesadı yakalamaktan başka işler için vilayet üzerine çıkmaktan sakınasınız. Bu konuda bir kimseden şikâyet gelirse veya haslarınızda suç işlense voyvodalarınız üç-dört atlı ile olay yerine varıp şer'ile işleri halledip size ait ve gelecek olanı alıp bunun dışında haksız bir akçe ve bir şey almasınlar.

X. 30 Eylül 1609 Tarihli Adâletnâme'nin Farklı Tarihte Anadolu Eyaleti Beylerbeyine Gönderilmesi

Anadolu Eyaleti Beylerbeyine tabi olan sancakbeylerine ve buralardaki kadılara hükümdür. Halen eyaletinizde yaşayan ve Allahın bize emaneti olan halkın zamanımızda mutlu ve müreffeh olarak yaşayıp günden güne daha iyi olmaları gerekirken sizler ki beylerbeyi ve sancakbeyleri muhtemel suçlular yakalamak için abartılı-fazla atlı ile vilayet üzerinde devriyeye çıktığınız bildirilmiştir.

Bir köyde bir kimse soğuktan donup ölse veya ağaçtan düşse veya boğularak ölse veya yaralanarak ölmüş bulunsa kan cürmü(para cezası) ve öşrü bizim hakkımızdır diye o köye varıp günlerce oturup, köy halkını zincire vurup, iyice dövüp, kan öşrü diye nice yüz altın ve kuruşlarını, erzak ve mallarını aldığımız bunun yanında halkın işe yarar neyi varsa (at, katır, deve, kul, giyecek, arpa, saman, odun, otlak, koyun, kuzu, tavuk, yağ, bal ve diğer yiyecekleri) parasız zorla çekip aldığımız ve bunlar gibi salmalar salduğumuz, zornla ve baskıyla mal edinip haslarınızı da(işletmesi size ait yerleri) haddinden fazlaya voyvodalarınıza iltizama verdiğiniz, voyvodalarınız da çok sayıda atlı ile devriyeye çıkıp ben ve vezirlerime ait haslara, evkaf ve emlak veya serbest demeyip kanunlara aykırı her yere girdikleri, halkın at, katır, deve, kul, giyecek, arpa, saman, odun, otlak, koyun, kuzu, tavuk, yağ, bal ve diğer yiyecekleri bedava çekip aldıkları, her köyü ayda otuzar kırkar altın ve kuruşa ceremeye kesip toplayıp, haslardan aldıklarına kanaat etmeyip istediği kadar aldıkları makamıma bildirilmiştir.

Eğer sizler ve eğer voyvodalarınız eşkıya ve ehli fesadın hakkından gelmediğiniz, onların sizden yüz buldukları, çeteler halinde halkın üzerine gelip korkunç zulüm ve baskılar yaptıkları bunun gibi zulümlerin sınırı olmadığı bu yüzden halkın firar eyledikleri, harap ve viran olan yerlere Beylerbeyileri ve beyler, kuzat, müderrisin ve müteferrika ve çavuş ve bölük halkı ve yeniçeri ve kapucu ve sair kul taifesinden ve ashab-ı tımar ve vilayet halkından sahib-i kudret olanların kendilerine miras kalmış yerler gibi buraları kullandıkları, buralarda evler, ahırlar yapıp çiftlikleri, kulları ve hizmetkârlarıyla koyun, sığır getirip çiftlik kurdukları ve bunların korkusu ile asıl sahiplerinin yerlerine gelemediği bunun için köyün nüzul ve avarız hanesi (kayıtları) bile bozulduğu, çiftlik hizmetçilerinin zulmünden etraftaki köyler dahi zarar gördüğü zulüm ve baskının sınırı olmadığı duyulmuştur.

Halkı zulüm ve baskıdan kaçan ve buralarda 1018 tarihine kadar çiftlik kuranlar kim olursa olsun yaptıkları evleri ve ahırları boşaltıp hizmetkârları, koyun ve sığırlarını alıp o köyle ilgilerini tamamıyla keseceklerdir. Bu tarihten sonra üç yıl içinde yerlerine dönen halkın çiftlikleri ve diğer mülkleri kimin elinde ise kendilerine teslim edilmesi için bu ferman yazılmış ve her diyara gönderilmiştir. Her kim buraları ben yaptım, burasının tapusunu aldım diyerek o köyle ilgisini kesmezse veballeri kendi boyunlarıdır. Çünkü halk buraları kendi istekleriyle terk etmemişler zalimlerin zulüm ve baskıları sonucu kaçmışlardır. Onların çiftlik ve malları başkasına tapulanamaz. Bu çiftlikleri sahiplerine iade etmeyenler hapsedilip en ağır cezalar verilerek haklarından gelinmesi ve neticeden bilgi verilmesi emrimdir.

Şimdi, her yere Beylerbeyi ve sancakbeyi tayininden ve her birine haslar verilmesinden maksat vilayet üzerine çıkıp mal toplayıp daha zengin olup memleketi viran eylemeniz için değildir. Ancak, vali oldukları yerde iyilikleri teşvik edip kötülükleri önlemek, şer'i şerife muhalif ve kanunlara aykırı bir ferde zulüm ve baskı yaptırmayıp ehli fesadı iyilikle yakalayıp gerekiyorsa hapsedip, gerekmiyorsa kanun gereği hakkından gelip yönetimi altındaki yerleri koruyup-gözetip mamur eylemeniz içindir. Kan cürmü ve öşür diyeti diye fukaradan alınan üçer-dörder yüz altın ve kuruş, at, katır, kul ve giyecek de şer'e ve kanuna aykırıdır.

Bir köyde kan vaki olsa ya serbest reayası ya da serbest olmayan köy reayasıdır. Eğer serbest reayasından ise üzerine kan sabit olmuşsa ve kısas edilmişse köy halkından bir akçe ve bir şey alınmaz. Eğer kısas olunmayıp af olunup ölenin varisleri diyet alırlarsa katilden alınan cerime de sahibi serbestin olur. Eğer katil tımar reayasından ise alınan cerimenin yarısı tımar sahibinin kalan yarısı da defterde kime yazılmışsa onun olması önceki kanundandır. Beylerbeyi ve beylere ve başkasına kanunnamelerde ve defterlerde diyet öşrü olarak bir şey takdir ve tayin olunmamıştır. Onun gibi kan vaki olan yerlere gelen Beylerbeyi ve beyler ve voyvodaları ikişer-üçer yüz atlı ile diyet öşrü diyerek bütün mal ve davarlarını yağma ve talan eyleyerek o köylerin harap ve viran ettiklerinden diyet öşrü adıyla akça alınmayı kaldırdım. Bundan sonra alındığına asla ve kat'a rızam yoktur. Emrime aykırı davrananların şiddetle cezalandırılması fermanımdır. Beylerbeyi ve beyler ve voyvodalar halka bu yüzden zulüm ve baskı yapmalarına,

benim, vezirlerimin haslarına, evkaf ve emlake ve serbest olan karyelere müdahalede bulunmalarına katiyetle emrim ve iznim yoktur.

Buyurdum ki: hüküm size ulaştığında, siz ki Beylerbeyi ve sancakbeylerisiniz. Bu konudaki fermanıma titizlikle uyup bundan sonra memlekette kanun ve şeriata aykırı diyet öşrü adıyla bir akça ve bir tane alınmasın. Vilayet üzerine kendiniz çıkmayıp voyvodalarınızı da çıkartmayıp ve zamlı salmayıp size verilen haslarınız ile kanaat edin. Haslarınızı iltizama vermeyip adamlarınızdan doğru ve dindar olanlara emanet verip, eğer voyvodalarınıza ve zeamet ve tımar mutasarrıfı olanlara şer'e ve kanuna aykırı bir akçe aldirtmayıp zulüm ve baskı ettirmeyip haslara müdahale ettirmeyesiniz.

Daima şer-i şerife uygun yönetim gösterip kendinizi devlete hizmetle görevi bir şeref bilip kendiliğinden kanun koymaktan sakınsınız. Bir yerde olay meydana gelse iyilikle mahallinde çözülmesi mümkün olmaz ve kendinizin gitmesi gerekirse veya bir miktar adam ile görevlendirdiğin yetkili bir kimseyi temsilci olarak göndermen gerekirse o zamanda ona göre tedbir alıp ehli fesadın üzerine varıp gerekiyorsa hapsedip bilgi verilmesi değilse kanuna göre haklarından gelesiniz.

Ehli fesadı yakalamak bahanesi ile vardığınız yerlerde halktan karşılıksız bir şey almayıp isteğiyle satanlardan geçerli değeri üzerinden akçanız ile alabilirsiniz. Sizlere verilen hasların mahsulü bunun gibi masraflarınız içindir. Ehli fesadı yakalamaktan başka işler için vilayet üzerine çıkmaktan sakınsınız. Bu konuda bir kimseden şikâyet gelirse veya haslarınızda suç işlense voyvodalarınız üç-dört atlı ile olay yerine varıp şer'ile işleri halledip size ait ve gelecek olanı alıp bunun dışında haksız bir akçe ve bir şey almasınlar.

Siz ki kadılersınız, nahiyelerinizi naiplerinize iltizama verip bir yandan siz, bir yandan naibiniz voyvodalar ile müttelik olup köy köy gezip halkın koyun, kuzu, tavuk, yağ, bal, arpa, saman, odun ve otlaklarını bedava aldığınızdan başka her kasaba ve köye yaklaştığınızda yeni mezarları sayıp deftere yazıp sonra köye girip bunlar ne zaman öldü? Ölenlerin malları ne oldu? Bize niçin haber vermediniz? Bizden izin almadan niçin defnettiniz diye baskı yapıp gayrimüslimlerden ölenlere birkaç kuruş almada n defnine izin verilmediği, çoğunun veresesinden küçükler ve dışarıda olan kimseleri olmadığı ve hepsi hazır oldukları halde mal taksimlerini yapmayıp onlar istemezler iken zorla yapıp ölenin kalan mallarını yazıp iki yüz akçaya, diğer giyeceklerini bin-bin beş

yüz akça değer biçip taksimat bahanesiyle beğendiğiniz giyeceği çekip aldığımız; sizden önceki kadının yaptığı taksimatı adil olmamış bazı malları gizlemişsiniz, taksim vergisini az ödenmiş, tekrar taksim gerekir diye ölenin mallarını ikişer üçer kere bu şekilde taksimat yaptığınızdan yetimlerin mallarının yarısı taksimat vergisine yetmediği, taksimat vergisi binde on beş akça iken birer kuruş ve altın alıp sicil, hacet ve nakl-i şer’i emirlerin ve beratlarını sicile kaydettirenlerden beşer onar kuruş aldığınız, üzerinde anlaşmazlık olan zeamet ve tımarlar ve zaviyeler bir yana kararlaştırılmış iken ve eline kesin hüküm verilmişken karşı taraftan beş-on kuruş ve altın rüşvet alıp emir ve berata rağmen istediğinize zapt ettirdiğiniz öğrenilmiştir.

Bir yerde ehli fesat ve şikâyetçi olmadan genel teftişe çıkılması yasak iken muhtemel suçlu yakalama için voyvodalar ile bir olup kasaba-kasaba, köyden köye emirsiz dolaşıp suçsuz Müslümanları teftiş edip mal sahibi olanlara “siz mal bulmuşsunuz”, “asiler size çok altın, akçe ve giyecek koymuşlar” diye mallarını ellerinden alıp teftiş anında: “Müslümanlar, iyi kimselerdir” dediklerini ayrı, “bi-namazdır” dediklerini ayrı, “bu kimse yabandan gelmiştir bilmeyiz, yaramazlığını görmedik” dediklerini ayrı fert fert sicile kaydettirip birini birine kefil tutup tekrar kaydettirip her birinden birer ikişer kuruş sicil ve hacet akçası, hizmetkâr akçası diye voyvodalara akçalar aldırıp malı olan kimselerin olanca malını ellerinden almak için sicilde töhmet(suçlama-itham) sabıkası vardır diye zulüm taifesinin ellerine bu sicil suretini verip fesadı sabit olanlardan rüşvet alarak fesatlarına yönelik davayı sicillerinden çıkarıp “salih ve dindar kimsedir” diye ellerine belge verdikleri,

İflas eden ve borçlu olan mültezimlerden birkaç kuruş ve altın alarak mal sahibi kimselerin kendilerinden habersiz onlara kefil yazıp ellerine belge verdikleri.

İstanbul’dan serdarım tarafından varan emrimde anlaşılmayıp ve şüpheli hiçbir husus yok iken ve her husus açıkça belirtilmesine rağmen emre uygun hareket edilmeyip halka nice yükler yüklendiği, “yeni emirde böyle değildir” diyenleri “emre uymadı” diye sicil edip hakkından gelinmesi gerekir diyerek zalimler tayfasına aldırıp, elinden bütün mallarını aldığımız, istediğiniz köyün bir hanesini sebepsiz aldırıp yeni deftere aykırı çok yazıp ona göre hane akçası toplayıp bunun gibi çeşitli baskı ve zulümlerden dolayı görevden azliniz ve beldeden sürgün edilmekle konulmayıp şer’i şerif gereği haklarından gelinmesi lazım gelmiştir.

Gafil olmayıp halka kanuna aykırı zulüm ve baskı yapmaktan, nahiyelerinizi iltizama verip naiplikleriniz ile il üzerine çıkıp köy köy gezmekten, sicil, hacet, nakil ve taksimat vergisinden, emir ve beratları sicile kaydettirenlerden fazla akça almaktan ve bir köyün deftere muhalif hanesini çoğaltmaktan ve gönderilen emirlere muhalif salma salmaktan ve kimsenin ardından habersiz kefil yazmaktan, haksızlık yapan kimselerle birlik olup umumun teftişinden sakınasınız.

Eğer halka zulüm ve baskıda bulunursanız hiçbir şekilde özrünüz kabul edilmeyecek, cevabınız dinlenmeyecektir. Şer'ile hakkınızdan geliniz ki başkalarına ibret olursunuz. Ona göre uyanık olun ve daima şer'i şerifle ve şer'i şerife uygun hareket edin.

Bir kimsenin devlet malıyla alakası yok iken, vefat edip emval ve erzakı çocuklarına intikal ettirilmiş iken Maliye görevlilerinin kanunlara aykırı olarak, benim mal vermeme müdahale etmelerine de rızam yoktur. Fermanıma aykırı müdahaleden sakınsınlar. Halktan zulüm ve baskı dolayısıyla malları ve erzaklarını batırıp iflas ederek faizcilerden muamele ile akça aldıklarında bir altın ve bir kuruşu her ayda dörder-beşer akçe fayda(faiz-kar) verip, ekseri bin akçeye dört yüz-beş yüz akçe muamele eylemekle halkın çoğu kimseler borcun içinde boğulmakta; borçluyu asıl, faizciler, "sende param var" diye kendi köleleri gibi bedava hizmetlerini gördürmekte, sözünü dinlemeyenleri hapsedirip zindanlarda ömrü oldukça yatıp çoğu da helak olup gitmektedir.

Tefecilerin kanunlara aykırı bu şekilde zulüm ve baskılarından borçta boğulan halk da o diyarları terk edermiş. Şimdi, onu bir buçuktan ziyade muamele edilmesine müsaade edilmemiştir. Her kim bir buçuktan fazla muamele edip fukaraya zulmederse, borçlu gelip şikâyetçi olursa fazla alınan parasını geri aliverip bundan sonra faiz yiyenlere bir buçuktan fazla muamele aldirtmayasınız.

Her kim uymazsa fırsat vermeyip hapsedin, yanına güvenilir adamlar koyup İstanbul'a gönderesiniz ki müebbet küreğe mahkûm edilsin.

Bazı zulüm ehli halktan bazı kimselere birer bıçak, kimi birer ırakıye ve bunun gibi bazı nesnelere bırakıp damızlık diye birer koyun ve birer kovan veya ikişer-üçer kile mahsul topladıkları, bazı zalimlerin de köylere yük ile üzüm ve meyve getirip evden eve gönderip karşılığında birer kile arpa ve birer büyük saman ve otlak ile odun toplattığı, bazılarının da koyun ve sığır getirip mezbahada kestirip kimse istemediği

halde evden eve birer ikişer okka et gönderip karşılığında birer-ikişer kile mahsul topladıkları, vermeyenleri döverek zulmettikleri hatta bu şekilde koyun-sığır getirenlerin şerlerinden korktukları için bizim köyümüzde kesme diyerek beşer-onar kile buğday verdikleri gibi bu şekilde baskı ve zulümler yapılır imiş.

Halktan bu yolla bir şey alınmasına asla rızam yoktur. Bu şekilde halka zulmedenleri her kim olurlarsa olsunlar hapsedip durumu bildiresiniz ki müebbet küreğe konulsunlar.

Nice muhtekirler de (malı saklayanlar) dışarıdan satılmaya gelen yiyecek ve diğer maddeleri vilayet halkına sattırmayıp bahane uydurup zorla ellerinden alıp başka yere götürüp depoladığı ve halka eksik ölçü ile üç-dört kat fazlasına sattıkları, satıcıların getirdikleri yiyecek ve giyecekleri değeri üzerinden alamayan vilayet halkının üç-dört kat fazlasına almakla zulüm görmelerine yol açılmıştır.

İşte o muhtekirlere sıkı sıkıya uyarıp tembih edesiniz ki bundan sonra gelen yiyecek ve giyeceği karşılayıp almasınlar. Ve bu şekilde zulüm ve haksızlık yapmasınlar. Eğer satıcısı, yiyecek ve giyeceği istediği yere götürüp kendisi vilayet halkına parasıyla kendileri satamazsa muhtekirler onlara bulaşır ve sıkıntı verirlerse onlara fırsat vermeyip hemen hapsedip sıkı korumalı İstanbul'a gönderesiniz ki müebbet olarak küreğe mahkûm edilsinler.

Her şehirde bir altın yüz yirmi, tamam kuruş seksen, arslani kuruş da yetmiş akçaya geçerli olması fermanımdır. Fazlaya alıp verenlere fırsat verilmeyip cezalandırılmaları emrim olmuşken halen altını yüz otuz, tam kuruşu ve arslani kuruşu doksan-doksan beş akçaya alınıp satıldığı duyulmakta olduğundan bundan siz sorumlu ve cezalı duruma düşmüşsünüzdür. Şimdi, altın ve kuruşu fazlaya alıp satanlar kim olurlarsa olsunlar her ikisine de fırsat vermeyip derhal hapsederek bildiresiniz ki en ağır cezalarla haklarından gelinsin.

Halk, çiftliklerinden, bağ-bahçe, koyun ve kovanlarından kanun ve defter kayıtlarına uygun vergileri eksiksiz ödeyip bir akçesini dahi saklamasınlar. Öşür ve terekeler de ambara koyup satılsın. Köyelerine gelip kimsenin çoluk-çocuğuna rahatsızlık vermeden, ilişmeden edepleriyle konmak isteyenler kim olursa boş evlerden munasip bir yere kondurulsunlar. Kendilerine ve hayvanlarına paralarıyla yem ve yiyecek versinler.

Halktan her kim bu hususlarda inat ve muhalefet ederse fırsat verilmeyip kürek mahkûmiyetliği ile cezalandırılacaktır.

Benim idaremdede halkın herhangi bir şekilde zulüm, baskı ve haksızlığa uğramasına asla tahammülüm yoktur. Her yerin Allah'ın yardımı ile mamur ve müreffeh olması muradımdır. Her vilayete güvenilir kimseleri görevlendirip gizlice kontrol ettireceğim. Beylerbeyilerden ve beylerden, kadılar, naipeler ve voyvodalardan ve ulufe verilenlerden, tımar sahipleri ve yeniçerilerden ve vilayet çalışanlarından bir kimseye zulüm, baskı ve haksızlık yaparlarsa ecdadımın ruhları için gazabına uğrayacaklar olup en ağır cezaya çarptırılacaklardır. Kimse bilmiş olup bilmedim ve işitmedim demesin. Bu adaletnameyi kasabalarda ve insanların toplandığı yerlerde ilan ettirip herkesin iyice anlamalarını sağlayın. Sicile kaydedip bundan sonra hükümlerine göre hareket edesiniz. Halktan her kim suretini isterse bir kelimesi eksik olmadan suretini yazıp imzalayıp bedelsiz olarak ellerine veresiniz.

Bu adaletnâme, Anadolu, Karaman, Batum, Erzurum, Canik, Bağdat, Halep Beylerbeyliklerine ve buralara bağlı Sancak beylikleri ve Kadılıklarına yazılmıştır.

XI. XVII. Asır Adâlet Hükümü

Yeniçerilerden (XVII. asır) kanuna aykırı öşür alınmamasıyla ilgili Adalet hükümüdür¹.

Yeniçerilerimizden Darendeli... adlı yeniçeriler gelip kazanızda oturdukları köy topraklarında güçlkle ziraat ve çiftçilikle uğraştıkları ve toprak sahiplerinin kendilerinden öşür istediklerini bildirmişlerdir. Şimdi, biçilmeyip el ile yolunan nohut, mercimek, keten, susam ve burçak gibi emsali ürünlerden öşür alınır ancak, buğday, arpa, çavdar ve darı ekildiğinde ve ürün az olduğunda ve tohumunu zor karşıladığında öşür alınmaz.

Yerine varıp görünce öşürü tartışmalı olan ürünlerden, önceden el ile yolunanlar gibi olmayıp ekildiğinde mahsulü az verip ancak tohumunu karşılarsa ayrıca biçilmeyip el ile yolunanlardan da kanuna aykırı öşür alınmayacaktır. Ürünü satmak üzere ekilen ve müstakil olmayıp kendi ihtiyaçlarını karşılamak üzere ekilen bağ-bahçe ve bostanın

¹ Viyana Nationalbibliothek, Türkçe Yazma, No: A.F. 370-a'dan aktaran: İnalçık, 1965: 133-135; İnalçık, 2005: 167-169

harmanından da öşür talep ettirmeyesiniz. Kendi baltalarıyla açıp ihya ettikleri ekilir-ürün alınır yerlerden de bir şey talep ettirmeyesiniz.

Bazı dolap değirmenleri ile karaca değirmenlerinden ve önceden olmayıp kendilerinin kurdukları değirmenlerden de fazladan vergi talep ettirmeyesiniz. Oturdıkları evlerinin ve sancak hudutları dâhilinde geçimlerini sağlamak üzere ehlileştiirdikleri kovanlarından nerede olursa olsun 8-9 adede kadar öşür talep ettirmeyesiniz. Ancak balı satılan kovanları var ise kanuna göre öşürlerini aldırıp şer'in ve kanunun hilafına kimseye iş gördürmeyesiniz. Kendilerinin yanında veya kendileri seferde iken öşür bahanesiyle evlerin içine girerler imiş, buna rızam yoktur, engelleyip tedbir alınız.

Sipahiler öşürleri alıp pazara götürmeyi teklif ederler imiş. Yeniçerilere böyle bir teklif yapılamaz. Vaki olan öşürlerini harmanda teslim alıp pazara götürmelerini teklif ettirmeyesiniz. Eğer önceden başkasının elinde iken alınan öşür ve vergilerini toprak sahibine ödeye geldikleri yerlerin sonradan yeniçerilerin eline geçmesi durumunda verilecek öşürlerin o köydeki ambara teslim ettiklerinde pazara da götürmelerini istettirmeyesiniz. Bazen de pazara mahsul götürüp sattıklarında baçdarlar Pazar baçı isterlermiş. Sattıkları ürünler ticaret ve kazanç için değil kendi ihtiyaçlarını almak içinse sattıkları mallardan Pazar baçı aldirtmayasınız. Sipahilerin halktan aldıkları boyunduruk vergisini yeniçerilerden talep ettirmeyesiniz.

Tahakkuk eden öşürleri sipahiler harman üzerinde almayıp üzerlerinde koyarak, üzerinden zaman geçti diye fazladan öşür talep ederler imiş. Tahakkuk eden öşürü harmanda aynı miktarda aldırıp şer'a ve kanuna aykırı iş yaptırmayasınız. Eğer sipahiler harman vaktinde bulunmazlarsa, haklarını tımarı verdikleri adamına aldırıp veya köy imamı yahut köy halkından birisi tarafından bir yere emanet olarak aldırasınız. O vilayette bağlardan her dönüme dörder akça vergi yazılmış iken fazla talep ederler imiş, fazla aldirtmayasınız.

Yeniçeriler evlendiklerinde, sipahiler ve voyvodalar gerdek vergisi almak isterler imiş, doğru ise derhal mani olasınız. Ektikleri tarlaları nadasa(dinlendirmeye) bıraktıklarında kendiliğinden çıkan gelebeme otundan da öşür isterler imiş, şöyle ki: her yıl otu biçilen çayır değilse tarlalarından çıkan bu gelebeme otundan öşür talep ettirmeyesiniz.

XII. Aralık 1648 Anadolu Beylerbeyileri ve Kadılara Hüküm

H.1058 Zilhicce başları (1648 Aralık) Anadolu Beylerbeyi ve kadılarına halkın sipahilere ait bazı hizmetleri yapmaktan kaçınmaları üzerine hangi hizmetleri yapmak mecburiyetinde bulduklarına dair hükümdür¹.

Hüküm elinize ulaşınca bilesiniz ki: sözü geçen vilayette bulunan tımar sahipleri ile kaldırılan sipahileri kendi üzerlerinde hak sahibi bilip onlara hürmette kusur ettikleri, onların isteklerine karşı çıkıp aykırı davrandıkları hatta öşür ve vergilerini ödedikten sonra “artık size ihtiyacımız-bağımız kalmadı, bize müdahale yetkiniz yok” dedikleri, bazı yerlere misafir olduklarında ağırlanmaları hususunda çeşitli ihtilaflara konu oldukları makamıma arz olduğunda buyurdum.

Hükümü şerifim varınca bir an bile geciktirmeden ve gevşeklik göstermeden her biriniz yönetiminiz altındaki pazarlarda ve insanların toplu buldukları yerlerde hükümün konularını tekrar tekrar ilan ederek ve sipahi reayalarına da önemle tebliğ ederek ellerinde beratı şerifimi gördükleri sipahileri kendilerinin amirleri bilip ona göre izzet ve hürmette bulunmalarını, her birinin üçer gün ziyafet edip misafir etmelerini, hayvanlarını besleyip saygılı olmaları gerektiğini bildiresin. Sipahilerine yüzüne karşı çıkıp onlardan izinsiz kendi işlerini görmeye gitmesinler.

Eğer sipahi, yerleşmek istediği yere bir ev ve ahır yapılmasını isterse yapıversinler. Sipahi halkının her birisi sipahilerinin imecesine varsınlar. Tohumunu verdiğinde istediği yere arpa ve buğday ekiversinler. Buyurdıklarını tutmayanların azara müstahak olacağını bilsinler. Sipahilerin toplayacakları hububat öşürlerini koymak için ambar yapıversinler. Ellerindeki öşürleri pazara götürüverin derseler yükleyip götürüversinler. Sipahilerin ambarında olan öşürlerini gelecek harmana kadar günlük fiyatından üçer-dörder akça fazlasına vermeyi teklif ederse inat etmeyip alsınlar. Yakın pazarlara götürüverdikleri öşürleri için sipahilerinden nakliye istemesinler. Kendi nakil hayvanları yoksa başkasından bulup sipahilerinin öşürünü yakın pazarlara götürüversinler.

¹ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, İstanbul, Hazine.393'den aktaran: İnalçık, 1965: 135-136; İnalçık, 2005: 169-170

Sipahiler, reayalarını takip edip namaz kılmayanları ve uygunsuz işler yapanları azarlayıp(uygunsuz işlerden) uzaklaştırırlar. Eğer sipahi reayasından biri suç işlese ve bunun için cerimesi alınsa cerimenin yarısını sipahileri alsın.

Sipahiler 10-15 atlı ile tımarında olan köylere gittiklerinde maddi durumu zayıf olan reayası üzerinde üç günden fazla durmasınlar. Güçlerinin yetmeyeceği ve canlarının istediği şeyleri reayalarından istemesinler. Müsait odası olmayan reayalar sipahisini başkasının odasında ağırlamak isterse sipahinin illa senin evinde kalacağım demesi caiz değildir, zorlamasınlar, emrime ve kanunuma aykırıdır. Sipahi kendi tımarında otururken reayanın kendini ve atını üçer gün beslemeye zorlamayıp birer gün besle derse daha iyidir. Fazlasına rızam yoktur.

Sipahinin işi düştükçe hangi reayasına teklif ederse varması gerekir ki sipahinin tımarı dâhilinde olan araziye kullananlar gerek raiyetten gerekse dışarıdan kim olursa olsun kullandığı arazi sipahinin bilgisi dışında başkasına bırakması, devir ve kiraya vermesi ve hibe etmesi caiz değildir.

Bu şekilde yapılan işlemler var ise sipahi işlemi iptal edip o yerleri tekrar sipahi sahiplerine tapu ve verilir eğer istemezlerse başka bir yabancıya da verilebilir.

XIII. Tımarlı Sipahilerin Halktan Kanuna Aykırı Yollarla Aldıkları Şeylerin Yasaklanması Hakkında Adâletnâme Hükümü

Tımarlı sipahilerin reayadan kanuna aykırı aldıkları şeylerin yasaklanmasına dair XVII. yüzyılda ilan edilen Adâletnâmedir¹. Hüküm ki:

Köyleri birkaç sipahinin müşterek tımarı olup her biri ayrı ayrı fazla sayıda atlılar ile tımar üzerine çıkıp müsait evleri olmayanların evlerine konup bedava yem ve yiyeceklerini, koyun-kuzu, tavuk, arpa-saman-otlak, yağ-bal yarar neleri varsa alıp; keyfi akçalarını alıp kendi özel hizmetlerinde kullandıkları ve bunun gibi çeşitli zulüm, baskı ve haksızlıklarda bulduklarını bildirdiklerinden buyurdum ki: Gidip göresiniz. Eğer arz ettikleri gibi ise halka bu şekilde zulüm ve baskıda bulunulduğuna asla rızam yoktur.

¹ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, İstanbul, Hazine.398'den aktaran: İnalçık, 1965: 136-137; İnalçık, 2005: 170-171

Sipahilerini iyice uyarasın ki bundan sonra bunların üzerlerine fazla atlı ile varılmayıp, varıldığı vakitlerde münasip yere konulması, müsait evi olmayanların kendi oturdukları evlerine konulmaması, yiyeceklerden ne alırlarsa geçerli fiyatı üzerinden akçe ile almaları, parasız ve karşılıksız bir şeylerini almaları yasaktır. Çeşitli adlar altında paralarını da almasınlar, siz de aldırmaıp engel olasınız. Şöyle bilesiniz:

Bahse konu olan köy üç hisseli olup bunlardan ekilip biçilen ve alınan mahsullerin öşürleri de harman zamanında ve vaktinde aynıyla almayıp onların üzerinde bırakıp sonra diğer ortak gelip iki hisse benimdir diye kendi paylarından fazla aldıklarından başka diğer ortak da gelip diğeri gibi ben ortakların vekiliyim diye fazladan akçelerini alıp zamanı gelmeden Mart mahsulünü alıp zulüm ve baskıda bulunurlar imiş. Bu konuyu da araştırıp doğru işe mahsullerin öşürünü harmanda aynıyla aldırıp, sonra gelip sonradan gelip geçerli fiyatından para fazla aldırmaıp ve üzerlerinde bıraktırmaıp Mart mahsulünü de önceden almalarına mani olasınız. Şimdiye kadar şer'a ve kanuna aykırı ne almışlarsa tespit edip geri aliveresin, eğer yine de uslanmazlar ve bu şekilde rencide etmeye devam ederlerse yazıp bildiresin ki haklarında ne şekilde emredersem ona göre işlem yapasınız.

XIV. Naipier Hakkında Adâlet Hükümü

Naipierin (XVII. asır ikinci yarısı) köylerde dolaşarak reayadan kanuna aykırı aldıkları şeylerin yasaklanmasına dair Adalet Hükümüdür¹.

Kadı ve naip hakkında taksimat vergisi ve diğer işleri için alınan harçlarla ilgili adalet hükümüdür ki kazanızda olan Darendeli... köyü halkı gelip, adı geçen nahiyeye naip olanlar mahkemelerinde durmayıp çağrılmadan çıkıp köyden köye dolaşıp halkın çoluk-çocuğunu oturduğu evlerde konup karşılığında bir şey vermeden yem ve yiyeceklerini alıp onlara zulüm, baskı ve haksızlıklar yaparlar imiş.

Varıp görün ki bildirildiği gibi fukaraya bir şekilde zulüm, baskı ve haksızlıklar yapılmasına rızam yoktur. Naipierinizi iyice uyarıp tembih edesiniz ki naip olanlar önceleri belirli bir yerde oturup şer'i hükümleri uygulaya geldikleri gibi yine o yerde oturup, çağrılmadan çıkıp köyden köye gezmesinler. Gerektiğinde vardıkları zaman

¹ Viyana Nationalbibliothek, Türkçe Yazma, No: A.F. 370-b ve 371-a'dan aktaran: İnalçık, 1965: 137-139; İnalçık, 2005: 171-173

halkın göstereceği uygun bir evde konaklayıp kimsenin bedelsiz bir şeyini almayıp her ne lazım olursa günlük rayiçlerine üzerinden akçalarıyla alıp bundan sonra kimseye zulüm, baskı ve haksızlıklar yaptırmayasınız.

Yine arz edildi ki naipler nikâh vergisi, hacet(ihtiyaç belgesi), ı'takname(serbestlik belgesi) ve sicile kayıtlarda fazla akçeler alıp zulmedilmiş. Şimdi, nikâh akitlerinde eğer bakire ise 20 akçe, hacet ve nakil belgesi ve diğer dilekçeler için 16 akçe, ı'taknameden 60 akçe, mektuplaşma 6 akçe, sicile kaydettirilen olaylar için 8 akçe harç alınır. Açıklandığı gibi uygulattırarak fazladan bir şey aldirmayasınız.

Yine arz edildi ki, birisi vefat etse, veresesinden küçükler ve bilinmeyenler olmasa, hepsi hazır ve mükellef olsa taksimat istemedikleri halde zorla taksimat yapıp taksim harcını fazla almak için ölünün taksimata tabi malını fazla gösterip hayır ileri için vasiyet edilmiş paranın üçte biri veya beşte biri bizimdir diye akçalarını alıp zulüm ve haksızlıklarda bulunurlar imiş. Bunu da tespit edip naiplerinize bu şekilde bir uygulama yaptırmayasınız. Eğer taksimat gerekirse adalet ile yapıp taksimat vergisi olarak binde onbeş akçe aldırıp fazladan bir şey aldirmayıp şer'a, kanuna ve emirlerime muhalif bir uygulama yaptırmayasınız.

Diğer bir iş, nikâh akitlerinde eğer bakire ise 20 akçe kadıya, beş akçe de mahkeme çalışanlarına olmak üzere toplam 25 akçe alınır. Hacet, nakil ve diğer dilekçeler için yazım harcı olarak kadı için 20, mahkeme çalışanları için 5 akçe; ı'taknameden 50 akçesi Kadı için, 10 akçesi naiip için 6 akçesi kâtip ile emin için alınır. Sicile kaydedilen olaylardan 8 akçe, mektuplaşmadan 6 akçe alınır. Fazla alınmasına rızam yoktur.

Varınca görüp bildirilen kadıya iyice tembih edesin ki bu yönde olan emrimi gereğince uygulayıp kanun dışında ve emrime aykırı fazladan bir şey almasınlar ve aldirmayasın. Bu hususların tebliğinden sonra da uslanmazlar, bu işleri bırakmazlarsa konularına göre maddelerle yazıp sunasınız ki sonra emrim ne şekilde gelirse ona göre uygulayın.

XV. 1-10 Aralık 1521, Karasu-Yenicesi Kadısına Hüküm

Muharrem başları, 928/1-10 Aralık 1521 Karasu-Yenicesi Kadısına hüküm¹.

¹ Saraybosna, Orientalni Institut, Yazma No: 1054, v. 47'den aktaran: İnalçık, 1965: 139; İnalçık, 2005: 173

Karasu Yenice'sinde Hamza isimli amil makama gelip bildirdi ki: naipler taksimat yapıp bir kimsenin bıraktığı mirasını yazdıktan sonra taksimat harcını kanuna uygun aldıktan başka yazım akçası diye akça istedikleri ve hacet ve ı'takname ve mürasile belgelerinde sicile 7 akça, hacete 30 akça ve ı'takname için ellışer akçe aldıktan başka yazım ve naiip akçesi diye fazladan akçe talep ederek halkı rencide ediyorlar demiştir. Öyle ise, babam ve dedemin çıkardığı kanunlarda görüleceği gibi İstanbul, Bursa, Edirne, Amasya ve bütün şehirlerde ve başka yerlerde taksimat gerektiğinde bölüştürülecek malın tamamını yazıp satıldıktan sonra 14 akçası kadılara, 4 akçası naiplere, 2 akçası da kâtipler için olmak üzere binde yirmi akça, sicilden de yedişer akça, dördü kadı, ikisi naiip biri kâtip için alınsın.

Hacet için yirmi altışar akça alınsın, yirmişer akçası kadı, dört akçası naiplerin ve ikişer akçası kâtiplerin; ı'takname için otuzar akçe alınsın, yirmi akçesi kadıların, altışar akçesi naiplerin ve dört akçesi kâtipler için, mürasele, tezkire gibi diğer belgelere yedişer akça alınsın, dört akçası kadıların, ikişer akçesi naiplerin bir akçesi de kâtiplerin olsun diye kaydedilmiştir.

Şimdi buyurdum ki: Sen ki kadısın, naiplerin ve kâtiplerin zikrolunan kanunlarda belirlenin sınırları aşmayıp aştırmayasın.

XVI. Voyvodanın Suiistimaliyle İlgili Hüküm

Üsküp'te 16.asırda cerime hususunda voyvodanın bir suiistimaliyle ilgili hüküm¹.

Üsküp kadısına hükmüm gelince bilinsin ki, Kıratova kazasında filan ve filan isimli zımmiler makama gelip arz eylediler ki:

Köyümüze yük ile bir beygir gelip birkaç gün başıboş köyümüzde gezip bir şey olmasın diye tuttuğumuz için sonradan sahibi ve voyvodanın adamıyla gelip bizi tutup hapis edip bütün köyde ne kadar adamımız var ise cümlemizden üçer yüz akça cerimemizi alıp bize zulüm ve haksızlık eylediler.

Şimdi buyurdum ki, gidip durumu inceleyip, arz ettikleri gibi ise bunların köyünde birkaç gün kalıp iyice araştırıp şer'a ve kanuna göre her ne lazım gelirse yerine koyasın.

¹ Saraybosna, Orientalni Institut, Yazma No: 1054, v. 47-a'dan aktaran: İnalıcık, 1965: 140; İnalıcık, 2005: 174

Anlatıldığı gibi bunlardan her kim cerimelerini aldıysa hükmedin geri alıveresin. Karşı çıkan olursa yazıp arz edesin.

XVII. 14 Şubat 1537 Tarihli Adâletnâme

Bağdat'ta 4 Ramazan 943/14 Şubat 1537, tahrirden sonra kaldırılan bid'atlarla ilgili Adaletnamedir¹. Bağdat Beylerbeyine ve Kadısına hüküm ki:

Bundan önce Bağdat vilayetinin bütün bilgilerinin yeniden yazılıp defter olunması emr olunmuş idi. Halâ Kadızade Şeyh Muhammed makamıma gelip emrim gereği vilayetin bilgilerini açıklamalı yazıp defter edip geçmiş yıllarda adil sultanlar zamanında halkın idaresine ait kaideler ve kanunları yazıp sonra Kızılbaş ve evbaş zamanlarında onların elinde sıkıntılar ve uydurulan bidatlardan doğan zulümleri yazıp arz eylediğinde o vilayette, Allah'ın yardımı peygamberimizin hidayet vesilesi ve dört büyük halifenin mukaddes ruhları üzerinde olduğundan benim zafer kılıcım gücüyle fethedilen vilayet olduğundan oradaki halka fazladan himmet, şefkat, bağış ve merhametim vardır.

Merhum Hasan Paşa (Akkoyunlu Uzun Hasan) zamanında adet olanları bilip kaydedip Kızılbaş zamanında ortaya çıkan bidatleri ve zulümleri tamamıyla kaldırdım. Bundan sonra, o vilayetin halkından kimse şeriat ve kanun hükümlerine aykırı eziyet, zulüm, baskı ve haksızlık yapılması, görevlilerin işi savsaklamaması ve başkasına havale etmemesini emir eyleyip hüküm olarak gönderdim.

Buyurdum ki: hüküm gelince o vilayette ve şehirlerin tamamında insanların toplu bulunduğu yerler ve kasabalarda görevliler tarafından açık olarak tamamıyla okuyup-ılan edip ortaya çıkan bidatleri kaldırdığımı, yürürlükte olan kaide-kural ve kanunları bildiresiniz ki halkın tamamı kendileriyle ilgili hususları ve haklarını bilip bu kurallara göre hareket edip kimseden eziyet, baskı, zulüm ve haksızlık görme ihtimalleri olmasın.

Sen de daima halkın durumunu ve ihtiyaçlarını gözetip bundan sonra yürürlükteki hükümler dışında kimseden bir akçenin alınmasına göz yummayıp zalimlere göz açtırılmamalı, mazlumlara yardım konularında da her türlü kolaylıkları göstermekte zaman kaybetmeysin.

¹ İstanbul Bayezid Umumi Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi Kit., No: 1970'den aktaran: İnalçık, 1965: 140-142; İnalçık, 2005: 174-176

Mesela vilayette dört aylık ve resm-i'l-istifa (alacağının tamamını almış olma-temizlik vergisi) diye her iki bin akçalık üründen 218 (akçe) ve 140 batman arpa alınır imiş. Toplam üründen sadiye diye de yüz toğar terekeden üç toğar alınmış. Bu hususlar halka özellikle zulüm çektirdiğinden bunları da kaldırdım.

Bundan sonra, kesinlikle dört aylık ve resm-i'l-istifa ve sadiye diye emrime muhalif bir şey aldirmayasin. Bu hususları kaldırılmış ve uygulama dışı bilip sonraki günlerde bu isimleri o vilayetten çıkarıp uzaklaştırasin. Ayrıca, Camızcılardan 22 akçe alınıp başka bir şey alınmazmış. Sonra Kızılbaş günlerinde pişkiş diye yirmi bin akça ile iki bin batman yan alınıp ve kalan her camızdan 22 akçe aldıktan başka 5 akçe de mirane diye alınır sonra bu akçanın da öşürü tekrar alınır imiş. Bütün bunları da kaldırdım.

Bundan sonra, Hasan Padişah(Akkoyunlu Uzun Hasan) zamanında olduğu gibi her camızdan 22 akçe aldırıp başkaca pişkiş veya mirane adıyla alınan paraları ve bunların öşrünü aldirtmayıp kaldırasın. Mehzut (Buhriz, Bağdat'ın 70 km. kuzeydoğusunda) ve Horasan yolu ile Halisa nahiyelerinde şekercilik var imiş. Mahsulün yarısı hasların yarısı sükkarın imiş. Bu hususu da önceden olduğu gibi hizmet eden kimseye tımar yoluyla tayin edip yönettiresin.

Hizmeti görüp, gözetip eskiden beri olduğu gibi vilayette olan her köye bir karih (suyolu yapan-su dağıtan) tayin edip eskiden bu işi yapanlar ziraatla da uğraşıp mahsüllerini kendileri kullanırlar imiş. Yeni karih olarak tayin edilenler ziraatla uğraşmayıp her köyden altı tağar mahsulü alıp halka bu şekilde zulüm edilirmiş. Bundan sonra karihler halktan bir şey almayacaktır, yasakladım. Ancak, eskiden olduğu gibi karihler beğler tarafından verilecek yerlerde ziraatla uğraşıp mahsulünü kullanarak hizmet etsinler. Halktan bundan sonra bir şey almasınlar.

Ve biçim günlerinde üzerine duran kimseler alik ve zekar (hayvan yemi-arpa) diye bir miktar ürün alırlar imiş. Onu da kaldırdım, aldirmayasin. Koyunu olanlardan çobanbeyi diye her üç yüz koyundan bir koyun alınır imiş. Bu hizmete varan kimseler de her sürüden üç akçe alıp zulmederlermiş. Üç yüz koyundan geri, altı kolun aldıktan sonra başkaca varanlar da bir koyun alırlar imiş.

Her ulustan mahsul kâtibi olarak gelenler bir katır ve şüreki alıp eziyet ederler imiş. Bunların hesabı görülmek üzere çobanbeyine verdikleri adetten sonra kalan

koyunlardan alınan on akçe ve bir koyunu ve kâtip ile muhassıl için alınan katır ve şüreki kaldırdım, bundan sonra aldırmayasın.

Bağdat'ın sur içinde bulunan ve sınırının batı tarafında ve Hille'de olan nallardan önceki günlerde bağışlanır, bir şey alınmaz imiş. Ben de merhametimden dolayı önceden olduğu gibi karar verdim, bir şey aldırmayasın.

Vilayette bazı malikâneleri kullanan kimseler varmış, onların tamamını kullanmaya devam etmelerine karar verdim. Önceki günlerden bu güne bu malikâneyi kullananlar ne şekilde kullandırlarsa yine aynı şekilde kullanabilirler. Şer'a ve kanuna aykırı kimse onlara karışmasın.

Vilayette bazı kullanılmayan ve harap vaziyette yerler var imiş. Dışarıdan gelip o yerleri imar edip öşür verdirilecek yer haline getirmek isteyenler var imiş. O harabeleri tamir edenlerden bir yıl hiçbir şey alınmadan verilerek mamur olduktan sonra da beşte biri alınmasını emir eyledim. Sen de bu şekilde hareket edip harap olan yerleri tamir edenlerden bir yıl bir şey alınmaktan muaf edesin. Bir yıldan sonra beşte birini aldırıp fazla bir şey istettirmeyesin ki benim günümde harabe yerler şenlenip mamur olmuş olsun.

Bağdat'ta ve ona bağlı olan yerlerde zorla evlerine ve topluluklarına girip parasız yem ve yiyeceklerini, tavuk, koyun ve kuzularını alıp eziyet ederler imiş. Halkın tamamı bu işten incinmiş ve rahatsız olmuştur. Bundan sonra kimsenin ehli ve ıyali üzerine zorla baskı ve eziyet ettirilmesin. Parasız bir şeylerini aldırmayasın.

Bazı kimselerin hurmalıklarını ve bahçelerini zorla alıp hasıl ekerler ve baskı ve eziyet ederler imiş. Bu hususu da ettirmeyesin.

Bütün vilayette Kızılbaş-evbaş zamanlarında yapılan bütün haksızlıklar ve zulümleri kaldırılmış bilip ona göre memleketin mutluluğu ve halkın refahı ve huzurları ve rahatları hususunda gayretli ve kararlı çalışmaları itina ile yapasınız.

XVIII. Mentеше Sancağı Kanunnamesi (Adâletnâmesi)¹

Sultan Selim Şah'ın Mentеше Vilayeti İçin Verdiği Hükümü Şerif Sureti²

Rabbinin yardımını ve nimetleri ile dünya hakanı olan ve şanı yüce sultanının nişanı şerifinin hükümü odur ki:

Şu anda adaletli yönetimim altında bulunan vilayet halkı ve bütün vatandaşların mekânları ve meskenleri ile kazasının özelliklerine ve onların halleri ve durumlarının bilinmesi, edindikleri mallarının kaynağı ile tımar çalışanlarının hallerini bilmek, özellikle defter kayıtlarına uymayan ve kanuna aykırı olarak halktan zorla alınan fukara mallarından ve tımar sahip ve çalışanları ile diğerleri arasındaki husumet sebebiyle şikâyetlerin çoğalmasından ve vilayeti korumak için illere vergi konulduğunda hane başına tespit edilen miktarı ve Müslüman vakıfların durumları ile belirli giderlerinin sarfında idarecilerin özen göstermelerine ve bu yöndeki kusurlarının tespiti gerektiğinden her vilayete yetkili bir emin ve kâtip gönderip az veya çok, önemsiz ve değersiz ne varsa (köpek bile) tespit ve kayıt edip kayıt dışı bir nesne konulmasın diye emreyledim.

Bunun için, Kadılar içinde en önde gelenlerden olan fazilet kaynağı Tire kadısı Zeynüddin'in dindeki sebatına, doğruluk ve dürüstlüğüne inandığım için onu emin olarak; yine kâtiplerin iftihar vesilesi olan Sipahilerden (kıymeti çoğalsın) kulum Mustafa'yı da doğruluğuna inandığımdan kâtip olarak tayin ettim ve buyurdum.

O sancağa varıp oralarda bulunan şehirler, kasabalar, köyler ve mezralar ile arazi, bağ ve bahçelerden elde edilen mahsullerinden alınan yıllık ve aylık ve badi havasını, küçük önemsiz şeyler, az ve çok olanlar, tımar, vakıflarda ve mülklerde olan muafılardan ne var ise, bağcılardan, çeltik ekicilerinden, Yörüklerden, hayvan satıcılarından, maden işleticilerinden, avcılardan, doğancı, katrancı v.b. üreticilerden ne varsa tespit ve kaydedilip yazılmadık bir kimse ve mahsulden kaydedilmedik bir tane kalmadan yazılması için emrim bu şekilde olmuştur.

¹ Mentеше Sancağının yeniden düzenlenmesi ve kanunların uygulanmasından doğan suiistimallerin ve haksızlıkların kaldırılması amacıyla yazılan adâletname, Sultan Selim Şah zamanına ait olduğu kesin olmasına rağmen hangi tarihte ilân edildiği bilinmemektedir (Akgündüz, 1991: 182-186).

² Nuruosmaniye Kütüphanesi, No: 4094, Vrk.43/b-46/b

Tımar çalışanları, en büyükten küçüğüne kadar bizzat kendileri ilgilenererek kaymakamları ve mübaşirleri o yerin kadıları da Emin huzurunda toplanıp teftiş edildiklerinde, benim haslarım mübaşirleri, sancak beyi haslarını işletenler ile tımar erbabı, emlak ve vakıf görevlileri ve muaf tutulan şahıslar dahi ellerindeki beratlarını, defter suretlerini ve belgelerini getirip Emin'e vereceklerdir. Üçer yıllık ispenç ve çift vergisi ödeyen reayanın ayrıntılı ve açıklamalı isimleri ve mahsullerinin kayıtlarını getirip eminlerime versinler.

Ondan sonra eminlerin teftişe başlayıp hepsinin uygunluğunu yeniden teftiş etsinler. Teftiş sonunda en küçüğünden en büyüğüne (zengin-fakir) kim olursa olsun benim adımla verilen beratlarla Tımar, Evkaf ve Emlakin tasarrufu (kullanma hakkı) elinde olanlar; “ben daha ürün almadım, yeni geldim veya üç yıllık ürün almadım” derlerse bu sözlere itibar edilmeyip mevcut durumda üç yıllık ürünü tam kabul edip ve bu yöndeki bilgileri ayrıntılı olarak deftere kaydedip Eminlere teslim eyleyeller.

Eminler de kendilerine verilen tafsilatlı defteri uygulayıp halkı titizlikle teftiş edip mutabakata vardıkları ve uygun buldukları ve teftiş anında açıkça beyan edilen mahsulün her çeşidinin üçer yıllığı bir yere toplayıp defterlerine kayıt eyleyeller ama değerlerini belirlemesinler.

Her köye cümle (aynısını) yazmayalar. Her yerin mahsulü bilinip bunların belirlenecek değerleri makama sunulduktan sonra ne kıymet tespit edilirse kayıt olunur (uygulanır). Her tımarın miktarı bilinsin ve tutanağa bağlansın.

Sipahiler raiyetlerini (gayrimüslim halkı) tespit ederken reayasının tamamını eminlerin huzuruna toplayıp emin huzurunda kayıtlarını yapsınlar. (Dikkat etsinler ki) Raiyetleri oğlanlarının büyüklerini gösterip küçüklerinin isimlerini yazdırmassınlar. Bu konuda Sipahi ve Subaşılar gereği gibi itina gösterip kayıtlarını ona göre tutsunlar. Şöyle ki, emre muhalif bir kişi gelip, “benim küçük oğlum yazdılar, filanın büyük oğlu vardı yazmadılar” diye şikâyet ve ihbarda bulunursa defter belge(dayanak) kabul edilecek olduğundan dikkatli olunmalıdır. Bilinsin ki, yanlışlık durumunda defteri yazdıran sipahinin tımarı ve ürünleri alınıp gereği gibi cezalandırılırlar.

Eminler, defter tamamlanıp (kayıtlar kesinleşince) makama sunuluncaya kadar kimseye hiçbir tezkere ve belge vermesinler. Tımarlarla ilgili hükümler için makama dilekçe göndermesinler ve talepte bulunmasınlar.

Teftiş esnasında tımar görevlilerinin verdiği defterde kayıtlı bulunan vergi gelirleri ve mahsulden başka saklanan bir nesne bulunursa, Eminler, saklayan sipahinin tımarının (hazine adına) ayrılması-elkonulması (durdurulma) kaydını o yerin kadısına versinler. Kadılar padişah adına zapt edip toparlayıp makama göndersinler. Defter tamamlanıp Eminler gelince elkonulan tımarların listesini bildirince toparlanan hâsılatı getirmeyen kadı varsa onlardan talep edilerek getirilmesi, eğer bir kimsenin fazladan çalışması ve gayreti görülürse bu kimseler ayrı bir deftere kaydedilsin. Bu kimseler eğer fiilen tımarla uğraşıyorlarsa bunların gayretlerine göre alacaklarına zam yapılsın (hisse verilsin).

O yerin kadılarıyla ilgili emrim ise; kendi bölgeleri tespit edilip yazıluncaya kadar Eminlerin yanından ayrılmasınlar. Ziraat alanlarından, köylerden, esbabdan ve bütün ürünlerden bilinen ve deftere yazılmadık bir nesne bırakmasınlar. Gayri Müslimlerden haraç alınan yerlerdeki cizye defterlerini de eminlere geciktirmeden teslim etsinler. Bu defterleri vermemek görevden alınma sebebi ve cezalandırılmayı gerektirir ve özür kabul edilmez.

Satılan tımarların neye satıldığı (sicil kayıtlarındaki değerinden fazla veya noksana) saklanmadan çıkarılıp eminlere teslim edilsin. Eğer bir maddede Kadıdan veya naibinden bir hile (zimmet, kayıtlara aykırı işlem) zahir olursa (görülürse-ortaya çıkarsa) eminler bildirsın ki bu işi yapan kadı ise görevden alınır, naibi ise cezalandırılıp geri çevrilmesine sebeptir.

Yağcı ve görüncüler(bir üretim veya meslek sınıfı) de ayrı defterde kaydedilip Çeltikçilerden ellerinde tohumu olanlar çeltikçi olarak kaydedilip tohumuz olanı raiyet(sade vatandaş) olarak kaydedilsin, bunlar gayrimüslim ise vereceği cizye tespit edilsin.

Eminlere de emrim şöyledir ki, o sancakta elde edilen ürünlerin hangisinden oşür alındığı, şimdiye kadar tımarlarda, evkaf ve emlakte oşür verildikten sonra neden ayrıca salarlık (yönetim payı) alına gelmiştir? Açıkça defter kaydında göstermeye buyurdum

ki, her yerde, buğday, arpa, darı (mısır), mercimek, nohut, susam ve diğer hububatta; bağ, bahçe, arı kovanı ve Pamuk, safran, keten gibi ürünlerde şimdiye kadar ne alına gelmiştir? Bunlar eski deftere ne şekilde kaydolunmuşlardır? Şimdi defterden hariç ne alınıyor? Bu defter harici almak ne zaman başlamıştır? Her konuda bilgi edinip tafsilatlı ve açıklamalı olarak düzenlenip makama sunulmalıdır. Ne şekilde emredersem o şekilde kayıt edilmeli, şüpheli bir durum bırakılmamalı, şayet tımar, evkafta ve emlakta, muaf tutulan ve teslim alınanlar ile diğer hususlarda şüpheli bir durum olursa ayrıntılı olarak yazıp bunlar hakkında hüküm ve tasarruflarda bulunulmadan arz edilmeli, ne şekilde emir verilirse ona göre hareket edilmelidir.

Üzüm bağları, su değirmenleri, mahsul gelirleri, yünlü ve keçe giyecekleri yapanlar ve balık dalyanlarından alınan vergiler ne şekilde ve hangi usulle ne zamandan beri alınmaktadır? Odundan ve otlaktan ne alınmaktadır ve hangi vakitte alınır? Tavuklardan ve kış için hazırlanan asılı meyve ve sebzeden önceden alına gelinen yerlerde ne alına gelmiştir ve ne vakitte alınır. Bunlar kişi başına mı alınır yoksa çiftlik adına mı alınır? Ayrıntılı olarak deftere kaydedilip düzenlenecek mevzuatta alınacakları vakitleri belirlesinler.

Vergiler hususunda da attan ve arabadan ve diğer vasıtadan ne alınır, hangi yüklerden ne alına gelmiştir? Bu konularda başkaca alınan bir şey var mıdır, varsa hangi tarihten beri alınmaktadır? İyice araştırılıp her konunun aslını tespit edip az veya çok, gizli ve saklı nesne koymayıp ayrı ayrı deftere kaydedip gelince bunları da ayrıca arz etsinler. Bütün konular makam tarafından öğrenildikten sonra defterin arkasına yazılıp bu konuda şerh düşüldükten sonra ihtiyaç halinde yazılacak hükümler ve verilecek cevaplar bu açıklama ve şerhlere uygun olarak yapılmalıdır.

Çeltikçilerin denkleleriyle ilgili emrim ise, teftiş edip incelensin, çeltikçilere ne oluyor da değirmen vergisi alındığı halde her denkten rüsum vermekten kaçınıyorlar? Detaylı bilgi edinip arz edilsin, bu konudaki emrim ne şekilde olursa bundan sonra ona göre hareket edilsin.

Bütün ürünlerin narhları(fiyat tespitleri) hususundaki emrim her yılın üç dönemine göre tespittir. Bunlar, mahsulün alınması, sene ortası ve sene sonundaki fiyattır. Bunların dönemlere göre tespit edilen fiyatları ne ise kadılar kayıt-delim-belge gösterebilirler.

Yukarıda söylenen hususlardaki emirlerimi uygulayıcı durumda olanlar azami itina gösterecekler ki, sonradan güvendiğim kimseleri gönderip onları teftiş ettirsem gerektir. Eğer bir madde bir parça kusuru ve saklaması veya ihmali ile gizli ve saklı kalırsa veya hile yapılmışsa mansıp ehli(devlet görevlisi) ise mansıbını almakla bırakmayıp büyük belalara uğrattırım. Ehli mansıp değil ise siyaset (yargılama) ettiririm(en ağır ceza ile gereğini yaparım)

Yukarıdaki zikrolunan ayrıntılar üzerinde titizlikle durulup her konuda devamlı yardımlaşma içerisinde bulunulsun.

Avarız vergisi alınacağı vakit her kadılığın mükellef hane sayısı sağlıklı bilinmediğinden ve doğru hane sayısının bilinmesine ihtiyaç duyulduğundan buyurdum ki, şehrin, kasabaların ve köylerin imamları ve kethüdaları hanelerden evli, bekâr, yaşlı, sakat ve güçsüzlerin sayısı ne kadardır? Çiftliği ve benzeri olanlar bekâr ise de evli hükmündedir. Bütün bunları ayrı ayrı yazıp tımarın, evkafın ve emlakın reayasını ayrı, doğancı, katrancı, çeltikçi, madenci, köprücü, tuzcu ve avcılar, yanında ulak(haberci) bulunduranları, yollardaki geçit muhafızları ve bunların ortakçıları; vergilerden muaf ve istisna sayılanları ayrı ayrı her birini belirleyip ayrıntılı ve açıklamalı olarak deftere kaydedip getirerek arz etsinler. Bu konudaki emrim ne olursa ona göre hareket ederler.

Halktan bazı kimseler yol üzerinde korkulan yerlerde önceden koruna gelmişlerdir, bu koruyucuların köyünden çıkıp başka yerlere gitmiş olsalar da yeni yerlerinde değil asıl kendi köyelerine yazılsınlar. Diğer reyadan asıl yerlerinden kalkıp civarda veya çevrede bir yere yerleşen ve yeni yerleştiği yerde on yıla yakındır oturanlar da asıl yerlerinde yazılsınlar. Ancak yeni yerleştikleri yerde on yıldan fazla oturanlar yeni yerlerinde yazılsınlar. Ayrıca, yabancı yerlerden gelip bir yerde yerleşen kimse de yeni yerleştiği-bulduğu yerde yazılacaktır.

Eminlerime emrim şudur ki: sözü edilen vilayette doğruluk ve dürüstlikle hareket edilip kimseden haksız yere bir şey alınmasın, konukluktan bir şey alınmasın.

XIX. Saruhan Sancağı Kanunnâmesi (Manisa Sancağı Siyasetnâmesi)¹

Yüksek şan sahibi sultanın, ülkeler açan tuğralı hakanın, Şanı yüce olan Allah'ın yardımını ve inayeti ile hükmü odur ki:

Şimdi Saruhan Sancağına “Yüksek işleri başaracak, mutluluk bahçelerinin nuru, ülkeler ve saltanatlar fethedip açan, halifelik bahçesinin nuru, Allah'ın lütfüyle dinin ve devletin gücü olan oğlum Süleyman Şahı tayin ve tefviz (idaresini ona bıraktım) ettim.

Zikrolunan sancağın şerhilerinin (eşkıya-kabadayı-yol kesenler) hizaya getirilmesi ve hırsızların yakalanıp yargılanması konusunda makamdan siyasetname istenmekte olduğundan işte bu siyasetnameyi verdim ve buyurdum ki:

Zikredilen sancağa bağlı şehirlerde, kasaba ve köylerde bu emrimin duyurulup bütün insanlara bildirilerek ilan olunsun ve bundan sonra her kimden zararlı işler ve kötülükler çıkarsa o yerin kadıları tarafından siyasetname gereğinden haklarından gelinsin.

Mesela, kız ve oğlan kaçırıp, gizli ve sinsice bir yabancınn evine girip oradan kadın-kız kaçırmaya yeltenen kimselerin içmeği kesilsin. Kadın-kız kaçırıp zorla nikâh ettirene zorla boşattırıp kaçırılanları nikâh edenlerin sakalını kesip şiddetlice dövsünler.

Avratla (kadınla zina halinde) yakalananın şeran hükmü ne ise o uygulansın.

Adam öldüren kimseyi öldürdüğü kimsenin yerine öldürülsün (kısas)

Birkaç kere hırsızlığı olmuş kimse asılsın.

Kadın satanın alını dağlansın (yaptığı kötü iş her kes tarafından bilinsin, toplum içine çıkamayacak duruma gelsin).

Halkın bir kısmı arasında bir kişi öldürülse katili tehditle buldurulsun. Bulunmaz ise o halk hapsedilip makama bildirilsin, gelecek emre göre hareket edilsin.

Köy ve mahalle içinde adam ölse yahut kervan basılıp zarar verilse veya köy içinde hırsızlık ve haramilik olsa mutlaka suçluları ve hırsız bulunup çıkarılacaktır.

¹ İlk defa Enver Ziya Karal tarafından Belleten, Cilt: 23, s.37-44' de neşredilen, daha sonra Ahmet Akgündüz tarafından Osmanlıca okunuşunun Türkçe harflerle tekrar yayımlanan belgenin özetidir (Akgündüz, 1991: 191-193).

Bir kimsenin elinde veya evinde hırsızlık eşya bulunsa bunu satın aldıysa satanı bulduracaklardır. Buldurmazsa işkence ile buldurup kadıya teslim ettirilecektir. Ya da yabana-dışarıya gittiğini ispat etmelidir. Bunları zorla söylettirirken baskıyı ölçülü yapmalıdır ki işin aslı ortaya çıkmadan adam ölüp gitmesin. Eğer işkencede ölürse hesabı sorulmasın.

Kervansaraycılar emin ve güvenilir kimseler olup her sabah orda kalanların gitmesine izin vermeden önce orada konaklayanlara kimsenin yiyeceği-giyeceğinin çalınması ve yağmalanmasının olup olmadığını sorup öğrenerek ondan sonra kervansarayın kapısını açarak onların gitmesine izin versin. Kervansaraycı bu şekilde herkese sorarak bir vakanın olmadığını bildirerek halkı salarsa sonradan benim bir şeyim kayıp diyerek çıkan kimsenin sözü dikkate alınmayacaktır. Eğer Kervansaraycı böyle bir duyuruyu yapmadan halkı bıraktıysa ve o gece kalanlardan birinin bir şeyi çalınmış ise araştırılsın, hırsızlık olayı doğru çıkarsa Kervansaraycıya ödettirilsin. Eğer Kervansarayda bir şeyin kaybolması dışarıda iken olduğu anlaşılırsa dışarıdan konuyu bilenleri ve itham edilenleri bulup ve onları tehdit edip hırsızı buldurarak çaldığı yiyeceği veya giyeceği sahibine teslim edilsin. Eğer içerden olan hırsızla sözleştikleri ve işbirliği yaptıklarından şüphelenilirse içeriden olanları tutup onlara baskı ile hırsız buldurulsun. Eğer bulunmazsa, hırsızlık da kervansaray içinde olmuşsa mahallede hırsızlık olayında uygulanan hükümler ne ise onlar uygulansın.

Yan kesicilerin ve adam bıçaklayanların âdeti ise eli kesilsin, eğer âdeti değilse ona da bıçak sokup bırakılsın?

Eğer bir kimse babasını veya anasını yahut akrabalarından birisini öldürürse şeriatın emrine göre gereği yapılsın.

Şehirlerde ve köylerde olan evlere ateş koyup yakarlarsa ve yapan tespit edilmezse ve bir kimse suçlanırsa o tehdit edilerek yapan-hırsız buldurulsun. Eğer kasıtlı yapmış ise asılsın.

Yeni giyenleri yasak edip ilden süreler?

Hırsız sipahilerden(asker) bir kimse ise suçu neye gerektirirse bile hapsedilip makama arz edilecektir.

Eğer bir kimsenin hırsızlığı çevre tarafından bilindiği zahir olursa kadı o kimse hakkında görevliye belge verip görevli de o belge gereğince o hırsızı asacaktır. Uzunun kesilmesine karar verilenin de uzvunu kesecektir. Kadılar bu konuda mani olmasın ve kararını geciktirmeyip yerine getirsinler.

Hırsızlar işkence ile yaptıklarının kabullenirlerse ve alametler(şahitler, bilgi ve belgeler) de bunu desteklerse onların kabullenmesi muteber sayılır ve hırsız tutulup gereği yapılır.

ÖZGEÇMİŞ

1976 yılında Karaman'da doğdu. İlk, orta ve lise eğitimini Karaman'da tamamladı. Lisans eğitimini Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü ve Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi Kamu Yönetimi bölümlerinde tamamladı. Yüksek Lisans eğitimini Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda tamamladı. Halen 35. madde kapsamında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi olarak görevini sürdürmektedir.